

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

‘BÖRE ANA’ ROMANI ÖRNEĞİNDE YENİ UYGUR
TÜRKÇESİNDE EDATLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Zişan Betül BİLECEN

Niğde
Nisan, 2025

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

‘BÖRE ANA’ ROMANI ÖRNEĞİNDE YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE
EDATLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Zişan Betül BİLECEN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Adem YELOĞLU

Niğde
Nisan, 2025

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**‘Böre Ana’ Romanı Örneğinde Yeni Uygur Türkçesinde Edatlar**” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14/ 04/ 2025

Zişan Betül BİLECEN

ÖN SÖZ

Dil, bir toplumun kültürel mirasını, düşünce yapısını ve tarihsel süreçlerini yansıtan en önemli araçlardan biridir. Türk dillerinin zengin yapısı içinde her lehçe ve ağız, farklı bir kültürel ve tarihsel hikâyeye anlatır. YUT de bu hikâyenin değerli bir parçası olup, Türk dil ailesinin tarihsel sürekliliğini ve zenginliğini yansıtan önemli bir Türk lehçesidir.

Tarihi silsile itibari ile ET (Gabain, 1988), Kar.T (Hacıeminoğlu, 2019), HZ (Hacıeminoğlu, 1997) ve ÇT (Argunşah, 2017)'nin devamı niteliğinde olan YUT (Öztürk, 2020), dilin kültürel ve tarihi bağlam içinde nasıl değiştiğini ve geliştiğini göstermektedir. Bu tarihi anlayarak, YUT'nin dilbilimsel yapısını ve işlevini daha iyi kavrayabiliriz. YUT, özellikle halkın günlük konuşma dili üzerine inşa edilmiş bir yazı dilidir. Günümüzde yaklaşık 12 milyon Uygur Türkü tarafından konuşulmaktadır. Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde resmi statüye sahip olmakla birlikte, dil üzerindeki politik baskılar ve kültürel asimilasyon tehditleri, YUT'nin korunmasını zorlaştırmaktadır.

Bununla birlikte, 20. yüzyıldan itibaren çağdaş edebiyat, tiyatro ve medyada önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Dil hâlâ canlı bir şekilde konuşulmakta ve özellikle yurt dışında yaşayan Uygurlar tarafından korunmaya çalışılmaktadır. Türkoloji çalışmaları ve akademik incelemeler, YUT'nin yapısal özelliklerini ve tarihsel gelişimini anlamak için önemli katkılar sağlamaktadır. Bu çalışmada ele alınan *Böre Ana* romanı, Uygur toplumunun kültürel ve toplumsal değerlerini yansıtan önemli bir eserdir. Bu roman, hem Uygur dilinin zenginliklerini hem de toplumsal yapının detaylarını anlamamıza olanak tanımaktadır. Roman, Uygur toplumunun doğa ile olan ilişkisinden aile bağlarına, toplumsal değerlerden bireysel duygulara kadar geniş bir yelpazede önemli temaları içermektedir.

Bu çalışmanın amacı, bu temalar arasında dil unsurlarının nasıl bir işlev gördüğünü analiz etmektir. *Böre Ana* romanında hangi edatlar yaygın olarak kullanılmaktadır? YUT'ndeki edatlar, TT'ndeki edatlarla hangi açılardan benzerlik ve farklılıklar göstermektedir? Eserdeki edat, bağlaç ve ünlemler, sadece romanın anlatım gücünü artırmakla kalmaz, aynı zamanda Uygur Türkçesi'nin özgün dil yapısını ve tarihsel derinliğini de gözler önüne serer. Bu bağlamda, *Böre Ana* romanı,

hem dilbilimsel hem de kültürel açıdan incelenmeye değer bir kaynak olarak seçilmiştir.

Tezin hazırlanmasında sınırlı kaynağa rağmen, özellikle dijital veri tabanları ve eski yazılı metinler üzerinden yürütülen detaylı analizler ile bu boşlukların bir kısmı doldurulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra, Uygur Türkçesi alanında çalışma yapan değerli araştırmacıların eserlerinden büyük ölçüde faydalanılmıştır.

Araştırma sürecinde karşılaştığım en büyük zorluklardan biri, YUT üzerine sınırlı sayıda kaynağa erişim sağlamak ve *Böre Ana* romanını detaylı bir şekilde inceleyerek bu dili daha iyi anlamaya çalışmaktır. Ancak bu zorluklar, dilin anlamsal zenginliklerini ve edebi inceliklerini keşfetme arzusunu artırarak çalışmamı daha anlamlı bir hale getirdi.

Bu çalışma, YUT üzerine yapılan akademik çalışmaların sınırlı sayıda olmasından dolayı önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamakta ve dilin özgün yapısına dair derinlemesine bir analiz sunmaktadır. Türk dillerinin gramer yapılarının daha kapsamlı bir şekilde ele alınmasına ve bu dillerin edebi eserler aracılığıyla daha geniş bir çevrede tanınmasına katkı sağlama umuduyla kaleme alınmıştır. YUT üzerine yapılan çalışmaların artması ve bu dilin edat yapısı gibi konulara yönelik akademik ilgilerin çoğalması, en büyük dileğimdir.

Son olarak, bu süreçte beni bilgisiyle yönlendiren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Adem Yeloğlu'na ve bu süreçte manevi destekleriyle yanımda olan aileme teşekkür ederim. Onların varlığı, bu zorlu ama bir o kadar keyifli akademik yolculuğu daha anlamlı kıldı.

Niğde 2025

Zişan Betül BİLECEN

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

‘BÖRE ANA’ ROMANI ÖRNEĞİNDE
YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE EDATLAR

BİLECEN, Zişan Betül
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Adem YELOĞLU
Nisan 2025, 304 Sayfa

Bu çalışmada, Çağdaş Uygur Türk Edebiyatı’nın ünlü temsilcilerinden biri olan Tohti Ayup’un *Böre Ana* adlı romanı üzerinden Yeni Uygur Türkçesindeki edat, bağlaç ve ünlem unsurları detaylı bir şekilde analiz edilerek, bu dil öğelerinin işlevleri, kullanım sıklıkları ve metnin anlam yapısına katkıları ortaya konulmaktadır. Çalışmada, dil özelliklerinin yeterli ve doğru bir şekilde belirlenmesi adına, Arap alfabesiyle kaleme alınan eser Doğu Türkistan Uygur Türklerinin kullandığı Latin alfabesine transkripte edilmiştir.

Bu çalışmanın birinci bölümünde, giriş kısmında Doğu Türkistan, Yeni Uygur Türkçesi ve tez konusu hakkında genel bilgilere yer verilmiş; ayrıca yazarın yaşamı, edebi kimliği ve eserleri tanıtılmıştır. İkinci bölümde, Türkiye’de ve yurt dışında dilbilgisi alanında yapılan araştırmalarda edat kavramının tanımıyla ilgili farklı görüşler, sınıflandırmalar ve tasnifler ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Böre Ana romanı, bu dil unsurlarını tespit etmek ve analiz etmek amacıyla ayrıntılı olarak incelenmiş; romandan alınan örnek cümleler aslına uygun şekilde Türkçeye çevrilerek edatların kullanım biçimleri ve özellikleri belirlenmiştir. Elde edilen bulgular, edatlar, bağlaçlar ve ünlemler şeklinde ayrı tablolar hâlinde sunulmuştur.

Çalışmanın sonunda, kullanılan kaynakların yer aldığı bir Kaynakça bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, edatlar, bağlaçlar, ünlemler

ABSTRACT
MASTER’S THESIS

**THE EXAMPLE OF NEW UYGHUR TURKISH PREPOSITIONS ‘BÖRE
ANA’ NOVEL**

BİLECEN, Zişan Betül
Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures
Thesis Advisor: Dr. Adem YELOĞLU
April 2025, 304 Page

In this study, the postpositions, conjunctions, and interjections in Modern Uyghur Turkish are analyzed in detail through the novel *Böre Ana* by Tohti Ayup, one of the prominent figures of Contemporary Uyghur Turkish Literature. The study aims to reveal the functions of these linguistic elements, their frequency of use, and their contributions to the structural meaning of the text. To ensure the accurate identification of linguistic features, the work, originally written in the Arabic script, has been transcribed into the Latin alphabet used by the Uyghur Turks of East Turkestan.

In the first chapter of this study, the introduction provides general information about East Turkestan, Modern Uyghur Turkish, and the thesis topic. Additionally, the author’s life, literary identity, and works are introduced. The second chapter discusses different perspectives, classifications, and categorizations related to the definition of the postposition concept in grammar studies conducted both in Turkey and abroad. In the third chapter, the novel *Böre Ana* is examined in detail to identify and analyze these linguistic elements. Example sentences from the novel are faithfully translated into Turkish, and the usage patterns and characteristics of postpositions are determined. The findings are presented in separate tables under the categories of postpositions, conjunctions, and interjections.

At the end of the study, a bibliography is provided, listing the sources used.

Keywords: Modern Uyghur Turkish, postpositions, conjunctions, interjections

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ.....	xi
KISALTMALAR	xii
I. BÖLÜM.....	1
I.1. GİRİŞ.....	1
I.1.1. Doğu Türkistan.....	1
I.1.2. Tarihî Süreç ve Mücadeleler.....	1
I.1.3. Doğu Türkistan’da Kurulan Bağımsız Devletler.....	2
I.1.4. Yeni Uygur Türkçesinde Yazı Dili.....	3
I.1.5. Tez Konusu İle İlgili Genel Bilgiler	5
I.1.5.1. Problem Durumu	5
I.1.5.2. Araştırmanın Konusu.....	5
I.1.5.3. Araştırmanın Amacı	5
I.1.5.4. Araştırmanın Önemi	6
I.1.5.5. Edat, Bağlaç ve Ünlemlerin Rolü	6
I.1.5.6. Edat, Bağlaç ve Ünlemlerin Analiz Yöntemleri.....	6
I.1.5.7. Sınırlılıklar.....	7
I.1.5.8. Varsayımlar	7
I.1.6. Yazarın Hayatı, Edebi Kişiliği Ve Eserleri	7
II. BÖLÜM	10
II.1. Türkiye ve Yurt Dışında Dilbilimcilerin Edatlar Üzerine Görüşleri.....	10
II.1.1. Edat Tanımları.....	10
II.1.2. Edat Terimleri	13

II.1.3. Edatların Sınıflandırılması	14
II.1.4. Edatların Tasnifi	18
III. BÖLÜM.....	20
III.1. EDAT	20
III.1.1. Son Çekim Edatları	20
III.1.1.1. İsimlerin Yalın Hâli, Zamirlerin İlgi Hâli İle Birleşen Edatlar	20
III.1.1.1.1. bilen “ile”	20
III.1.1.1.2. üçün “için”	22
III.1.1.1.3. arqiliq “ile”	24
III.1.1.1.4. dek~tek “gibi”	25
III.1.1.1.5. toğruluq “hakkında”	26
III.1.1.1.6. kebi “gibi”	28
III.1.1.1.7. qatarliq “gibi”	29
III.1.1.2. İsimlerin Yönelme Hâli İle Birleşen Edatlar	29
III.1.1.2.2. qeder “kadar”	29
III.1.1.2.1. qarşı “karşı”	30
III.1.1.2.2. yarişa “göre, uygun”	30
III.1.1.2.3. qarap “doğru”	31
III.1.1.2.4. oxşaş “benzer”	33
III.1.1.2.5. ait “ait”	34
III.1.1.3. İsimlerin Çıkma Hâli İle Birleşen Edatlar	35
III.1.1.3.1. kéyin “sonra”	35
III.1.1.3.1. burun “önce”	37
III.1.1.3.2. ilgiri “önce”	38
III.1.1.3.3. tartip “itibaren”	39
III.1.1.3.4. başlap “itibaren”	41
III.1.1.3.5. béri “beri”	42

III.1.1.3.6. başka “ <i>başka</i> ”	44
III.1.1.3.7. özge “ <i>başka</i> ”	45
III.1.2. Sona Gelen Edatlar	45
III.1.2.1. -mu	46
III.1.2.2. -ğu / -qu	47
III.1.2.3. -çu	48
III.1.2.4. -la	50
III.1.2.5. -de , -te	52
III.1.2.6. emes “ <i>değil</i> ”	53
III.1.2.7. bolsa	55
III.1.2.8. -ki , kim	56
III.1.2.9. -kin	58
III.1.2.10. -a	59
III.2. BAĞLAÇ	61
III.2.1. Sıralama Bağlaçları	61
III.2.1.1. hem “ <i>ve, ile</i> ”	61
III.2.1.2. ve “ <i>ve</i> ”	63
III.2.1.3. bilen “ <i>ile</i> ”	64
III.2.1.4. yana (yene) “ <i>ile, ve</i> ”	66
III.2.2. Denkleştirme Bağlaçları	67
III.2.2.1. yaki “ <i>yoksa</i> ”	67
III.2.3. Karşılaştırma Bağlaçları	68
III.2.3.1. ne... ne... “ <i>ne... ne... “</i>	69
III.2.3.2. ye(ya)... ye(ya)... “ <i>ya... ya... ”</i>	70
III.2.3.3. ...mu ...mu “ <i>...da ...da</i> ”	70
III.2.3.4. birdem... birdem... “ <i>bazen... bazen... ”</i>	71
III.2.3.5. gah... gah... “ <i>bazen... bazen... ”</i>	71

III.2.4. Cümle Başı Bağlaçları	73
III.2.4.1. “fakat” anlamı verenler:	73
III.2.4.1.1. peqet “ <i>fakat</i> ”	73
III.2.4.1.2. lékin “ <i>lakin</i> ”	75
III.2.4.1.3. amma~emma “ <i>ama</i> ”	76
III.2.4.1.4. biraq “ <i>ancak</i> ”	78
III.2.4.2. “eger” anlamı verenler:	79
III.2.4.2.1. eger “ <i>eğer</i> ”	79
III.2.4.2.2. mubada~mabada “ <i>eğer; madem, mademki</i> ”	80
III.2.4.3. “çünkü” anlamı verenler:	81
III.2.4.3.1. çünki “ <i>çünkü</i> ”	81
III.2.4.3.2. şuña “ <i>bunun için</i> ”	83
III.2.4.4. Netice ve İzah Bildirenler:	84
III.2.4.4.1. belki “ <i>belki</i> ”	84
III.2.4.4.2. hetta “ <i>hatta</i> ”	85
III.2.4.4.3. halbuki “ <i>halbuki</i> ”	86
III.2.4.4.4. vahalenki “ <i>oysa</i> ”	87
III.2.4.4.5. bolmisa “ <i>öyleyse, yoksa</i> ”	87
III.2.4.4.6. eksiçe “ <i>üstelik</i> ”	89
III.2.4.4.7. démek “ <i>demek</i> ”	90
III.2.4.4.8. kaşki “ <i>keşke</i> ”	91
III.2.4.4.9. yeni “ <i>yani</i> ”	91
III.2.4.4.10. bolupmu “ <i>özellikle</i> ”	92
III.2.4.5. Benzerlik Anlamı Verenler:	92
III.2.4.5.1. goya “ <i>sanki</i> ”	92
III.2.4.5.2. xuddi “ <i>tıpkı</i> ”	94
III.2.4.5.3. beeyni “ <i>sanki</i> ”	95

III.3. ÜNLEM	96
III.3.1. Duygu Ünlemleri	96
III.3.1.1. ah “saygı, hasret”	96
III.3.1.2. vah “acıma”	96
III.3.1.3. ha-ha-ha “gülme”	96
III.3.1.4. him “anlayış, kavrayış”	97
III.3.1.5. apla (ablacığım) “sevgi ve yakınlık”	98
III.3.1.6. vay “vay, yazık”	98
III.3.1.7. apirin “aferin”	99
III.3.2. Seslenme Ünlemleri	99
III.3.2.1. ey “ey”	99
III.3.2.2. hey “hey”	99
III.3.2.3. hoy “hoy”	100
III.3.3. Gösterme Ünlemleri	101
III.3.3.1. mana “işte, aha”	101
III.3.3.2. ene “işte, daha”	102
III.3.4. Sorma Ünlemleri	103
III.3.4.1. qéni “nerede, hani”	103
III.3.4.2. he “ha, değil mi”	104
III.3.5. Cevap Ünlemleri	105
III.3.5.1. hee “he, evet”	105
III.3.5.2. yaq-yoq “yok, hayır”	106
III.3.5.3. xoş	107
III.3.5.4. xop	108
III.3.5.5. lebbey	108
III.3.5.6. elvette “elbette”	108
III.3.5.7. bolidu “olur”	110

III.3.5.8. bolmaydu “ <i>olmaz</i> ”	110
III.3.5.9. mumkin “ <i>mümkün</i> ”	111
III.3.5.10. yaxşı “ <i>iyi</i> ”	111
III.3.5.11. toğra “ <i>doğru</i> ”	112
III.3.5.12. meyli “ <i>uygun, olur</i> ”	112
IV. TABLO	114
IV.1. “Böre Ana” Roman’ında Edatlar Tablosu	114
IV.2. “Böre Ana” Roman’ında Ünlemler Tablosu.....	115
IV.3. “Böre Ana” Roman’ında Bağlaçlar Tablosu	116
Transkripsiyon Aktarma.....	117
SONUÇ.....	300
KAYNAKÇA.....	302

ÇEVRIYAZI İŞARETLERİ

Yeni Uygur
Arap harfli alfabe

Çeviri Yazı
(Transkripsiyon)

ئا - ا

a

ب

b

ج

c

چ

ç

د

d

ئە - ه

e

ئې - ي

é

ف

f

گ

g

غ

ğ

ھ

h

خ

x

ى

i

ژ

j

ك

k

ق

q

ل

l

م

m

ن

n

ئڭ

ñ

ئو - و

o

ئۆ - ۆ

ö

پ

p

ر

r

س

s

ش

ş

ت

t

ئۇ - ۇ

u

ئۈ - ۈ

ü

ۋ

v

ي

y

ز

z

KISALTMALAR

- Ar.** : Arapça
BT : Batı Türkçesi
ÇUT : Çağdaş Uygur Türkçesi
ÇT : Çağatay Türkçesi
Çev. : Çeviren
C. : Cilt
Dü. : Düzenleyen
DT : Doğu Türkçesi
Ed. : Editör
EAT : Eski Anadolu Türkçesi
ET : Eski Türkçe
Far. : Farsça
HT : Harezmi Türkçesi
Kar.T : Karahanlı Türkçesi
Kıp.T : Kıpçak Türkçesi
Osm. : Osmanlıca
OT : Osmanlı Türkçesi
s. : Sayfa
TT : Türkiye Türkçesi
vb. : ve bu gibi
YUT : Yeni Uygur Türkçesi
() : Örneklerin Türkiye Türkçesindeki çevirisi ve orijinal metindeki sayfa numaraları verilmiştir
[] : Transkripsiyon kısmında orijinal metindeki her sayfa sonu, ilgili kelime hizasında belirtilmiştir

I. BÖLÜM

I.1. GİRİŞ

I.1.1. Doğu Türkistan

Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti, 73° - 96° doğu boylamları ile 35° - 49° kuzey enlemleri arasında uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. Coğrafi olarak kuzeybatıda Kazakistan, kuzeyde Altay Cumhuriyeti, kuzeydoğuda Moğolistan, doğuda Çin, güneyde Tibet Özerk Bölgesi, güneybatıda Keşmir ve Pakistan, batıda ise Tacikistan ve Kırgızistan ile sınır komşusudur. 1993 yılında Çin’de yapılan nüfus sayımına göre, bölgenin nüfusu 16.052.648 olarak belirlenmiştir (Yazıcı Ersoy, 2007: 357).

1955 yılında idari yapılanması oluşturulan Doğu Türkistan, Çin yönetimi altında “Şincan - Uygur Özerk Bölgesi” adıyla anılmaya başlanmıştır. Beş özerk eyaletten oluşan bu bölgenin en önemli şehirleri arasında Urumçi, Altay, Aksu, Hoten, Kaşgar ve Kumul bulunmaktadır. Bu kentlere bağlı yaklaşık yüz ilçe mevcuttur (Buran & Alkaya, 2011: 6).

Tarih boyunca farklı isimlerle anılan Doğu Türkistan, geçmişte “Altışehir” olarak bilinmekteydi. Rusların Türkistan topraklarını ele geçirmesiyle birlikte “Doğu Türkistan” ismi daha yaygın hale gelmiş, 1949 yılında Çin Komünist Partisi’nin iktidara gelmesiyle “Şincan - Uygur Özerk Bölgesi” olarak adlandırılmıştır. Stratejik konumu ve zengin doğal kaynakları nedeniyle bölge büyük bir öneme sahiptir (Demirağ, 2014: 242).

I.1.2. Tarihî Süreç ve Mücadeleler

Doğu Türkistan, tarih boyunca pek çok göç hareketine ve kültürel etkileşime ev sahipliği yapmıştır. Orta Asya’daki Türk boylarının uzun süre hâkimiyetinde kalan bölge, stratejik konumu sayesinde ticaret yolları üzerinde ekonomik ve kültürel açıdan önemli bir merkez hâline gelmiştir (Tuncer, 2024).

1209 yılında Cengiz Han’ın egemenliği altına giren Doğu Türkistan, 1227’den sonra Çağatay Hanlığı’na bağlandı. XV ve XVI. yüzyıllarda bölgenin bir kısmı Moğol, bir kısmı ise Çin idaresi tarafından yönetildi. 1759’da Çin’in saldırısına uğrayan bölge, XVII. yüzyılın sonlarına doğru tamamen Çin’in kontrolü altına girdi.

1755-1865 yılları arasında gerçekleşen ve Birinci Çin İstilasası olarak bilinen dönemde, bölge halkı defalarca ayaklandı ancak bu isyanlar sert bir şekilde bastırıldı. 1865 yılında Yakup Bey liderliğinde Atalık Gazi Bey Devleti kurularak Kaşgar başkent ilan edildi. Ancak, 1877’de Yakup Bey’in ölümüyle birlikte Çin ve Rusya arasındaki anlaşma sonucunda bu bağımsızlık girişimi sona erdi (Buran & Alkaya, 2009 ; Demirağ, 2014:229).

1911-1946 yılları arasında Çinli valilerin yönetiminde kalan Doğu Türkistan, ağır baskı ve zulümle karşı karşıya kaldı. Bunun sonucunda Uygur Türkleri, diğer Türk boylarıyla birlikte iki kez bağımsızlık mücadelesine girişti. 12 Kasım 1933’te, Hoca Niyaz Hacı önderliğinde *Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti* kuruldu. Devletin başkanlığına Hoca Niyaz Hacı, başbakanlığa ise Sabit Damolla getirildi. Ancak Çin ile Rusya arasındaki iş birliği neticesinde kısa sürede yıkıldı (Yazıcı Ersoy, 2007: 359).

12 Kasım 1944’te ise Gulca şehrinde, Ali Han Töre liderliğinde *Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti (Şarki Türkistan)* kuruldu. Fakat 1949 yılında Stalin’in onayıyla Komünist Çin tarafından işgal edildi (Şirin, 2020: 123). 1955 yılında Çin yönetimi, bölgeye “Şincan Uygur Muhtar Bölgesi” adını verdi ve bu statü günümüze kadar devam etti.

I.1.3. Doğu Türkistan’da Kurulan Bağımsız Devletler

- I. 1865-1877 yılları arasında Yakup Bey tarafından Atalık Gazi Bey Devleti kuruldu; ancak bu devlet, Çin’in istilasası sonucunda sona erdi.
- II. 1933-1934 yıllarında Sabit Damolla öncülüğünde Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kuruldu; fakat Sovyetler Birliği’nin desteğini alan Çin tarafından yıkıldı.
- III. 1944-1949 yılları arasında Ali Han Töre liderliğinde Şarki Türkistan Cumhuriyeti kuruldu; ancak Çin ve Sovyet işbirliğiyle ortadan kaldırıldı.

Sonuç olarak, Doğu Türkistan, tarih boyunca birçok kez bağımsızlık için mücadele etmiş; ancak Çin’in askeri ve siyasi baskıları nedeniyle bu girişimler kalıcı olamamıştır. Günümüzde de bölge, kültürel ve siyasi açıdan hassasiyetini korumaktadır.

I.1.4. Yeni Uygur Türkçesinde Yazı Dili

Yeni Uygur Türkçesi, Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar tarafından konuşulan bir Türk lehçesidir ve tarihsel süreçte Arap alfabesiyle yazıya geçirilmiştir. Bu alfabe, uzun yıllar boyunca Uygur Türkçesinin yazımında temel araç olmuştur. Aynı dönemde Orta Asya'da Türkçenin yazı dili olarak kullanılan bir diğer önemli lehçe ise ÇT'dir.

20.yüzyılın ortalarında, Sovyetler Birliği'nin etkisiyle Doğu Türkistan ve Orta Asya'da Latin alfabesine geçiş süreci başlamıştır. Bu dönemde YUT de bir süre Latin harfleriyle yazılmış, ancak sonrasında bu uygulamadan vazgeçilerek tekrar Arap alfabesine dönmüştür. Günümüzde YUT hâlâ ağırlıklı olarak Arap harfleriyle yazılmaktadır (Kaşgarlı, 2021: 11).

1930'lara kadar Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri, yazı dili olarak Arap harfleriyle yazılan Çağatayca'yı kullanmışlardır. 1920'li yıllarda bazı aydınlar yazı sisteminde reform yapılmasını önerse de, geleneksel yaklaşımlar nedeniyle bu dönemde önemli bir değişiklik yaşanmamıştır (Şirin, 2020: 125).

1951 yılında, Arap alfabesinde yer alan (ا، ت، ح، ذ، ض، ص، ع، ظ، ط) harfleri kaldırılmıştır. Ancak bu değişiklikler yeterli görülmeyerek, 1952-1954 yılları arasında yeni harfler eklenmiştir. 1985'te gerçekleştirilen son düzenlemeyle birlikte (ئو، ئۆ، ئۇ، ئۈ) harfleri, sırasıyla o, ö, u, ü seslerini temsil edecek şekilde belirlenmiştir. 1956 yılında, Sovyetler Birliği'ndeki soydaşlarıyla kültürel bağlarını koruma arzusunda olan bazı aydınlar, Kiril alfabesini kullanma girişiminde bulunmuştur (Öztopçu, 1993: 169). Ağustos 1956'da Urumçi'de düzenlenen Sincan Uygur Özerk Bölgesi Dil ve Yazı Konferansı'nda, Doğu Türkistan'daki Uygurların Kazak, Kırgız, Tatar ve Özbeklerle birlikte Kiril alfabesine geçmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar, 31 Aralık 1956'da Şinciang gazetesinde yayımlanmıştır (Şirin, 2020: 129). Ancak, 32 harften oluşan bu alfabe, yalnızca üç yıl kullanıldıktan sonra yürürlükten kaldırılmıştır.

1958'de Pekin'de toplanan Milliyetçi Halklar Kongresi, Çin yazısının Latin alfabesine geçirilmesi yönünde karar almıştır. Bu süreçte, Çin'deki azınlık dillerinin de Latin alfabesine uyarlanması gündeme gelmiş ve 1965'te Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyi tarafından onaylanan yeni alfabe, 33 harften oluşmuştur. Ancak, 1966

- 1973 yılları arasındaki Kültür Devrimi nedeniyle bu alfabenin kullanımı ertelenmiştir. 1974 yılında yürürlüğe giren Latin alfabesi, 1983 yılına kadar Uygurca yazımda kullanılmıştır. Ancak Uygur halkı tarafından tam anlamıyla benimsenmeyen bu alfabe, zamanla yerini yeniden Arap alfabesine bırakmıştır. Yaklaşık on yıl boyunca bir neslin okullarda bu alfabeyle eğitim görmesi nedeniyle, tekrar Arap alfabesine dönüş kararı alındığında, yalnızca Latin alfabesiyle eğitim almış gençler bu değişiklikten hoşnut olmamışlardır ( ztop u, 1993: 169).

Sonuc olarak, 1956'da Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nde Kiril esaslı bir alfabe hazırlanmış ancak benimsenmeyip kısa sürede terk edilmiştir. 1958'de Çin'in Latin harflerine dayalı pin-yin alfabesi oluşturulmuş ve Uygurca yazımda kullanılmıştır. Ancak, bu alfabe de 15 yıl sonra bırakılmıştır. 1983'te Uygurlar resm  olarak Arap alfabesine dönmüş olsa da, yazı devrimleri Türkiye Cumhuriyeti modelindeki gibi başarılı olmamıştır. Eski ve yeni alfabelerin birlikte kullanılması amacıyla yapılan değişiklikler istenilen sonucu vermemiştir. Çin'in siyasi baskıları altında asimilasyon tehlikesiyle karşılaşan Uygurlar, Arap - Uygur alfabesinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir (şirin, 2020: 136).

Bu bilgiler sonucunda Uygur yazı sisteminde önemli dönemler şu şekilde özetlenebilir:

1951'e kadar  ağatay yazısı hiçbir değişiklik yapılmadan kullanıldı.

1951'de Alfabeden 9 harf çıkarıldı.

1956-1958 yılları arasında H k met kararıyla Kiril alfabesi kullanıldı.

1974-1984 yılları arasında Latinleştirilmiş Çin alfabesi (pin-yin) kullanıldı. Ancak halk gizlice Arap alfabesini kullanmaya devam etti.

1976'da Arap alfabesi resmi olarak kaldırıldı.

1984'ten günümüze Uygur-Arap alfabesi kullanılmaktadır.

Bu süreç, Uygur yazı dilinin tarih boyunca çeşitli siyasi ve kültürel etkiler altında değişime uğradığını, ancak Uygurların ulusal kimliklerini koruma çabasıyla geleneksel Arap alfabesine bağlı kaldıklarını göstermektedir.

I.1.5. Tez Konusu İle İlgili Genel Bilgiler

Çalışmamızda ele aldığımız roman üzerinden YUT’ndeki bağlaçlar, edatlar ve ünlemler incelenmiştir. Fiiller, isimler, zarflar gibi sözcük türlerinde olduğu gibi edatların da bu bakımdan incelenmesi gerekmektedir. Bütün sözcük türlerinin dayandığı bir köken, olduğu yapı ve söz diziminde kullanım biçimleri bulunmaktadır. Edatların sadece görevli kelimeler olmadığı, aynı zamanda çeşitli görevleri yanında çok çeşitli ve zengin anlam özelliklerine sahip olduğu anlaşılmaktadır (Ergin, 2009).

Bu bölümde, araştırmanın “problem durumu, konusu, amacı, rolü, analiz yöntemleri, sınırlılıkları ve varsayımları” ele alınmıştır.

I.1.5.1. Problem Durumu

Yeni Uygur Türkçesi, Türk dillerinin önemli bir kolu olmasına rağmen, dil bilgisel unsurları üzerine yapılan çalışmalar sınırlıdır. Özellikle edatlar, bağlaçlar ve ünlemler gibi gramer unsurlarının metin temelli analizleri yetersiz kalmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Böre Ana romanındaki edat, bağlaç ve ünlemleri detaylı bir şekilde inceleyerek, bu unsurların işlevlerini ve metnin anlamına katkılarını ortaya koymaktır. Çalışma aynı zamanda, YUT’ndeki edatların TT’ndeki edatlarla benzerlik ve farklılıklarını analiz ederek karşılaştırmalı bir bakış sunmaktadır.

I.1.5.2. Araştırmanın Konusu

Bu araştırma, YUT’nin gramer unsurlarından olan edatlar, bağlaçlar ve ünlemleri incelemektedir. Çalışma, Yeni Uygur edebiyatının önemli bir örneği olan ‘Böre Ana’ romanı üzerinden yürütülerek, bu unsurların kullanımlarını tespit etmeyi ve dil yapısına katkılarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

I.1.5.3. Araştırmanın Amacı

Bu tez çalışmasının temel amacı, YUT’ndeki edat, bağlaç ve ünlem kullanımlarını detaylı bir şekilde inceleyerek, bu unsurların dil içindeki

fonksiyonlarını ve özelliklerini açığa çıkarmaktır. Özellikle “Böre Ana” metninde yer alan bu dil ögeleri, YUT gramerinin daha iyi anlaşılmasına yönelik katkı sağlayacaktır.

I.1.5.4. Araştırmanın Önemi

Yeni Uygur Türkçesi, tarihsel, kültürel ve dilbilimsel açıdan büyük bir öneme sahiptir. YUT edatlarına ilişkin akademik çalışmalar detaylı olarak incelenmiştir. Ancak, alanda yapılan çalışmaların sınırlı olması sebebiyle, Uygurcanın genel dilbilgisi yapısını ele alan eserler de değerlendirilmiş ve kaynaklar güncellenmiştir. Hacıeminoğlu (2015), Ergin (2009) gibi çalışmaların yansıttığı çerçevede edat tanımları ve kullanım örnekleri ele alınmıştır. Bu çalışma, YUT’nin dilbilimsel zenginliklerini detaylıca ele alarak akademik literatüre önemli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

I.1.5.5. Edat, Bağlaç ve Ünlemlerin Rolü

Edatlar, bağlaçlar ve ünlemler, bir dilin anlam ve ifade gücünü oluşturan temel unsurlar arasında yer alır. Edatlar, cümledeki diğer ögelerle anlam bağlantısı kurar. Bağlaçlar, ifadelerin mantıksal ve anlamsal bağlantısını oluşturarak metindeki akıcılığı destekler. Ünlemler ise bir metne duygu ve vurgu katarak, anlatımın etkileyciliğini artırır. Bu unsurlar, hem yazılı hem de sözlü dilde anlamın oluşturulmasında kritik roller oynar.

I.1.5.6. Edat, Bağlaç ve Ünlemlerin Analiz Yöntemleri

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış olup, içerik analizi ve karşılaştırmalı dilbilim yöntemleri uygulanmıştır. Araştırmada izlenen adımlar şu şekildedir: “Böre Ana” romanının tamamı taranarak edatlar, bağlaçlar ve ünlemler belirlenmiştir. Bu unsurlar belirli gruplara ayrılmış ve sınıflandırılmıştır (örneğin, yön bildiren edatlar, karşılaştırma edatları, bağlaç türleri vb.). Bu sınıflandırmada, her bir dil ögesinin cümledeki işlevi ve bağlam içindeki kullanımı detaylıca incelenmiştir. Frekans analizi yöntemiyle bu unsurların metin içinde ne sıklıkla kullanıldığı belirlenmiş, işlevsel çözümlemelerle bu ögelerin anlam ve anlatıma olan katkıları değerlendirilmiştir. YUT’ndeki edatlar, TT’ndeki edatlarla karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma örnek cümleler içerisinde verilmiştir. Ögelerin tespit edildiği örnek cümleler, asıllarına sadık kalınarak sunulmuştur. Her bir öge için, örnek sayısı 10’dan

az olanlar mevcut haliyle, 10'dan fazla olanlar ise en az 10 cümleyle temsil edilmiştir. Ayrıca, benzer cümlelerin tekrar edilmemesine özen gösterilmiştir. Örneklerde, ögeler kalın yazı tipiyle vurgulanmış, YUT örnek cümleleri italik yazı stilinde ve cümlelerin TT'ndeki çevirileri tırnak içinde verilmiştir. Her edatın kökeni ve yapısı incelenmiş, kullanımları ve görevleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. TT'nde Latin alfabesinde yer almayan harfler için, Ortak Türk Alfabesi esas alınmıştır. Kullanılan alfabenin transkripsiyon işaretleri ise çeviri yazı bölümünde sunulmuştur.

Çalışmada yer verilen örnek cümlelerin sonunda belirtilen sayfa numaraları, “Böre Ana” romanının Arap harfli orijinal baskısına dayanmaktadır. Eserin tamamı tarafımızca Latin alfabesine çevrilmiş ve tez sonuna eklenmiştir. Latin harfli transkripsiyon kısmında, kolaylık sağlaması amacıyla orijinal metindeki her sayfa sonu, ilgili kelime hizasında belirtilmiştir. Böylece Latin alfabesiyle hazırlanmış metin üzerinden çalışmak isteyen araştırmacıların, orijinal metinle sayfa takibini yapabilmesi amaçlanmıştır.

I.1.5.7. Sınırlılıklar

Bu çalışma, sadece “Böre Ana” romanı üzerine odaklanmış olup, diğer YUT metinlerine genelleme yapma amacı taşımamaktadır. Ayrıca, incelenen dil unsurları edatlar, bağlaçlar ve ünlemlerle sınırlıdır.

I.1.5.8. Varsayımlar

Bu çalışmada, “Böre Ana” metninin YUT'ni temsil edebileceği ve metindeki edat, bağlaç ve ünlemlerin dilin genel yapısını anlamak için yeterli veri sağlayacağı varsayılmaktadır. Ayrıca, metinde yer alan dil öğelerinin, YUT gramerine dair genellenebilir çıkarımlar yapmaya uygun olduğu kabul edilmiştir.

I.1.6. Yazarın Hayatı, Edebi Kişiliği Ve Eserleri

Yazar Tohti Ayup, 1945 yılında Kuça kasabasında öğretmen bir ailede dünyaya gelmiştir. 1953-1957 yılları arasında Kuça 'da ilkokulda okumuş, ardından Aksu Öğretmen Okulunda eğitimine devam etmiştir. 1963 yılında eğitimini tamamladıktan sonra 1970 yılına kadar Kuça Sanat Kurumunda mesleki yazar olarak çalışmıştır. Kültür Devrimi'nin gerçekleştiği bu yıllarda, bilhassa 1970 yılının Mart ayında “devrim karşıtı” olarak suçlanarak hapse atılmıştır. Bu dönemlerde zor günler yaşayan

yazar, hapisten çıktıktan sonra bir süre işsiz kalmıştır. 1979 yılına kadar devam eden bu süreçte ileri dönemlerdeki edebî faaliyetleri için bol malzeme toplamış, geçirdiği zorlukları ve bu dönemde toplumun yaşadığı sıkıntıları eserlerinde dile getirmiştir. Kültür Devrimi'nden sonra 1981 yılının şubat ayında *Aqsu Edebiyatı* dergisi Redaksiyon Bölümünde, yine aynı yıl Ürümçi'de Şıncan Halk Neşriyatının Uygur Redaksiyon Bölümünde çalışmıştır. 1988 yılında Şıncan Uygur Özerk Bölgesi Yazarlar Cemiyetinde mesleki yazar olarak göreve başlamıştır.

Tohti Ayup'un edebiyata olan ilgisinde anne ve babasının eğitimli kişiler olması ve özellikle annesinin ilim sevgisi, oğlunu da bu ruhta yetiştirmek istemesi etkili olmuştur. Okul yaşı gelinceye kadar annesinin vasıtasıyla Sovyetler Birliği'ndeki yazarların ve şairlerin eserleriyle, klasik Doğu şairleri ve yazarlarının önemli eserleri ile tanışmıştır. Bu eserler arasında onu en fazla etkileyen Puşkin'in *Balıkçı Dede ile Altın Balık Hakkında Masal* adlı eseri olmuştur. Bu edebî çevre onun şiire olan ilgisini arttırmış ve ilkokulda okuduğu sıralarda şiir yazmaya başlamış, ilk şiirleri *Aqsu Géziti*'nde yayımlanmıştır.

Tohti Ayup 1960'lı yıllarda yayımlanan şiirleriyle edebiyat sahasına adım atmıştır. Daha sonra hikâye yazmaya başlayan yazar, 1965 yılında *Şıncan Edebiyatı* dergisinde *Maxoçiniñ Qelbi* adlı ilk hikâyesini yayımlatmıştır. Bu ilk hikâyenin ardından *Bext Yéşi* "Baht Yaşı", *Ana* "Ana", *Qaravul* "Gözcü", *Böşük* "Beşik" (1991), *Müñgüz* "Boynuz", *Puqraniñ Qéni* "Reayanın Kanı", *Ğurğur Şamal* "Rahatlaticı Rüzgar", *Marcan Bulaq* "Mercan Kaynağı" (1984), *Arman* "İstek" (1986), *Taşlandıq Kepide* "Bakımsız Kulübede", *Ot İçidiki Adem* "Ateş İçindeki İnsan" (1987), *Qum Basqan Deñiz* "Kumun Bastığı Deniz" (1988), *Ah Yer* "Ah, Toprak", *Ğaz* "Kaz", *Burç ve Azap* "borç ve Azap" (1982), *İnsanlar Yaratqan Söygü* "İnsanların Yarattığı Sevgi" (1987) adlı hikâye ve uzun hikâyeleri kaleme almıştır. *Ögen VadiSidiki Tulpar* "Ögen Vadisi'ndeki Tulpar" (1997) adlı hatıra kitabı ve *Kuçar* (1980) adlı şiiri vardır.

Hayat Qediri "Hayatın Değeri" (1980, 1983), *Ğur-Ğur Şamal* (1993), *Arman* (1987), *Qum Basqan Deñiz* (1990), *Marcan Bulaq* (1985) adlı hikâye-uzun hikâye kitapları; *Teñriniñ Hökümi 1-2* "Tanrı'nın Hükümü 1-2" (1994, 1997), *Böre Ana* "Kurt Ana" (1999) adlı romanları yayımlanmıştır.

Hikâyelerinin bir kısmı *Sovğat* "Hediye" (1985) ve *Qutluq Kéçe* "Kutlu Gece" (1992) adlı antolojilerde yer almıştır.

Eserleri ince ve diğ er dillere tercüme edilmiştir. 1986 yılında Cya   Cu  ven Edebiyat   d  l  ’n  n sahibi olmuş ve ülke bazında bunun gibi birçok ödüle layık g  r  lm  ştir. Bazı hik  yeleri ortaokul edebiyat ders kitaplarında yer almıştır (Harbalioğlu, 2017: 300).

II. BÖLÜM

II.1. Türkiye ve Yurt Dışında Dilbilimcilerin Edatlar Üzerine Görüşleri

Türkçe dil bilgisi çalışmaları, bu araştırmada da olduğu gibi, genellikle ‘edat’ terimiyle ifade edilen sözcükler üzerine farklı görüşleri barındırmaktadır. Bu alanda Türk dili araştırmalarında bazı temel sorunlar üzerine henüz fikir birliğine varılamamıştır. Hatta bu sorunlar, “Türk Gramerinin Sorunları” başlıklı toplantılarda da gündeme getirilmiştir. Söz konusu problemler genel olarak şu başlıklar altında incelenebilir: “edat terimleri, edat tanımları, edatların sınıflandırılması, edatların tasnifi”. Aşağıda bu konularla ilgili araştırmacıların görüş ayrılıkları ve üzerinde mutabakata varılan noktalar ele alınmıştır.

II.1.1. Edat Tanımları

Edatlar, dilin önemli yapı taşlarından biridir. Öncesinde yer alan ad soylu sözcüklere yalın, yaklaşma, uzaklaşma, ilgi gibi ad durum ekleriyle bağlanarak cümlede öge olabilen ya da diğer sözcük ve sözcük gruplarıyla ilişki kuran, anlamdan ziyade görev yönü baskın olan çekimsiz sözcüklerdir. (Türk Dili I, 2025). Ancak, edatlar tek başlarına anlam taşımazlar. Sözcükler, dilbilgisi içindeki konumları ve işlevleri açısından “anamlı kelimeler” ve “görevli kelimeler” olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Anamlı kelimeler; isimler, isim grubuna giren sözcükler olan “zamir, sıfat, zarf” ve fiillerden oluşurken, görevli kelimeler ise isim ve fiillerin dışında kalan edatlar, yani “bağlaç ve ünlemler”dir. Edat terimi gramerimizde bazı araştırmacılar tarafından daha geniş olarak düşünülmüş ve edat başlığı altında çekim veya son çekim edatlarını, bağlaçları ve ünlemleri ele almışlardır. Böyle ki Türkçede edatlarla ilgili karşılaşılan sorunlardan biri, tanımlama konusudur. Bazı tanımlar edatları yalnızca tek bir yönüyle ele alırken, bazıları ise bu dil unsurlarını bütün özelliklerini kapsayacak şekilde incelemeye çalışmıştır. Edatları anlam açısından, cümle içindeki kullanımına göre, söz dizimi, anlam ve köken açısından değerlendiren tanımlamalar şu şekildedir:

Muharrem Ergin, “edat” kavramını kullanarak, bu tür kelimelerin tek başlarına bir anlam taşımadığını ancak anlamlı kelimelerle birlikte kullanıldıklarında belirli bir işlev kazandıklarını ve böylece gramer açısından bir görev üstlendiklerini ifade etmektedir (Ergin, 2009: 348).

Necmettin Hacıeminoğlu, edatları bağımsız anlam taşımayan, ancak cümlede diğer kelimelerle ilişki kuran “alet sözler” ya da “vasıtalar” olarak tanımlamaktadır. Ona göre edatlar, dilin mantıksal yapısını oluşturan cümle yapısının temel unsurlarından biridir (Hacıeminoğlu, 2015: XIII).

Haydar Ediskun, edatların tek başına bir anlamı bulunmadığını ancak anlam taşıyan kelime gruplarıyla bir araya geldiklerinde çeşitli anlam bağlantıları kurduklarını ve böylece kendi anlamlarının hissedildiğini belirtmektedir (Ediskun, 1999: 284).

Tahsin Banguoğlu, “takı” terimini tercih ederek, edatları isimlerden sonra gelen ve onların diğer öğelerle olan ilişkisini sağlayan kelimeler olarak değerlendirmektedir (Banguoğlu, 1974: 385).

A. Von Gabain, “son çekim edatları” ifadesini kullanarak, isimler, zamirler ve sayılarla sıkı bağlantılı olup, onların anlamına tabi ancak gramer açısından onlara hakim olan kelimeleri bu şekilde tanımlamaktadır (Gabain, 1988: 93).

Günay Karaağaç, edatların diğer sözlük birimlerinden farklı bir konuma sahip olduğunu ve bağımsız olarak var olamayan, ancak sözcükler, sözcük grupları ve cümlelerle birlikte kullanıldığında onlara farklı anlam boyutları ekleyen ya da onları çekime sokan birimler olduğunu ifade etmektedir (Karaağaç, 2009: 35).

Tahir Nejat Gencan, “ilgeç” terimini kullanarak, edatların kavramlar arasında çeşitli anlam ilişkileri kurmaya yarayan ve bu işlevleriyle anlam kazanan kelimeler olduğunu belirtmektedir (Gencan, 1974: 226).

Zeynep Korkmaz, edatları tek başına anlam taşımayan ancak ad ve ad soylu kelimelerden sonra gelerek onlarla güçlü anlam bağları kuran, gramer açısından onlara hükmeden ve kelimeler arasında çeşitli anlam ilişkileri oluşturan unsurlar olarak tanımlamaktadır (Korkmaz, 2017: 895).

Rıdvan Öztürk, “edat” terimini kullanarak, edatları bir kelimedenden sonra gelerek o kelime ile diğer kelimeler arasında bağlantı sağlayan ve sadece dil bilgisel bir işlevi bulunan kelimeler olarak tanımlamaktadır (Öztürk, 2020: 121).

Kamil Tiken, edatların tek başına bir anlam taşımadığını, genellikle isimlerden sonra gelerek onların diğer kelimelerle olan ilişkisini kuran işlevsel kelimeler olduğunu ifade etmektedir (Tiken, 2004: 1).

Süer Eker, edatların, kullanıldıkları sözcükler, sözcük grupları ve cümleler arasında anlam ilişkileri kurarak anlatımı destekleyen kelimeler olduğunu belirtmektedir (Eker, 2006: 399).

Mehmet Hengirmen, “ilgeç” terimini kullanarak, ilgeçlerin sözcükler arasındaki bağı sağlayan ve bir sözcük ile diğer sözcükler arasında ilişki kuran kelimeler olduğunu tarif etmektedir (Hengirmen, 2006: 167).

Oya Adalı, “ilgeç” kavramını kullanarak, bunları addan sonra yer alan ve adla doğrudan ya da belirli durum ekleri aracılığıyla bağlantı kuran işlevsel unsurlar olarak tanımlamaktadır (Adalı, 2004: 40).

Jean Deny, “ilgeç” terimini tercih ederek, bu kelimelerin Fransızcadaki “preposition” kavramına karşılık geldiğini ve sürekli olarak ek almaları nedeniyle takip ettikleri kelimenin arkasında yer aldığını ifade etmektedir (Deny, 2009: 531).

Tuncer Gülensoy, edatları, bir kelimedenden sonra gelerek onun diğer kelimelerle bağlantısını sağlayan, tek başlarına anlam taşımayan ve yalnızca gramer işlevi gören kelimeler olarak tanımlamaktadır. Ayrıca “son çekim edatlarını” da işletme ekine benzer şekilde isimlerden sonra gelerek onların zarf hallerini oluşturduklarını belirtmektedir (Gülensoy, 2000: 583).

Yong-Song Li, “sontakı” terimini kullanarak, ad, sıfat ve ortaçlardan sonra gelerek bağlı oldukları kelime ile cümlelerin diğer unsurları arasında zaman, mekan, yön, tarz ve benzerlik gibi çeşitli ilişkiler kuran kelimeleri bu şekilde tanımlamaktadır (Li, 2004: 25).

Hamit Tömür, “edat” terimini kullanarak, tek başlarına cümle ögesi olamayan ancak bağımsız kelimelere ya da cümlelere eklendiklerinde yalnızca dil bilgisel bir anlam katan kelimeleri “yardımcı sözcükler” olarak adlandırmaktadır (Tömür, 2003: 469).

Türk dili araştırmacıları, edatların bağımsız anlam taşımadığını, ancak anlamlı kelimelerle veya kelime gruplarıyla birleştiğinde çeşitli anlam ilişkileri kurduğunu ve

cümlede belirli bir görev üstlendiğini ortak bir görüş olarak belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra, edatların sonuna geldiği isimlerle “edat öbeği” adı verilen kelime grubunu oluşturan dil bilgisel unsurlar olduğu konusunda hemfikirdirler.

II.1.2. Edat Terimleri

Türkçede “edat” terimi üzerinde yaşanan karmaşanın temelinde, bu kavramın Türkçeye Ar.'dan geçmiş olması ve Ar.'daki geniş kapsamı yatmaktadır. İlk Türkçe gramer kitapları ve sözlükler, daha çok ana dili Arapça olanlara Türkçe öğretmek amacıyla yazıldığından “Divan-ü Lügat-it-Türk” gibi eserlerde Arap dil bilgisi geleneğine uygun bir sözcük sınıflandırması “isim, fiil, edat” tercih edilmiştir. Bu gelenek, sonraki dil bilgisi çalışmalarında da etkisini sürdürmüştür. Ancak modern TT çalışmalarında, sözcüklerin sınıflandırılması konusunda farklı yaklaşımlar ortaya konmuştur.

Bu farklı yaklaşımlar, araştırmacıların “*edat*” kavramını ya dar bir anlamda ele almalarına, ya geniş anlamıyla bir çatı terim olarak kullanmalarına ya da tamamen yeni terimler arayışına girmelerine neden olmuştur. Bugün, “*edat*” kavramı Türk dili araştırmacıları tarafından hem geniş hem de dar anlamda kullanılmaktadır. Geniş anlamda, Arap dil bilgisi geleneğinin bir devamı niteliğinde, birkaç sözcük sınıfını kapsayan bir çatı terim olarak ele alınmaktadır. Dar anlamda ise, İngilizce “*postposition*” olarak bilinen sözcükleri ifade etmek için kullanılmaktadır.

Türk dili araştırmalarında “*edat*” terimi farklı adlandırmalarla ele alınmıştır. (Gabain, 1988), (Ergin, 2009), (Doğan, 2017), (Gülensoy, 2000) ve (Toparlı, 1995) edatı geniş anlamda “*son çekim edatı*” olarak tanımlamışlardır. (Hacıeminoğlu, 2015), (Güneş, 1999), (Eraslan, 2012) ise geniş anlamda edatı, bu çalışmanın kapsadığı alanına karşılık gelen “*çekim edatı*” olarak adlandırmışlardır. (Ediskun, 1999), (Korkmaz, 2017) ve (Karahan, 2006) “*edat*” terimini kullanmışken; (Banguoğlu, 1974) “*takı*”; (Gencan, 1974), (Hengirmen, 2006) “*ilgeç*”; (Tekin, 2016) ve (Li, 2004) ise “*sontakı*” terimlerini tercih etmişlerdir.

Bu araştırmacılara daha birçok ismin terim tercihleri eklenebilir. Terim tercihleri arasındaki bu farklılıklar, literatürde yalnızca bir terim karmaşasına yol

açmamış; aynı zamanda bu adlandırmalara bağlı olarak tanımlama ve sınıflandırma sorunlarını da beraberinde getirmiştir.

II.1.3. Edatların Sınıflandırılması

Edatların sınıflandırılması meselesi, doğrudan edatların adlandırılmasıyla bağlantılıdır. Çünkü tercih edilen terimler, edatların hangi şekilde sınıflandırılacağını belirlemede etkili olmaktadır. Bu nedenle, edatların sınıflandırılması uzun zamandır tartışılan ve önemli bir sorun olarak değerlendirilen bir konudur. Bu alanda yapılan araştırmalarda ortak bir sınıflandırma yöntemi geliştirilmemiş olup, her araştırmacı kendi yaklaşımına göre bir sınıflama yapmıştır.

Necmettin Hacıeminoğlu, “Türk Dilinde Edatlar” adlı eserinde “edat” kavramını genel çerçevede ele almış ve çekim edatları, bağlaçlar ve ünlemleri on başlık altında incelemiştir (Hacıeminoğlu, 2015: 1-315):

1. Çekim Edatları
2. Bağlama Edatları
3. Kuvvetlendirme Edatları
4. Karşılaştırma-Denkleştirme Edatları
5. Soru Edatları
6. Çağırma-Hitap Edatları
7. Cevap Edatları
8. Ünlem Edatları
9. Gösterme Edatları
10. Tekerrür Edatları

Tahsin Banguoğlu, “Türkçenin Grameri” adlı çalışmasında edatları “takı” başlığı altında sınıflandırmış; bağlaç ve ünlemleri ise ayrı bir başlık altında değerlendirmiştir (Banguoğlu, 1974: 385-402):

1. Takılar Ve Çeşitleri
 - 1.1. Takılarda İstem
 - 1.2. Takıların Yapısı
2. Bağlamlar Ve Çeşitleri
 - 2.1. Bağlama İlişkileri
 - 2.2. Bağlamların Yapısı

2.3. Bağlam Çeşitleri

3. Ünlemler Ve Çeşitleri

3.1. Ünlemlerin Yapısı

Muharrem Ergin, “Türk Dil Bilgisi” adlı eserinde edatları “edat” başlığı altında ele alarak görevli kelimeleri üç grupta incelemiştir (Ergin, 2009: 348-373):

1. Ünlem edatları

1.1. Ünlemler

1.2. Seslenme edatları

1.3. Sorma edatları

1.4. Gösterme edatları

1.5. Cevap edatları

2. Bağlama edatları

2.1. Sıralama edatları

2.2. Denkleştirme edatları

2.3. Karşılaştırma edatları

2.4. Cümle başı edatları

2.5. Sona gelen edatlar

3. Son çekim edatları

3.1. Kullanışlarına göre son çekim edatları

3.2. Fonksiyonlarına göre son çekim edatları

3.3. Son çekim edatı gibi kullanılan isimler

3.4. Son çekim edatlarına yardımcı tabirler

3.5. Son çekim edatlarında vurgu

Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi” adlı eserinde edatları, “1.Edatlar” ve “2.Bağlaçlar” başlıkları altında ikiye ayırmış, ünlemleri ise ayrı bir başlık altında “anlamli - görevli kelimeler” şeklinde incelemiştir (Korkmaz, 2017: 893-1027):

1. Edatlar

1.1. Yapı Ve Kökenleri Bakımından Edatlar

1.2. Kullanılış Biçimleri Bakımından Edatlar

1.3. Görevleri Bakımından Edatlar

2. Bağlaçlar

- 2.1. Kökenlerine Göre Bağlaçlar
- 2.2. Şekil Ve Şekil Bilgisi Yapılarına Göre Bağlaçlar
- 2.3. İşlevlerine Ve Cümledeki Yerlerine Göre Bağlaçlar
3. Anlamlı - Görevli Kelimeler (Ünlemler)
 - 3.1. Kökenleri Bakımından Ünlemler
 - 3.2. Ses Ve Kelime Yapısı Bakımından Ünlemler
 - 3.3. Nitelik Ve Görevleri Bakımından Ünlemler

Süer Eker, “Çağdaş Türk Dili” adlı eserinde edatları üç ana başlık altında sınıflandırmıştır (Eker, 2006: 389):

1. Bağlama Edatları / Bağlaçlar
2. Edatlar / İlgeçler
3. Ünlem Edatları

Jean Deny, “Türk Dil Bilgisi” adlı eserinde edatları “aygıtlar” başlığı altında üç grupta ele almıştır (Deny, 2009: 530):

Aygıtlar:

1. İlgeçler (Postpositions)
 - 1.1. Adların Yalın Halini Ve Birtakım Zamirlerde İlgi Halini Alan Edatlar
 - 1.2. Yönelme Halini Destekleyen Edatlar
 - 1.3. Ayrılma Halini Destekleyen Edatlar
 - 1.4. Hem Edat Hem Çekim Eki +CA
 - 1.5. Edatlık Deyimler
2. Bağlaçlar (Conjonctions)
3. Ünlemler (Interjections)
 - 3.1. Çağrılı Ünlemler
 - 3.2. Dokunaklı Ünlemler

Tuncer Gülensoy, “Türkçe El Kitabı” adlı eserinde edatları sınıflandırmasında tıpkı ergin gibi edatları genel olarak ele alır ve kendi içinde üçe ayırır (Gülensoy, 2000: 583).

1. Ünlem Edatları
2. Bağlama Edatları
3. Son Çekim Edatları

Günay Karaağaç, “Türkçenin Söz Dizimi” adlı eserinde “edat” terimini üç başlık altında incelemiştir (Karaağaç, 2009: 36).

1. Çekim Edatları
2. Bağlama Edatları
3. Ünlem Edatları

Sezai Güneş, “Türk Dil Bilgisi” adlı eserinde “edat” terimini üç başlık altında incelemiştir (Güneş, 1999: 213).

1. Çekim Edatları (İlgeçler)
 - 1.1. Vasıta İfadesi Taşıyanlar
 - 1.2. Sebep İfadesi Taşıyanlar
 - 1.3. Benzerlik İfadesi Taşıyanlar
 - 1.4. Başkalık İfadesi Taşıyanlar
 - 1.5. Miktar İfadesi Taşıyanlar
 - 1.6. Zaman İfadesi Taşıyanlar
 - 1.7. Yer ve Yön İfadesi Taşıyanlar
 - 1.8. Nispet / Aitlik İfadesi Taşıyanlar
2. Bağlama Edatları (Bağlaçlar)
 - 2.1. Sıralama Edatları
 - 2.2. Karşılaştırma / Denkleştirme Edatları
 - 2.3. Birleştirme / Kuvvetlendirme Edatları
3. Seslenme Edatları
 - 3.1. Ünlemler
 - 3.2. Çağırma Edatları
 - 3.3. Gösterme Edatları
 - 3.4. Soru Edatları
 - 3.5. Cevap Edatları

Talat Tekin, “Orhon Türkçesi Grameri” adlı eserinde asıl edatları “sontakılar” başlığı altında incelemiştir (Tekin, 2016: 138).

1. Sontakılar
 - 1.1. Yalın Durumu Yöneten Sontakılar
 - 1.2. Verme-Bulunma Durumunu Yöneten Sontakılar
 - 1.3. Bulunma-Çıkma Durumunu Yöneten Sontakılar

- 1.4. Ad Kökenli Sontakı
2. Bağlaçlar
 - 2.1. Sıradış Bağlaçlar
 - 2.2. Yan Cümle Bağlaçları
3. Edatlar
 - 3.1. Pekiştirme Edatı
 - 3.2. Erinç Edatı
4. Ünlemler
 - 4.1. Seslenme Ünlemleri
 - 4.2. Acınma Ünlemleri
 - 4.3. Ünlem Görevinde Adlar

Yukarıdaki sınıflandırmalar haricinde edat konusu “ünlemlerden” ve “bağlaçlardan” ayrı olarak daha dar kapsamlı olarak da değerlendirilmiştir. Bu anlayışla edatları ele alan gramercilerimiz edat terimini farklı adlarla ifade etmiş ve çeşitli yönlerden tasnife tabi tutmuşlardır.

II.1.4. Edatların Tasnifi

Gramer kitapları incelendiğinde, edatların tasnifinde “yapı”, “kullanılış” ve “fonksiyon”un göz önünde tutulduğu görülmektedir. Bazıları tasniflerinde her üçüne de yer verirken, bazıları birini veya ikisini kullanmışlardır.

Necmettin Hacıeminoğlu’na göre, edatlar “yapı ve köken” açısından üç gruba ayrılır: “1. Fiil kökenli olanlar, 2. İsim kökenli olanlar, 3. Yabancı kökenli olanlar”. Kullanım şekline göre iki gruba ayırır: “1. Yalnız edat olarak kullanılan kalıplaşmış kelimeler, 2. Aslen isim veya zarf olup geçici olarak edat işlevi gören kelimeler”. Anlamlarına göre ise yedi gruba ayırır: “1. Başkalık ve farklılık bildirenler, 2. Benzerlik ve miktar ifade edenler, 3. Mekân ve zaman belirtenler, 4. Yön belirtenler, 5. Sebep ve amaç bildirenler, 6. Tarz ve karşılaştırma bildirenler, 7. Birliktelik ve araç bildirenler” (Hacıeminoğlu, 2015: 2-3).

Muharrem Ergin, “son çekim edatları”nı yalnızca edat olarak kullanılanlar şeklinde ikiye ayırır: “1. Asıl edatlar, 2. Aslen isim olup edat gibi kullanılan kelimeler”. Kullanımlarına göre dört gruba ayırır: “1. Yalın hâl veya zamirlerin ilgi (genitif) ve belirtme (akuzatif) durumlarıyla birleşenler, 2. Yalın hâl ile kullanılanlar, 3. Yönelme (datif) hâliyle birleşenler, 4. Ayrılma (ablatif) hâliyle birleşenler”.

Fonksiyonlarına göre ise sekiz gruba ayırır: “1. Araç ve birliktelik bildirenler, 2. Sebep bildirenler, 3. Benzerlik bildirenler, 4. Başkalık bildirenler, 5. Diğer hâl edatları, 6. Miktar bildirenler, 7. Zaman bildirenler, 8. Yer ve yön bildirenler” (Ergin, 2009: 367-372).

Tuncer Gülensoy, “son çekim edatları”nı kullanım biçimlerine göre dört gruba ayırır: “1. İsimlere eksiksiz birleşenler, 2. Zamirlerin ilgi hâliyle birleşenler, 3. İsim ve zamirlerin yönelme hâliyle birleşenler, 4. İsim ve zamirlerin ayrılma hâliyle birleşenler” (Gülensoy, 2000: 585).

Mehmet Hengirmen ise edatları kullanımlarına göre dört kategoriye ayırır: “1. Yalın hâl gerektiren ilgeçler, 2. Yönelme hâli gerektiren ilgeçler, 3. Ayrılma hâli gerektiren ilgeçler, 4. İlgi hâli gerektiren ilgeçler” (Hengirmen, 2006: 171).

Sezai Güneş, “çekim edatları”nı fonksiyonlarına göre sekiz başlık altında sınıflandırır: “1. Araç ifade edenler, 2. Sebep bildirenler, 3. Benzerlik/eşitlik bildirenler, 4. Başkalık bildirenler, 5. Miktar ifade edenler, 6. Zaman belirtenler, 7. Yer ve yön belirtenler, 8. İlişki ve aidiyet ifade edenler” (Güneş, 1999).

Günay Karaağaç, “son çekim edatları”nı fonksiyonlarına göre sekiz grupta değerlendirir: “1. Yer ve yön bildirenler, 2. Zaman belirtenler, 3. Benzerlik ifade edenler, 4. Yaklaşma, amaç ve neden bildirenler, 5. Uzaklaşma, ayrılık, başkalık ve sonuç bildirenler, 6. Karşılaştırma, nitelik ve nicelik belirtenler, 7. Birliktelik ve araç ifade edenler, 8. Sınırlandırma bildirenler” (Karaağaç, 2009: 37).

A. Von Gabain ise “son çekim edatları”nı kökenlerine göre üç gruba ayırır: “1. Fiil kökenli edatlar, 2. İsim kökenli edatlar, 3. Diğer edatlar (iyelik ve ilgi hâli bağlantısı olmadan kullanılanlar)” (Gabain, 1988: 93-100).

Sonuç olarak, edatların sınıflandırılmasına ilişkin değerlendirmelerde iki temel yaklaşım öne çıkmaktadır. Geleneksel Türkoloji Yaklaşımı (Hacıeminoğlu, Ergin, Gülensoy, Banguoğlu vb.), edatları çekim, bağlama ve ünlem edatları şeklinde geniş kategorilere ayırır. Buna karşılık, Yapısal-Dilbilimsel Yaklaşım (Korkmaz, Eker, Deny, Güneş vb.) edatları köken, kullanım biçimi ve işlev gibi ölçütlere göre gruplandırır. Bu çalışmada edatların işlevsel yönüne odaklanılacak olup, özellikle Hacıeminoğlu, Ergin ve Öztürk’ün sınıflandırmaları temel alınacaktır.

III. BÖLÜM

III.1. EDAT

Tek başlarına bağımsız olarak bir anlam taşımayan; ancak, isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek bu kelimeler ile cümledeki diğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, dil bilgisel işlevi olan kelimelerdir (Korkmaz, 1992: 51).

III.1.1. Son Çekim Edatları

İsimlerden sonra gelerek, onların çeşitli zarf biçimleri kazanmasını sağlayan edatlardır. Bu edatlar, bağlı oldukları isimlerle birlikte edat grupları meydana getirir. İsimlere ekli ya da eksiz olarak bağlanabilirler. İsimlere bağlanış biçimlerine göre çeşitli gruplara ayrılırlar (Öztürk, 2020).

III.1.1.1. İsimlerin Yalın Hâli, Zamirlerin İlgî Hâli İle Birleşen Edatlar

Bazı edatlar, isimlerin yalın hâliyle yani başka bir ek ya da unsur olmadan teklik, çokluk ve iyelik şekillerinde kullanılır. Diğer bazı edatlar ise zamirlerin yalın hâlleri olan “men, sen, siz, u, biz, siler, ular” ve ilgi hâlleri olan “mêniñ, sêniñ, sizniñ, uniñ, bizniñ, silerniñ, ularniñ” biçimleriyle kullanılır.

Bu edatlardan “bilen”, “üçün” ve “dek” zamirlerin hem yalın hâliyle hem de ilgi hâliyle kullanılabilir (Öztürk, 2020: 121).

III.1.1.1.1. bilen “ile”

“Bilen” edatı, isimlerin yalın (teklik, çokluk, iyelik) hâliyle; zamirlerin ise bazen yalın (men, sen, vb.), bazen de ilgi hâliyle (meniñ, seniñ, vb.) kullanılmaktadır (Öztürk, 2020). Cümlelere “ile, beraber, birliktelik” anlamları kazandırır (Hacıeminoğlu, 2015: 21). Sözlükte “ile” anlamında yer almaktadır (Necip, 2013: 41).

İncelenen metinde, 461 adet “bilen” edatı tespit edilebilmiştir. Bunlardan 443 adeti isimlerin yalın haliyle, 9 adeti zamirlerin yalın haliyle ve 9 adeti zamirlerin ilgi haliyle kullanılmaktadır. 461 adet bilen edatı içerisinde 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde isimlerin yalın haliyle kullanılan bilen edatları bir şeyin nasıl, hangi araçla ya da ne şekilde yapıldığını belirtmek için kullanılmıştır:

*Bovay ‘öy yaxşı’ dep bikar éytmiganiken, xış **bilen** sélingan üç égzliq öy derya boyığa caylaşqanidi.* “Dedem, ‘ev güzel’ diye boşuna söylememiş, kerpiç **ile** yapılmış üç odalı ev nehir kenarına yerleşmişti.” (s.25)

*Burun qelb töridin orun bérıp, ismini hörmət **bilen** zikri qilip kelgen bu ademniñ yüksek simasi mana emdilikte köz aldida birdinla xirelişip, iç-içidin öçlikini, gezep-nepritini qozğimaqta.* “Önce gönlünün en derin köşesine yer verip, adını saygıyla andığı bu insanın yüce duruşu, şimdi birdenbire gözleri önünde silikleşiyor, içinde kin ve öfke uyandırıyor.” (s.52)

*U altun süzgüçiler **bilen** zukunlişip, varqirişip, emdi boguşup kétédiğandekla turatti.* “O, altın madencilerle tartışıp bağrışarak neredeyse kavga edecekmiş gibi duruyordu.” (s.102)

*Hemmisi uniñ qelb déñiziniñ eñ çoñqur yérige tinip ketken, estin çiqirişqa meñgü mumkin bolmaydığan, aazab, hesret, şérin lezzet ve hicran muñliri **bilen** yugurulup ketken keçmişliri...* “Hepsi, onun kalp denizinin en derin noktasına gömülmüş, asla çıkarmak mümkün olmayan, acılar, özlemler, tatlı hazlar ve ayrılık kederleriyle yoğrulmuş geçmişlerdi...” (s.96)

*Biraq dégenliriñizniñ héçqaysisi bōrilerni tüp neslidin quritivétişqa asas bolalmaydu, öz gépini küçlük delilleşke kirişti qeyser, siler néme üçün çarvilarni köpeytiş meqsitige bōrilerni yoqitiş yoli **bilen** yetmekçi bolisiler?* “Fakat söylediklerinizin hiçbiri, kurtları nesillerinin temeline dayalı olarak yok etmeye gerekçe olamaz, kendi sözlerini doğrulamaya giriştiği sırada Kayser, sizler niçin sürüleri çoğaltma amacıyla kurtları yok etme yolu **ile** ulaşmak istiyorsunuz?” (s.53)

*Qeyser mektep mudiri **bilen** baya bolunğan pariñini qisqıçe sözlep berdi.* “Kayser, okul müdürüyle biraz önce yapılan konuşmayı kısaca anlattı.” (s.20)

Cümlelerde zamirlerin yalın ve ilgi haliyle kullanılan bilen edatları bir kişinin kiminle ya da neyle birlikte, beraber hareket ettiğini göstermek için kullanılmıştır:

*Sen **bilen** didarlaşqanda köñlümde yigilip qalğan geplerni saña neççe kün töksem deymen. “Seninle buluştuğumda içimde birikmiş olan sözleri günlerce sana döksem diyorum.” (s.144)*

*Men meñgü siz **bilen** bille. “Ben sonsuza dek sizinle beraberim.” (s.138)*

*Dora ösümlüklerniñ sort-xilliridin evrişke yigidu, etigini ve axşamliri oquş hem yéziştn başqa, köpinçe çağlırını yultuzni esleş ve uniñ **bilen** xiyaliy sirdişş bilen ötküzidu. “İlaç bitkilerinin türlerinden numuneler toplar, gündüzleri ve akşamları okumak ve yazmak dışında çoğu zamanını yıldızı düşünmek ve onunla hayali sırlar paylaşmak ile geçirirdi.” (s.17)*

*Uniñ **bilen** karim yoq! Varqiridi Sadir İsmayil étiga minivétip. “Onunla işim yok! diye bağırdı Sadir İsmail, etinden çıkıp.” (s.89)*

III.1.1.1.2. üçün “için”

“Üçün” edatı, isimlerin yalın (teklik, çokluk, iyelik) hâliyle ve zamirlerin ise bazen yalın (men, sen, vb.), bazen de ilgi hâliyle (meniñ, seniñ, vb.) kullanılmaktadır (Öztürk, 2020). Bu edat, cümlelerde “hakkında, hususunda, dolayısıyla, sebebiyle, yüzünden, maksadıyla” anlamlarını ifade eder ve sebep ile gaye bildiren bir çekim edatıdır (Hacıeminoğlu, 2015: 98). Sözlükte “için” anlamında yer almaktadır (Necip, 2013: 444).

İncelenen metinde, 28 adet “üçün” edatı tespit edilebilmiştir. Bunlardan 18 adeti isimlerin yalın haliyle, 4 adeti zamirlerin yalın haliyle ve 6 adeti zamirlerin ilgi haliyle kullanılmaktadır. 28 adet üçün edatı içerisinde 10 örnek cümle seçilmiştir.

“Üçün” edatı genellikle hem soyut hem somut anlamlarda bir şeyin yapılmasının amacını, gerekçesini, benzerliğini ve hedefini ifade etmek için kullanılır.

Cümlelerde isimlerin yalın haliyle kullanılan üçün edatları kişilerin bir şeyi yapma amaçlarını veya bir olay arkasındaki nedeni ifade etmek için kullanılmıştır:

*Bu ov **üçün** yaxşı peyt. “Bu av için iyi bir zaman.” (s.3)*

*Xeverler qulaqtin qulaqqa yétip yultuz köl hem gilem yaylaqqa sayahet, dem éliš hem soda-sétiq **üçün** kélidiganlar şiddet bilen köpeygili turdi. “Haberler kulaktan*

kulağa yayıldıkça Yıldız Gölü ve Gilem Yaylası'na gezi, dinlenme ve ticaret **için** gelenlerin sayısı hızla artıyordu.” (s.73)

*Ah insan **üçün** erkinlik qandaq yaxşı!* “Ah, insan için özgürlük ne kadar güzel!” (s.151)

*Bu zéminniñ kündüzi qeyser **üçün** şu qeder rahatlik, şu qeder köñüllük, eksiçe, kéçisi yürek cuğuldiğudek dericide vehimilik, qorqunçluq.* “Bu toprakların gündüzü Kayser **için** ne kadar huzurlu ve keyifliyse, gecesi de yüreği sıkacak derecede korkunç ve ürkütücüydü.” (s.63)

*Yultuz **üçün** u tamçılarnıñ her biri şunçilik séhirlik, xasiyetlik.* “Yultuz **için**, o damlaların her biri o kadar büyüğü ve anlamlıydı.” (s.155)

*Emdi u muşu beş qoy **üçün** sultan eliniñ işençisidin mehrum qalmisila, aşu qoylarnıñ herbiri üçün öziğe hésab qoylardın ikkidin hésablap töleşkimu razi idi.* “Artık bu beş koyun **için** Sultan Eli'nin güvenini kaybetmesine rağmen, o koyunların her biri için iki kat ödeme yapmaya bile razıydı.” (s.34)

Cümlelerde zamirlerin yalın ve ilgi haliyle kullanılan üçün edatları hedef, yönelme ve sebep-sonuç ilişkisi kurmak için bir eylemin ya da durumun bir kişi veya varlık için önemli, anlamlı veya etkili olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır:

*Süküt men **üçün** eñ çoñ gelibe ve teselliy hésablinatti.* “Sessizlik benim **için** en büyük zafer ve teselli sayılırdı.” (s.146)

*Sevebi, sen vucuduñda hélihem saqlap kélivatqan yégöne xislet-teñdaşsız qeysirane roh ular **üçün** yat, hetta xevplik tuyuluşqa başlidi.* “Sebebi, senin bedeninde hala taşıdığın benzersiz, eşsiz ve cesur ruh, onlar **için** yabancı, hatta tehlikeli gelmeye başlamıştı.” (s.127)

*Misali bu tacni adem emes, bir eşek kiysimu uniñ **üçün** xuşamettin pürüşken çiraylar, şenige oqulidiğan hemdu-sana, qesidiler, ayiği üzölmey teqdim qilinip turidiğan sovğa-salamlar teyyar.* “Örneğin, bu tacı bir insan değil de bir eşek taksa bile onun **için** dalkavuklukla dolu yüzler, methiye ve övgüler, sürekli sunulan hediyeler hazırды.” (s.148)

Qisqisi, hemme nerse uniñ üçün rahatlık, köñüllük ve iştihaliq tuyulup ketti.
“Kısacası, her şey onun **için** keyifli, huzurlu ve iştah açıcı görünmeye başladı.”
(s.129)

III.1.1.1.3. arqiliq “ile”

Sözlükte “üzerinden, vasıtası ile, aracılığı ile” anlamlarında yer almaktadır (Necip, 2013, s. 17).

İncelenen metinde, 4 adet “arqiliq” edatı tespit edilebilmiştir. Bu edat, cümlelerde isimlerin yalın haliyle kullanılmaktadır. Genellikle bir eylemin sürecini ya da olan başka bir şeyin aracılığıyla gerçekleştiğini ifade etmektedir.

Cümlelerde doğrudan bir araç, yöntem ya da bir iletişim aracıyla bir eylemin nasıl ve hangi yollarla yapıldığını ifade etmek amacıyla kullanılmıştır:

*Ular muşu vasite **arqiliq** öziniñ kespini qanun prinsipliriğa uyğunla şturmaqçi bolğan.* “Onlar, bu yöntem **aracılığıyla** mesleklerini kanun prensiplerine uygun hale getirmek istemişler.” (s.102)

*U bu sözi **arqiliq** qeyser ozaqi yili qışta yatiqimğa qaytımın, dep tağ arisida éziqip qélip, bürilerge yem bolgili tas qalğanlıqını, şuqétimda derya boyida tesadipiy özige uçrap qalğanlıqını esletmekte.* “Bu söz **ile** Kayser’e uzun yıllar boyunca kışın yatağıma döneceğim diye dağlarda mahsur kaldığını, kurtlara yem olmak üzereyken o sırada nehir kenarında tesadüfen ona rastladığını hatırlatıyordu.” (s.15)

*Biz ikki kündin buyanqi tekşürüş **arqiliq** déloniñ yüz bériş sevebliri ve uniñğa munasivetlik gumanliq unsurlar toğrisida deslepki perezlerge ige bolduq.* “Biz iki gündür yapılan inceleme **aracılığıyla** olayın meydana gelme sebepleri ve onunla ilgili şüpheli unsurlar hakkında ilk izlenimlere sahip olduk.” (s.116)

*Télévizorda sinqoyğu **arqiliq** yéñidin-yéñi senet nomurliri, kinu hem téléviziye tiyatirliri körsitilip turatti.* “Televizyonda sinyal **aracılığıyla** sürekli yeni sanat gösterileri, filmler ve televizyon tiyatroları gösteriliyordu.” (s.71)

III.1.1.1.4. dek~tek “gibi”

ET döneminden itibaren Tr.’nin tüm lehçelerinde görülen *teg* edatı, farklı bölgelerde çeşitli biçimlerde gelişim göstermiştir. Çağatayca’da *dik, dek, dag, day, dey, tek, tey* gibi farklı şekillerde yer almış ve benzetme edatı olarak kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 35). YUT’nde ise *dek* ve *tek* biçimleriyle “gibi” anlamında kullanılmaktadır (Öztürk, 2020).

İncelenen metinde, 167 adet “dek~tek” edatı tespit edilebilmiştir. Bunlardan 164 adeti isimlerin yalın haliyle, 2 adeti zamirlerin yalın haliyle ve 1 adeti zamirlerin ilgi haliyle kullanılmaktadır. 167 adet dek~tek edatı içerisinde 10 örnek cümle seçilmiştir. Cümlelerde genellikle benzetme edatı olarak kullanılan ‘dek’, cümlelerde hareket veya biçim açısından bir kıyas veya bir maddenin niteliğini veya görünümünü tarif etmek için hem görsel hem duygusal algı sunar.

Cümlelerde isimlerin yalın haliyle kullanımında bir şeyin, bir durumun veya nesnenin başka bir şeye, nesneye ve duruma benzerliğini vurgulamak amacıyla kullanılmıştır:

Qeyserniñ hazir qulıqıǵa añlinivatqinimu aşundaq hayatbexş, naxşidek yéqimliq xuş avaz idi. “Kayser ‘in şu anda kulağına ulaşan ses, öylesine hayat dolu, melodi **gibi** tatlı ve hoş bir sestir.” (s.121)

Bedinidin yumşaq peyliri qardek tozumaqta idi. “Vücudunun yumuşak tüyleri kar **gibi** savruluyordu.” (s.162)

Déñizdek çayqilip turǵan boluq ot-çöp ve reñmu-reñ güller arisida bir cüp atniñ béşila körünüp qalatti. “Deniz **gibi** dalgalanan yoğun otlar, çalılar ve rengârenk çiçekler arasında bir çift atın başı görüldü.” (s.24)

Oruq gevdisi gezeptin calaqlap titreytti, öskileñ qaşliri hürpiyip, közliri ottek yénip ketkenidi, üstümdiki muşu aq xalatniñ izzet hörmitige dağ çüşmisun dedim. “Zayıf bedeni öfkeden titriyordu, çatık kaşları kalkmış, gözleri ateş **gibi** parlıyordu; üzerimdeki bu beyaz önlüğün saygınlığına leke düşmesin diye düşündüm.” (s.158)

Qoli muzdek soǵuq idi, barmaqliri yaǵaçtek qétip qalǵanidi, bu néme qabahet, qaysi melunniñ ziyankeşliki bu? “Eli buz **gibi** soğuktu, parmakları bir odun **gibi** katılaşmıştı; bu nasıl bir talihsizlik, hangi melunun kötülüğüdü bu?” (s.111)

Gezep ve qisas tuyğusidin çaqnap ketken közliri atlıq ademge neyzidek tikildi, yürüki uruştin toxtap qalgandek boldi. “Öfke ve intikam duygusuyla parlayan gözleri, atlı adama mızrak gibi saplandı, kalbi durmuş gibi oldu.” (s.12)

Taştek qétip tarañşip ketken nan... “Taş gibi sertleşip ufalanmış ekmek...” (s.92)

Cümlelerde zamirlerin yalın ve ilgi haliyle kullanımında öznenin bir başka kişi veya nesneyle benzer bir durumda olduğunu örnekleme ya da karşılaştırma yaparak belirtmek için kullanılmıştır:

Hakim dadam bilen dadam qılışqan bu qararni buzuşqa mendek himayisiz nativan qizniñ çami qandaq yetkey? “Hakim babamla babamın aldığı bu kararı bozmaya benim gibi korumasız ve zayıf bir kızın gücü nasıl yeter?” (s.137)

Hezriti hava baliliridin cuda bolğan çağda xuddi sendek haza éçip yığlığan, şu çağda yette qat asman, yette qat yer uniñ yığisidin köñli buzulup, bille qoşulup yette kéçe-kündüz yığlaşqanidi. “Hz. Havva çocuklarından ayrı kaldığında tıpkı senin gibi içini çekip ağlamış, o zaman yedi kat gök ve yedi kat yer onun ağlayışından etkilenmiş, birlikte yedi gece gündüz ağlamıştı.” (s.127)

Héliqi maltosqa oxşaş burkua alimiğu, uniñdek eksiyetçi bolmiğandimu idialist, rohşunas, uni némişqa bizniñ ders munbirimizge sörep kiridu? “O maltos gibi bir karışımı anlamamış mıydı, Onun gibi bir pesimist değil de idealist, ruh bilimci, neden bizim ders kürsümüze davet ediliyor ki?” (s.18)

III.1.1.1.5. toğruluq “hakkında”

Sözlükte “hakkında, üzerine, için, dair, ait” anlamlarında yer almaktadır (Necip, 2013: 416).

İncelenen metinde, 9 adet “toğruluq” edatı tespit edilebilmiştir. Bu edat, cümlelerde isimlerin yalın haliyle kullanılmaktadır.

Cümlelerde belirli bir konu ya da kişi hakkında açıklama, düşünce, değerlendirme yapmak için bir olayın, durumun veya kişinin belirli bir özelliği hakkında bilgi vermek veya görüş ifade etmek için kullanılmıştır:

Apamniñ k  sellik ehvali toĝruluq. “Annemin hastalık durumu **hakkında**.” (s.159)

  u tapta yultuzmu aşular toĝruluq oylamdikin? “  u anda Yıldız da onlar **hakkında** mı düşünüyordu?” (s.30)

S  ni  mu muşundaq nareside baliliri   bar bolĝiydi, aşular toĝruluq n  mi  qa oylimaysen? “Senin de böyle masum çocukların olsaydı, neden onlar **hakkında** düşünmüyorsun?” (s.66)

Kimlerdur uni  ga ayali toĝruluq k    lsiz xever   lip kelgenidi: bala tet  r k  lip qorsaqtin op  ratsiye qilip alĝanmi  , op  ratisyede qan k  p   iqip ketkenliktin ayal bal  nstta   l  k-tirikni   ariliqida yatarmi  ... “Bazıları ona e  i **hakkında** kötü bir haber getirmişti:   ocuk ters gelmiş, bu yüzden karından operasyonla alınmi  ; operasyonda fazla kan kaybettiĝi için kadın hastanede   l  mle yaşam arasında yatıyormuş...” (s.76)

Men muşu toĝruluq ormançiliq idarisi bilen   herlik hökümetke doklat y  zivatqan, emdi men muşu i  nimu qo  up yazimen. “Ben bu konu **hakkında** ormanlık idaresiyle birlikte belediyeye rapor yazıyordum, şimdi bu i  i de ekleyip yazıyorum.” (s.139)

Sen ikki ilik xet y  zip ehvali  ni bild  rmigini   bilen, taĝdin kelgenler sen toĝruluq sözlep b  ri  ti. “Sen iki satırlık mektup yazıp durumunu bildirmesen bile, daĝdan gelenler senin **hakkında** konuştular.” (s.144)

Qeyser toĝruluq xever bu yerge uni  din burun y  tip kelgen bolsa k  rek, y    i elliklerge taqa  qan, havani   x  lila issiq bolu  iĝa qarimay taĝliqlarĝa xas esterlik   apan, putiĝa   emi q  lin ayaĝ kiygen mektep mudiri uni işxanisida iltipatsizla qarşi aldi, qolidiki tonu  sturu   hem resmiyetlerni   lip,   r  p-    r  p, tam  giliriĝa sin  ilap qarap baqti. “Kayser **hakkında** haber, belli ki ondan önce buraya gelmişse, ya  ı ellilere yaklaşan, havanın oldukça sıcak olmasına raĝmen daĝlılara   zg   kalın bir ceket giyen ve ayaĝında kalın bir ayakkabı bulunan okul müdürü, onu ofisinde soĝuk bir şekilde karşıladı, elindeki tanıtım belgeleri ve formaliteleri alıp, m  h  rlerine dikkatle bakıp inceledi.” (s.19)

Qeyser ormanliqta yüz b  rivatqan qalaymiqan  liqlar, u du   k  livatqan xevp hem qiyin  liqlar toĝruluq yazĝan doklatini gayiz palvanni   şherge   lip k  tip   z qarar cayiĝa tegk  zd  m ukam, sen kimg   ber d  se     uni  ga... “Kayser, ormanda

meydana gelen karışıklıklar, karşılaştığı tehlikeler ve zorluklar **hakkında** yazdığı raporu, Gayız Palvan'ın şehir merkezine götürüp şunları söyledi kendi karar yerine ulaştırdım kardeşim, kime vereceksen artık ona ver..." (s.140)

U toğrulıq yazmay deymenu, yene yazğum kélidu. "Onun **hakkında** yazmam diyordum ama yine yazasım geliyor." (s.146)

III.1.1.1.6. kebi "gibi"

Tr.'nin her döneminde ve lehçesinde yaygın olarak kullanılan *kibi*, BT'nde *gibi* şeklinde telaffuz edilmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 41). Sözlükte ise "gibi" anlamında yer almaktadır (Necip, 2013: 192).

İncelenen metinde, 3 adet "kebi" edatı tespit edilebilmiştir. Bu edat, cümlelerde isimlerin yalın haliyle kullanılmaktadır.

Cümlelerde bir nesne veya kavram ile başka bir şey arasındaki benzerliği, karşılaştırmayı ya da benzetmeyi vurgulamak için yani bir soyut duygu veya hissiyatları somut nesnelerle karşılaştırarak daha net anlatımlar oluşturmak için kullanılmıştır:

*Yürikiniñ çoñqur yerliridin qozğilip vucudiğa nur **kebi** taravatqan bu tuyğu şu qeder nazuk, şérin ve küç-qudretke ige idiki, yultuzni bu terepke xuddi yiltizi üzülgen qamqaqtek uçurup kéletti.* "Kalbinin derinliklerinden yükselip, vücuduna ışık **gibi** yayılan bu duygu öylesine nazik, tatlı ve güçlüydü ki yıldızı buraya tıpkı kökü kopmuş bir dal gibi sürükleyip getiriyordu." (s.82)

*Hayatliq alimide ömlük, qeyserlik ve söygü-muhebbette sen şu **kebi** yükseklikte turuqluq ademler némişqa séni öziğe düşmen hésablap kėtişti?* "Hayatın içinde olan âlim de, ömür, azamet ve sevgi-muhabbet konusunda senin **gibi** yüksekte duran insanları neden kendisine düşman saydı?" (s.127)

*Gilem yaylaqta alemniñ zoqini tartip dimağqa güpüldep urulup turidiğan ipar hem ember **kebi** hayatbexş özgiçe mezzilik, şérin puraqa qeyserni yéñiçe cuşqun hayat alimige başlap kétivatatti.* "Halının yayılı olduğu yaylada, evrenin neşesini içine çekerek dimağına dolan, coşkun bir şekilde çarpan koku; misk ve amber **gibi** hayat

veren, eşsiz çekiciliği olan tatlı bir rayihayla Kayser’i yeni ve coşkulu bir hayat dünyasına götürüyordu.” (s.123)

III.1.1.1.7. qatarliq “gibi”

Sözlükte “gibi, yanısıra, benzeri” anlamlarında yer almaktadır (Necip, 2013: 225).

İncelenen metinde, 1 adet “qatarliq” edatı tespit edilebilmiştir. Bu edat, cümlelerde isimlerin yalın haliyle kullanılmaktadır.

Ele aldığımız cümlede farklı işleri birbirinden ayırmak değil bu işlerin birlikte gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmek için kullanılmıştır:

*Yêni köçet tikip orman zapisini toluqlaş, pılanliq késiş, buzğunçiliq hem herxil apettin qoğdaş **qatarliq** işlar üçün, elvette şu kesipniñ ehli kérek-te.* “Yeni fidanlar dikerek orman varlığını tamamlamak, planlı kesim, tahribat ve çeşitli afetlerden korunma **gibi** işler için elbette bu mesleğin uzmanları gereklidir.” (s.20)

III.1.1.2. İsimlerin Yönelme Hâli İle Birleşen Edatlar

İsmin kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği yönelme haliyle “-ğa, -ge, -qa, -qe” ekleriyle oluşturulmuş edatlardır (Öztürk, 2020).

İsimlerin yönelme hâli ile birleşen edatlardan farklı olarak *qeder* bazen ismin yalın hali ile de birleşmektedir (Öztürk, 2020: 122).

III.1.1.2.2. qeder “kadar”

Sözlükte “kadar” anlamında geçmektedir (Necip, 2013: 230). Cümlelerde, isimlerin yönelme haliyle “-ğa/-ge qeder” biçiminde kullanılmaktadır. Ayrıca, diğer yönelme edatlarından farklı olarak bazen isimlerin yalın haliyle de “şu qeder, bir yıl qeder” gibi örneklerde yer almaktadır (Öztürk, 2020).

İncelenen metinde, 1 adet isimlerin yönelme haliyle kullanılan “qeder” edatı tespit edilebilmiştir.

Ele alınan bu cümlede zamanla ilgili bir ölçüde kullanılmıştır yani bir eylemin süresinin belirli bir noktaya kadar devam ettiğini ve bir olayın sonlanma sınırının olduğunu belirtmek amacıyla kullanılmıştır:

Qeyser u çiqqan maşına taki bina doqmuşidin qayrilip közidin yütkenge qeder balnist dérizisidin qarap turdi: “Kayser, o bindiği araba binanın köşesinden dönüp gözden kaybolana **kadar** hastane penceresinden bakıp durdu.” (s.125)

III.1.1.2.1. qarşı “karşı”

Bu ek, Kaşgarlı Mahmud’dan itibaren son çekim edatı olarak kullanılmaya başlanmıştır. ET’de, Uygur ve Karahanlı metinlerinde, Çağatay bölgesinde bu işlevi “utru” edatı üstlenmiştir. Yapısal olarak değerlendirildiğinde, birincisinin “qar-” fiilinden türetilmiş çeşitli eklerle oluşturulmuş bir zarf-fiil olabileceği ihtimali güçlenmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 52). Sözlükte “karşı” anlamında tanımlanmıştır (Necip, 2013: 224). Cümlelerde, isimlerin yönelme haliyle birlikte “-ğa/-ge qarşı” şeklinde kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 2 adet “qarşı” edatı tespit edilebilmiştir. Ele alınan cümlelerde “qarşı” edatı genellikle yönelme, zıtlık veya hedef gösterme anlamlarında kullanılmaktadır yani bir kişi ya da grubun başka bir kişi veya gruba karşı bir tepki gösterdiği, oraya karşı bir davranış sergilediği durumları ifade etmek için kullanılmıştır:

U inistitutiki çégida hökümetke qarşı namayışqa qatnişiptiken. “O, enstitüdeyken hükümete **karşı** bir gösteriye katılmıştı.” (s.18)

Méniñçe bu yaman gerezde qilingan qutratquluq, ictimiy muqimliqqa qarşı tovlanğan xata muqam. “Bana göre, bu kötü niyetle yapılan kışkırtma, toplumsal istikrara **karşı** yöneltilmiş yanlış bir adımdır.” (s.140)

III.1.1.2.2. yarişa “göre, uygun”

Sözlükte “göre, uygun” anlamlarıyla yer almaktadır (Necip, 2013: 460). İsimlerin yönelme haliyle “-ğa/-ge yarişa” şeklinde cümlelerde kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 1 adet “yarişa” edatı tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede “yarişa” edatı uygunluk, uygun olma anlamında yani kişinin durumu ve konumunun bir eylemi yapabileceği seviyede olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır:

*Herkim öz mertivisi hem halığa **yarişa** xalıgan öyni tallivalalaytti-de, öyde aram xuda aram éliš, xalıgan işlirini qılış hoquqığa érişeyitti.* “Her kişi, kendi mertebesi ve durumuna **uygun** evi seçebilir ve evde huzur içinde yaşama, kendi işlerini yapma hakkına sahip olur.” (s.71)

III.1.1.2.3. qarap “doğru”

Bu edat, Brockelman ve A. Von Gabain’in “Özbekische Grammatik” eserlerinde de zikredilmektedir. Kaşgarlı Mahmud’un eserlerinde geçen “qaru” ile bugünkü “qarşı” kelimesinin aynı kökten türediği düşünülebilir. Yapısal olarak, “-p” ekiyle oluşturulmuş bir zarf-fiil olabileceği ihtimali vardır (Hacıeminoğlu, 2015: 52). Sözlükte “doğru, bakarak” anlamlarında geçmektedir (Necip, 2013: 222). Cümlelerde isimlerin yönelme haliyle “-ğa/-ge qarap” biçiminde kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 21 adet “qarap” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde bir yöne, bir yere yönelmek anlamlarında kullanılabilir bu cümlelerde de bir şeyin yönüne doğru hareket etmek bakış, hareket yönünü ifade etmek için kullanılmıştır:

*Bulbul u baya quyup qoyğan dan bilen suğa **qarap** qoyar emes.* “Bülbül, daha önce koyduğu buğday tanesiyle suya **doğru** bakmıyordu.” (s.149)

*Güpüldep, üzülüp-üzülüp soqivatqan, teñdaşsiz zor bequvvet bir yürektin oxçup taravatqan hayatliq küçi yer ve havaniñ tomur-tomurlirini qizitip, çeksiz bir boşluqqa **qarap** éqivatqandek qilatti.* “Göğüslere vuran, aralıksız atan, eşsiz bir gücün kaynağı olan güçlü bir kalpten fışkıran yaşam enerjisi, yerin ve havanın damarlarını ısıtarak sınırsız bir boşluğa **doğru** akıyormuş gibi hissediliyordu.” (s.6)

*İkkiylen bar küçi bilen tağqa **qarap** yamişışqa başlidi.* “İkisi de tüm güçleriyle dağa **doğru** tırmanmaya başladı.” (s.49)

*U çaqqanlıq bilen ornidin turup, arqisidiki tağ qaptilığa **qarap** deslepte sokuldap, yorgılap mañdi, andin öküreñ taşlap yügürğiniçe tağqa yamişip çiqip ketti.* “Yerinden fırlayıp, arkasındaki dağ yamacına **doğru** önce yavaşça yürüdü, ardından hızlanarak dağa tırmanmaya başladı.” (s.61)

*U qele içige **qarap** méñişığa dervaza qaniti avazsiz, xuddi per yelpügüç havani siliqqine sipap ötkendek ikki terepke éçildi.* “O, kaleye **doğru** bakarken, kapının kanatları sessizce, tıpkı bir kuş kanadının havayı yumuşakça süpürmesi gibi iki tarafa açıldı.” (s.98)

*Qeyser öziniñ öyige, Sadir İsmayil udul yultuz kölge **qarap** yürüp ketti.* “Kayser, evine dönüyordu. Sadir İsmail ise Yultuz’un gölgesine **doğru** yürüyordu.” (s.103)

*Bir çağda uniñ ötkiür sézimliri yiraqtin bu yaqqa **qarap** kélivatqan ikki atlıq ademni bayqap qaldi, hoşyarlinip ornidin turup, u terepke segeklik bilen qulaq saldide, goya kök yayla hazırla ornidin turup öziğe eğişip mañidığandek, keynige **qarap-qarap** qoyup, qoyuq çatqallıq arisiğa kirip gayip boldi.* “Bir anda onun hassas duyuları, uzaktan bu tarafa **doğru** gelen iki atlıyı fark etti. Dikkat kesilerek yerinden kalktı ve o tarafa dikkatle kulak verdi. Ardından, sanki gök yayla şimdi yerinden kalkıp kendisine doğru eğiliyormuş gibi, tekrar tekrar arkasına bakarak yoğun çalılıkların arasına girip kayboldu.” (s.5)

*Puriqini pat-pat hidlap qalidiğan bir adem keynige yene bir ademni egeştürüp, cilğida at minip peske **qarap** kétivatatti.* “Kokuyu sık sık içine çeken bir adam, arkasına birini daha takarak dizginlerini çekip ata binmiş, aşağıya **doğru** gidiyordu.” (s.61)

*Aamérikida işlengen, sultan eli etiyazda guañcudiki bir soda şiritidin zakaz qilip ekeldürgen yuqiri quvvetlik, aq reñlik katér tinç su yüzini qiliçtek késip, etrapqa apaaq bukğun çaçritip oqtek téz sürette kölniñ qarşı girvikige **qarap** uçmaqta...* “Amerika’da üretilen, Sultan ailesinin baharda Guangzhou’daki bir ticaret şirketinden siparişle getirttiği yüksek güçlü beyaz motorlu tekne, sakın su yüzeyini kılıç gibi keserek etrafa beyaz köpükler sıçratarak kurşun hızında gölün karşı kıyısına **doğru** gidiyordu.” (s.131)

*Böre deslepte bar küçi bilen qattiq yulqunuştin atniñ ayıgıdın ikki gulaççe neriğa qar azgiliğa domilap çüştı, emma u qandaq téz yiqılğan bolsa, şunçılık tézlikte çaçrap qopıp, üç putluq bolup tağqa **qarap** qaçtı.* “Kurt, öncelikle gücü ile sert bir şekilde mücadele ettikten sonra, atın ayaklarından iki adım kadar uzaklaşıp, az bir şekilde yuvarlanarak düştü. Ama ne kadar hızlı düştüyse, aynı hızla sıçrayıp kalktı ve üç ayaklı olarak taşlara **doğru** kaçmaya başladı.” (s.10)

III.1.1.2.4. oxşaş “benzer”

Sözlükte “aynı, benzer, farketmez, farksız” anlamlarında tanımlanmaktadır (Necip, 2013: 294). Cümlelerde isimlerin yönelme haliyle “-ğa/-ge oxşaş” olarak yer almaktadır.

İncelenen metinde, 13 adet “oxşaş” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde bir şeyin başka bir şeye benzerliğini anlatmak için görsel, duyuşsal ifadelerden yararlanarak kullanılmıştır:

*Hoquq dégen béşniğa qongan quşqa **oxşaş** nerse.* “Hak dediğin başına konan kuşa **benzer** bir şeydir.” (s.)

*Tağ arisida xuddi isqa **oxşaş** éğir, xunük, qehridin muz yéğip turidiğan köküç soğuş tuman manayqıp yüretti.* “Dağlar arasında, tıpkı dumana **benzer** ağır, çirkin ve öfkeden buz kesmiş bir soğuk sis dolaşıyordu.” (s.45)

*Köñlide xuddi isqa **oxşaş** manayqıp yürgen hesretlik xiyal uni tinimsiz azablap, bağrını örtep turatti...* “Kalbinde tıpkı dumana **benzer** dolaşıp duran hüznü bir hayal onu durmaksızın azaplandırıyor, bağrını yakıp duruyordu...” (s.63)

*U özini şu tapta zulmetlik qarañguluqniñ çeksiz boşluqida muelleqte ésilip qalgandek, sezgülrige béşidiki buraq tekiye, astidiki kigiz, töt etrapidiki qélin tam xuddi xiyalğa **oxşaş** saxta mevcudluqtek bilinip ketti.* “O, kendisini şu anda karanlık bir boşluğun içinde asılı kalmış gibi hissediyordu. Başının altındaki yastık, altındaki keçe ve çevresindeki kalın duvarlar, hayale **benzer** sahte bir varlık gibi görünmeye başlamıştı.” (s.95)

Şu tapta uniñ tepekkuri xuddi buzulup kardin çıqqan maşınığa oxşaş ölük ve quruq idi, çatqaldek girelişip ketken gödirmaş xiyallar uni azablaytti. “Şu anda onun düşünceleri, tıpkı bozulup çalışmaz hale gelmiş bir makineye benzer ölü ve kuru idi; karmakarışık olmuş hayaller ise onu azaplandırıyordu.” (s.95)

Xuddi deryağa oxşaş oyğağ, pakiz hem méhirlik... “Tıpkı bir denize benzer uyanık, temiz ve şefkat dolu...” (s.96)

Ormanlıqtinmikin yaki aq téke deryasidinmikin, eytavur yırağ-yıraqlardin xuddi tağ kelküniniñ kéçidiki heyvetlik şavqunığa oxşaş tinimsiz gürüldigen avaz kéletti. “Ormandan mı yoksa Ak Teke Nehri’nden mi bilinmez, ama her halükarda uzaklardan tıpkı dağ selinin akışı sırasındaki görkemli yankısına benzer kesintisiz bir gümbürtü sesi geliyordu.” (s.6)

U kimdur birisiniñ “aayal xeq dégen reñmu-reñ boyap qoyğan tuxumğa oxşaş, emma şakilini soyivetkendin kéyin hemmisiniñ reñgi, temi bir” dégenlirini añlığan. “O, birinin “Kadınlar, rengârenk boyanmış yumurtaya benzer, ama kabuğunu soyduktan sonra hepsinin rengi ve tadı aynıdır” dediğini duymuştu.” (s.133)

U tağlıqlarniñ adettiki öylirige oxşaş çörisi şax bilen qaşalanğan, pakar tamliri samanliq lay bilen suvalğan, ögziside qoyuq ösken emen, qiyaqlar yaylaqtikidek kökirip turatti. “Onların dağlık bölgelerdeki evleri, sıradan köy evlerine benzer tavanları dallarla kaplanmış, fakir duvarları samanlı çamurla sıvanmıştı. Evin önünde sık büyümüş kavak ve çimenler, yayladaki gibi serpilip duruyordu.” (s.22)

Uniñ asta-asta xirelişip, özini yoqitivatqan sezgüsida yene çüşke oxşaş gireleşme, ebceş menziriler... “Yavaş yavaş kararan, kendini kaybettiği hissinde, rüyaya benzer bulanık, karışık görüntüler...” (s.116)

III.1.1.2.5. ait “ait”

Cümlelerde “ait olma” anlamı kazandıran bu ek, isimlerin yönelme haliyle “-ğa/-ge ait” biçiminde kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 2 adet “ait” edatı tespit edilebilmiştir.

Bulunduğu cümlelerde bir nesnenin ya da kavramın başka bir nesneye veya kavrama olan ilişkisini, sahipliğini ya da aitliğini anlatmak için kullanılmıştır:

Mundaq iş idi, muhemmet tursun közeynikini kötürüp quyup, paşaxanniñ késel tarixığa ait matériyallargâ köz yügürtkeç davam qildi, bizniñ bimar üstidiki axırqı qararimiz yürek qan tomurini opératsiye qılış. “Durum böyleydi; Muhammed Tursun gözlüğünü çıkarıp Paşahan’ın hastalık geçmişine ait belgelere göz gezdirdikten sonra devam etti: ‘Bizim hastamızla ilgili son kararımız kalp damar ameliyatı yapmaktır.’” (s.156)

Qeyser inistitutta oquvatqan çégida cuñgu ve çet el alimliriniñ alemniñ siri ve uniñ insanlarga téxiçe melum bolmığan yoşurun qanuniyetliri toğrisidiki eñ yéñi köz qaraşliri şerhilengen maqalilirini, tebiet dialéktikisi, ékologiyeye ilmi, géologiyeye ve canlıqlarniñ tedriciy tereqqiyati dégendek, tebiet ilmige ait kitablarni savaqdaşliri heyran qalgudek dericide köp oquğan hem uniñdin birmu bir xatire qaldurğanidi. “Kayser, enstitüde okuduğu dönemde Çinli ve yabancı bilim insanlarının evrenin sırları ve insanlara henüz bilinmeyen gizli yasaları hakkındaki en yeni görüşlerini açıklayan makaleleri, doğa diyalektiği, ekoloji bilimi, jeoloji ve canlıların kademeli evrimi gibi doğa bilimlerine ait kitapları, sınıf arkadaşlarını hayran bırakacak derecede çok okumuş ve bunlardan hiçbirini unutmamıştı.” (s.17)

III.1.1.3. İsimlerin Çıkma Hâli İle Birleşen Edatlar

İsmin kendisinden türeyen fiillerle ilişkisini gösteren çıkma hali, “-din, -tin” ekleriyle oluşturulan edatlarla ifade edilmektedir. (Öztürk, 2020).

İsimlerin çıkma hali ile birleşen edatlardan *keyin, ilgiri, aval, baldur* gibi bazıları isimlerin yalın hali ile *taman* ise yönelme hâli ile de birleşir (Öztürk, 2020: 122).

III.1.1.3.1. kéyin “sonra”

Sözlükte “sonra, arka, geri” anlamlarında yer almaktadır (Necip, 2013: 199). İsimlerin çıkma haliyle “-din/-tin kéyin” olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, yalın halde de “bir ay kéyin” şeklinde görülebilmektedir (Öztürk, 2020: 122).

İncelenen metinde, 28 adet “kéyin” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir. “kéyin” genellikle cümlelerde belirli bir süreden sonra gelişen süreç devamlılığı olarak kullanılmaktadır.

Cümlelerde isimlerin çıkma haliyle birleşerek önceki bir eylemin tamamlanmasının ardından yeni bir olay veya durumun gerçekleştiğini ifade etmek için sonra veya bir süre sonra şeklinde kullanılmıştır:

*Bir heptidin **kéyin** qeyser marip idarisige çaqirtildi ve uniñ teñritağ çarviçiliq fêrmisiniñ meriziy başlanğuç mektipige yötkelgenliki oqturuldi.* “Bir hafta **sonra**, Kayser eğitim dairesine çağrıldı ve onun Tanrı Dağı Hayvancılık Çiftliği’nin yatılı ilk okuluna nakledildiği bildirildi.” (s.18)

*Şundaq qilip u herbiy belgiliri söküvételgen maş reñ herbiy kiyim bilen bir yildin **kéyin** tagisiniñ işiki aldida peyda boldi.* “Böylece, askeri işaretleri sökülmiş yeşil renkteki askeri üniformasıyla bir yıldan **sonra** köyünün kapısında ortaya çıktı.” (s.37)

*Zeynepxan toyi bolup ikki aydin **kéyinla** öziniñ hamilidar ikenlikini bildi...* “Zeynep Han’ın düğünü olup iki aydan **sonra** hamile olduğunu öğrendi.” (s.42)

*Sultan eli etigenlik qaymaq çaydin **kéyin** Sattar hamutqa:* “Sultan Eli, sabahleyin kaymaklı çaydan **sonra** Sattar Hamut’a şöyle dedi.” (s.46)

*Çüştin **kéyin** Sadir İsmayil fêrma saqçixanisiniñ saqçisini başlap doxturxaniğa keldi.* “Öğleden **sonra**, Sadir İsmail, fabrika güvenlik kulübesinin bekçisini öne geçirerek hastaneye geldi.” (s.115)

*Tamaqtin **kéyin** kélidigan şérin uyquni dem élišqa çıqqandin béri birer qétimmu terk qilğini yoq.* “Yemekten **sonra** gelen tatlı uykuyu dinlenmek için dışarı çıktığından beri bir kez bile terk etmedi.” (s.60)

*U etigendila nişanliq yerge qoyulğan qapqanlarni yoqlap kéliş üçün étiga minip çıqip ketkençe, çüştin **kéyinmu** qaytip kelmigen, bir çağda yalğuz atniñla qaytip kelgenlikini körüp çöçüp ketken oğli hemrahlirini başlap izizdep tağ arilirini axturup peqet keçke yéqinla dadisiniñ kök yayliliq bir erkek böre bilen élišqiniçe qétip qalğan ölükini élip kelgenidi.* “O, sabah erkenden tuzakları kontrol etmek için ata binip yola çıkmış, öğleden **sonra** da geri dönmemişti. Bir süre sonra yalnız atının geri döndüğünü gören oğlu endişelenmiş, yanına yoldaşlarını alarak aramaya çıkmıştı. Dağların arasında babasını sadece akşamüstüne doğru mavi kürklü bir erkek kurtla boğuşarak ölmüş halde bulmuş ve cesedini geri getirmişlerdi.” (s.50)

*Lékin ikki heptidin **kéyin** tağisi uniñğa teñritağ çarvıçılıq fêrmisidin iş tépip qoyğanlıqını, u yerde uniñğa bir qotan malni höddige élip béreleydiğanlıqını, yaxşı işlise, ikki-üç yıl içidila iqtisadta otturahal seviyige ige bolup qalidiğanlıqını éytti.* “Lakin iki haftadan **sonra**, ona Tanrı Dağı hayvancılık çiftliğinde iş ayarlandığını, orada bir sürü hayvanın sorumluluğunu alabileceğini, iyi çalışırsa iki-üç yıl içinde ekonomik olarak orta seviyeye ulaşabileceğini söyledi.” (s.37)

*Sattar hamut muşu xilvet makanda malçılıq hayatını başlap bir yildin **kéyin**, sultan hakimniñ öyige on üç yaş vaqtida kélip bala baqquçi bolup işlevatqan yüzi yumulaq, meñzi oxşığan girdidek qépqızıl, közliridin meyüsane mulayimlik ve tartınçaqlıq tökülüp turidiğan kemsöz, emma işta pişşiq yéza qizini hazırqi xotuni zeynephanni uniñğa özi baş bolup élip bergenidi.* “Sattar Hamut, bu تنها yerde çobanlık hayatına başladıktan bir yıl **sonra**, Sultan Hakim’in evine on üç yaşında gelip çocuk bakıcısı olarak çalışan, yüzü yuvarlak, yanakları elma gibi kırmızı, gözlerinden mahzun bir nezaket ve çekingenlik akan, sessiz, ama işinde becerikli bir köy kızı olan şimdiki eşi Zeynep Han’ı bizzat kendisi ona götürüp evlendirmişti.” (s.38)

*Paşaxanniñ xélidin **kéyin** tiniqi eslige keldi, emma u hoşsiz idi.* “Paşahan’ın bir süreden **sonra** zihni yerine geldi, ama o hâlâ rahatsızdı.” (s.163)

III.1.1.3.1. **burun “önce”**

Zaman zarfı olan “burun,” Harezmi, Çağatay ve Kıpçak sahalarında çekim edatı olarak daima çıkma haliyle kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 28). Sözlükte “evvel, önce, geçen” anlamlarında tanımlanmıştır (Necip, 2013: 53). İsimlerin çıkma haliyle “-din/-tin burun” şeklinde yer almaktadır.

İncelenen metinde, 3 adet “burun” edatı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir olayın öncesinden, bir şeyin daha erken yapılmasından bahsedilmiştir yani başkalarına göre daha erken olması gereken bir durumdan veya belirli bir olaydan önce gerçekleşen durum ifade edilmek için kullanılmıştır:

*Ular tañğa yéqin uxliginiğa qarimay, Sadir İsmayıl hemmidin **burun** turup ketti.* “Sabahın erken saatlerinde kalkamamalarına rağmen, Sadir İsmail herkesden **önce** uyanıp kalktı.” (s.59)

*Altun qéziş üçün derya boyida timisiqilişip yürgen bir top ademlerniñ arisidiki ottura boyluq birsi ularni hemmidin **burun** ilğa qildi. “Altın çıkarmak için nehir kenarında çalışan bir grup insandan orta boylu biri, onları herkesten **önce** fark etti.” (s.100)*

*Sultan eliniñ qériliq yetkinidin **burunla** sovup hararitini yoqatqan bedinige başkiniñ qéni tamçılap çüşkende, xuddi bedinige puruqşup qaynavatqan métal éritmisi éqip çüşkendek, térisi “pik” qilip köygendek boldi. “Sultan elinin karar verme yetkisi geçtiği zamandan **önce**, soğuyup sıcaklığını kaybeden bedenine başkalarının teri damlarken, tıpkı bedenine dökülen kaynar metal eritmesi gibi, derisi ‘pik’ diye ses çıkararak yanmaya başladı.” (s.75)*

III.1.1.3.2. ilgiri “önce”

ET’den günümüze her Türk lehçesinde kullanılan “ilgerü,” aslında bir mekân zarfıdır. “Şark, ön” anlamındaki “il” sözüne eklenen “-gerü” cihet ekiyle türetilmiştir. Orhun, Uygur ve Kıpçak sahalarında orijinal şeklini korurken, BT’nde “ilerü > ileri” biçimine dönüşmüştür. Çağatay sahasında “ilgerü” ve “ilgeri” formları bir arada kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 48). YUT’nde “ilgiri” biçimini almış olup, isimlerin çıkma haliyle veya yalın halde “bir ay ilgiri” şeklinde kullanılmaktadır (Öztürk, 2020: 122). Sözlükte “daha önce, daha erken, ileri” anlamlarında yer almaktadır (Necip, 2013: 174). Cümlelerde isimlerin çıkma haliyle “-din/-tin ilgiri” olarak kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 5 adet “ilgiri” edatı tespit edilebilmiştir. İsimlerin çıkma ve yalın haliyle birleşen bu edat için incelediğimiz metinde sadece isimlerin yalın haliyle oluşturulmuş örnekler bulunabilmiştir.

Cümlelerde isimlerin yalın haliyle de birleşerek bazen belirli bir zamana atıf yaparak, bazense belirsiz bir geçmiş zamanı bildirerek zaman dilimi ifade etmek için kullanılmıştır:

*Emdi men sizni yétip-qopidiğan öyiñizge başlap baray, dédi bovay étiniñ béşini gërbke tağ terepke burap, öyni ormançılıq meydani ikki yıl **ilgiri** saldurup bergen. “Şimdi sizi ulaşmak istediğiniz yere götüreyim dedi yaşlı adam, atın başını*

batıya, dağ tarafına çevirerek, iki yıl **önce** orman işletmesinin yaptırdığı eve doğru yöneltti.” (s.25)

*Emdi yaylaqniñ bir ay **ilgiri** güzel cilvisi ketken.* “Şimdi ise yaylanın bir ay **önceki** güzel canlılığı gitmişti.” (s.27)

*Gep ariliqida kütülmigen bir şum xeverni sultan eliniñ kélip bir hepte **ilgiri** yultuzni şeherge élip ketkenlikini éytip saldı.* “Sohbet sırasında beklenmedik bir kötü haberi verdiler: Sultan Eli bir hafta **önce** gelip Yıldız’ı şehirden alıp götürmüş.” (s.126)

*Qeyser neççe kün **ilgiri** şeherlik ormançiliq idarisidin yoqlap kelgen birsidin u oylapmu baqmıgan tolimu köñülsiz xeverni añlıdı.* “Kayser, birkaç gün **önce** şehirdeki orman işletmesi idaresinden gelen birinden hiç beklemediği son derece üzücü bir haber duydu.” (s.141)

*Éytmaqçı, neççe kün **ilgiri** doxturxana aldida séniñ yultuzuñ bilen uçrışıp qaldım.* “Bu arada, birkaç gün **önce** hastane önünde senin Yıldız’ınla karşılaştım.” (s.147)

III.1.1.3.3. tartip “itibaren”

Sözlükte “itibaren” anlamında tanımlanmaktadır (Necip, 2013: 391). İsimlerin çıkma haliyle “-din/-tin tartip” biçiminde kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 9 adet “tartip” edatı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir sıralama ya da başlangıç noktasından bir son noktaya kadar devam eden durumları sıralama veya düzeni ifade etmek için belirli bir ilerlemeden bahsetmek için kullanılmıştır:

*Sultan eli yultuzniñ u nersilerni aldığa qoyuvatqan çağdiki epçil heriketlirige, leğmen piltisidek evrişim, nazuk barmaqliriğa, tüvigiçe pakiz élingan tirnaqliriğa, égilgen çağda péşanisige çüşüp turidiğan dolqunluq qapqara çaçliriğa, közliri hem meñzidin **tartip** almidek kötürülüp turğan köksigiçe bixil adettin taşqiri éçirqaş ve özini yoqatqan mestxuşluq bilen qarap turatti.* “Sultan, Yıldız’ın eşyaları önüne koyarkenki çevik hareketlerine, ince parmaklarının erişimine, uçlarına kadar temizlenmiş tırnaklarına, eğildiğinde alnına düşen dalgalı siyah saçlarına, gözleri ve

yüzünden **itibaren** elma gibi kabaran göğüslerine hayranlık ve kendinden geçmiş bir şaşkınlıkla bakıyordu.” (s.149)

*Yultuz küzde hakim dadisiniñ kiçik maşinisi bilen bu öyge kelgen kündin **tartip** bulbulniñ hesretlik yığisini, azabliq nalisini añlavatidu.* “Yultuz, sonbaharda Hakim babasının küçük arabasıyla bu eve geldiği günden **itibaren**, bülbülün hasret dolu ağlayışını, acılı iniltilerini duyuyordu.” (s.151)

*Köl etrapığa tosaq üçün tégidin **tartip** yuqirigiçe neççe qur sim tartılğanidi.* “Göl çevresine çit çekmek için temelinden **itibaren** yukarıya kadar birkaç sıra tel çekilmişti.” (s.70)

*Yerşarini heriketlinivatqan çoñ bir maşiniğa oxşatsaq, ademdin **tartip** hayvan, qurt-quñguzgiçe uniñ vénte-zapçaslırığa oxşaydu.* “Dünyayı hareket eden büyük bir makineye benzetirsek, insanlardan **itibaren** hayvan, kurt ve böceklere kadar hepsi onun parçaları gibidir.” (s.85)

*Bu merez, bu leniti illet uniñ rohiyitide qaçanlardin **tartip** bix sürüp qalğan bolgiydi-he?* “Bu hastalık, bu kötü durum, onun ruhunda ne zamanlardan **itibaren** birikmiş ve onu ele geçirmişti, değil mi?” (s.104)

*İkkisi hazır yultuz kölniñ boyidin **tartip** gilem yaylaqqiçe qançilik nabut qilivétişken-he!* “İkisi şu an Yultuz Gölü kıyısından **itibaren** Gilem Yaylağı’na kadar ne çok şeyi harap ettiler!” (s.83)

*Tamniñ güldar neqişliridin **tartip** pol hem torusqiçe özidin toxtavsiz nur çiqirip turatti.* “Zeminin çiçek motiflerinden **itibaren** parke ve tavan döşemesi kendi ışığını yayıyor sürekli.” (s.98)

*Bularniñ içide puqra hem emeldardin başqa, xam eşya sétivéliş üçün sirttin kelgenler, sodiger-ticaretçiler hem karxana xocayinliridin **tartip** nam-emili éniq bolmığan herxil ademlermu bar idi.* “Bunlar arasında halktan ve memurlardan başka, ham madde satın almak için dışarıdan gelenler, tüccar ve işletme sahiplerinden **itibaren** adı sanı belli olmayan her türlü insan bulunuyordu.” (s.73)

*Ular tülke, qunduz, éyiq, böre, qoy, kala tériliridin **tartip**, qurutulğan dora-dermekler, qoy, töge yuñliri, hetta buğa müñgüzigiçe soda qilişmaqta idi.* “Onlar,

tilki, kunduz, ayı, kurt, koyun, sığır derilerinden **itibaren** kurutulmuş bitkisel ilaçlara, koyun ve deve yünlerine, hatta boğa boynuzlarına kadar ticaret yapıyorlardı.” (s.90)

III.1.1.3.4. başlap “*itibaren*”

Bu ek, “başlayarak, itibaren” anlamlarını taşımaktadır (Necip, 2016: 37). İsimlerin çıkma haliyle “-din/-tin başlap” şeklinde kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 11 adet “başlap” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde belirli bir olayın özellikle bir eylemin, davranışın, bir olayın, bir sürecin veya durumun başlangıcını ifade etmek için kullanılmıştır:

Sadir İsmayil on miñ yüenge kényinki yildin başlap beş miñ yüendin pul qoşulup mañidiğan, mudditi alte yilliq toxtamğa ikkilenmeyle qol qoydi. “Sadir İsmail, on bin yuan ödemeyi, sonraki yıldan **itibaren** her yıl beş bin yuan artırılacak şekilde, altı yıllık bir sözleşmeye tereddüt etmeden imza attı.” (s.71)

Qeyser uniñ qelbide söygü oti yandurğan kündin başlap, yultuz söygüniñ devasiz derdige muptila boldi. “Kayser’in kalbinde aşk ateşini yaktığı günden **itibaren**, Yultuz bu aşkın çaresiz derdine tutuldu.” (s.82)

Boptu emise, çişiniñ patidiğan işni qiliñ, sizge şuni çirayliqçe éytip qoyay, etidin başlap yultuz köl bilen gilem yaylaqtiki her qandaq ticaretni toxtitisiz. “Tamam öyleyse, dişinizi kıracak işi yapın, size açıkça söyleyeyim; bugünden **itibaren** Yultuz göl ile Gilem Yaylak’taki her türlü ticareti durduracaksınız.” (s.106)

U baya ‘hazirdin başlap bu yerde emeldar, puqra dégen gep yoq’ dégini üçün, hemmeylen qorunuşsiz, éçilip, yéyilip olturuşqan, sultan eli uniñ arqisidinla bir piyale haraqni söz-izahsiz birqétimdila içivetkini üçün ularmu emdi olturuşniñ axirigiçe muşu piyalide liqlap-liqlap içişi kérek... “O yüzden ‘şu andan **itibaren** burada memur, halk diye bir şey yok’ dediği için herkes korkusuzca, rahatça oturuyor, Sultan Eli onun arkasından bir kadeh içkisini bir kelime dahi etmeden içip bitirdiği için onlar da şimdi oturdukları yerde sonuna kadar bu kadehte içmeleri gerek...” (s.56)

Qaçanki men u yerdin ayrildim, şu kündin başlap özümniñ adimiylikke xas hemme nersem, hetta mevcudliqimmu yoqalğaniken. “Ben o yerden ayrıldığımda, işte

o günden **itibaren** insanlığa dair sahip olduğum her şey, hatta varlığım bile kaybolmuştu.” (s.147)

*Emma şunisi eceblinerlik boldiki, toydin kéyin etisidin **başlap** bolidiğan küyoğul salimi, yanduruq çay dégendek qide-yosunlar bir yaqqa qayrip qoyuldi.* “Ancak dikkat çekici olan şuydu ki, düğünden sonraki akşamdan **itibaren** yapılması gereken damat selamı, yandırık çayı gibi gelenekler tamamen bir kenara bırakılmıştı.” (s.38)

*Erz qil, hazir béríp erz qil! dédi Sadir İsmayil işxanidin çiqip, emma etidin **başlap** férma tevesidiki barliq ticaritiñni toxtitisen!* “Şikâyet et, hemen gidip şikâyet et! dedi Sadir İsmail işyerinden çıkarken, ama bugünden **itibaren** çiftlikteki tüm ticaretini durdur!” (s.108)

*Qeyser etisi etigendin **başlap** yultuzni kélip qalarmikin dep çüşkiçe dérizige telmüríp yatti.* “Kayser, ertesi sabahtan **itibaren** Yultuz gelir mi diye akşama kadar pencereye bakarak bekledi.” (s.123)

*Oylap baq, her yili altinçi ayniñ axiridin **başlap** taki küz kélip soğuş çüşkiçe qançilik ademler seyle-sayahetke kélidu?* “Bir düşün, her yıl altıncı ayın sonundan **başlayıp** sonbahar gelip soğuk düşene kadar kaç kişi geziye geliyor?” (s.42)

*Yaxşı tépiştüq, silerni séğinişmu qaptikenmen, qarimamsiler, halimğa baqmay haraqni qolumğa élivalğınimni, aldi bilen dep qoyidiğınim, hazirdin **başlap** bu yerde emeldar, puqra dégen gep yoq.* “İyi anlaşmışsınız, sizleri özleyip de fark etmemişim, bakın bana, halime aldırmadan içkiyi elime alışımından, öncelikle şunu söyleyeyim, şu andan **itibaren** burada memur ya da halk diye bir şey yok.” (s.56)

III.1.1.3.5. béri “beri”

Tr.’nin tarihsel süreçte farklı sahalarında görülen bir çekim edatı ve mekân zarfı olan bu ek, hem “ber-ü” şeklinde bir zarf-fiil hem de “be-rü” cihet ekiyle yapılmış bir isim olabilir. “Berü / birü / beri / biri <ber-i?, ben + rü?” şekillerinde “-den beri, -den itibaren” anlamlarında kullanılmaktadır (Hacıeminoğlu, 2015: 14). Sözlükte “beri, bu yana” anlamlarında geçmektedir (Necip, 2016: 45). İsimlerin çıkma haliyle “-din/-tin béri” biçiminde kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 13 adet “béri” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde genel olarak bir süreden beri, uzun zamandan beri anlamlarında kullanılmıştır yani belirli bir zamandan özellikle geçmişten başlayıp günümüze kadar devam eden bir eylemden, bir durumdan bahsetmek için kullanılmıştır:

*Mana, qeyserni talay künlerdin **béri** telmürtküzgen, ségindurğan nemxuş, illiq hava...* “İşte, Kayser’i uzun günlerden **beri** özlemle bekleten, hasret bırakan kasvetli, boğucu hava...” (s.141)

*Buni xélidin **béri** közlrini torusqa tikip ünsiz xiyal sürüp yatqan Sadir İsmayil éniq hés qilip yatatti.* “Bunu, bir süreden **beri** gözlerini tavana dikerek sessizce hayal kuran Sadir İsmail net bir şekilde hissediyordu.” (s.95)

*Qiriq yildin **béri** u qaçan méni birer qétim aç qoyğan, qaçan köñlikimniñ yaqisini kirqilğan?* “Kırk yıldan **beri** o beni bir kez olsun aç bıraktı mı ya da gönlümün yakasını kirletti mi?” (s.161)

*Maña lazim bolğaçqa qiriq yildin **béri** uni aile ayali démey xotun qilip kelgendimen.* “İhtiyacım olduğundan kırk yıldan **beri** onu aile kadını demeden eşim olarak kabul ettim.” (s.161)

*Öyniñ buluñidiki yeşşiklerde xélidin **béri** bésilip yétivatqan tom-tom, bağlam-bağlam kitab-kurnallar qeyserniñ aldida emdi réaalliq ve heqiqetniñ acayip hékmitini namayan qilivatatti.* “Evin köşesindeki sandıklarda bir süreden **beri** sıkışıp duran tomar tomar kitap ve dergiler, Kayser’in önünde artık gerçekliğin ve hakikatin garip hikmetini ortaya koyuyordu.” (s.140)

*Kéçidin **béri** quliqini tolğap bolğansen sen iplas!* “Akşamdan **beri** kulağımı şişirdin, pislik herif!” (s.136)

*Baliliri toyivedi, kalte quyruqniñmu etigendin **béri** vucudini aramsızlanduruvatqan açliqi bésilip, üç-içidin rahet tépip qaldi.* “Yavruları doyunca, kısa kuyruğun da sabahtan **beri** bedenini rahatsız eden açlığı yatıştı ve içten bir huzur buldu.” (s.3)

*Auniñ etigendin **béri** ağızğa bir çişlem nan, bir yutum su almıgınığa qarımay, köñli aşqa tartıdıgandek emes. “Sabahtan **beri** ağızına bir lokma ekmek, bir yudum su almamasına rağmen canı hiçbir şey yemek istemiyordu.” (s.104)*

*Xélidin **béri** cimcit olтурған génı qurban axır éğizini aömelletti: “Bir süreden **beri** sessizce oturan Geni Qurban sonunda ağızını açtı.” (s.)*

*Férmiğa başlıq bolğan neççe yıldın **béri**, qolidiki hoquqtin ibaret ötkür piçaqniñ aldinimu, keyninimu şartilditip kestürüp kelgen ve şundaq dextlisizlikke adetlengen Sadir İsmayıl bugün qolidiki şu piçaqniñ bisiniñ qayrilip héçnémige ötmeyvatqını üçün aççıq yutup, öz göşini özi yégüdek boldı, gören tomurliri çokidek köpüp çıqtı, burun töşükliri kérildi. “Çiftliğe müdür olduğu yıllardan **beri**, elindeki hakkın simgesi olan keskin bıçağını sürekli kullanarak ve böyle bir dengesizliğe alışarak Sadir İsmayıl, bugün elindeki bıçağının kesmediğini ve hiçbir şeye etki etmediği için içini çekip, kendi göğsünü kendisi yedi, damarları çelik gibi kalınlaştı, daha önceki izler açığa çıktı.” (s.102)*

III.1.1.3.6. başka “başka”

ET’deki “özge” kelimesinin karşılığı olan “başka,” nadiren Harezmi sahası metinlerinde görülmüş, sonrasında ise BT’nde yer almıştır. EAT’nde ve Osm.’da “özge” ile birlikte kullanılmış, ancak 19. yüzyıldan itibaren onun yerine geçmiştir. Köken açısından “baş-qa” veya “baş-ı- -q-a” biçimlerinde açıklanması mümkün olsa da kesin bir sonuca ulaşmak şu an için mümkün değildir. Genel olarak isimlerin çıkma haliyle kullanıldığı belirtilmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 12). Sözlükte “başka” anlamına geldiği ifade edilmiştir (Necip, 2013: 32). Cümle içinde isimlerin çıkma haliyle “-din/-tin başka” şeklinde yer almaktadır.

İncelenen metinde, 4 adet “başka” edatı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde genellikle bir karşılaştırma ifadesi vermiştir bir özne veya nesnenin dışında kalan onlardan başka öğeleri vurgulamak arasındaki farkları belirtmek amacıyla kullanılmıştır:

*Buni hazırçe özidin **başqa** héçkim bilmeytti. “Bunu şu anda kendisinden **başka** hiç kimse bilmiyordu.” (s.60)*

*Uvisida baliliriniñ tonuş, ademniñ yat puriqidin **başqa**, emdi héçnerse qalmıǵanıdı. “O mağarada yavrularının tanıdık, insana yabancı kokusundan **başka** hiçbir şey kalmamıştı.” (s.61)*

*Emise hazırla, sultan eli kalte iştinidin **başqa** kiyimliriniñ hemmisini sélip, yalıñaçlinip, karivat üstide düm bolup yattı. “Şimdi, Sultan Eli kısa atletinden **başka** tüm kıyafetlerini çıkararak çıplak şekilde yatağın üzerine uzandı.” (s.74)*

*Bularniñ içide puqra hem emeldardin **başqa**, xam eşya sétivéliş üçün sirttin kelgenler, sodiger-ticaretçiler hem karxana xocayinliridin tartip nam-emili éniq bolmıǵan herxil ademlermu bar idi. “Bunlar arasında halktan ve memurlardan **başka**, ham madde satın almak için dışarıdan gelenler, tüccar ve işletme sahiplerinden itibaren adı sanı belli olmayan her türlü insan bulunuyordu.” (s.73)*

III.1.1.3.7. özge “başka”

Bu edat, ilk olarak Harezmi sahası metinlerinde görülmüştür. ET ve Orta Türkçe dönemleri ile Kar.T’nde bunun yerine “adın, öñ, öñi” gibi edatlar kullanılmıştır. Özellikle ÇT, EAT ve OT’nde “özge” geniş bir kullanım alanına sahip olmuş ve çıkma haliyle kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 74). Sözlükte “başka, yabancı” anlamlarında geçtiği belirtilmiştir (Necip, 2013: 310). Cümlelerde çıkma haliyle “-din/-tin özge” şeklinde görülmektedir.

İncelenen metinde, 1 adet “özge” edatı tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede bu edat belirli bir şeyin dışında yer alan unsurları belirtmek amacıyla kullanılmıştır:

*Bu kéçide kalte quyruqtin **özge** némiler oyǵaq, kimler uyqudin bidarkin? “Bu gece, kısa kuyruktan **başka** neler uyanık, kimler uykusuzdu?” (s.62)*

III.1.2. Sona Gelen Edatlar

Cümlelerin sonunda yer alan edatlar, bağlam oluşturmaktan çok, vurguyu artırarak dikkat çekme ve anlamı pekiştirme işlevi görmektedir. Bu tür edatlar yalnızca vurgulama işleviyle sınırlı kalmayıp, bazen rica, olumsuzluk, şüphe ve soru gibi anlamlar da katabilir (Doğan, 2017: 747).

III.1.2.1. -mu

Bu ek çoğunlukla pekiştirme anlamı taşır. Cümlelerin herhangi bir unsurunun sonuna eklenerek onu önceki veya sonraki kelimeyle ilişkilendirir ve anlamını belirginleştirir. TT’nde kullanılan “da, de” edatıyla benzerlik gösterir (Öztürk, 2020: 123). Sözlükte “da, de, bile” anlamında yer almaktadır (Necip, 2013: 277). Ergin, ET’deki “ma, me” ekinin, OT’ndeki “dahı”nın etkisiyle geliştiğini ve benzetme, pekiştirme işlevi kazandığını ifade etmektedir (Ergin, 2009: 360).

İncelenen metinde, 99 adet “-mu” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde vurgulama ve pekiştirme ifade ederek anlamı güçlendirir ayrıyetken bir sonuç, bilgilendirme dahil ederek ek bilgi veren bir role sahiptir. Cümlelerde *da* ekinin *bile* şeklinde kullanıldığını da görebiliriz:

*Emma bu yerniñ hemme nersisi tün kécidimu öziğe tonuşluq bolup tuyulidiğan tuyğun at héç nersidin pervasız küçlük tuvaqliri bilen şégil taşlarni şaraqşitip bir xil sürette mañmaқта. “Ama buranın her şeyi, gece boyunca **bile** ona tanıdık gelen o coşkulu at, hiçbir şeye aldırış etmeksizin güçlü toynaklarıyla taşları çatlatarak aynı şekilde yürüyordu.” (s.27)*

*Béşigimu urimiz, téxi, cür! “Beşiğini **de** sallarsınız, hâlâ devam et!” (s.49)*

*Qeyser yariliri saqiyip, azraq mağdurığa kélip hasa tayaqni taşlıgudek bolividi, öyde yalguz bir künmu turgusi kelmidi. “Kayser, yaraları iyileşip biraz kendine gelir gelmez bastonunu bırakacak hale gelse de, evde tek bir gün **bile** kalmak istemiyordu.” (s.140)*

*İsmimiz, güzelliğimi oxşaşken, teqdirimizmu oxşaşmidu? “İsmimiz birbirine benzediği gibi, kaderimiz **de** benzer mi?” (s.152)*

*Neççe ay içide boyi leññide ösüp, zilvalışip, téximu reñ tüzep güzellişip kétiptu. “Birkaç ay içinde boyu hızla uzamış, irileşmiş, daha **da** güzelleşip şekillenmiş.” (s.132)*

Bazı birleşik cümlelerde, yan cümlelerin asıl cümleye zarf olarak kabul edilmesine yardımcı olur (Öztürk, 2020: 123). Bu tür cümlelerde ise karşıtlık, vurgulama ve yoğunlaştırma işlevleri yerine getirilmiştir:

U dégen muaavin-de, perva qilattimu u işlarga. “O dediğin yardımcı ve o işlere cesaretle yaklaşır.” (s.86)

Kök yayliniñ mehkumluqqa hergizmu ten bergüsi kelmeytti. “Mavi yayla, özgürlüğe asla boyun eğmezdi.” (s.9)

Başqilardek botka écipmu, çayxanıga yigilişqan bir top derdmenler arisiğa kirivélip geyvet qilipmu, mesçitke qatrapmu yürmidi. “Diğerleri gibi lapa yiyip, çayhaneye toplanan dertliler arasında dedikodu yaparak ya da camiye gidip gelerek dolaşmıyordu.” (s.45)

Balnista yétivatqiniğa üç aydin aşqiniğa qarimay, yene burunqi halitiçe turuvatqan biçare ayalniñ köñliniñ tartidiğini mu şu. “Hastanede üç aydan fazla kalmasına rağmen hâlâ eski haliyle duran zavallı kadının gönlünü çeken şey de bu.” (s.150)

Oylıganséri xiyali tirenlişip, uni toxtamğa qol qoyuşqa mecbur qilğan başqa seveblerni mu hés qilip qaldi. “Düşüncelerinin zihni karışmıştı, onu durdurmak için başka sebepleri de etkisiyle durmaya mecbur kaldı.” (s.104)

III.1.2.2. -ğu / -qu

Bu ek, eklendiği unsura soru anlamı katar ve aynı zamanda tereddüt ile şüphe içeren bir vurgu oluşturur. Böylece ilgili kelimenin anlamı daha belirgin hâle gelir (Öztürk, 2020: 123). Cümle içinde vurgu, pekiştirme ve güçlendirme amacıyla kullanılarak TT’ndeki “ya” edatına karşılık gelmektedir (Necip, 2013: 145).

İncelenen metinde, 27 adet “-ğu/-qu” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Bu ekin eklendiği kelimeye soru anlamı kattığı, aynı zamanda tereddüt ve şüphe uyandırdığı görülmektedir (Öztürk, 2020: 123). Cümlede konuşmacının ifadesinin doğruluğunu sorgulamak, karşı taraftan onay veya doğrulama almak

amacıyla kullanıldığı belirtilmiştir. Tr.'de bu duruma “değil mi?”, “öyle mi?”, “öyle değil mi?” gibi karşılıklar verilebilir.

İgisi yoq canivar deysizġu? “Sahibi olmayan hayvan diyorsunuz, değil mi?” (s.93)

Ot-çöpni emdi yiġivatamsiz, kéçikip qapsizġu? “Ot ve samanı ancak mı topluyorsunuz, geç mi kaldınız yoksa?” (s.142)

Özliridimu bir nusxa bargġu? “Onların kendilerinde de bir örnek var, değil mi?” (s.105)

İvasite munasivetliri bolmiġandin kéyin deyliġu? “Doğrudan ilişkisi olmadığından mı diyorsunuz?” (s.90)

Halbuki, umu etigende peyda bolup, keçte yoqilidiġu? “Halbuki, o sabah doğup, akşam yok olmuyor mu?” (s.114)

Getirilen ögenin anlamını pekiştirir ve açıklık sağlar (Öztürk, 2020: 123). Cümlelerde belirli bir nesneyi veya durumu vurgulamak, öne çıkarmak için pekiştirme ifade edilmiştir:

Buniġa taġliqlarġu könüġ, emma şehirlikler, yézidin kelgen uruq-tuġqanlar néme deydu? “Bunun daġlılar için bir önemi yok, ama şehirdekiler, köyden gelen akrabalar ne der?” (s.81)

Lékin buniġa nahayiti köp pul kétidiġu şemşiddin? “Lakin bu, gerçekten çok fazla para gerektirir, değil mi Şemşiddin?” (s.160)

Durus, ikkimizġu tonuş, xélila yaxşı tonuş. “Doğru, biz ikimiz tanışız, hem de oldukça iyi tanışız.” (s.91)

Sizni çoqum köl boyidiġu dep oyliġantim, qandaq ehvaliñiz? “Sizi kesin göl kenarındasınız diye düşünmüştüm, nasılsınız?” (s.15)

Sizni çoqum yaqturup içidiġu dep ügrini özüüm késiptikenmen téxi. “Sizi kesin severek içiyordur diye düşünerek, hala kendime ikna etmeye çalışıyorum.” (s.69)

III.1.2.3. -çu

YUT’nde sıkça kullanılan “çu” edatı, eklendiği kelimeye soru, şüphe, tereddüt ve rica anlamları katmakla birlikte, bazı durumlarda pekiştirme işlevi de üstlenebilir. Soru anlamı kattığında vurgunun genellikle “çu” edatından önceki heceye düştüğü görülmektedir (Doğan, 2012). Cümlelerde özel bir soru ve rica eki olarak kullanıldığı belirtilmiştir (Necip, 2013: 87).

İncelenen metinde, 27 adet “-çu” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir. Cümlelerde kesinlik, şaşırma, şart, olasılık, şüphe, belirsizlik, merak ve devamlılık anlamları ifade etmek için kullanılmaktadır (Öztürk, 2020: 123).

Cümlede genellikle soru eki olarak kullanılmıştır. Tr.’deki “-mı, -mi, -mu, -mü” eklerine benzer işlev görmektedir:

Şehergiçu? “Şehirdekiler mi?” (s.112)

Kinişkilerçu? “Çobanlar mı?” (s.101)

Bazı cümlelerde gelecekte olabilecek bir durumu ya da olasılığı vurgulamıştır:

Kütülmigende ikki otturida toqunuş yüz béríp qalsiçu? “Beklenmedik bir anda ikisinin arasında bir çatışma çıkarsa ne olacak?” (s.109)

Lékin méniñçe ular aşundaq can pidaliq bilen davalaş arqiliq apamniñ hayatini muşu küngiçe uzartıp kelgen bolsiçu? “Lakin bence onlar böyle bir fedakârlıkla tedavi ederek annemin hayatını bugüne kadar uzatmış olabilirler mi?” (s.159)

Bazı cümlelerde vurgu yaparak dikkat çekmek veya bir durumu özellikle belirtmek için kullanılmıştır:

Şu çağdila siz bügünki bazar igilikiniñ şiddetlik éqimi içide mezmút put dessep turalaydığan çañcañ bolalaysız, bolmisiçu? “Bu çağda siz, bugünkü pazar ilgisinin yoğunluğu içinde, rahatça bir şeyler satın geçinebilir misiniz, edebilir misiniz?” (s.57)

Konunun net ve belirgin olduğu durumlarda, çu edatı cümlelerin yüklemine değil, öznesine eklenerek yüklemi soru formuna dönüştürür. (Doğan, 2012).

Cümlelerde kıyaslama veya karşılaştırma yapmak için kullanılmıştır. Tr.’deki “peki ya...?” gibi anlamlar içerir:

Özliriçu, özliri kim bolila? “Peki ya kendileri, onlar kim?” (s.89)

Emir ve şart çekimlerinden sonra kullanıldığında, rica ve istek anlamı kazandırır (Öztürk, 2020: 124). Bu cümlelerde, cümleye yumuşak bir ifade kazandırarak, konuşanın kesin emir vermek yerine rica ile bir alternatif sunmasını sağlamaktadır:

Xuda heqqi astaraq heydiseñçu! “Allah aşkına biraz yavaş sürsene!” (s.112)

Yaman yéri ularniñ tilini uqmaymen emesmu, Sattar hamut az deqiçe turivélip yene davam qildi, mundaq qılsaqqu, altun süzüşke yallanganlarni emdi biz yallivalsaqqu. “Kötü yanı onların dilini anlamıyorum, değil mi? Sattar Hamut bir süre durup tekrar devam etti: ‘Ne dersin, altın aramaya kiralananları şimdi biz mi işe alsak?’” (s.129)

Sizni öz kespiñizge qoysaqqu, şundaq qiliñ désem siz nème deysiz? “Sizi kendi mesleğinize koyarsak, böyle yapsak ne dersiniz?” (s.20)

Férmini kona harva çaqidek bir diride çörgilitip yürsiñizçu? “Çiftliği eski bir araba tekerleği gibi yavaşça çekip götürseniz nasıl olur?” (s.58)

III.1.2.4. -la

Bir cümlede yer alan tüm unsurların ardından getirilebilen bir pekiştirme edatıdır (Öztürk, 2020: 124). Cümlelere vurgu ve teyit anlamı kazandıran bir ektir (Necip, 2013: 252).

ÇUT’nde ‘-la’ eki, eklendiği kelimenin anlamını pekiştirmek, bir eylemin ardından hemen başka bir eylemin gerçekleştiğini göstermek ve bir hareketin ani, hızlı ya da beklenmedik şekilde meydana geldiğini belirtmek için kullanılır. Ayrıca, bir hareketin büyük çaba ve zorluklarla yapıldığını ifade etmenin yanı sıra, cümlede “yalnız” ve “fakat” anlamlarını karşılamak için de görev üstlenir. Bunun dışında, “bu kadar”, “şu kadar” gibi ifadeleri aktarmak, “bununla beraber”, “ondan başka”, “ayrıca” gibi anlamları iletme ve “şu an”, “şu zaman”, “hemen”, “şu vakitte” gibi zaman kavramlarını ifade etmek için de kullanılmaktadır (Kaşgarlı, 2004).

İncelenen metinde, 94 adet “-la” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde anlamı güçlendiren ve olayların akışını belirginleştiren çok işlevli bir unsur olarak kullanılmıştır:

İkkiylen atlırini yolniñ çétige emdila élišığa, maşına qoyuq topa tozutup yénidin quyundek téz ötüp ketti. “İkisi de atlarını yolun kenarına **henüz** çeker çekmez, bir araç yoğun toz çıkararak fırtına gibi hızla geçti.” (s.88)

Qilimen déseñ iş buniñ bilenla tügimeydu, kölge qéyiq sal, bélican tök, bu işqa aldirimisañ bolmaydu cumu Sattar, hazir siyaset qoyuvétılgen bazar igiliki devri, sen burun qol tiqmisañ, başqılar tartip kétidu, şutapta muşundaq şariti evzel, paydisi köp işni tapalmay timisqılap yürüenler azmu? “Eğer iş böyle yapılırsa, **bununla** bitmez, gölge yap, su dök, bu işe karışmazsan olmaz olur mu Sattar, şimdi siyaset terk edilmiş ve pazar egemenliği devri başlamış, eğer daha önce elini taşın altına koymazsan, başkaları düzeni alır, o yüzden böyle bir durumda şartlar daha da karmaşıklaşır, hala büyük işlerle uğraşanlar çok değil mi?” (s.42)

Körmigili xéli boptiken, çop-çoñla bop qaptu mana. “Uzun zamandır görmemişiz, işte **kocaman** olmuş.” (s.43)

Kiçikkinila bir nerse! “**Sadece** küçücük bir şeydi!” (s.7)

Étip béreymu emise, bir demdila teyyar qilimen. “Hazırlayıp vereyim mi, istersen bir **çırpıda** hazırlarım.” (s.69)

U yéqin etrastiki böriler tosiğa bérıs qoşulsa, yégöniliqniñ hesretlik azabidin biraqla qutulsa... “Yakın çevredeki dağlar ve engeller birleşirse, bu uzun bekleyişin acısından **aniden** kurtulacaklardı...” (s.80)

Sultan hakim çaydın kéyin nahiyige qaytti, murat Çañcañ Sattar hamutni şu kinila uniñğa kötire béridiğan qotanga élip ketti. “Sultan Hakim çaydan sonra ilçesine döndü, Murat Çançan Sattar Hamut’u **doğrudan** onu götüreceği ağıla aldı.” (s.38)

Maşına muşu töpiliktin halqipla ketse asanla dölet taşyoliğa çiqip kételeytti. “Araba şu tepeden halkla **birlikte** geçip, **kolayca** devlet taş yoluna çıkıp gitmişti.” (s.118)

U balisini izdep cahanniñ u teripidin bu teripige qatrap küç-madarini yoqatqan, tola huvlap avazimu pütüp ketkenidi. “O, çocuğunu arayarak dünyanın bir ucundan diğer ucuna gidip gücünü tüketmiş, **sürekli** uluyarak sesini bile kaybetmişti.” (s.126)

Sultan eliniñ aldığa kélip, térisi şamalda yérilip qarayğan yirik aliqanlirini qara çiperqut çapiniñ péşige sürivétip, ikki qolini teñla uzutup: “Sultan Eli, ön tarafa gelerek, rüzgârdan çatlamış ve kararmış iri avuçlarını siyah çeperli paltosunun önüne sürerek iki elini **birden** uzattı.” (s.32)

III.1.2.5. -de , -te

Kendisinden önce gelen cümleyi pekiştirerek “bundan sonra” veya “ve” gibi bağlayıcı anlamlar üstlenir (Öztürk, 2020: 124).

İncelenen metinde, 100 adet “-de/-te” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde iki eylemi birbirine bağlamak için, zamanını, sırasını belirtmek için “ve” bağlacı ile kullanılmıştır:

Bovay uni mürisige hapaş qilip artti-de, qedemlirini çoñ-çoñ élip yürüp ketti. “İhtiyar adam bastonuna dayanarak doğruldu **ve** büyük adımlarla yürüyüp gitti.” (s.113)

Qeyser bu nurniñ boayniñ yénida sokuldap kétivatqan kök yayliliq böriniñ közlidiridin balqip çiqivatqanlığını kördi-de, qurqqinidin yulqinip ketti. “Kayser, bu ışığın ihtiyarın yanında süzülen mavi bozkır kurdunun gözlerinden parladığını gördü **ve** korkudan irkildi.” (s.114)

Kéyin ittik ornidin turup, kiçik çeynekke çay demlidi, taşqiriqi öydin nan bilen pişurulğan göştin bir parçe késip ekirip, çoğdek qizirip ketken meş yénida oturup, aldirimay qorsiqini toyğuzdi-de, terlirini sürtivétip kentir üstige keldi. “Sonra ayağa kalktı, küçük çaydanlıkta çay demledi, dışarıdaki evden ekmek ve pişirilmiş etten bir parça kesip içeri getirdi. Alev gibi ısınmış ocağın başına oturup acele etmeden karnını doyurdu **ve** terini silip yatağına gitti.” (s.143)

U k yinki piyalini boşatqandin k yin, igdek basqandek bolup, bir pes bğşini sa ngilitip olturdi-de, andin tam a yölinip, bara-bara y ni a q  ngiyip qaldi. “Son bardağı boşalttıktan sonra, i i çıkmış gibi olup bir süre başını  ne eğerek oturdu ve ardından duvara yönelip yavaş yavaş yanına doğru eğildi.” (s.59)

Qeyser b şini  y nida, aq re lik tompuçka üstide turğan, y  ila üzülgen birdeste g l ni kördi-de, yüriki adettin taşqiri bir söyünüş içide yayrap ketti. “Kayser, başının yanında duran beyaz bir şişe üzerine yeni koparılmış bir demet çiçeği gördü ve yüreği olağanüstü bir sevin e doldu.” (s.121)

Cümlede bildirilen eylemin hayret, şaşkınlık ya da üzüntüyle ifade edilmesine katkıda bulunur ( zt rk, 2020: 125). Genel olarak cümlelerde hayret veya şaşkınlık bildirme işlevi görmektedir:

Emdi bildim, balilirimni, m ni  yürek paremni ta iri  a solap  lip k tiptikensen-de, ularni  kiçik c ni a zamin bolup n mige  rişti ? “şimdi anladım, çocuklarımı, kalbimin parçalarını dağlarına bırakıp g t rm şs n, onların k   k canlarına ne gibi bir zarar verdiniz?” (s.66)

K nmey u, xizmet  htiyaci bolğandin k yin k nmeymu amal yoq-te. “Kabul etmiyor, hizmet ihtiyacı olduktan sonra kabul etmemek mümkün değil.” (s.21)

Oyliganidim, s ni q şimda bolsiken d genidim, t pip kepsen-de, m ni? “Düşünmüştüm, seni yanımda olursun sanmıştım, peki neden tekmeledin beni?” (s.116)

 l ptu-de! “ lm ş demek!” (s.51)

 y yaxşi, şu inisi etrap  izda qoşnilar yoq-te. “Ev güzel, ama etrafınızda komşular yok.” (s.25)

III.1.2.6. emes “değil”

Olumsuzluk belirten ve bağlama işlevi üstlenen bir pekiştirme edatıdır. Karşılaştırmalı yapılarda, kendisinden önce gelen unsuru reddederek bir sonraki unsura ba lar ( zt rk, 2020: 125). Cümlelerde “değil” anlamında kullanıldığı görülmektedir (Necip, 2013: 112).

İncelenen metinde, 103 adet “emes” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde bir şeyin yanlış olduğunu, başka bir şeyin doğru olduğunu göstermek için kullanılmıştır:

*Men mal béqişqa **emes**, oqutquçiliqqa evetilgen.* “Ben hayvan bakıcılığına **değil**, öğretmenliğe atanmışım.” (s.19)

*Mumkin **emes**, qandaq mumkin?* “Mümkün **değil**, nasıl mümkün olabilir?” (s.26)

*Böre birni **emes**, altini yep ketküçe sen néme iş qildiñ?* “Kurt birini **değil**, altısını yedi, sen ne yaptın peki?” (s.33)

*Bügün muşu öyniñ igisi Sattar düycañ bir **emes**, beş börini öltürüp ölükini élip keldi, xuddi bir ceñçi beş düşmenni yoqatqandek.* “Bugün bu evin sahibi Sattar Duycan bir **değil**, beş kurdu öldürüp cesetlerini getirdi; tıpkı bir savaşçının beş düşmanını yok etmesi gibi.” (s.55)

*Bu veqe böriniñ tolus taza vayığa yetken çégida yüz bergenidi, hazırqidek yaz vaqti **emes**, qış vaqtida, muşu derya boyida...* “Bu olay kurdun tamamen yetişkin çağına geldiği bir dönemde gerçekleşmişti; şu anki gibi yaz mevsiminde **değil**, kışın, bu nehir kenarında...” (s.78)

*Yaman **emes**, şundaq démey néme amal?* “Fena **değil**, böyle demekten başka çare var mı?” (s.86)

*Bu sada adettiki, epuçan, sadda, untuğaq yürekniñ **emes**, étiqad, vicdan ve ademiylıkni pak rohiyetniñ pilsirat kavrükidin ötküzgüçi rehimsiz sada idi.* “Bu çağrı sıradan, basit, saf ve unutkan bir yüreğin **değil**; inanç, vicdan ve insanlığın saf ruhunun filtrelerinden geçen acımasız bir çağrıydı.” (s.95)

*Qeyser harvidin yerge **emes**, yumşaq körpe üstige çüşkendek boldi-de, hécnémini tuymay uxlap qéliverdi.* “Kayser, arabadan yere **değil**, yumuşak bir yatak üzerine düşmüş gibi oldu ve hiçbir şey hissetmeden uyuyakaldı.” (s.113)

*Ormanga Sattar ciñli **emes**, ormançiliq idarisi igidarçiliq qilidu, buni bilişñiz kérek. “Ormana Sattar sahip **değil**, ormancılık dairesi yönetiyor, bunu bilmeniz gerek.” (s.119)*

*Şopurniñ yénida olтурған sultan eli yultuzniñ köz yaşlırını körgendek **emes**, u mügidek içide közlirini yumup béşini göh aldığa sañgılatmaqta, göh yéniğa qıysaytmaqta. “Şoförün yanında oturan Sultan Eli, Yıldız’ın gözyaşlarını görüyor gibi **değil**; o derin düşüncelere dalmış, başını bazen öne eğiyor, bazen yana çeviriyordu.” (s.137)*

III.1.2.7. bolsa

Öncesindeki unsuru belirterek bir diğerine bağlar ve bu bağlantıda karşılaştırma anlamı bulunur. Genellikle “ise” anlamında kullanılır (Öztürk, 2020: 125).

İncelenen metinde, 37 adet “bolsa” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde genellikle bir olasılık, koşul ya da gereklilik ifade etmek için kullanılmıştır. Tr.’deki ‘eğer’ veya ‘mümkünse’ anlamlarına yakın bir şekilde, yapılması istenen eylemin gerçekleşebilmesi için bir şartın sağlanması gerektiği ifade etmiştir:

*Bir iş bar toxtañ, qolini kötürüp atbaqarni toxtatti u, atni qañturup qoyup Sattarni nede **bolsa** şu yerdin tépip kéliñ. “Bir iş var, durun, elini kaldırıp arabayı durdurdu, Atı bağlayıp Sattar’ı nerede olursa olsun o yerden getirin.” (s.103)*

*Mumkin **bolsa** bir çaqirtsaq. “Mümkünse birini çağıralım.” (s.155)*

*Tavi yoq **bolsa** mana doxturxana, körünse bolıdıǵu, şemşiddin şunçilikla dédi, xuddi apisiniñ aldida artuqçe sözlep qoyǵını üçün xicil bolǵandek cimcit olturup ketti. “Eğer yoksa, işte hastane, görünse olmaz mı? dedi Şemşiddin, sadece bunu söyledi ve tıpkı annesinin önünde fazla konuştuğu için mahcup olmuş biri gibi sessizce oturdu.” (s.154)*

*Yaxşı gep, qéni oylişip birnéme deyli, Sadir İsmayıl sol putini üzeñgige aldi ve çebdeslik bilen atqa mindi, xoş emise sicañ, xizmet **bolsa** çaqirişsila! “Güzel söz, hadi*

düşünüp bir şey söyleyelim, dedi Sadir İsmail sol ayağını üzengiye koydu ve ustalıkla ata bindi, peki öyleyse, bir işiniz olursa çağırın!” (s.60)

*Gépiñizçe **bolsa**, qeyser étiniñ tizginini tartip süritini sel pel aastilatti, yézilarda buğday, qonaq dégenni tamamen yoqitip, yerniñ hemmisige paxta tériş lazım bolidu.* “Sizin dediğiniz gibi **ise**, Kayser atının dizginini çekip hızını biraz azalttı, tarlalarda buğday, darı gibi şeyleri tamamen kaldırıp her yere pamuk ekmek gerekir.” (s.88)

*Birdinla canlinip, avazini kötürüp sözleşke başlidi qeyser, mumkin **bolsa** sizni aliy mektepkiche oqutsam deymen.* “Birden canlanıp, sesini yükselterek konuşmaya başladı Kayser, mümkünse sizi yüksekokula kadar okutmak isterim.” (s.83)

*Undaq **bolsa** meyligu, dedi qiz köñli cayığa çüşüp, téxi sizni yene ağrip qaldimikin dep...* “Öyleyse sorun değil, dedi kız, gönlü rahatlayarak, hâlâ sizi tekrar kırıp üzmedin mi diye düşündü...” (s.83)

*Eqliñ **bolsa** közüñniñ yundisini éqitmay, qiziñniñ bexti üçün külseñ bolidu.* “Aklın varsa gözündeki perdeni kaldır, kızının mutluluğu için gülmen yeter.” (s.134)

*Şu tasta saqlan ana vücudidin ozuq ve küç, saqliq **bolsa** saqlanniñ illiq bedini ve yéqimliq puraqliridin teñdaşsiz lezzet ve huzur almaqta.* “Bu tepside saklanan anne bedeninden gelen besin ve güç, sağlığı varsa sahibinin sıcak vücudu ve hoş bakışlarından eşsiz bir lezzet ve huzur almaktadır.” (s.80)

*Téxnik **bolsa** téxnikliqini qizniñ qéşida qilamdiken?* “Teknisyen **ise**, teknik bilgilerini kızının önünde mi gösterecekti?” (s.31)

III.1.2.8. -ki , kim

Bağlama ve kuvvetlendirme işlevi gören bir edattır. “-ki” şeklindeki kullanımına sıkça rastlanır. Öncesindeki unsuru açıklamak ve bir sonuç bildirmek amacıyla bir başka unsura bağlar (Öztürk, 2020: 126).

İncelenen metinde, 29 adet “-ki” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde açıklama sebep-sonuç ilişkisi, vurgulama ve durum bağlama işlevlerini yerine getiren bir bağlaç olarak kullanılmıştır:

Emçikiniñ boşqine aqrışı içidiki şérin gidiqliniş şunçilik lezzetlik idiki, kalte uyruq vucudidiki bésiş mumkin bolmaydığan bu çeksiz lezzettin mestxuşlinip, putlirini téximu uzun sunup, gevdisini kérip, ixtiyariçe taşlap cemocit yétip ketti. “Emziğinin boşuna sonlanışı içindeki tatlı titremesi o kadar lezzetliydi ki, kısa kuyruğu olan vücuttaki bu sonsuz lezzetten sarhoş olarak, bacaklarını daha da uzun bir şekilde uzatıp, bedenini gererek, istemsizce bıraktı ve yavaşça geri çekilip gitti.” (s.2)

Bu meñgü éytip tiügetkili bolmaydığan mevcutluq naxşisi idi, bu naxşida şundaq bir milodiye bar idiki, u hayatliqniñ şadiyane küyigimu, bext tentenisigimu, mamatliq ve halaketniñ hesretlik haza-mersiysisigimu oxşap kététti. “Bu, sonsuza dek anlatılması mümkün olmayan varoluşun şarkısıydı; bu şarkıda öyle bir melodi vardı ki, bu melodi hem yaşam sevincinin neşeli ezgisine, mutluluğun zafer marşına, hem de ölüm ve felaketin hüznü ağıtına benziyordu.” (s.6)

Böre baliliri üçün şunsi eceblinerlik boldiki, bu töl qoy goya şundaq bir teqdirini razimenlik bilen kütüp turğandek, azraq tépirlaş ve mereştin başqa héçqandaq qarşiliq qilmidi. “Kurt yavruları için bu durum öyle şaşırtıcıydı ki, bu koyun sanki kaderini kabullenmiş gibi azıcık kıpırdanma ve meleşme dışında hiçbir tepki vermiyordu.” (s.7)

Şunisi heyran qalarliqki, uniñ héçbir yeri birer canliq mexluqatqa oxşımaytti. “Şunu söylemek gerekir ki, onun hiçbir yeri bir canlı varlığa benzemiyordu.” (s.7)

Ésiñizde bolsunki, bu yer allah bizge bexşende qilğan uluğ zémin. “Unutmayın ki, bu yer Tanrı’nın bize bahşettiği yüce bir toprak parçasıdır.” (s.23)

Bu yerdiki dimağni mest qilidiğan şérin bir puraq, bu puraq qelbiñde oynatqan teñdaşsiz lezzetlik sezgü, séni şundaq bir xiyaliy dunyağa başlap kététtiki, sen u yerde érişken aram bexişlikniñ şérin sezgüsi ve bextiyarliq tuyğusi aldida, dünyadaki derd-elem, renci-külpet ve qayğu-hesretniñ séniñ qismitiñdiki galipliği saña saxta mevcutluq ve birdemdila gayip bolğuçı ékötkünçi tuyğu bolup tuyulatti. “Bu yerin içindeki büyüleyici, tatlı bir koku, kalbinde eşsiz bir lezzetli his uyandırarak seni öylesine hayalî bir dünyaya sürükledi ki, orada bulduğun huzur ve mutluluk hissinin önünde, dünyadaki tüm acı, zorluk ve üzüntülerin senin hayatındaki zaferi sana sanki sahte bir varlık gibi ve bir anda kaybolacak bir his olarak hissettirdi.” (s.25)

Ular gölvañlişip şu dericige yettiki, bu dunyaniñ peqet küçlüklergila mensup ikenlikini, eqil, ömlük ve qeyserlikni öziniñ ceni dep bilgen hayat igisila bu dunyada mevcud bolup turalaydiganliqini, acizlarniñ haman küçlüklerge orun boşitidiganliqini esliridin çiqirişqan. “Onlar, gölgeleşerek bu derinliğe vardılar ki, bu dünyanın sadece güçlülere ait olduğunu, akıl, ömür ve cesaretin, hayatın gerçek anlamının bu dünyada varlık gösterebildiğini, zayıfların ise hala güçlülere yer açmak zorunda olduklarını unuttular..” (s.127)

Şu çağda uniñ vucudini şundaq bir şerin sezgü quçattiki, lezzet mestxuşluqi içide tenni boşışis héçnémini sezmeý yétis kététti... “O anda vücudunu öyle tatlı bir his kapladı ki, haz sarhoşluğu içinde bedeni gevşedi, hiçbir şeyi hissetmeden kendinden geçti.” (s.81)

Bu hal közni yumup açquçilik ariliqta şunçilik téz boldiki, ikkiylen özlirini ne qarığay, ne sañgilapturğan taşniñ daldisiğa élişqimu ülgürelmey qaldi. “Bu durum göz açıp kapayıncaya kadar o kadar hızlı oldu ki, ikisi de kendilerini ne kayadan, ne de çatlamış taşın altına saklayacak kadar zaman bulamadılar.” (s.91)

Ular şuqeder ökte, peyli yaman ademler idiki, sadir ismayil birni dése, ular ikkini deytti. “Onlar öyle kibirli, kötü huylu insanlardı ki, Sadir İsmail bir şey dediğinde onlar iki şey söylüyordu.” (s.102)

III.1.2.9. -kin

Soru cümlelerinin sonunda yer alarak cümleye şüphe veya tereddüt anlamı katar (Öztürk, 2020: 126).

İncelenen metinde, 13 adet “-kin” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde olasılık, varsayım, şüphe ya da sorgulama anlamları taşır. Kullanıldığı her cümlede, bir durumun, olayın ya da niyetin kesinliğinden şüphe edilmekte ve bir olasılık üzerine soru sorulmaktadır. Bu cümlelerde bir şeyin olma olasılığı hakkında yapılan sorgulamalarla, durumu daha derinlemesine anlamak ve yorumlamak için kullanılmıştır:

Yaki gilem yaylaqta muşu bir ay içide rasttinla şunçilik işlar bolup kettimikin? “Yoksa Gilem Yaylağı’nda bu bir ay içinde gerçekten bu kadar çok şey mi yaşandı?” (s.87)

Yalguz qalğan bolsa çoñ bolğan uvisini tpip baralidimikin? “Eğer yalnız kalmış ise, büyük yuvasını bulabilir mi acaba?” (s.11)

Uniñdin keyin yine qançilik ormanlar késilip oğrilandikin? “Ondan sonra kaç orman daha kesilip çalındı acaba?” (s.141)

Yem-boğuzniñ gépi çıqmığan bolsa qeyser xet yézişni yine qançe vaqit kéçiktürettikin? “Eğer Yem-Boğuz’un meselesi ortaya çıkmamış ise, Kayser yazı işini daha ne kadar erteleyecekti acaba?” (s.143)

Qeyser bugün öziğe qilğan burunqi agöhlandurusliriniñ toğriliqini ispatlaş üçün keldimikin? “Kayser, ormanları bunun için mi çok seviyordu?” (s.86)

Yaki öziğe yétişelmey arqisda temtirep yüremdikin? “Yoksa kendine yetişemeyip arkasında tökezleyerek mi yürüyordu?” (s.7)

Xéli künler ilgiri hoşsiz pétice qalğan ayali şutapta qaysi haldikin? “Uzunca bir süre önce güçsüz ve bitkin düşmüş olan karısı, acaba şu anda hangi durumda?” (s.110)

Anisiğa egişip tağ arisiğa yaki ormanliqlarğa qéçip kettimikin? “Annesinin peşine takılıp dağların arasına ya da ormanlara kaçıp gitmiş olabilir mi?” (s.11)

Sultan eliniñ buniñ bedilige gilem yaylaqta Sattardin qançiliq payda-nep ündürüvatqanliqini, Sattarniñ qoli arqiliq qançilik işlarni qilivatqanliqini u némişqa oylimaydikin? “Sultan Eli’nin bu nedenle yaylada Sattar’dan ne kadar kazanç sağladığını ve Sattar’ın eliyle ne kadar iş yaptığını neden düşünmüyor?” (s.134)

Xélila çoñiyip, ovğa yaraydığan bolup qalğiniğa qarimay, uştumtut özlirige qarap étilğan oq avazliridin qorqup, yürekliri yérilgudek bolğan aşu baliliri şu tapta nelerde tinep-temtirep yüridikin? “Çoktan büyüyüp avlanmaya uygun hale geldikleri halde, kendilerine doğru doğrultulan silah seslerinden yürekleri patlayacak gibi korkan o yavrular şimdi nerelerde sessizce dolaşıyor olabilirler?” (s.11)

III.1.2.10. -a

Aslında bir hitap edatı olan “a/e”, özellikle çekimli fiillerden sonra geldiğinde, içinde hem soru hem de emir anlamı barındırarak bir pekiştirme işlevi üstlenir (Hacıeminoğlu, 2015: 218).

İncelenen metinde, 14 adet “-a” edatı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

İkinci şahıs emir eklerinden sonra gelerek bir istekte bulunma veya ricada bulunma işlevi görür (Öztürk, 2020). Cümlelerde genellikle bir kişiye veya duruma yönelik emir ve rica anlamı taşımaktadır:

Maña qaraña, men sizni bir tonuvalay! “Bana baksana, ben sizi bir tanıyayım!” (s.105)

Caza demsina, ey sokal quyruq, men téxi sénimu öltürimen, séni öltürsem qançilik mukapatqa érişidiğanliqimni bilemsen? “Ceza desene, ey sakal kuyruğu, ben seni de hâlâ öldürürüm, seni öldürsem ne kadar ödüle ulaşacağımı biliyor musun?” (s.67)

Qarañe, bu muttehem uşşuqlarni, buyerde xuddi anisiniñ heqqi bardek... “Baksana, şu suçlu çocukları, burada sanki annesinin hakkı var gibi...” (s.89)

YUT’nde ayrıca “he” ünleminden türeyen “-e” biçimi de bulunmaktadır. Bu tür kullanımlarda soru ve şüphe anlamları yüklenir. Eğer bir soru cümlesinin sonunda yer alırsa, anlamı pekiştirir (Öztürk, 2020):

Sadir şu çağda qolini ümitsizlik bilen silkip, öyge qaytip kirivétip elemlik guduñşidi, gelite micezi bar iken buniñ, ecep burun bilmeptimina? “Sadir o anda elini ümitsizlikle sallayıp eve geri döndü ve hüznle iç çekti. Garip huyları varmış bunun, acaba daha önce fark etmemiş miydim?” (s.54)

“He” ünleminden kısaltılmış olan bu biçim, “-mu” soru eki ile birleşerek “-ma” şeklini oluşturur (Öztürk, 2020). Kullanıldığı cümlelerde soru anlamı vererek bir durumun doğruluğunu sorgulama amacını taşır:

Ada qilmidimma, zadi bularniñ héçqaysisini ada qilmidimma? “Hiçbirini yapmadım mı, aslında bunların hiç birini yapmadım mı?” (s.160)

Néme boldiñiz, işçi bolsam siz xuşal emesma? “Ne oldunuz, işçi olsam siz mutlu olmaz **mısınız?**” (s.70)

Ademler yirtquç, yavuz emesma? “İnsanlar yırtıcı, kötü değil **mi?**” (s.85)

Zavut dédiñizma? “Fabrika dediniz **mi?**” (s.155)

Şundaq dégenma? “Öyle söyledin **mi?**” (s.155)

Asassiz, méniñ devatqanlirim asassizma? “Asılsız, benim davet ettiklerim asılsız **mi?**” (s.159)

III.2. BAĞLAÇ

Söz içerisinde iki kelimeyi, aynı seviyede bulunan iki cümle unsurunu veya iki yargıyı birbirine bağlayarak aralarında çeşitli ilişkiler kuran ve bu kavramları bütünleştiren kelimelerdir. Bazı bağlaçlar, bağladıkları kelime veya yargıdan önce ya da sonra tekrar edilerek de kullanılabilir (Korkmaz, 1992: 18).

Kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri hem biçim hem de anlam açısından birbirine bağlayan edatlara bağlaç veya bağlama edatları denir. (Öztürk, 2020: 116).

III.2.1. Sıralama Bağlaçları

Sıralama bağlaçları, ardışık gelen kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlama görevini üstlenir. (Öztürk, 2020: 116).

III.2.1.1. hem “ve, ile”

Hem pekiştirme edatı hem de sıralama bağlacı olarak kullanıldığında genellikle iki kelimeyi birbirine bağlama işlevi görür (Hacıeminoğlu, 2015).

İncelenen metinde, 129 adet “hem” sıralama bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde genellikle birden fazla özellikler arasında aynı türden, farklı veya birbiriyle ilgili özellikleri, duyguları veya durumları benzer olan şeyleri birbirine bağlamak için kullanılmıştır:

*Sultan eli muhemmet tursun **hem** şemşiddin bilen arazlişip qalğiniğa qarimay yene ular bilen piçirlişip sözlişip turatti.* “Sultan Eli, Muhammed Tursun **ve**

Şemşiddin ile tartışmış olmasına rağmen, hâlâ onlarla gizlice konuşmaya devam ediyordu.” (s.163)

*Biraq u yenila tağ naxşsiniñ eks sadasidek yéqimliq, lerzan, quyaş nuridek yumşaq **hem** rahatlik tuyulatti.* “Ama o hâlâ dağ şarkısının yankısı gibi hoş, titreşimli, güneş ışığı gibi yumuşak **ve** huzur verici hissediliyordu.” (s.1)

*Gevdisi tolğan, putliri uzun **hem** quvvetlik idi.* “Bedeni dolgun, bacakları uzun **ve** güçlüydü.” (s.1)

*Qaçanlardidur iérimi üzüvétilgen, emdi diqmaqlışip qalğan kalte quiruqi uni tebiy güzelliği ve seltentini yoqatqan capakeş **hem** biçare qilip körstetti.* “Bir zamanlar ortadan kopmuş olan kısa kuyruğu, artık sarkarak onun doğal güzelliğini ve ihtişamını kaybetmiş, yorgun **ve** zavallı bir halde gösteriyordu.” (s.1)

*Böre deria yaqsğa kélip, deria süüiniñ heivetlik şarqıraşarığa tuyğunluq **hem** pevquladde ötkür sézimi bilen qulaq silip turdi.* “Kurt, nehrin kıyısına gelip, nehir suyunun gürül gürül akışını dikkatle **ve** olağanüstü bir keskin duyarlılıkla dinliyordu.” (s.1)

*Uniñ vehime **hem** halaket qorqunçidin çoğdek yénip ketken ötkür közliri şuan yaylaqtiki mudhiş menzirini ilğa qildi.* “Korku **ve** felaketin dehşetinden parlayan keskin gözleri, o anda yayladaki korkunç manzarayı fark etti.” (s.4)

*Uyqusığa qangan böre küçükliri putlirini sozup, bellirini igip esnep kérildi, andin anisiniñ dümbisige, boyun **hem** béşığa yamişışqa başlidi.* “Uykusunu almış kurt yavruları, patilerini uzatarak, sırtlarını gerip esnediler, ardından annelerinin kalçalarına, boynuna **ve** başına sokulmaya başladılar.” (s.5)

*Peqet muşu balilirila ötken yili qıştiki pacieliq keçmişini, xélila yitilip qalğan balilirini atlıqlarniñ kültük qarda qoğlap yürüp, orup yarilandurup tağarğa tiqip qandaq élip ketkenlirini **hem** kök yayliniñ qoram taş tüvidiki ölüüm menzirisini untulduridu.* “Fakat bu yavrular bile, geçen yılki kışın trajik geçmişini, bir zamanlar yanlarında olan **ve** şimdi kaybolup giden kardeşlerini, atlıların karda onları kovalayarak yakaladıklarını, yaraladıklarını, kızaklara tıkıp götürdüklerini **ve** mavi yaylanın taşları arasında gördükleri ölüm manzaralarını da unutturuyordu.” (s.5)

*Böre küçükliri u nurdin aciz közlerini çimçiqalitip, uniñğa heves **hem** qiziqış bilen hañqétip qarap kétéşti. “Kurt yavruları, o parlak ışıktan zayıf gözlerini kırpıştırıp, merak ve ilgiyle ona hayranlıkla bakakaldılar.” (s.6)*

*Çoñliqi tülkiçilik kelmeydiğan bu gelite nersiniñ şunçilik mustehkem **hem** ğalipliği uniñ eqlige siğmaytti, şuña uni éziq çışığa élip gezep bilen çaynaşqa başlıdı. “Tilki büyüklüğünde olmayan bu tuhaf şeyin böylesine sağlam ve üstün olması onun aklına sığmıyordu; bunun için onu keskin dişleriyle yakalayıp öfkeyle çiğnemeye başladı.” (s.7)*

III.2.1.2. ve “ve”

Ar. kökenli “ve” bağlacı, Orta Türkçe döneminden itibaren Tr.’nin tüm lehçelerinde görülmeye başlamıştır. Özellikle İran edebiyatının etkisi ve manzum eserlerdeki ölçü zorunluluğu nedeniyle “ve, vu, vü, u, ü” gibi farklı biçimlerde kullanılmıştır. Ancak bu farklılaşma rastgele olmayıp belirli bir amaca yöneliktir. Zamanla, sadece cümleleri ya da iki kelimeyi bağlamak için kullanılan bir unsura dönüşmüştür (Hacıeminoğlu, 2015: 201).

İncelenen metinde, 257 adet “ve” sıralama bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde birbirine bağlı olayları, durumları sıralarken veya birbiriyle farklı unsurları ifade etmek için kullanılmıştır:

*Sultan eli Sattar hamutqa köziniñ quyuqıda şeret qilivédi, Sattar hamut şuaan qolidiki kaltekni taşlap éğılğa yügürdi **ve** hayal ötmey igerlengen atni yitilep çıqtı. “Sultan Eli, göz ucuyla Sattar Hamut’a bir işaret verdi; o da elindeki sopayı hemen yere bırakarak eğildi ve kısa bir süre sonra dizginlenmiş atı getirip hazırladı.” (s.60)*

*Sen muhebbet **ve** şepqetniñ asiysi ikensen. “Sen, sevgi ve şefkatin asıl kaynağısın.” (s.66)*

*Alem murebbisi şundaq dégen: ademlerniñ imansızlıqı, étiqadsızlıqı **ve** şepqetsizlikı ularni insaniy qedir-qimmetni untuşqa, öziniñ qedir-qimmitini untuş ularni muqerrer halda gumrahliqqa élip barıdu. “Evrenin yaratıcısı şöyle demiş: İnsanların imansızlığı, inançsızlığı ve merhametsizliği, onları insanlık değerlerini*

unutmaya; kendi değerlerini unutmak ise onları kaçınılmaz bir şekilde sapkınlığa sürükler.” (s.67)

il ve qiręavullar yorgiliip yüretti. “Keklikler ve slnler birlikte uçuşarak koşuyordu.” (s.73)

Bu heqtiki xeverler Şeherlik radio istansisi ve tlviziye istansisini aalitiliridin eip, yuqiri dericilik gzitlerni körünerlik sehipilirige bsildi. “Bu konuyla ilgili haberler, şehirdeki radyo ve televizyon istasyonlarının duyurularından yayıldı ve st düzey gazetelerin dikkat çeken sayfalarında yer aldı.” (s.73)

Etimal u baliliri nkrdin yoqalęan kündin tartis aliq ve ozuqlinini nme ikenlikini sidin iqiris qoyęandu. “Belki de o, yavrularının mağaradan kaybolduğu günden beri açlığın ve beslenmenin ne demek olduğunu unutmuştu.” (s.78)

Tirnaqliri ve çişliri arisidin siręis aqqan qandin kaçkul etrasi qsqizil qanęa boyalęanidi. “Tırnakları ve dişleri arasından sızan kan, çevresindeki her şeyi kıızıla boyamıştı.” (s.79)

Amraqliq ve tiviniş aldidada adem ve hayvan otturisida bolidiğan perq zini mevcudliğini yoqatqanidi. “Vahşet ve korku karşısında insan ve hayvan arasındaki fark ortadan kalkmıştı.” (s.84)

U her küni ynidin tuğulidu ve özini ynilap baridu. “O, her gün yeniden doğar ve kendini yeniler.” (s.114)

Ular mlk-inaqliqtin cegi-cdel, dmenlii ve bir-birini qiręin qilişni evzel kördi. “Onlar, barış ve birlik yerine çatışmayı, düşmanlığı ve birbirlerini yok etmeyi tercih ettiler.” (s.127)

III.2.1.3. bilen “ile”

Aslen bir son çekim edatı olarak kullanılmış, ancak zamanla sıralama bağlacı işlevi kazanmıştır (Ergin, 2009: 353). Sıralama bağlacı olarak iki cümleyi veya iki yargıyı birbirine bağlar.

İncelenen metinde, 75 adet “bilen” sıralama bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 rnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde sıralama ifade ettiği için farklı unsurların bir arada veya birbirini takip ederek meydana geldiğini vurgulamak için eş zamanlılık, araç, koşul, birliktelik ve karşılaştırma anlamlarında kullanılmıştır:

*Hava nemxuş hem égir, qeyser ormanliq arisidin çiqip, öyige qaytiş **bilen** teñ yaylaqta uşşaq qar tozundiliri tozuşqa başlidi.* “Hava nemli ve ağır, Kayser ormanlardan çıkıp eve dönüş **ile** sabah yaylada çocukların kar tozlarıyla oynamaya başlaması aynı zamana denk geldi.” (s.27)

*Uniñ qara şilepisiniñ girvekliridin téşip turğan qoñur büdür çéçi, söygü teşnaliqi ve amraqlıqi **bilen** çaqnap turğan otluq közliri...* “Onun siyah şapkasının kenarlarından sızan kahverengi saçları, sevgiye olan özlemi ve etkileyiciliğiyle parıldayan ateşli gözleri...” (s.15)

*Şuña emdi u başqiçe bir yol tépişi, bu yol sultan eli bu héyliger qaqvaşniñ ésigimu kirip çiqmaydığan, bu yol **bilen** tapqan pul peqet öziniñla çöntikige çüşıdığan boluşi kérek.* “Bunun için, şimdi o, başka bir yol bulmalı; bu yol, sultan elinin bu hilekâr kargaşaya hiç karışmayacağı bir yol olmalı ve bu yolla kazandığı para sadece kendi cebine girmeli.” (s.72)

*Nihayet, atlıqlar **bilen** kök yayliniñ ariliqi barganséri uzurap barmaqta idi...* “Sonunda, atlılarla mavi yayla arasındaki mesafe gitgide uzuyordu...” (s.10)

*At **bilen** bōrilerniñ ariliqi barganséri qisqirap barmaqta idi.* “Atla kurtlar arasındaki mesafe gittikçe kısalıyordu.” (s.28)

*Yene mutexessisiñ kéliş-kétiş kirasi **bilen** iş heqqinimu sili ayrim üstilirige élišliriğa toğra kélidu.* “Uzmanların geliş-gidiş masrafları **ile** ücretlerini de sizin ayrı bir şekilde değerlendirmeniz gerekiyor.” (s.157)

*Bōriniñ put béğışida körünüp qalğan qépqizil göş **bilen** arisidin asta tepçirep éqivatqan issiq qan pañildap étilğan oq avazi bilen qayaqlargidur pitrap ketken üç balisini ixtiyarsız uniñ ésigе saldı.* “Kurdun bacağındaki görünen kıpkırmızı et **ile** arasından sızarak akan sıcak kan, patlayan bir kurşun sesiyle dağılmış olan üç yavrusunu istemsizce onun aklına getirdi.” (s.11)

*Dora qazğuçılar **bilen** altun izdigüçiler bu yerge yene terep-terepin yopurulup kélişti. “Maden kazıcıları **ile** altın arayıcıları bu yere her taraftan akın ederek geldiler.” (s.128)*

*On beş yılğıçe yultuz köl **bilen** gilem yaylaqtin paydiliniş hoquqi şuniñ qolida bolarmış. “On beş yıl boyunca Yıldız Gölü **ile** Gilem Yaylası’ndan yararlanma hakkı onun elinde olacaktı.” (s.94)*

*Çarviçiliri namrat, yéyişi kömeç **bilen** talqan, putığa kiyişi purum çoruq, yétişi geme... “Çobanlar fakirdi, yedikleri yassı ekmek **ile** un karışımı, ayaklarında ince çoraplar, durumları sefil...” (s.125)*

III.2.1.4. yana (yene) “ile, ve”

Tr.’nin tüm dönemlerinde cümle başında ve bağlama edatı olarak kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 211).

İncelenen metinde, 5 adet “yana” sıralama bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde yeni bir bilgi vermek için ek olarak, yanı sıra bağlamında bir şeyin devamını belirtmek için ve iki veya daha fazla şeyi sıralama işlevinde kullanılmıştır:

*Qeyser öyni sérip süpürüp, yotqan-körpe, kitab, çamadanlirini caylaşturivetmekçi boldi, işik-deréziliri xélidin béri éçilmay öy içige qapsilip qalğan nemxuş buruqtum havadin zey, **yene** alliqandaq némilerniñ çirigen hidi kéletti. “Kayser evi süpürüp temizleyerek yatak-yorgan, kitap ve bavullarını yerleştirmek istedi. Kapı ve pencereler bir süreden beri açılmadığı için evin içine sinmiş nemli, rahatsız edici bir hava vardı ve bir şeylerin çürümüş kokusu geliyordu.” (s.25)*

*Qeyser qarşı terepte kalilarni, harvini **yene** ademlerni körgendek qildi. “Kayser karşı tarafta öküzleri, harvayı ve insanları görür gibi oldu.” (s.29)*

*Şeherdin alahide tekliq qilip élip kélingen, çirayliq kiyindürülgen xuş çiray kütküçi qızlar ularniñ néme yeydiğanliqini, qandaq ussuluq içidiğanliqini, **yene** qandaq telep-arzuliri bar ikenlikini edep bilen sorişatti. “Şehirden özel davetle getirilen, güzel giydirilmiş, hoş yüzlü garson kızlar, onların ne yiyip içeceklerini, hangi türde yemek ve içecekleri tercih ettiklerini ve başka ne gibi istekleri olduğunu nazikçe sordular.” (s.71)*

İdaridiki muaavin Çançañ, işxana mudiri, yene kim-kimler burunlardila şahmat bilen qertniñ kona ülpetdaşliri bolup qélişqaniken, men kélipla ularniñ bu oyunlirini tire-piren qilğan, “qandaq ademler-vay, herqaysiñ?” “Dairedeki yardımcı, Çançan ve kimler kimler daha önceden satranç ile iskambil oyununda eski dost olmuşlar; ben gelir gelmez onların bu oyunlarını bozmuşum: ‘Ne insanlar, ne de her biriniz!’” (s.146)

Sultan elini hazir eñ memnun qilivatqan iş teñritağ çarviçiliq fêrmisida Sattarniñ qoli arqiliq yürüşivatqan ticaret, yene yéñi işqa kiriştürülgen kömür kan. “Sultan Eli’yi şu an en çok memnun eden şey, Tengritağ Hayvancılık Çiftliği’nde Sattar’ın eli ile yürüyen ticaret ve yeni faaliyete geçirilen kömür madeni.” (s.149)

III.2.2. Denkleştirme Bağlaçları

Bu edatlar, anlamca eşdeğer ya da birbirinin yerine geçebilen iki öğeyi bağlayarak karşılaştırma yapar (Öztürk, 2020: 117).

III.2.2.1. yaki “yoksa”

Bağlama edatı olup genellikle bir olumlu cümle ile bir olumsuz cümleyi birbirine bağlar. Ayrıca, bir hükmün belirli bir koşula bağlı olduğunu ifade eden cümleleri birleştirir (Hacıeminoğlu, 2015: 214). Cümle içinde “veya, ya da, yoksa” anlamlarında kullanılır.

İncelenen metinde, 30 adet “yaki” denkleştirme bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde iki alternatif durumu, eylemi birbirine bağlar, cümledeki anlamı genişletir ve seçeneklerin olduğu durumları ifade etmek için kullanılır:

Bu doxturxanidin yiltiz-piltizi bilen qomurup taşlap udul yıraq yéziğa yaki tağqa qoğlatquzuvétettim. “Bu hastaneden, kökleri ve saplarıyla birlikte çıkarıp atarak, uzak diyarlara ya da dağlara götürüp bıraktım.” (s.158)

Bu şamalniñ küçiyişige yaki acizlişişige egişip özgirip baridiğan ançilikla gürireş, gürüldeşke oxşimaytti. “Bu rüzgarın şiddetlenmesine veya zayıflamasına bağlı olarak değişen uğultular, tam olarak bir gürültü ya da gümbürtüye benzemiyordu.” (s.6)

*Anisiğa eğişip tağ arisiğa **yaki** ormanlıqlarğa qéçip kettimikin?* “Annesinin peşine takılıp dağların arasına **ya da** ormanlara kaçıp gitmiş olabilir mi?” (s.11)

*Qanunsız unsurlar ormanlıqta yavayi hayvanlarni ovlimaqçi, **yaki** ormanlarni oğriliqçe kesmekçi bolğan.* “Kanunsuz kişiler, ormanda yabani hayvanları avlamak **ya da** ağaçları kaçak bir şekilde kesmek istiyorlardı.” (s.116)

*Séni héç nerse ve héçkim qepезде béqivatqan quş, **yaki** qotanda bordavatqan qoydek pepilep, aldiñdin aşquçe teyyar nésive bilen béqip turmaydu.* “Seni hiçbir şey ve hiç kimse, kafeste bekleyen kuş **ya da** çayırda otlayan koyun gibi, önceden hazırlanmış bir kaderle izlemeyecek.” (s.126)

*Bovay xuddi yerge kirip, **yaki** asmangä çiqip ketkendek koçiniñ héçneride körünmeytti.* “Dede, sanki yerin dibine girmiş **ya da** gökyüzüne çıkmış gibi sokakta hiçbir yerde görünmüyordu.” (s.153)

*U şu tapta azap ve xorluqtin ünsiz yığlavatamdu **yaki** öziğe nepret ve oçmenlik bilen çekçiyip qarap olturamdu, buni körelmidi, u ixtiyarsız ériğe iç ağıritip ketti.* “O, şu anda sessizce acı ve ezadan mı ağlıyordu, **yoksa** kendine nefret ve kinle mi bakıyordu, bunu göremedi; istemsizce kocasına acıyıp üzüldü.” (s.40)

*Bu qandaq iş, men rasttinla şundaq sirliq vegege duç keldimmu, **yaki** ularniñ hemmisi mendiki ağriqniñ ğeyriy inkasimu?* “Bu nasıl bir iş, gerçekten böyle gizemli bir olayla mı karşılaştım, **yoksa** bunların hepsi benim hastalığımın anormal bir yansıması mıydı?” (s.68)

*Çünki u kéyin bolunğan işlarniñ rast, **yaki** yalğan ikenlikige hazirmu işinelmey turatti...* “Çünkü sonrasında yaşananların gerçek mi, **yoksa** yalan mı olduğuna hâlâ inanmakta zorlanıyordu.” (s.84)

*Cinayetçi, **yaki** cinayetçi emeslikiñni héli körsitip qoyimen saña!* “Katil mi, **yoksa** katil olmadığını mı göstereceğim sana!” (s.89)

III.2.3. Karşılaştırma Bağlaçları

Karşılaştırılan iki veya daha fazla öğeyi birbirine bağlayan edatlardır. Genellikle çift olarak kullanılırlar. Bu edatlardan yalnızca “mu” (de, da) karşılaştırılan unsurların sonuna gelirken, diğerleri başına eklenir (Öztürk, 2020: 118).

III.2.3.1. ne... ne... “ne... ne...”

Kullanımı en yaygın karşılaştırma bağlacıdır ve tüm sahalarda aynı işlevi görür. Karşılaştırılan unsurların hiçbirini kendi kapsamına almaz (Hacıeminoğlu, 2015).

İncelenen metinde, 12 adet “ne... ne...” karşılaştırma bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde iki benzer olumsuz durumu birbirine bağlayarak, her iki durumu da reddeden bir anlam taşımaktadır:

U ne vaysimaytti, ne ah urmaytti. “O ne sızlanıyordu ne de ah ediyordu.” (s.36)

Emma uniñ ne sözleşke, ne putlirini midirlitişqa macali yéter emes. “Ama onun ne konuşmaya ne de ayaklarını hareket ettirmeye mecali vardı.” (s.114)

Uniñ vucudida ne qorquş, ne sür béşiş yoq, xuddi ademsiz, tonuş yolda öyige kétévatqandek... “Onun vücudunda ne bir korku, ne de bir kaygı yoktu, sanki insansız, tanıdık yolda evine gidiyormuş gibi...” (s.112)

Sultan eli öyge kelgendin kéyin ne bulbulniñ avazi, ne télévizordiki körünüşler köñlini alalmidi. “Sultan Eli eve geldikten sonra ne bülbülün sesi ne de televizyondaki görüntüler onu mutlu edebildi.” (s.158)

Emma keynide ne kök yayla, ne baliliri körünmeytti. “Ama sonrasında ne mavi yayla ne de çocukları görünüyordu.” (s.4)

Emma uniñ ne avazi, ne tiniqi çıqmaytti. “Fakat onun ne sesi ne de soluğu çıkıyordu.” (s.64)

U ne qolini, ne putini herketlendürelmidi. “O, ne elini ne de ayağını hareket ettirebiliyordu.” (s.84)

Uniñ salmaq, mezmüt élip kétévatqan yalıñayaq putliri astida ne topiniñ toziğinin körgili, ne taşniñ şırıqlığının añlıgılı bolmaytti. “Onun ağır ve temkinli yürüyen çıplak ayaklarının altında ne toprağın tozunu görmek ne de taşın sertliğini hissetmek mümkündü.” (s.97)

Qele içige ne şam, ne meşellerni yéqış hacetsiz idi. “Kale içinde ne mum, ne de meşale yakmaya gerek vardı.” (s.98)

Bala derdide sersan bolup neççe aydin béri ne tüzükküne köz yummiğan, ne ağzığa tüzükre bir nerse salmiğan kalte quyruqniñ tağ arisida emdi burunqidek sozuq, heyvet huvlaşliri añlanmas bolup qaldi. “Çocuk derdiyle aylardır perişan hâlde ne doğru düzgün uyuyabilen ne de ağzına adam akıllı bir lokma koyabilen kısa kuyruklu hayvanın, artık önceki gibi gür ve heybetli ulumaları duyulmaz olmuştu.” (s.126)

III.2.3.2. ye(ya)... ye(ya)... “ya... ya...”

Far. kökenli olup, karşılaştırılan unsurlardan birini denkleştirerek diğerinin yerine koyar (Hacıeminoğlu, 2015).

İncelenen metinde, 1 adet “ya... ya...” karşılaştırma bağlacı tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede bir olayın veya durumun farklı ihtimallerle ifade edilmesi ve iki eylemden birinin kesinlikle gerçekleşeceğinin vurgulanması amacıyla kullanılmıştır:

Opératsiye qilidiğan yerge apirattuquq, ya ürümçige apirattuq, ya béyciñ, şañxeyge... “Ameliyat yapılacak yere götürdüler, ya Urumçi’ye götürdüler, ya Pekin’e, Şanghay’a...” (s.158)

III.2.3.3. ...mu ...mu “...da ...da”

Kuvvetlendirme, vurgulama edatı olarak işlev görür ve karşılaştırılan unsurların tümünü kapsar (Hacıeminoğlu, 2015).İncelenen metinde, 2 adet “...mu ...mu” karşılaştırma bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde hem doğrudan karşılaştırma yapmak hem de iki farklı durumu birlikte değerlendirmek için kullanılmıştır:

U teñridinmu yüksek, teñridinmu uluğ. “O, Tanrı’dan da yüce, Tanrı’dan da ulu.” (s.67)

Yaq, senmu uniñ başpanahi, senmu dünyaniñ igisi, insan halak qilğuçıla emes, qutquzğuçimu boluşı kérek. “Hayır, sen **de** onun sığınağı, sen **de** dünyanın sahibi, insanı yok eden değil, kurtarıcı olmalısın.” (s.64)

III.2.3.4. birdem... birdem... “bazen... bazen...”

Cümle içinde “bir an, bazen, hemen” anlamlarında kullanılır ve karşılaştırılan unsurlardan birini ifade eder (Necip, 2013: 43; Hacıeminoğlu, 2015).

İncelenen metinde, 2 adet “birdem... birdem...” karşılaştırma bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde alternatif rollerin veya durumların dönüşümlü şekilde gerçekleşmesi anlamında kullanılmıştır:

Qeyserniñ birdem xirelişip, birdem roşenlişip turivatqan sezgüsi uni axir ilğa qılışqa macalı yetti, Sadir... “Kayser’in **bazen** bulanıklaşıp, **bazen** aydınlanıp duran hisleri sonunda onu anlamasına yetti, Sadir...” (s.116)

Birdem oqutquçı, birdem téxnik, him! “**Bazen** öğretmen, **bazen** teknisyen, himm!” (s.31)

III.2.3.5. gah... gah... “bazen... bazen...”

Far. kökenli olup aslen bir zarfken, edat olarak da kullanılmaktadır. Karşılaştırılan unsurlardan birini kasteder ve cümle içinde “kah, bazen” anlamlarını taşır (Necip, 2013: 131; Hacıeminoğlu, 2015).

İncelenen metinde, 6 adet “gah... gah...” karşılaştırma bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde karşıtlık, sıralı eylemler, dikkatin iki farklı nesneye yönelimi, duygusal dalgalanma, çaresizlik ve tereddüt anlamlarını ifade etmek için kullanılmıştır:

At dolqunlar arisida gah yiqilip, gah mödürülüp qarşı qırğaqqa qarap üzüp barmaqta idi. “At, dalgalar arasında **bazen** düşerek, **bazen** sendeleyerek karşı kıyıya doğru yüzmeye çalışıyordu.” (s.29)

*Bir çağlardiki sémizlikidin kérilip, kéyinçe göşliri tartılğanlıqtın iñek tériliri xaltılışp peske sañgiliğan, qapaqliri işşigan, çirayidin harginliq, késelmenliki çıqip turidiğan, bestlik, xapanbaş bu sabiq şehir başliqi gezeplik közlerini alaytip maşına köznikidin éñişkiniçe, maşına taki köl boyidiki dümbeldin qayrilğuçe **gah** qoyniñ arqisidin kétivatqan yultuzdin, **gah** étini minip derya terepke kétivatqan qeyserdin közini üzmedi. “Bir zamanlar şişmanlıktan irileşmiş, sonradan zayıfladığı için derisi gevşeyip sarkmış, göz kapakları şişmiş, yüzünden yorgunluk ve hastalık akan, kısa boylu, iri yapılı bu eski şehir başkanı, gözlerini kısarak arabanın camından bakıyordu. Araç, göl kenarındaki tümseğe varıncaya kadar **bazen** koyunun arkasından giden yıldızdan, **bazen** nehre doğru giden Kayser’den gözünü ayırmıyordu.” (s.31)*

*Sattar hamutniñ mehelligide étiz-dalılar emdila yiğışturulğan, gazañliri töülgen bağlardin yenila méve puraqliri ketmigen köñüllük peyt, emma bu yerde şivirğanliq cudun **gah** küçüyüp, **gah** pesiyip, qarlarni vikilditip uçurup turidiğan qış pesli, tağ asminini kül reñ bulut qaplığan, quyaş goya ağriq ademniñ çirayidek tatirañgu ve nursız... “Sattar’ın mahallesinde, tarlalar yeni toplanmış, yaprakları dökülmüş bahçelerden hâlâ meyve kokuları gitmemiş, huzurlu bir zaman yaşanıyor. Ama burada rüzgar **bazen** güçlenip, **bazen** zayıflayarak karları savuruyor, dağların gökyüzünü kül rengi bulutlar kaplıyor, güneş sanki hasta bir insanın yüzü gibi solgun ve ışısız parlıyordu...” (s.36)*

*Böre **gah** haziliq huvlaytti, **gah** taş parçilirini qasap çaynaytti. “Kurt **bazen** şaka yaparcasına uluyor, **bazen** taş parçalarını sert bir şekilde kemiriyordu.” (s.62)*

*Çettiki qéri térek tüvide ozayidin mestliki bilinip turğan bir er aldidiki alipte kiyingen yaş ayalğa **gah** qollirini havada pulañlitip, **gah** barmaqliri bilen meydisige çekip, qelbini çüşendürüş bilen avare idi. “Kenar tarafta, yaşlı bir kavak ağacının altında, sarhoşluğu her halinden belli olan bir adam, karşısında şık giyinmiş genç kadına **bazen** ellerini havada sallayarak, **bazen** de parmaklarıyla alnını işaret ederek derdini anlatmaya çalışmakla meşguldü.” (s.103)*

*Esta... Qandaq qilip bu yamğurda... dedi **gah** Sadir İsmayılğa, **gah** qeyserge birxil temtireş içide tikilip. “Esta... Nasıl yapacağım bu yağmurda... dedi, **bazen** Sadir İsmayıl’e **bazen** de Kayser’e aynı şekilde bir çaresizlik içinde bakarak.” (s.92)*

III.2.4. Cümle Başı Bağlaçları

Anlam açısından cümleleri birbirine bağlayan edatlardır ve genellikle cümlenin başında yer alırlar. Bulundukları cümleyi kendisinden önce ya da sonra gelen cümlelere bağlarlar. Fonksiyonlarına göre farklı gruplara ayrılabilirler (Ergin, 2009: 354).

III.2.4.1. “fakat” anlamı verenler:

III.2.4.1.1. peqet “fakat”

Ar. kökenli olup Osm. ve TT dönemlerinde bağlama ve cümle başı edatı olarak kullanılmıştır. “Lâkin, ancak, hattâ, ama, acaba” anlamlarını içerir. Cümle başı edatı olarak kullanıldığında genellikle vurgulama işlevi görür (Hacıeminoğlu, 2015: 147). Cümlede “yalnız, sadece” anlamlarına gelir (Necip, 2013: 318).

İncelenen metinde, 14 adet “peqet” cümle başı bağlacı tespit edilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde bir durumu veya olayı vurgulama, bir eksiklik belirtme, şart veya imkan belirleme ve kesinlik gibi işlevlerle kullanılmıştır:

*Qeyser allıqaçan sezgülrini yoqatqan, **peqet** biliner-bilinmes élivatqan nepesliri bilen tomuriniñ aciz soquşlirila uniñ tiriklikidin şepe bérıp turatti.* “Kayser, çoktan hislerini yitirmişti, **fakat** zorlukla hissedilen nefesleriy ile zayıf nabız atışları onun hâlâ hayatta olduğuna dair bir işaret veriyordu.” (s.111)

***Peqet** tağniñ éviz çoqqiliridiki qaramtul taşlardıla pétıp ketken quyaşniñ adaqqı hal reñ nurliri sus yaltırap turatti.* “**Fakat** dağın yüksek zirvelerindeki koyu renkli taşların üzerinde kaybolan güneşin son solgun ışıkları hafifçe parlıyordu.” (s.112)

***Peqet** deryada küvecep éqivatqan tağ süyila bu dünyada qeyserlik bilen yaşavatqan hayatliqniñ yürikidiki qanniñ cuşqun oxçuşliridek heyvetlik şarqırap éqivatatti.* “**Fakat** nehirde güçlü bir şekilde akan dağ suyu, bu dünyada cesaretle yaşamış bir canlının yüreğindeki kanın coşkun çağlayışı gibi heybetle akıyordu.” (s.112)

Peqet aq téke deryasila qirğaqlarğa buğun çaçritip şarqirap éqivatatti.
“**Fakat** Ak Tekke Nehri kıyılara köpükler saçarak çağıl çağıl akıyordu.” (s.141)

*Saña köñlümge keçken bir gepni éytay, yultuzniñ vucudidiki hemme nerse uniñ uyatçanlıqı, sebiylıki, méhirlık tebessumi, ğunçidek qamiti, gülgün latapiti **peqet** tağqa, gilem yaylaqqıla mensuptek, buyerde, sultan sicañniñ aldida uniñdiki bu yéğöne möcize öziniñ teñdaşsız séhriy küçidin mehrum bolup qalidiğandek tuyulup ketti.* “Sana içimden geçen bir şeyi söyleyeyim, yıldızın bedenindeki her şey onun utangaçlığı, çocuk saflığı, şefkatli gülümsemesi, gonca gibi zarafeti ve pembe güzelliği **fakat** dağa ve Gilem Yaylağı’na ait gibi görünüyor. Burada, Sultan Sican’ın önünde, onda bulunan bu eşsiz mucize, sanki büyüleyici gücünü kaybediyormuş gibi göründü.” (s.147)

*Men **peqet** késelni davalaşnila bilimen, pul heqqide héçneme dep bérelmeymen.* “Ben **fakat** hastalık tedavi etmekten anlarım, para hakkında hiçbir şey söyleyemem.” (s.157)

*Yaylaqta qarniñ axırqı parçilirimu érip tügigen, u **peqet** tağniñ teskey terpidiki yanbağırlarda ve tağniñ éğiz çoqqiliridila qara qışniñ qehritan soğuş çağlirini eslitip kümüştek yaltirap körünetti.* “Yaylada karın son parçaları da erimiş, **fakat** dağın ters tarafındaki yamaçlarda ve yüksek zirvelerinde sert geçen kara kışı hatırlatarak gümüş gibi parlamaya devam ediyordu.” (s.1)

*Dala cimcit, **peqet** yiraqlardila bōrilerniñ sozup huvliğan avazliri añlinip turatti.* “Ova sessizdi, **fakat** uzaktan kurtların uzatarak uluduğu sesler duyuluyordu.” (s.8)

*Sultan eli Sattar hamutniñ ismini aldirap tilğa almidi, **peqet** şertlernila eskertip qoydi xalas.* “Sultan Eli, Sattar Hamut’un adını anmaya bile tenezzül etmedi, **fakat** şartları hatırlatmakla yetindi.” (s.35)

***Peqet** muşu balilirila ötken yili qıştiki pacielik keçmişini, xélila yitilip qalğan balilirini atlıqlarniñ kültük qarda qoğlap yürüp, orup yarilandurup tağarğa tiqip qandaq élip ketkenlirini hem kök yayliniñ qoram taş tüvidiki ölüüm menzirisini untulduridu.* “**Fakat** bu yavrular bile, geçen yılki kışın trajik geçmişini, bir zamanlar yanlarında olan ve şimdi kaybolup giden kardeşlerini, atlıların karda onları

kovalayarak yakaladıklarını, yaraladıklarını, kızaklara tıkıp götürdüklerini ve mavi yaylanın taşları arasında gördükleri ölüm manzaralarını da unutturuyordu.” (s.5)

III.2.4.1.2. lékin “lakın”

Far. kökenli olup İslami Türk edebiyatının ÇT ve BT. sahalarında görülmektedir. Anlam itibarıyla zıt iki cümleyi birbirine bağlar ve “fakat, ancak, amma, nitekim” anlamlarında kullanılır (Hacıeminoğlu, 2015: 174).

İncelenen metinde, 56 adet “lékin” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde çoğunlukla karşıtlık bildirir bazılarında da tercih, şartlı durum, beklenmedik gelişme, eleştiri ve cesaret eksikliği gibi anlamlarda kullanılmıştır:

Lékin yuqiridin qeyser, Gayiz Palvan teşna bolivatqan tedbirlerniñ birersimu körülgini yoq. “Lakin yukarıdan Kayser, göğüs palvanlarının susuzluktan kurtulmak için aldıkları tedbirlerin hiçbirini görmüyor.” (s.140)

Lékin eñ yaxşisi, qandaq qilişimiz toğrisida yuqiridin yolyoruq sorap baqsaq. “Lakin en iyisi, ne yapacağımız konusunda üstten bir talimat istemek olur.” (s.109)

Lékin sen şu çağda yene sevr-taqet bilen olturuvérisen, bolmisa béliqlarni çöçitis ürkitis qoyisen. “Lakin sen o sırada yine sabırla oturmaya devam ediyorsun, yoksa balıkları korkutursun.” (s.)

Lékin sen şuni oylap baqtiñmu, buniñ üçün kem bolğanda yene on miñ yüen tapşurişimiz kérek, bunçilik pulni men nedün tapimen? “Lakin hiç düşündün mü, bunun için en az bir on bin yuan daha bulmamız gerekiyor, bu kadar parayı nereden bulabilirim ben?” (s.79)

Aaldi bilen bõrilerni süretke élıvalay, lékin bularniñ hemmisini mundaq bir yerge düvilep qoysaq télivézorda oçuq körsetkili bolmaydu, dédi muxbir. “Öncelikle kurtların resmi çekebilirim, lakin bunların tümünü bir yere toplarsak, televizyon gösterimlerinde olumsuz bir etki yaratmaz, dedi muhabir.” (s.160)

Lékin her qandaq qilipmu işikni éçişqa cüret qilalmidi. “Lakin hiçbir şekilde kapıyı açmaya cesaret edemiyordu.” (s.26)

*Etrapta héç nerse körünmeytti, **lékin** u tuyuqsiz tağniñ qaptilidiki çoqçıyıp turğan taşlar arisida gelite bir nersini bayqap qaldı. “Çevrede hiçbir şey görünmüyordu, **lakin** o aniden dağın yamacındaki çıkıntılı taşlar arasında garip bir şey fark etti.” (s.28)*

***Lékin** bu yerdiki capa, éğir emgek Sattar hamut üçün uniñ yézida tartqan capaliriğa qariganda köp yénik idi. “**Lakin** buradaki iş, Sattar Hamut için köyündeki işlerde çektiği sıkıntılara kıyasla çok daha hafifti.” (s.36)*

*U deslepte qorqti, ikkilendi, **lékin** axir bu ametlik sodini qilişqa bel bağlidi-de, somkisiğa qaçilivalğan partlitiş dorisi bilen kapsollarni keçte ikki qétim apirip satti. “Önce korktu, tereddüt etti, **lakin** sonunda bu tehlikeli ticareti yapmaya karar verdi ve çantasına gizlice doldurduğu patlayıcı tozlarla kapsülleri gece iki defa taşıyıp sattı.” (s.37)*

***Lékin** senmu yüzmiñ koy pulni aldimğa taraq-taraq sanaysen! “**Lakin** sen de yüz bin koyunu önümüzde çatır çatır sayacaksın!” (s.108)*

III.2.4.1.3. amma~emma “ama”

Ar. kökenli olup Harezmi, Çağatay, Kıpçak ve Anadolu metinlerinde bağlama edatı olarak kullanılmıştır. Cümle içinde “fakat, ama, lakin, bununla beraber, buna mukabil” anlamlarına gelir (Hacıeminoğlu, 2015: 116).

İncelenen metinde, 128 adet “amma” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde iki durumun birbirine ters düşmesiyle, bir önceki durumu sınırlayan veya ona zıt bir durumu ortaya koymaktadır. Bunun dışında istisnai bir durumu ifade etmek için kararsızlık ya da şüphe ifadesi barındırmakta:

Cümlelerde iki durumun birbirine ters düşmesiyle öncekine zıt olan veya onu sınırlayan bir durumu ortaya koyar, zıtlık anlamı verir, bir şeyin doğal akışa aykırı olmasıyla benlenmedik durum ifade etmekte, olağanın dışında istisnai bir durumdan bahsedebilir, kararsızlık şüphe barındırabilir, genel bir yargıyı desteklemek için toplumsal eleştiri ve genelleme durumunda kullanılmıştır:

*Hesen keklikniñ sözliri addiy, **amma** tağlıqlarniñ yürükiniñ hesretlik, elemlik düpüldişiniñ küçlük sadası idi.* “Hasan Keklik’in sözleri basit, **ama** dağlıların kalplerinin hasret ve keder dolu çarpışlarının güçlü yankısıydı.” (s.95)

*Tecribilik, yavaş, **emma** ayığı çaqqan qara kala xuddi harva topidin ayrılıp qéliştin qorqqandek, aldidiki harvidin birer qedemmu arqıda qalar emes.* “Tecrübeli, yavaş **ama** hızlı adımlarıyla ilerleyen kara kala, sanki araba sürüsünden geri kalmaktan korkarcasına, öndeki arabadan bir adım bile geride kalmıyordu.” (s.113)

*Putliri şamaldek yénik, **emma** mağdursız idi.* “Ayakları rüzgar kadar hafıftı, **ama** dermanı kalmamıştı.” (s.113)

*Yiraqtin, nahayiti yiraq bir yerdin yultuzniñ halsız, **emma** yürekni endiktürgüçi azablıq nidasi añlinivatatti.* “Çok uzaktan, çok uzak bir yerden, yıldızın zayıf **ama** yüreği sızlatan acılı sesi duyuluyordu.” (s.115)

***Emma** ussuzluqtin qağcirap ketken tili şaldek qétip tamiqığa çaplışıp qalğanidi.* “**Ama** susuzluktan çatlayan dili, kurumuş bir yaprak gibi damağına yapışıp kalmıştı.” (s.115)

***Emma**, hemişe réaallıq aldida nomus qilimen, xorliqim kélidu...* “**Ama**, her zaman gerçeklik karşısında utanıyorum, eziliyorum...” (s.122)

*Ayrılğanğa ölmeymen, **emma**-ze eqidemge yığlaymen.* “Ayrıldığım için ölmeyeceğim, **ama** işte, prensibim için ağlıyorum.” (s.125)

***Emma** qaysi söz bilen? “**Ama** hangi sözle?”* (s.125)

***Emma** бүгünkü ademler öziniñ tunci ecdadiniñ adem ve hava ikenlikini estin çiqirişqan ve uniñdin yüz öriğen yerde, baturluq-qeyserlikniñ esli néme ikenlikige qandaqmu eqli yetsun?* “**Ama** bugünkü insanlar, ilk atalarının Adem ve Havva olduğunu unutmuş ve onlardan yüz çevirmişken, cesaretin ve kahramanlığın ne olduğunu nasıl anlayabilirler?” (s.127)

***Emma** vucudida mundaq vehimilik sezgüni sezmigen.* “**Ama** bedeninde böylesine bir korkutucu duygu hissetmemişti.” (s.132)

III.2.4.1.4. biraq “ancak”

Kalıplaşmış bir ifade olarak TT’nde cümle başı edatı şeklinde kullanılır. YUT’nde ise “fakat, ama” anlamlarını taşır (Necip, 2013: 43).

İncelenen metinde, 35 adet “biraq” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde iki durum arasındaki zıtlık veya beklenmedik bir sonucu ifade etmek için kullanılır. Bu cümlelerde de bir durumun bazı kısıtlamalara tabi olduğunu vurgulamak veya beklenmedik bir noktayı öne çıkarmak amacıyla kullanılmıştır:

***Biraq**, u bugün duç kelgen, öz közi bilen körgeñ rehimsiz réaallıq, hesen keklik devatqan pakit aldida béşini egmesliki, tonuşqiniğa az vaqıt bolğiniğa qarımay qedinas dostlardek çiqışıp ketken dilkeş hemrahi aldida öz xatasını gedinige almaslıqı mumkinmu?* “**Fakat**, onun bugün karşılaştığı, kendi gözleriyle gördüğü acı gerçek karşısında, Hasan Keklik diye adlandırdığınız hakikat önünde başını eğmemesi, yeni tanışmış olmasına rağmen samimi dostlar gibi kaynaştığı içten arkadaşı önünde hatasını kabul etmemesi mümkün mü?” (s.95)

***Biraq** men sizge dédimğu? “**Ama** size dememiş miydım?”* (s.109)

*Qarşı alimiz, **biraq** bizde bar-yoqi ikki sinip, oqutquçı dégen yétip aşidu, siznimu qobul qılsaq, artuq adamlarnı nege sıǵdurimiz?* “Kabul ederiz, **ama** bizde sadece iki sınıf var, öğretmen yeter de artar. Sizi de kabul etsek, fazladan insanları nereye sıǵdırırız?” (s.19)

*Qérıp qaldı-de hazır, **biraq** muşu çégida hélimu bir olturuşida bir paqlanniñ göşini yeviteleydu.* “Şimdi yaşlanmış durumda, **fakat** bu haliyle bile bir oturuşta bir koyunun etini yiyebiliyor.” (s.22)

*U burunmu sultan eliniñ çañgilida muşundaq calaqlap titrigen, peryad qilğanidi **biraq** Sattar hamutqa aşu mudhiş keçürmişlerni éytişqa bolarmu?* “Önceden de Sultan Eli’nin huzurunda böyle tir tir titremiş, perişan olmuştu, **ama** Sattar Hamut’a o korkunç geçmişini anlatmaya cesaret edebilir mi?” (s.39)

***Biraq** şuniñ üçünla uniñğa “ziyandaş” dep tebir bérیدigan bolsañlar, bu gep bügünki künde aqmaydu. “Ama* sırf bunun için ona “yurttaş” diyorsanız, bu söz günümüzde geçerli olmaz.” (s.53)

***Biraq**, men ulardin resmiyet puli élivatsam, buni özliri bilila, kirimimizniñ yérimi déğüdek aşulardin kélivatidu. “Ama*, onlardan resmi ücret alırsam, bunu kendileri bilir. Gelirimizin yarısından fazlası onlardan geliyor.” (s.76)

*Oquşniğu şunçılık xalaymen, **biraq** dadam unimasmikin.* “Okumayı o kadar çok istiyorum, **ama** babam unutmaz mı ki?” (s.83)

***Biraq** muşu heyvetlik gigönt qametniñ köñlimizdiki orni qançılık, muşularni bilemdigandu? “Ama* şu heybetli dev gibi bedenin gönlümüzdeki yeri ne kadar, bunları bilirdi ki?” (s.154)

***Biraq** bir işni xata qilğandek... “Ama* bir işi yanlış yapmış gibi...” (s.8)

III.2.4.2. “eger” anlamı verenler:

III.2.4.2.1. eger “eğer”

Far. kökenli olup İslami Türk edebiyatının erken metinlerinden itibaren bağlama edatı olarak kullanılmıştır. Şart cümlesini temel cümleye bağlar ve genellikle cümle başında yer alır (Hacıeminoğlu, 2015: 142). Cümlede “eğer, şâyet” anlamlarında bulunur (Necip, 2013: 110).

İncelenen metinde, 4 adet “eger” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir koşulun gerçek olması durumunda başka bir olay veya durumun ortaya çıkmasını ifade etmek için şart bağlamında kullanılmıştır:

***Eger** siz xalisiñizla fêrmimizdiki tağ, ormanlar sizni can dep qarşı alidu. “Eğer* samimiyseniz, çiftliğimizdeki dağlar ve ormanlar sizi içtenlikle karşılar.” (s.20)

***Eger** sen rasttinla béliq yéyişni xalisañ, mundaq ölük béliqni emes, deryadin tirikini tutus ye. “Eğer* gerçekten balık yemek istiyorsan, böyle ölü balığı değil, nehirden canlı olanı yakala ve öyle ye.” (s.78)

***Eger** şundaq bolğanla bolsa, dédi u maşinini heydep kétivétip birdinla çéçilip, Sattar dégen guyniñ ana-manisini körsitimen, hemmini qilğan şu xumsı! “Eğer*

gerçekten böyle olduysa, dedi araba sürerken birden bire öfkelenerek, Sattar denen koyunun anasını gösteririm! Her şeyi yapan o kurnaz!” (s.87)

Eger toxtatmisiñiz, fêrmidin munasip tedbir qollinimiz! Sadir İsmayil şundaq dèdi-de, arqisiga burulup, étiniñ yéniga keldi. “Eğer durmazsanız, çiftlik olarak gerekli önlemleri alırız!” dedi Sadir İsmail, sonra arkasına dönüp kapının yanına geldi.” (s.101)

III.2.4.2.2. mubada~mabada “eğer; madem, mademki”

Ar. kökenli olup BT’nde geniş kullanım alanına sahiptir. EAT, Osm. ve TT dönemlerinde bağlama ve cümle başı edatı olarak kullanılmıştır. “Madem, mademki” gibi “öyleyse” anlamı taşır (Hacıeminoğlu, 2015: 177). Cümle içinde “eğer, ise, şayet” anlamlarında da görev alır ve eger bağlacıyla benzer işlev görür (Necip, 2013: 276).

İncelenen metinde, 8 adet “mubada” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde şart, varsayım, olasılık, tehdit ifadeleriyle belirli bi olasılığı, durumu ifade etmek için kullanılmıştır:

Mubada birer orundin yağaçaqa éhtiyacliqlar kelse, qolida ormançiliq idarisi bilen ormançiliq meydanı başquruş orniniñ ruxsetnamisi boluşı, ular ruxsetnamini élip qeyserni tépişi kérek. “Eğer bir yerden oduna ihtiyaçları olursa, ellerinde ormancılık idaresi ve ormancılık alanı yönetim yerinin izin belgesi olmalı, bu belgeyi alıp ilgili yetkiliyi bulmaları gerekiyor.” (s.118)

Malçılarniñ arisida hékayiliri ciq... 60-yillardiki açarçiliq vaqitlar iken, birküni etret başliqi Gayiz Palvağa yénidiki ikki yaşliq topaqni körsitip: ‘maña qara, gayiz, mubada sen muşu topaqni ornidin des kötüreliseñ, hazirla birnan mukapat bérimen’ deptu. “Çobanlar arasında bir hikâye anlatılır... 60’lı yılların kıtlık zamanlarıymış. Bir gün birlik başkanı Gayiz Palvan’a yanındaki iki yaşındaki küçük çocuğu gösterip, ‘Bana bak Gayiz, eğer şu çocuğu yerinden kaldırabilirsen, hemen hazırladığım bir ödülü vereceğim,’ demiş.” (s.22)

Mubada bõriler hucum qilip qalsa uniñga néme bilen taqabil turuş mumkin? “Eğer kurtlar saldırırsa, onlara neyle karşı koyabilirsiniz?” (s.28)

*Sultan hakimniñ muddiası nahayiti éniq, **mubada** Sattar hamut xotunini qoyuvétidiğan bolsa, u Sattar hamutni şu künniñ etisila bu yerdin bir tüp emenni yulğandek yulup taşlaydu.* “Sultan hakiminin amacı son derece netti, **eğer** Sattar Hamut eşini bırakacak olursa, Sultan Hakim o günün akşamına kadar Sattar Hamut’u buradan bir kök meşeyi söküp atar gibi söküp atacaktı.” (s.41)

***Mubada** fërma terep yéni éçilğan sayahet rayoni tüpeylidin yaylaqlrimiz nabut boldi, derya qaşliri buzuldi, dep erz qılsa qandaq qılisen? “**Eğer** çiftlik tarafından yeni açılan turizm alanı yüzünden yaylalarımız mahvoldu, nehir kenarları tahrip oldu diye şikâyet ederse, ne yaparsınız?”* (s.77)

*Ademniñ içini ağırtmañe, şivirlidi yultuz qeyserniñ közlırige gemkinlik bilen tikilip, **mubada** böre küçükliri tağarniñ içide ölüp qalmığan bolsa, ularni qutuldurivalğili bolarmidi? “İnsanın içini acıtma, dedi Yıldız, Kayser’in gözlerine hüznle bakarak, **eğer** kurt yavruları çukurun içinde ölmediyse, onları kurtarmak mümkün olmaz mıydı?”* (s.84)

***Mubada** sultan eli bilen Sattar hamut rasttinla şundaq déyişken bolsa, qeyser yultuzni bu yoldin tosup qélişqa qurbiti yetmeydu, yultuzniñmu barmasliqqa ilaci yoq. “**Eğer** Sultan Eli ile Sattar Hamut gerçekten böyle konuşmuşsa, Kayser’in Yıldız’ı bu yoldan çevirecek gücü yoktur ve Yıldız’ın da gitmemeye çaresi yoktur.”* (s.70)

***Mubada** qeyserniñ dep kelgenliri rast bolidiğan bolsa, bu gilem yaylaqqa nisbeten apert xarakterlik veqe bolidu-de. “**Eğer** Kayser’in söyledikleri doğruysa, bu olay felaket niteliğinde bir durum olur.”* (s.87)

III.2.4.3. “çünkü” anlamı verenler:

III.2.4.3.1. çünkü “çünkü”

Bu kelime Far. kökenlidir ve daha çok ÇT ile BT’nde kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 136). Cümle içinde genellikle “çünkü” anlamında yer almaktadır (Necip, 2013: 89).

İncelenen metinde, 19 adet “çünkü” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde doğrudan bir olayın sebebini açıklamak, bir kavramın veya durumun kaynağını göstermek, resmi veya hukuki bir durumu açıklamak gibi temel olarak sebep-sonuç ilişkisi kurmak için kullanılmıştır:

***Çünkü** biz bir maşına yağaç üçün uniñğa pul töliduq, iş muşundaq. “Çünkü* biz bir araba dolusu odun için ona para ödedik; durum böyleydi.” (s.119)

***Çünkü** her qandaq halavetniñ baturluq-qeyserliktin kélidiğanliqini bilettiñ.* “**Çünkü** her türlü güzelliğin cesaret ve kararlılıktan geldiğini biliyordunuz.” (s.127)

***Çünkü** bu yaylaqta fërma qurulğandin buyan birersi beş bõrini tirik tutuptu dëgenni hëçkim añlap baqmığan. “Çünkü* bu yaylada çiftlik kurulduğundan beri birilerinin beş kurdu canlı yakaladığını hiç kimse duymamıştı.” (s.50)

***Çünkü** uniñ aldida bõre küçükliri dunyağa yéñila köz açqan béqinguçi aciz haliti bilen bovaqtek omaq, pak-gunahsız ve uluğ idi. “Çünkü* onun önünde kurt yavruları, dünyaya yeni gözlerini açmış savunmasız birer bebek gibi masum ve kutsaldı.” (s.52)

***Çünkü** öyde qapiqi yaman zalim dadisiniñ til-tayıqi bilen, ögey anisiniñ doq-deşnamliridin bir-ikki kün bolsimu qutulup, haqaret ve iskenc bolmığan payansız zéminda öz erki bilen yayrivéliş qandaq yaxşı! “Çünkü* evde dili kötü, zalim babasının hakaretleri ve üvey annesinin azarlamalarından birkaç günlüğüne de olsa kurtulup, aşağılanma ve işkence olmayan uçsuz bucaksız bir dünyada özgürce dolaşmak ne kadar güzel!” (s.113)

***Çünkü** u kéyin bolunğan işlarniñ rast, yaki yalğan ikenlikige hazirmu işinelmey turatti... “Çünkü* sonrasında yaşananların gerçek mi, yoksa yalan mı olduğuna hâlâ inanmakta zorlanıyordu.” (s.84)

*Buniñ üçün öüngülük, ah urğuluq emes, **çünkü** ademler her qaçan şundaq, emel tacini kimniñ kiyişi ular üçün beribir. “Bunun için övünmek ya da hayıflanmak gerekmez, **çünkü** insanlar her zaman böyledir; iktidar tacını kimin taktığı onlar için fark etmez.”* (s.148)

***Çünkü** uniñ üçün bu yerde yultuzsız hayatniñ hëçqandaq mezzisi yoq. “Çünkü* onun için burada yıldızsız bir hayatın hiçbir anlamı yok.” (s.17)

Çünkü toxtamnamide “b” terepniñ paydiliniş dairisi yultuz köl hem uniñ etrapı... “Çünkü anlaşımda “b” tarafının kullanım alanı Yıldız Gölü ve çevresiyle sınırlıydı...” (s.105)

Çünkü u gülniñ hayatlıq bergisige cudalıq paltisi urulmaqçı ezizim. “Çünkü o gülün hayat dolu dokunuşu, kaybolan umuda sarılacak bir elbise gibiydi, azizim.” (s.138)

III.2.4.3.2. şuña “bunun için”

Çünkü bağlacı ile benzer bir işlev taşır. Cümlelerde “onun içindir ki, ondan dolayıdır ki” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (Necip, 2013: 382).

İncelenen metinde, 63 adet “şuña” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde neden-sonuç ilişkisi kurarak bir olayın sonucunu bildirme ya da durumunu açıklamak için kullanılmıştır:

Böriniñ bugün novdin telii kelmigini, şuña uvisğa olcısız qaitip kétivatqini néniq. “Kurttan bugün haber alınmadığını, bunun için inine eli boş döndüğünü kesin olarak biliyor.” (s.2)

Uğulğiniğa bir aydin aşqan, közliri yéñila éçilğan böre küçükliri anisiniñ tonuş, méhirlik hidini anisi derya boyidiki çéğidila purap ülkürgen, şuña hemmisi öñküir ağziğa çiqip teqezzalıq bilen telmürüp turuşqanidi. “Annesinin tanıdık, sıcak kokusunu derya kıyısında ilk defa hissetmiş, bunun için hep o mağara ağzına çıkıp özlem dolu gözlerle bekliyorlardı.” (s.2)

Şuña u özini haman ulardin galip ve bu zéminge heqiqiy hökümrän ornida sézettı. “Bunun için kendini hep onların üstünde görür ve bu toprağın gerçek hâkimi olduğunu düşünürdü.” (s.7)

Şuña öyimizmu şeerde, yaşınıp qalğan anam bar. “Bunun için evimiz şehirde, yaşamakta olan bir annem var.” (s.21)

U goya uştumtut başlangan soğuqtin muzlap tügülüp kétivatqandek, şuña ilgirikidin xélila kiçiklep qalğandek körünetti. “O, sanki aniden başlayan soğuktan

donarak küçülüp gidiyormuş gibi, **bunun için** öncekine göre oldukça küçülmüş gibi görünüyordu.” (s.28)

Şuňa qoyuvéteymikin dégen... “**Bunun için** bırakayım mı acaba?” (s.41)

Şuňa démekçimenki, kölni höddige al, fërma bilen buheqte ikkilenmey on yilliq toxtam tüz. “**Bunun için** diyorum ki gölü sorumlulukla ele al, çiftlik ile bu konuda tereddüt etmeden on yıllık bir sözleşme yap.” (s.42)

Şuňa u attin ikkini teyyar qilip, oqtin yéterlik élip, beşaatarni öşnisige qiypaş qilip aşqiniçe etigendila sultan elini tağ arisiğa başlap élip ketkenidi. “**Bunun için** Sultan Eli onu dağlar arasına götürdüğünde, atları hazırlayıp silahları doldurmuştu.” (s.46)

Arğamçini bõrilerniñ birersi atlap qaldimu, boldi, uzunga qalmay qotur bésip ölidu, şuňa bõrilerniñ hemmisi arğamçidin qorqıdu. “Eğer bir kurt ipi atlarsa, uzun süre kalmaz, kısa sürede uyuz olur ve ölür. **Bunun için** tüm kurtlar ipten korkar.” (s.29)

Şuňa u Sattar hamutniñ ‘hakim aka’ dep atavatqan çağdiki adettin taşqiri yéqinçiliqidin söyüniüp, memnuniyet bilen külümsiridi: “**Bunun için**, o da Sattar’ın ‘hakim ağabey’ diye hitap ettiği sıradaki alışılmadık yakınlığından memnuniyetle gülümsedi.” (s.32)

III.2.4.4. Netice ve İzah Bildirenler:

III.2.4.4.1. belki “belki”

ÇT, Kıp.T ve BT’nde yer alan bir cümle başı edatıdır. Bu şivelerde herhangi bir ses değişimine uğramadan kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 124). Cümlelerde genellikle “belki, ihtimal” anlamlarını taşımaktadır (Necip, 2013: 35).

İncelenen metinde, 2 adet “belki” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde olasılık bildiriminin ötesinde, bir durumu çürütüp yerine yeni bir doğru koyan bir düzeltme işlevi görmektedir:

Uniñ olturgini yoqalğanliqi emes, belki etiki tevelluti üçünrastliniştur. “Onun oturduğu yerin kaybolmuş olması değil, **belki** yarınki doğum günü için ayarlanmış olabilir.” (s.114)

Séniñ makaniñ bulbullar xendan urup turğan nev baharlıq érembağ emes, belki qar-muz qaplığan tağlar quçıqi, hayat ve mamatliqniñ rehimsizlarçe élişişidin hemişe qan hidi purap turğan ceñgöh. “Senin yerin, bülbüllerin şarkı söylediği baharın cennet bahçesi değil; **belki** kar ve buzla kaplı dağların kucağı, yaşam ve ölümün acımasız mücadelesinden sürekli kan kokusu yayılan savaş alanıdır.” (s.126)

III.2.4.4.2. **hetta** “*hatta*”

Ar. kökenli bir kelimedir. Osm. ve TT’nde cümle başında edat olarak kullanılmaktadır. Yer aldığı cümlelerin anlamını önceki cümleye göre daha güçlü hâle getirir (Hacıeminoğlu, 2015: 155). Cümle içinde “hatta, bile, dahi” anlamlarına gelmektedir (Necip, 2013: 154).

İncelenen metinde, 21 adet “hatta” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde önceki yargıyı daha ileri bir seviyeye taşıyan, beklenmedik durumları ve aşırılığı vurgulamak amacıyla kullanılmıştır:

Özimizniñ néminidur yoqitip qoyivatqanliqimizni, némidindur yatlışıp, némigidur yéqinlişıp, hetta oxşap kétévatqanliqimizni hés qılıp yürgen. “Kendimizden bir şeyler kaybettiğimizi, bir şeylerden uzaklaşıp başka şeylere yaklaştığımızı, **hatta** benzemeye başladığımızı hissediyoruz.” (s.122)

Böriniñ yüriki güpüldep soquşqa başlıdi, ademler barganséri yéqinlap kélivatatti, hetta ularniñ sözlişivatqan avazlirimu éniq añlinip turatti. “Kurdun kalbi hızla atmaya başladı; insanlar yaklaştıkça daha da yaklaşıyorlardı, **hatta** konuşma sesleri bile net bir şekilde duyuluyordu.” (s.9)

Hetta u yerniñ taqir taşliri bilen, qış boyi ademni vehimige sélip çiqidiğan kültük qarlrinimu çüşümde çüşep çiqimen. “**Hatta** o yerin çorak taşları ve kış boyunca insanı ürküten yoğun karlarını bile rüyamda görüyorum.” (s.147)

*Biz böriler üstidin rehimsizler e qir in iliq y rg z v tip   ir, **hetta** mislisiz   ir xatağa yol qoyivatqan bol  imiz mumkin.* “Biz kurtlar üzerinde acımasız katliamlar yaparak ağır, **hetta** eşi benzeri görülmemiş hatalar yapıyor oluşumuz mümkün.” (s.53)

*T pilik  stidin qeyserni  deryani  n riqi q tidiki  yini, **hetta** uni   yige kirip- iqivatqanliqinimu  niq körgili bolatti.* “Tepecikten, Kayser’in nehrin diğer tarafındaki evini, **hetta** evine girip çıktığını bile açıkça görebiliyordunuz.” (s.82)

*Ularni  h  qaysisi, **hetta** kepinkidiki  opurmu qeyserge pervա qilar emes.* “Onların hiçbiri, **hetta** arabayı süren  of r bile Kayser’e aldırış etmiyordu.” (s.118)

*Ke  kirip, ta  i i adettin taşqiri qara  u iliqqa    ngenidi, **hetta** beş qoln  k r   mümkün bolmaydığan dericidiki qara  u iliq ta  i ini t ximu sürlük, qorqunçluq hem sirliq qilip körsitetti.* “Gece çıkmış, dağlar alı ılmadı  bir karanlığa bürünmüştü. **Hatta** beş parmağını görmek mümkün olmayan bu karanlık, da  i ini daha da ürkütücü, korkutucu ve esrarengiz hale getiriyordu.” (s.92)

*Qaçanki men u yerdin ayrildim,  u kündin ba lap  z mni  adimiylikke xas hemme nersem, **hetta** mevcudliqimmu yo al aniken.* “Ben o yerden ayrıldığımda, işte o günden itibaren insanlığa dair sahip olduğum her şey, **hetta** varlığım bile kaybolmuştu.” (s.147)

*Bu xil buz un iliqni  vehimilik tapini astida yene yaylaqlar, k l, deryalar, ta lar, **hetta** tirik canliqlarmu halaket tehditige du  keldi.* “Bu tür yıkıcılığın dehşet verici etkisi altında, yaylalar, g ller, nehirler, dağlar, **hetta** canlı varlı lar bile felaket tehdidiyle karşı karşıya kaldı.” (s.139)

*Sizge  uni  ytay yultuz, yer ari yalğuz ademler    nla yaritil an emes, uni da hemme mevcudadni , **hetta**  ivin, pa ini mu ya a  hoquqi bar.* “Sana şunu söyleyeyim, yıldız; yeryüzü yalnız insanlar için yaratılmadı, burada her varlığın, **hetta** sineğin, böceğin bile yaşama hakkı var.” (s.85)

III.2.4.4.3. halbuki “halbuki”

Osm. ve TT’nde bağlama edatı olarak işlev görür. Anlam ve sonuç yönünden birbirine karşıt iki cümleyi “buna mukabil, buna rağmen, ger i” gibi ifadelerle ba lar

(Hacıeminoğlu, 2015: 154). Cümle içinde “halbuki, oysa” anlamlarında kullanılmaktadır (Necip, 2013: 148).

İncelenen metinde, 2 adet “halbuki” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir gerçeği ve zamanın geçiciliğini, vurgulamak için kullanılmıştır:

***Halbuki**, sen alem murebbisiniñ buhökümini terk ettiñ, sen murivetlik bu uluğ zéminimizniñ qanlirini şorap, uni cansiz murdiğa, ötmütöşük qilivétilgen here könelgisige oxşıtip qoyduñ. “Halbuki*, sen âlemin terbiyecisinin bu hükmünü terk ettin, sen mertliğini bu ulu zeminimizin kanlarını içerek, onu cansız bir cesede, geçmişte kalmış bir harabeye çevirdin.” (s.67)

***Halbuki**, umu etigende peyda bolup, keçte yoqilidiğu? “Halbuki*, o sabah doğup, akşam yok olmuyor mu?” (s.114)

III.2.4.4.4. vahalenki “oysa”

Halbuki bağlacıyla aynı işlevi taşır. Cümle içinde “halbuki, oysa, oysaki” anlamlarına gelir (Necip, 2013: 450).

İncelenen metinde, 1 adet “vahalenki” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede bu bağlaç gerçekliğin, düşünülen veya bahsedilen şeyden daha ileri düzeyde olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Yani karşılaştırmalı bir düzeltme işlevi görmektedir:

***Vahalenki**, réaalliq bolsa uniñdin better. “Oysa* gerçeklik ondan daha iyidir.” (s.122)

III.2.4.4.5. bolmisa “öyleyse, yoksa”

DT’nde “yahut, öyle olmasaydı, yoksa, öyle ise, aksi takdirde, o halde” anlamlarında yer almaktadır. YUT’nde ise “öyleyse, yoksa” anlamında kullanılmaktadır (Öztürk, 2020: 120).

İncelenen metinde, 16 adet “bolmisa” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde aksi halde, şayet olmazsa, diğer ihtimalle gibi anlamlarda alternatif sunar, uyarı içerir veya sebep-sonuç ilişkisini ve olasılıkları açıklamak amacıyla kullanılmıştır:

*Undaq **bolmisa**, anılar hayat turup şunçe köp perzentler xar-zebunluqta qalarmidi? “Öyleyse, anneler hayatta olup bu kadar çok çocuk sefalet içinde kalır mıydı?”* (s.127)

***Bolmisa** ikki putini çeqivétimen bikar. “Yoksa iki bacağını boşuna mı keseceğim?”* (s.136)

***Bolmisa** bu qış tügeşkinimiz şu cumuñ. “Öyleyse bu kış bitince bu iş tamam olur.”* (s.142)

*Avare bolmisun, biz téléfon béreyli **bolmisa**, téléfuniñlarniñ nomuri neççidi. “Boşa vakit harcama, biz telefon ederiz, **öyleyse** telefon numaralarınız nedir?”* (s.155)

***Bolmisa** muşu gepni qilğan ağziliriğa poq tiqattim! “Yoksa bu lafı eden ağızlarına pislik tıkardım!”* (s.158)

*Sen limisliya ademni, cinayetçi **bolmisam** ya men? “Siz mi suçlusunuz **yoksa** ben mi?”* (s.89)

*Çañcañ dep yüzlirige qarap qaldım-de, **bolmisa**... “Çañcañ diye yüzüne bakıp durdum, **yoksa**...”* (s.107)

*Sattar hamut oñaysızlinip közlrini negidur élip qaçtı, fërma héli mu séni böre étiş etritige düycañ qilip békitiptiken, **bolmisa** qoydin yene neççini yigüzivétettiñkintañ? “Sattar Hamut rahatsız olup gözlerini bir yere kaçırdı: ‘Fabrika zaten seni kurt avı ekibinin lideri olarak atamış, **yoksa** koyunlardan birkaçını daha kaybedecektik, değil mi?’”* (s.33)

*Yaq-yaq, dep qoydum-de emdi. Köñülde az-paz san **bolmisa** qandaq bolidu? “Hayır hayır, dedim ya artık. İçinde biraz olsun sıkıntı veya endişe **yoksa** ne olur?”* (s.157)

***Bolmisa** bir xataliqni tüzitimen dep, yene bir xataliqqa yol qoyuşımız mumkin. “Yoksa bir hatayı düzeltmeye çalışırken, başka bir hataya yol açmamız mümkün.”* (s.109)

III.2.4.4.6. eksiçe “üstelik”

Cümle başında yer alan bir edattır. TT’nde daha çok “üstelik” anlamında kullanılır. Aynı şekilde YUT’nde de “üstelik” anlamında işlev görmektedir (Öztürk, 2020: 120).

İncelenen metinde, 5 adet “eksiçe” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde ek bilgi verme, beklenmeyen durumları açıklama, önceki söylenenleri geçersiz kılma veya tersine çevirme, zıtlık ve olayların daha da ileri gitmesi için beklenenden fazlasını, üstesini yapma anlamlarında kullanılmıştır:

Ular eksiçe qaysi endizini tallidi? “Onlar, üstelik hangi yöntemi seçtiler?” (s.99)

Çasa yüzlük bayalap urğandek köreñlep şalsinimu çaçmıdı, eksiçe birxil sipayiliq bilen qolini pestin uzutup qırğaqa çıqtı: “İnce yüzlü, azar azar yağan yağmur gibi görünüyorsa da, üstelik bir tür nezaketle elini aşağıdan uzatarak kıyıya çıktı.” (s.100)

Eksiçe bu gepni pisentigimu élip ketmigendek birxil xatircemlik bilen dédi: “Üstelik bu sözleri dikkate bile almamış gibi bir rahatlıkla söyledi.” (s.107)

Yaq, sultan eli burunla buniñ çarisini qilğan, héliqi biçariler birer hacetmenniñ axşımı öyige élip bargan sovğa-salimini béşiğa étip, etisi çavisini çitqa yayğan çağda, eksiçe sultan eli öyige kelgen sovğa-salamniñ herqandiqini ün-tinsiz qobul qilğan, hacetmenlerniñ telep-ilticalirimu layiqida beca keltürülgen. “Hayır, Sultan Eli bunu daha önce çözmüş, o zavallılar ihtiyaç sahiplerinin akşam evine getirdiği hediye ve sunuları başlarına koyup ertesi gün çamaşır ipine asarken, üstelik Sultan Eli, evine gelen her türlü hediye ve sunuyu sessizce kabul etmiş, ihtiyaç sahiplerinin taleplerini de yerinde yerine getirmiştir.” (s.44)

Eksiçe xizmet dep kéçini kéçe, kündüzni kündüz demey, tağmu tağ, yaylaqmu yaylaq, qotanmu qotan çapidigini, yene kélip yuqiridin kelgenlerniñ tenqid-eyibleşlirini añlap turidiginimu yene şu Sadir! “Üstelik hizmet adına gecesini gündüzüne katıp dağ, yayla, ağıl demeden koşturduğunu, bir de üstüne yukarıdan gelenlerin eleştirilerini ve suçlamalarını dinlediğini söyleyen yine o Sadir!” (s.117)

Eksiçe sençu, ey anidek vapadar böre ana! “Üstelik sen, ey anne gibi vefakar Böre Ana!” (s.127)

III.2.4.4.7. **démek** “*demek*”

Genellikle TT’nde “öyleyse, yani” anlamlarını taşıyan bir cümle başı edatıdır (Hacıeminoğlu, 2015: 140). Cümle içinde ise “demek” anlamına gelir (Necip, 2013: 100).

İncelenen metinde, 7 adet “démek” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde sonuç bildirme, çıkarım yapma ve kesinlik vurgulama işlevlerinde kullanılmıştır. Sorgulama yapılan cümlelerde, karşı tarafın söylediği bir şeyi onaylatmaya veya eleştirel bir ton içermeye amacıyla kullanılmıştır:

Démek, oq nişanğa toğrılanmığan, oqmu küçini yoqatqan naçar, saxta oq... “**Demek**, ok hedefe doğrultulmamış, ok da gücünü yitirmiş zayıf, sahte bir ok...” (s.159)

*Şemşiddinniñ élišqa ülgürelmigen qapqara saqalliri gezeptin tiklişip ketti, **démek** apamni opératsiye qilduruş üçün pul çiqırmaysız şundaqmu?* “Şemşiddin’in toparlanamayan simsiyah sakalları öfkesinden diken diken oldu, **demek** annemi ameliyat ettirmek için para çıkaramıyorsunuz, öyle mi?” (s.161)

Démek, uniñ balilirniñ muşu yéqınla yerde öziğe qarap kélivatqini éniq. “**Demek**, onun çocuklarının bu yakın yerde ona doğru gelmekte olduğu kesin.” (s.11)

Démek, uniñ qanuniy küçke iğe bolup ketkenliki éniq. “**Demek**, onun yasal bir güce sahip olduğu kesin.” (s.96)

Démek, bu işimiz qanunluq démekçimu siz xocayın? soridi u. “**Demek**, bu işimiz yasal mı demek istiyorsunuz patron?” (s.101)

Démek, méniñ u qızğa bolğan héssiyatım aldida yaxşı körüş dégen söz kemlik qilidu démekçimu siz? “**Demek**, benim o kıza olan duygularım karşısında “sevgi” kelimesi yetersiz mi diyorsunuz?” (s.122)

Démek kün çiqışı bilen adamlarnıñ buyaqqa qarap kélivatqini éniq, ah, bu adamlar... “**Demek**, güneşin doğuşuyla birlikte insanlar buraya doğru gelmeye başlamış, ah, bu insanlar...” (s.9)

III.2.4.4.8. **kaşki** “*keşke*”

Cümle içinde “ise, şayet, eğer, keşke” anlamlarında kullanılmaktadır (Necip, 2013: 192).

İncelenen metinde, 2 adet “kaşki” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde gerçekleşmemiş bir olay üzerine duyulan pişmanlık ve hayıflanmayı ifade etmek için kullanılmıştır. Kişisel bir özlem veyahut başkalarına yönelen bir eleştiri daha ön plandadır:

***Kaşki**, kündüzliri şunçe ümid bilen kelginimge yarişa öziñizni bolmisimu, öyiñizniñ aldığa yéyip qoyğan yağlıqıñizni körüvélip ketken bolsam...* “**Keşke**, gündüzleri onca umutla gelişime karşılık, hiç değilse sizi ya da evinizin önüne serdiğiniz halınızı görüp gitseydim...” (s.16)

*Qeyser sözlimey depmu yene özini basalmidi, **kaşki**, şu çağlarda muşundaq aqivetniñ yüz bərişini mölçerligen bolsiñiz...* “Kayser konuşmamaya çalışsa da kendini tutamadı: **Keşke** o zamanlarda böyle bir sonucun ortaya çıkacağını öngörseydiniz...” (s.87)

III.2.4.4.9. **yeni** “*yani*”

Ar. kökenli olup cümle başı ve bağlama edatı olarak işlev görür. İzah cümlesini hüküm cümlesine “ya’ni” anlamında bağlamaktadır (Hacıeminoğlu, 2015: 212). Cümle içinde genellikle “yani” anlamında yer almaktadır (Necip, 2013: 463).

İncelenen metinde, 1 adet “yeni” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede bir kavramı açıklamak, tanımlamak veya eşdeğer bir kelimeyle ifade etmek için kullanılmıştır:

*Sen axırqı zaman, **yeni** qiyametniñ némilikini bilemsen?* “Sen ahir zamanın, **yani** kıyametin ne olduğunu biliyor musun?” (s.65)

III.2.4.4.10. bolupmu “özellikle”

Cümle içinde “bilhassa, özellikle” anlamlarında kullanılır (Necip, 2013: 48).

İncelenen metinde, 1 adet “bolupmu” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede bir durumu belirli bir grup açısından daha önemli ve dikkat çekici hale getirmek için kullanılmıştır:

*Bundaq qiliş ziyanliq, **bolupmu** biz ilim igiliri üçün nomus iş yoldaşlar.*
“Böyle yapmak zararlıdır, **özellikle** de biz ilim sahipleri için utanç verici bir şey, arkadaşlar.” (s.18)

III.2.4.5. Benzerlik Anlamı Verenler:

III.2.4.5.1. goya “sanki”

Far. kökenli olup, ÇT ve BT’nde cümle başı edatı olarak kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 152). Cümle içinde “sanki” anlamını taşımaktadır (Necip, 2013: 134).

İncelenen metinde, 39 adet “goya” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde bir olayın, nesnenin veya durumun gerçekte olmadığı halde varmış gibi gösterilmesini sağlamak için kullanılmıştır:

*Çirayi şu qeder ciddi, sürlük, çekçeygen közliri bir nuqtığa tikilgen, **goya** eñ keskin bolidiğan bir ceñge aldinqi sepke këtıp bargandek...* “Yüzü öylesine ciddi, kasvetli, keskin bakışları bir noktaya sabitlenmiş, **sanki** en şiddetli savaşa ön cephede gidiyormuş gibi...” (s.131)

*Ular **goya** bu muqeddes tağqa bağrini yéqip, quyaş aptipiniñ rahet, asayışliqi içide müğüdevatqandek, xiyal sürivatqandek idi.* “Onlar, **sanki** bu kutsal dağa bağrını yaslayıp, güneşin sıcak huzuru içinde gevşemiş, hayal kuruyormuş gibi görünüyordu.” (s.6)

Goya yultuzğa uniñ kalgısı teqdiri toğrisida u bilmeydiğan çüşiniksiz bir tilda némilernidur sözlevatqandek... “**Sanki** yıldız ona geleceği hakkında onun anlamadığı bir dille bir şeyler söylüyormuş gibi...” (s.137)

Yolniñ ikki teripide soda magazinliri bilen uşşaq dukanlar şunçlık köp idiki, goya bu şeherniñ pütkül puqraliri sodiger-sétiqçi bop ketkendek körünetti. “Yolun iki tarafında o kadar çok ticaret mağazası ile küçük dükkan vardı ki, **sanki** bu şehrin tüm halkı tüccar olmuş gibi görünüyordu.” (s.152)

Goya aşu her-bir tamçe paşaxanniñ céniga can, vucudiğa küç qoşivatqandek, yürükidiki mudhiş késelge oq bolup tégidigandek... “**Sanki** o her bir damla, Paşahan’ın ruhuna can, bedenine güç katıyor; kalbindeki korkunç hastalığa kurşun gibi dokunuyordu...” (s.155)

Goya “merheba, güzellik erkisi, üstimizge miniñ, bille üzeyli, kölde hayat lezzitidin birlikte behrimen bolaylı’ devatqandek idi. “**Sanki** ‘Merhaba, güzellik prensi, üzerimize bin, birlikte yüzelim, gölde yaşamın tadını beraber çıkaralım’ diyormuş gibiydi.” (s.14)

Bu külke avazi goya canan çinige bir oçum mervayit tökülgen çağdiki nazuk, yarqin ciriñlaşqa oxşap ketti. “Bu gülüş sesi, **sanki** sevgilinin gözlerinden bir damla merhamet dökülen anındaki nazik ve parlak bir ışıltıya benziyor.” (s.16)

U kök yayliniñ yéniga kélip, goya uniñ sovup qatqan vucudini öz gevdisi bilen issitmaççı bolğandek bir pes tügülüp yattı. “O, mavi yaylanın yanına gelip, **sanki** onun soğumuş ve katılaşmış bedenini kendi vücuduyla ısıtmak ister gibi yere kıvrılıp yattı.” (s.5)

Emma muavin şehir başliqi goya uniñ zerdilik avazini añlimigandek, burunqidek temkin, sipaye qiyapette kimdindur kelgen téléfonni élip, uniñ bilen medeniyet bazarlirini tertipke séliš toğrisida sözleşskili turdi. “Ama yardımcı şehir başkanı, **sanki** onun üzgün sesini duymamış gibi, eskisi gibi temkinli ve nazik bir şekilde, kimden geldiği belli olmayan telefonu alıp, onunla medeniyet pazarlarının düzenlenmesi hakkında konuşmak için görüştü.” (s.110)

Etrap cimcit, goya kainat soğuk dehşitidin muz bolup qétip ketkendek... “Çevre sessizdi, **sanki** kainat soğuk bir dehşetten donup kalmış gibiydi...” (s.10)

III.2.4.5.2. xuddi “tıpkı”

Goya edatıyla aynı bağlamda değerlendirilmektedir. Oldukça yaygın kullanılan bir cümle başı edatıdır. Cümlelerde “aynı, tıpkı” anlamlarında işlev görmektedir (Necip, 2013: 168).

İncelenen metinde, 151 adet “xuddi” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde bir şeyin, bir olayın, bir durumun başka bir şeye benzediğini ifade etmek amaçlı kullanılmıştır:

*Ata-bovilirimiz deydiğan: yaylaq dégen **xuddi** ceynamazğa oxşaydu dep.* “Atalarımız der ki: Yayla, **tıpkı** bir seccadeye benzer.” (s.94)

*Qizniñ çéhriniñ biliner-bilinmes yénik tevriniş içidiki şox cimirlaşliri **xuddi** yumşaq ösken tağ şamilida yeñgil tevrinivatqan tağ lalisige oxşaytti.* “Kızın yüzünde belli belirsiz, hafifçe titreyen neşeli kıpırdanışlar, **tıpkı** hafif esen dağ rüzgarında sallanan dağ lalelerine benziyordu.” (s.13)

*Uniñ bəşini égiz kötürüp, tizgin sérip aldığa intilişliri **xuddi** qepezdin boşığan quşniñ bipayan asmandiki erkin pervazini eslitetti.* “Onun başını dik kaldırıp, dizgin çekip ileriye atılması, **sanki** bir dağın zirvesinden serbest bırakılmış bir kuşun sınırsız gökyüzündeki özgür uçuşunu hatırlatıyordu.” (s.141)

*Uniñ öyge kirip-çıqıp turğandiki **xuddi** gilem yaylaqniñ yava etirgülidek cilvidar hösn-qamiti sultan elige ixtiyarsız bir çağlarda öyide neççe yil bala baqquçi bolup turğan zeynəpxanni esletmekte.* “Evde dolaşıp dururkenki hali, **tıpkı** Gilem Yaylası’nın yabani gülüne benzer zarif güzelliği, Sultan Eli’ye istemsizce, yıllar önce evlerinde çocuk bakan Zeynep Hanım’ı hatırlatıyordu.” (s.132)

*Naxşa, saz, ussul, tansılar **xuddi** gadırmaş çüştek manayqıp yürmekte.* “Şarkılar, müzikler, danslar, tangolar **sanki** garip bir şekilde, anlamsızca ilerliyor.” (s.160)

*Avaziñ peslep kettiğu, **xuddi** men zorlavatqandek...* “Sesin kısıldı ha, **sanki** ben zorla bir şey yapıyormuşum gibi...” (s.133)

Tagñiñ çoqqisi emes, eslidila ademkengu, teqqi-turqi xuddi bovamdek berdem, közliri xuddi bovamniñ közliridek kök... “Dağın zirvesi değil, aslında insandı ha; şekli şemali **tıpkı** dedem gibi ağırbaşlı, dedemin gözleri gibi mavi...” (s.64)

Böriler atni oñ ve sol tereptin xuddi amburda qisqandek iskencige élip qoğlap kelmekte idi. “Kurtlar, atı sağ ve sol taraftan, **tıpkı** kısaç gibi sıkıştırarak kovalıyorlardı.” (s.28)

U bir piyale haraqni xuddi zeherni içivatqandek neççige bölüp silkinip, tolğınip turup, teste içip tügetti-de, xéli bir çağqıçe qéqilip yöteldi. “Bir bardak rakıyı **tıpkı** zehir içer gibi parçalara bölerek titreyip ürpererek içti ve kısa bir süre öksürerek nefessiz kaldı.” (s.56)

Pol şu qeder süzük, roşen ve siliq idiki, qeyser yerdin öz eksini xuddi eynekte körgendek körüp turatti. “Zemin o kadar parlak, aydınlık ve pürüzsüzdü ki, Kayser yerde kendi yansımasını **tıpkı** bir aynada görüyormuş gibi görüyordu.” (s.98)

III.2.4.5.3. beeyni “sanki”

Goya edatıyla benzer bağlamda kullanılan ve sıkça cümle başında yer alan bir edattır. Cümle içerisinde “sanki, tam, aynı” gibi anlamlar taşımaktadır (Necip, 2013: 34).

İncelenen metinde, 4 adet “beeyni” cümle başı bağlacı tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir şeyi başka bir şeye benzeterek anlatımı güçlendirmek için kullanılmıştır:

Kalte quyuq qedinas hemrahi balilirini yéñi tuğqanda ular beeyni öz téniniñ bir parçe göşidek qépqizil idi. “Kısa kuyruklu kadinas, yavruları yeni doğduğunda onlar, **sanki** kendi bedeninden bir parça et gibi kıpkırmızıydı.” (s.11)

Beeyni itniñ küni! “**Sanki** köpeğin kaderi!” (s.16)

Şuña séniñ boy-bestiñ beeyni heyvetlik tağlarniñ qoram taşliriğa oxşaydu. “Bunun için senin boy posun **sanki** bu heybetli dağların taşlarına benziyor.” (s.126)

Ular beeyni zavutta türkümlep şlepçiqirilğan maşınılarga oxşaydu, şuña ular musteqil pikir qilişqa, oylinişqa qadir emes. “Onlar **sanki** fabrikada seri üretilmiş

makineler gibi, bu yüzden bağımsız düşünmeye, fikir üretmeye kapasiteleri yok.” (s.140)

III.3. ÜNLEM

Konuşan kişinin korku, sevinç, acıma, şaşkınlık gibi çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili, kısa ve doğrudan anlatmasını, seslenmesini veya çağırmasını sağlayan kelimelerden oluşur (Korkmaz, 1992: 157).

III.3.1. Duygu Ünlemleri

Hoşlanma, memnuniyet, sevinç, hayret, kaygı, özlem, korku, ağrı, acı, usanma ve bıkkınlık gibi duyguları ifade eden ünlemler arasında yer alır (Öztürk, 2020: 127).

III.3.1.1. ah “saygı, hasret”

Üzüntü ve acıma hislerini anlatan bir ifadedir (Hacıeminoğlu, 2015: 294).

İncelenen metinde, 3 adet “ah” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde farklı duygusal durumları vurgulamak için kullanılmış olup, en çok özlem, hasretlik duygularını öne çıkarmıştır:

Ah, derix! “**Ah**, ağaç!” (s.7)

Ah, muşu apaaq issiq süt... “**Ah**, şu bembeyaz sıcak süt...” (s.62)

Emdi qaçan didar körüşermiz periştem, ah qaçan? Hesret içide nida qılatti u közini yumup. “Ne zaman görüşeceğiz meleşim, **ah** ne zaman? diye özlemle haykırdı gözlerini kapatarak.” (s.124)

III.3.1.2. vah “acıma”

İncelenen metinde, 1 adet “vah” ünlemi tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede bir olaya karşı duygusal, üzüntülü tepkiyi ifade etmektedir:

Vah qoysañ! “**Vah**, bırak artık!” (s.144)

III.3.1.3. ha-ha-ha “gülme”

İncelenen metinde, 8 adet “ha-ha-ha” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde genellikle ironi, alay, küçümseme ve hayret anlamlarıyla kullanılmıştır. Bazı yerlerde öfke ve hayranlık unsurları da içerse de genellikle abartılı bir şekilde söylenen veya eleştirilen şeyleri alaya alarak gülmek için kullanılmıştır:

Munu méhmanni öyümge éküz maşınañ bilen ekelginiñ üçün hörmitiñ hessilep aşıdığan boldi-de, ha... ha... ha... “Bu misafiri evime kendi aracınla getirdiğin için saygınızın ölçüsü arttı değil mi, ha... ha... ha...” (s.23)

Tagarğa sélip apirip férmidikilerge körsitimiz. Ha... ha... ha... “Tekneye koyup götürüp efendilere göstereceğiz. Ha... ha... ha...” (s.49)

Maqalisini özi yazidu, gepliri çaqmaqtek ha... ha... ha... “Makaleyi kendisi yazıyor, sözleri yıldırım gibi ha... ha... ha...” (s.54)

Démidimmu mana, haraq zo bilen, gep po bilen, xotun xo bilen... Ha... Ha... Ha... “Dememiş miydim işte, içkiyle, boş lafla ve kadınla... Ha... Ha... Ha...” (s.56)

Ha... Ha... Ha... Beş qoyğa, bilemsen beş qoyğa! “Ha... Ha... Ha... Beş koyuna, anlıyor musun, sadece beş koyuna!” (s.66)

Ha... ha... ha... Şundaq qilip emdi men erziyet idarisiga başliqmen, tebriklimensén méni! “Ha... ha... ha... Böylece artık ben şikayet dairesinin başkanıyım, kutlamıyor musun beni!” (s.124)

Döñge yiqitip dégine, ha... ha... ha... “Yuvarla yere düşür dedim ya, ha... ha... ha...” (s.124)

Ha... ha... ha mana amet dégen Sattar! “Ha... ha... ha işte buna şans derler Sattar!” (s.131)

III.3.1.4. him “anlayış, kavrayış”

İncelenen metinde, 1 adet “him” ünlemi tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede bir konuşmacının düşündüğünü onayladığını veya bir durumu kabullendiğini gösteren bir ünlem olarak kullanılmıştır:

Birdem oqutquçi, birdem téxník, him! “Bazen öğretmen, bazen teknisyen, himm!” (s.31)

III.3.1.5. **apla** (ablacığım) “sevgi ve yakınlık”

İncelenen metinde, 3 adet “apla” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir kişinin karşısındaki kişiye duyduğu yakınlığı, samimiyeti vurgulamak amacıyla kullanılmıştır:

Apla, ésimdin çiqiptu! qeyser buni goya hazirla bilivatqandek derya terepke qarap qoydi, undaqa arqamğa qaytsam bolidiken emise. “Ablacığım, aklımdan çıkmış! Kayser bunu sanki şimdi fark ediyormuş gibi nehir tarafına bakıp durdu, o zaman geri dönsem iyi olurmuş.” (s.15)

Aapla, anisi kətip qaldi, yotisığa şapilaqlidi Sattar hamut durbunni közidin élip, baldur qol salsaq boptiken. “Ablacığım, annesi gitmiş, Sattar Hamut dürbünü gözünden indirerek yatağının kenarına şapladı, daha erken harekete geçseymişiz iyi olurmuş.” (s.48)

Apla keçürüñ, peqet bilmeptimen, qeyser oñaysizlinip qulaqlirigiçe qizirip ketti, undaqa ériñizni dünyadiki eñ bexitlik er دەsem bolidiken. “Ablacığım, affedin, fakat bilmiyordum, Kayser rahatsız olup kulaklarına kadar kızardı, o zaman eşinizin dünyadaki en mutlu adam olduğunu söylesem doğru olurmuş.” (s.123)

III.3.1.6. **vay** “vay, yazık”

Tesadüf ya da pişmanlık duygusunu yansıtan bir edattır (Hacıeminoğlu, 2015: 304). Cümlelerde genellikle “vay!, yazık!” gibi ünlemlerle birlikte kullanılır (Necip, 2013: 452).

İncelenen metinde, 5 adet “vay” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde üzüntü ve acıma duygusunu ifade etmek için kullanılmıştır:

Vay, uniñ tağda éyiq bilen tutişip qalğanlirimu qiziq. “Vay, onun dağda ayıyla kavga edenleri görmek ilginçti.” (s.22)

...xop bolsun, vay biçarilerey... “...tamam olsun, yazık zavallılara...” (s.44)

Vay exmeqlerey... “Vay, acizlere...” (s.44)

Vay... Doxturniň gépimu gepmu? “**Vay**... Doktorun söyledikleri doğru mu?” (s.135)

Vay xudayim... “**Vay** tanrım...” (s.155)

III.3.1.7. apirin “aferin”

Far. kökenli olup, takdir bildiren bir sözcüktür (Hacıeminoğlu, 2015: 293). Cümlelerde sıklıkla “aferin” ifadesiyle birlikte yer almaktadır (Necip, 2013: 14).

İncelenen metinde, 1 adet “apirin” ünlemi tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede olumlu duyguları ve başarıya verilen değeri, tepkiyi ifade etmektedir:

*Sultan eliniň eqlige **apirin**!* “Sultan’ın elinin becerisine **aferin**!” (s.72)

III.3.2. Seslenme Ünlemleri

Hitap ve seslenme işlevi gören ünlemler grubuna dahildir (Öztürk, 2020: 128).

III.3.2.1. ey “ey”

İncelenen metinde, 3 adet “ey” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde seslenme, hitap ve çağrı ifadesi için kullanılmıştır:

*Maňa şepqet qil **ey** insan!* “**Ey** insan, bana merhamet et!” (s.162)

*Gépiňni çüşenmidim, **ey** hayatliqniň qatili, undaқта pulniň puşti panahi, yaratquçisi kim?* “Sözünü anlamadım mı, **ey** hayatın katili, o zaman paranın gerçek koruyucusu, yaratıcısı kim?” (s.67)

*Maňa éytqina **ey** möhtirem böre ana!* “Bana söyle, **ey** muhterem kurt anne!” (s.127)

III.3.2.2. hey “hey”

İncelenen metinde, 18 adet “hey” ünlemi tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde dikkati çekmek, tepki göstermek, şaşkınlık ifade etmek ya da birine uyarıda bulunmak, seslenmek amacıyla kullanılmıştır:

Hey, buyaqqqa çiqsila, hakim akam keptu. “**Hey**, buraya çıkın, hakim ağabeyim gelmiş.” (s.32)

Hey Sattar, dedi sultan eli bəşini kötürüp, néme hörkireydu bu nicis? “**Hey** Sattar, dedi Sultan Eli başını kaldırarak, bu hayvan neden böğürüyor?” (s.46)

Hey, toxtaň! “**Hey**, durun!” (s.54)

Hey, u némişqa içti bu haraqlı he? “**Hey**, o neden içti bu içkiyi, ha?” (s.58)

Hey... Deydiğan geqlirigu ciq. “**Hey**... Söylediği sözler işte böyle çıktı.” (s.143)

Hey... Néme iş bu? “**Hey**... Bu ne iş?” (s.86)

Bəşiğa kün çüşkənde şəherde sayıdaydığın çoň derixi bar emesmu, hey ésit... “Güneşin tepede olduğu zaman şehirde sayılacak kadar büyük bir ağaç yok mu, **hey** yazık...” (s.124)

Etteň, hey kasapet... “Eyvah, **hey** kirlətmə...” (s.132)

Hey toxtigina... “**Hey**, bir dur hele...” (s.135)

Hey... Yenila sen yaman cumu Sattar, sultan eli birdinla xuşxuylişip Sattar hamutniň yelkisiye yeňgil urup qoydi, doxturniň qorqunçluq nesihitige qariganda, yenila seniň gépiň quligimğa xuşyaqıdu cumu! “**Hey**... Yine de sen kötü müsün Sattar, Sultan Eli birden neşelenerek Sattar Hamut’un omzuna hafifçe vurdu, doktorun korkutucu tavsiyesine rağmen, yine de senin sözün kulağıma hoş geliyor değil mi!” (s.135)

III.3.2.3. hoy “hoy”

İncelenen metinde, 2 adet “hoy” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde hem seslenme hem de dikkat çekme anlamlarıyla kullanılmıştır:

Hoy hesinika! Attin çüşüp bar avazi bilen tovlidi Sadir İsmayil. “**Hey** ne yapıyorsun! Attan inip tüm gücüyle bağırdı Sadir İsmail.” (s.91)

Sattar! Hoy... Qaysiñlar bar öyde? “Sattar! **Hey**... Hanginiz var evde?” (s.32)

III.3.3. Gösterme Ünlemleri

Bir kişiyi ya da nesneyi işaret etmek amacıyla kullanılan ünlemler arasındadır (Öztürk, 2020: 129).

III.3.3.1. mana “işte, aha”

Daha çok günlük konuşma dilinde yer alan bir edat olup, halk diline ağırlık veren yazarların eserlerinde görülmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 306). Cümle içerisinde gösterme amacıyla “işte, aha” şeklinde kullanılır (Necip, 2013: 261).

İncelenen metinde, 50 adet “mana” ünlemi tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde anlatımı güçlendirmek, bir olayı vurgulamak, dikkat çekmek ve bağlamı belirginleştirmek için bir açıklama yapmadan önce hazırlık yapmak amacıyla kullanılmıştır:

Mana emdi uniñ çoñıyıp, vayığa yétip bu qedimiy muqedes öñkürde muşu balilirini ikkinçi qétim tevellut qilişi... “**İşte** şimdi onun büyüyüp, olgunlaşıp, bu kadim kutsal mağarada çocuklarını ikinci kez doğurması...” (s.3)

Mana, yénida goya uniñsiz bu dünyada yaşıyalmıgudek dericide yaxşı köridigan, uniñga çin dili, hemme, hemme nersisi bilen bérilgen amraq yigiti! “**İşte**, yanında, sanki onsuz bu dünyada yaşayamaz gibi derecede sevdiği, ona tüm kalbiyle, her şeyiyle bağlanmış genç!” (s.15)

Mana, mana ..! gayiz palvan öyidin aldirap-paypaslap çiqip keldi. “**İşte, işte..!** Gazap Pehlivan aceleyle, yoklayarak evden dışarı çıktı.” (s.22)

Mana, qeyserniñ aldida insan eqli lal bolgudek dericide güzel, séhirlik dunya... “**İşte**, Kayser’in önünde insan aklını hayrete düşürecek kadar güzel, büyülu bir dünya...” (s.24)

Bu siz minidiğan at, hemrahliq üçün mana beş atar miltiq... “Bu sizin bineceğiniz at, yolculuk için **işte** beş atışlık tüfek...” (s.27)

Mana şuniñdin kéyin qeyser bu öyde تنها, göyüz palvan öziğe oxşas qéri aq boz étini yorğılitip buyerge pat-pat kélip turidu. “İşte bundan sonra Kayser bu evde yalnız, Göyüz Pehlivan da kendine benzer yaşlı beyaz boz atını sürüp buraya sık sık gelir.” (s.27)

...mana bu tağlar şıncañni qap otturidin késip ötidigan teñritağ tizmiliri bolup, bu tağniñ nériqi qéti şimali şıncañ... “...işte bu dağlar, Sincan’ı ortadan ikiye bölen Tanrı Dağları zinciriymiş...” (s.36)

Mana şuniñdin kéyin on alte, on yette yılçe vaqit ötüp ketti. “İşte bundan sonra on altı, on yedi yıl kadar zaman geçti.” (s.42)

Mana men körgen, dédi Sattar hamut canlinip, ötken yili kizde derya boyida bir top bōriler inekni qorşivaptiken, şu çağda... “İşte ben gördüm, dedi Sattar Hamut heyecanlanarak, geçen yıl sonbaharda nehir kenarında bir grup kurt ineği kuşatmıştı, o sırada...” (s.46)

Mana bular Sattarniñ köl boyida açqan sayahet astirahet orniniñ yéñi menzirisi. “İşte bunlar, Sattar’ın göl kenarında açtığı dinlenme ve gezi yerinin yeni manzarası.” (s.71)

III.3.3.2. ene “işte, daha”

Mana edatı gibi, bir şeyi işaret etmek için “işte, o” ifadeleriyle birlikte kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 5 adet “ene” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir olayın, durumun özel bir yönünü vurgulamak, kesinlik ve belirginlik kazandırmak işleviyle kullanılmıştır:

Bu yürek kainat apiride bolğandin biri ene şundaq soqup keldi. “Bu yürek, evren yaratıldığından beri işte böyle atmaya devam ediyor.” (s.6)

Ulardiki ömlük, cesurluq ve qorqumsizliq vucudida ene şundaq yétilip baratti. “Onlardaki yaşam, cesaret ve korkusuzluk işte böyle geliyordu.” (s.48)

Qeyser ene şu 'sansız' lar üçün yaritılğan azab deştide uyqusız kézip yürgen bextsiz seyyah. “Kayser, işte bu ‘sayısız’ kişiler için yaratılmış azap çölünde uykusuz dolaşan talihsiz bir yolcuymuş.” (s.62)

Bu resim ene şundaq epsunkar möcizige ige idi. “Bu resim, işte böyle büyüleyici bir mucizeye sahipti.” (s.98)

Şuñ sultan eliniñ dem élišqa çıqıp neççe on yıl kiygen hoquq tacidin quruq qalğandin kéyinmu goya héç iş bolmıgandek, héli muşu yurtniñ pasiban atisidek kişiler arisida gevdisini kérip, bəşini meğrur kötürüp yürüşiniñ, oyun-tamaşasını cayida qilip, qilidiğan işini qorqmay qilip yürüşiniñ sebebi ene şu. “Bu yüzden Sultan Eli, birkaç on yıl boyunca taktığı hak tacından mahrum kaldıktan sonra, sanki hiçbir şey olmamış gibi, hâlâ bu toprakların koruyucu atası gibi, insanlar arasında başı dik, gururlu bir şekilde dolaşmasının, eğlence ve işlerini cesurca yerine getirmesinin sebebi işte buydu.” (s.148)

III.3.4. Sorma Ünlemleri

Soru sormaya yönelik ünlemler olup, herhangi bir kelimeye bağlanmadan bağımsız biçimde kullanılır (Öztürk, 2020: 129).

III.3.4.1. qéni “nerede, hani”

Mekân kavramına yönelik sorular sormak için kullanılan bir edattır (Hacıeminoğlu, 2015: 273). Cümlelerde “nerde?, nerede?, hani?” gibi ifadelerle soru oluşturur (Necip, 2013: 232). YUT’nde ise “Qéni” hem soru sormak hem de ünlem olarak kullanılabilen çok işlevli bir sözcüktür.

İncelenen metinde, 6 adet “qéni” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde kişi ya da nesnenin yerini sormak amacıyla soru anlamında, verilen sözün yerine getirilmemesi üzerine sitem anlamında, kaybolmaya duyulan hasret ve hüznün anlamlarında kullanılmıştır:

He, öziñizçu zeynepxan, Sattar qéni? “Peki, ya siz Zeynep Hanım, Sattar nerede?” (s.32)

U yaliñaç köksini aliqanliri bilen etkiniçe, qorquñtin parqirap ketken közlirini érige ünsiz iltica bilen tikmekte, qéni emdi uniñ kündüzdeki Sattar hamutniñ

yürükini oynitip, nepsini taqilditivetken cilvidar hösn qamiti? “O, çıplak göğsünü elleriyle kapatabildiği kadar kapatıp korkudan büyümüş gözlerini sessiz bir yalvarışla kocasına dikmişti, **nerede** şimdi onun gündüz vakti Sattar Hamut’un yüreğini hoplatan, nefsinin alt üst eden o cilveli, güzel bedeni?” (s.39)

Qéni sözleñ, qoyliriñizğa kimniñ ziyan salğınini sözleñ, dédi. “Nerede söyle, koyunlarınıza kim zarar verdi, anlatın, dedi.” (s.93)

Sultan eli bu halni körüp xuddi eñ qimmatlik bir nersisini yoqatqandek rohi çüşüp ‘qéni bu güzellik, qéni bu latapet, nege ketti u?’ depmu oylap qalğanidi. “Sultan Eli bu durumu görünce, sanki en değerli şeyini kaybetmiş gibi morali bozuldu ve ‘nerede bu güzellik, nerede bu zarafet, nereye gitti o?’ diye düşünmeye başladı.” (s.133)

*Yaz boyi berq urup éçilip turğan reñmu-reñ güllerniñ cilvidar hösn emdi qéni? “Yaz boyunca coşkuyla açan rengârenk çiçeklerin cilveli güzelliği şimdi **nerede**?”* (s.140)

*Qiziñni şherge apiripla zavutqa urunlaşturimen, dégen vedisi qéni? “Kızını şehre götürüp fabrikada işe yerleştireceğim dediği sözü **nerede**?”* (s.151)

III.3.4.2. he “*ha, değil mi*”

İncelenen metinde, 5 adet “he” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde onay, hayranlık, şaşkınlık, kıskançlık, duygu pekiştirme ve dilek ifadelerinde kullanılmıştır:

*Ne geder uluğ xilvet, illiq makan-he bu? “Ne kadar büyük bir sessizlik, ne kadar sıcak bir yer burası **değil mi**?”* (s.3)

*Adem bablaşqa néme dégen usta he bular? “İnsan ilişkilerinde ne kadar usta **değil mi** bunlar?”* (s.124)

*Uniñ yultuzniñ ismi, méhri-muhebbiti bilen qoşulup ketken ismi, simasi qeyserniñ aldida Ne geder yüksek, çirayi Ne geder issiq idi -he? “Onun Yultuz’un adı, sevgi ve şefkatiyle birleşen ismi, Qeyser’in gözünde ne kadar yüceydi, yüzü ne kadar sıcaktı **değil mi**?”* (s.52)

Şu tapta dil söyər baliliri kélip, tuşmu-tuştin yamişip, çuluklitip émip ketse-he?
“Tam şu anda gönlümü seven çocuklar gelip dört bir yandan sarılsa, emercesine sevgiyle içimi çekseler ne güzel olurdu **değil mi?**” (s.62)

Sen néme dégen bextlik-he? “Sen ne kadar da şanslısın, **değil mi?**” (s.144)

III.3.5. Cevap Ünlemleri

Onaylama veya reddetme anlamına gelen ünlemler grubundadır (Öztürk, 2020: 129).

III.3.5.1. hee “*he, evet*”

TT’nde cümle başında ve cevap olarak “evet” anlamında kullanılan bu ek, diğer dillerde bağlama edatı görevi de üstlenmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 291). YUT’nde ise onaylama amacıyla “hee” biçiminde kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 14 adet “hee” ünlemi tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde cevap verme bakımından onay ve doğrulama, düşünme, tereddüt, vurgulama ve şaşkınlık ifade edilmiştir:

Hee, buniñdin kéyin men çağırğan haman ‘he’ dep cavab bériñ. “**Evet**, bundan sonra ben çağırdığımda hemen ‘evet’ diye cevap verin.” (s.161)

Hee, tiçliqmu aka? “**Evet**, işler yolunda mı ağabey?” (s.153)

Hee, hakim dadam şundaq dégen. “**Evet**, hakim babam böyle demişti.” (s.155)

Hee, tağdiki çağda. “**Evet**, dağdayken.” (s.155)

Yene şu qattiq zerbe bərişniñ gépimu? **Hee.** “Yine o sert darbeden mi bahsediliyor? **Evet.**” (s.159)

Hee... Uniñ sezgüsini birdinla yumşıtıp azablavatqan nerse aşu qan hem göş... “**Evet...** Onun duygularını bir anda yumuşatıp azap veren şey, o kan ve et...” (s.11)

Hee... Emdi bu işni yiğışturgili bolmaydu... “**Evet...** Artık bu işi toparlamak mümkün değil...” (s.77)

Hee. Yaxşı uxliyalmapsız-de. “**Evet.** İyi uyuyamamışsınız, değil mi?” (s.96)

U şundaq dédi-de, ‘néme iş qılsamkin?’ dep az vaqıt turup qaldı, tamaq yéyiş, hee aldi bilen tamaq yéyiş kérek... “O şöyle dedi: ‘Ne yapmalıyım?’ diye bir süre durdu, sonra ekledi: yemek yemek, **evet**, öncelikle yemek yemek lazım...” (s.103)

Lazım bolivatamdu? Hee. “Gerekli mi oluyor? **Evet.**” (s.104)

III.3.5.2. yaq-yoq “yok, hayır”

TT’nde kullanılan “hayır” cevap edatına karşılık olarak YUT’nde “yoq” edatı bulunmaktadır ve bu kelime, cevap ünlemi olarak kullanılmaktadır.

İncelenen metinde, 55 adet “yaq” ünlemi tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde kesin bir red ifade eder. Kişinin kabul etmediği bir görüşü veya durumu onaylamaması, reddetmesi için kullanılmıştır:

Yaq, kök yayla ademlerniñ ter ve yağ arılaş gelite puraqlirini çoñqur yer astidinmu purap sézivélişqa qadır. “**Hayır**, mavi yayla, insanların ter ve yağ karışımı yoğun kokularını derin yer altından bile alıp hissedebilecek kadar güçlüdür.” (s.7)

Qapqanga çüüşüp ademlerniñ mehkum esiri bolup qalgini üçünmu? Yaq! “Kapana düşüp, insanların mahkum esiri olup kaldığı için mi? **Hayır!**” (s.8)

Yaq, ölüm halaket emes, özige ebediy ve muqeddes bolup tuyulidiğan rohtin cuda boluşla heqiqiy halaket! “**Hayır**, ölüm bir felaket değil, ancak kendine ebedi ve kutsal görünen ruhtan ayrılmak gerçek felakettir!” (s.9)

Hesretlik iñrivetti böre, emma u şuan yene öz tebiitige qaytti, yaq, yaq, ölümdin qorquş dégen néme? “Özlemle inliyordu kurt, ama o an tekrar doğasına döndü, **hayır, hayır**, ölümden korkmak ne demek?” (s.9)

Yaq, u bundaq déyişke aciz. “**Hayır**, bunu böyle söylemekten aciz.” (s.16)

Yaq, biletti. “**Hayır**, biliyordu” (s.17)

Yaq, u bu sözni yultuzğa emes, özige éytti, özini bezleş ve keypsiz köñlini avunduruş üçün éytti. “**Hayır**, bu sözü Yıldız’a değil, kendisine söyledi; kendisini avutmak ve karamsar ruh halini dağıtmak için söyledi.” (s.17)

Yaq, yaq, bu kespiy cehettiki hiyle-neyreñ emes, arqa körünüşi bar siyasiy qutratquluq, bilemsiler uni? “Hayır, hayır, bu mesleki aldatmacalar değil, bir arka planı olan siyasi bir entrika, biliyor musunuz bunu?” (s.18)

Yaq-yaq! Nem qalmıgan ağzını tamşıp quruq yutundi u, bu mumkin emes... “Hayır-hayır! Ağzını şapırdatıp kuru bir şekilde yutkundu, bu mümkün değil...” (s.26)

Yaq, Sattarniñkige tart! “Hayır, Sattar’inkine götür!” (s.31)

III.3.5.3. xoş

Hürmet bildiren olumlu bir cevap ünlemidir ve cümlelerde “hoş, iyi” anlamlarını ifade eder (Necip, 2013: 167).

İncelenen metinde, 7 adet “xoş” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir durumu onaylamak, kabul etmek amacıyla kullanılmıştır:

Xoş, öz gipimizge kéleyli, meslihetimge néme deysiz? “Peki, kendi konuşmamıza dönelim, önerime ne dersiniz?” (s.20)

Dastixanda hemmimiz oxşaş, xoş, içivettim emise! “Sofrada hepimiz eşitiz, peki, içiyorum o zaman!” (s.56)

Xoş emise, men qaytay sicañ. “Peki o zaman, ben geri döneceğim.” (s.60)

Xoş... Qaytayli dédiñiz qayttuq, néme demekçi idiñiz? “Peki... ‘Geri döneceğim’ dediniz, ne demek istediniz?” (s.102)

Paşaxan açiñizniñ sizip bergen siziqidin çıqmañ, gépiñiz az, ayiğiñiz ittik bolsun, xoş emise! “Paşahan, ağzınızdan çıkan sözlerin dışına çıkmayın, konuşmanız kısa, adımlarınız dikkatli olsun, peki öyleyse!” (s.136)

Xoş, atiliq burçuñ deysen, atiliq burçumni ada qilmay qaysi biriñni talada qoydum? “Peki, babalık görevin diyorsun, babalık görevimi yerine getirmeyip hanginizi sahipsiz bıraktım?” (s.160)

Burunlarda uni körsila yiraqtin ikki pükilip tazim qilip qolini sozup kélidigan, néme dese “xoş, maqul, hazir “dep qol bağlap turidigan mulayim, rayış micez Sattar

hamut muşumu-he? “Önceleri onu görünce uzaktan iki kere eğilip selam verip elini uzatan, ne dese “**tamam**, olur, hemen” diyerek ellerini kavuşturup bekleyen o yumuşak huylu, nazik Sattar Hamut bu mu?” (s.108)

III.3.5.4. xop

Hürmet bildiren olumlu bir cevap ünlemi olup, cümlelerde “iyi, olur” anlamında yer alır (Necip, 2013: 167).

İncelenen metinde, 1 adet “xop” ünlemi tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede bir durumu onaylama veya kabullenme anlamında kullanılmıştır:

...**xop** bolsun, vay biçarilerey... “...**tamam** olsun, yazık zavallılara...” (s.44)

III.3.5.5. lebbey

Saygı belirten olumlu bir cevap ünlemidir ve cümlelerde “emredersiniz!, buyurun!, nasıl isterseniz?, sizi dinliyorum?” gibi anlamlar taşır (Necip, 2013: 254).

İncelenen metinde, 1 adet “lebbey” ünlemi tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede bir itaat ve saygıyı ifade etmektedir:

Dora kolavétiptu, altun qézivétiptu dep aňlidim, ya ularni men çillap kelmidim, burunqi çağlarda Sadir İsmayılğa tik béqip qaraşqimu eyminip, néme dese ‘lebbey’ dep külüp turidiğan bu adem bugün uniňğa xuddi muzğa daraňğa atqandek qopal tegmekte. “Maden kazıp çıkarmışlar, altın bulmuşlar diye duydum, yoksa bunları ben mi uydurdum? dedi. Eskiden, Sadir İsmail’e korkarak doğrudan bakmaya bile cesaret edemeyen, ne dese ‘**emredersiniz**’ diyerek gülümseyen bu adam, bugün ona buz gibi sert ve soğuk bir şekilde karşılık veriyordu.” (s.106)

III.3.5.6. elvette “elbette”

Ar. kökenlidir. Cümle başında edat olarak veya cevap ünlemi şeklinde “elbette, tabii, muhakkak, mutlaka” anlamlarıyla kullanılır ve tekit işlevi görür (Hacıeminoğlu, 2015: 240).

İncelenen metinde, 15 adet “elvette” ünlemi tespit edilebilmiştir. İçlerinden 10 örnek cümle seçilmiştir.

Cümlelerde bir şeyin kesin olduğunu, kaçınılmaz olduğunu veya doğal bir sonucu ifade etmek için kullanılmıştır. Hem onaylayıcı hem de kesinlik belirten bir anlam taşımaktadır:

Men tağda bulbul bilen bille yaşaydığan tursam, uniñ sayraşliriniñ qandaq, yiglaşliriniñ qandaq bolidiğanlıqini elvette bilivalimen, hakim dada. “Dağda bülbül ile birlikte yaşasam, onların nasıl şakıdığını, nasıl ağladığını **elbette** bilirim, hakim bey.” (s.150)

Sizçe bu işlarniñ hemmisi sayahet orni qurğanlıqniñ kasapitimu? Elvette! “Sizce bu işlerin tamamı seyahat yerine kurulan bir tuzak mı? **Elbette!**” (s.87)

Tebiet iradisige qilingan muxalip qilmişniñ cazasi bolidiğu, elvette cazasi bolidu. “Doğaya karşı yapılan bir müdahalenin cezası olacaktır, **elbette** cezası olacaktır.” (s.88)

Yultuzğa öziñiz qiliñ dese, etigende elvette göş, köktatliri uşşaq toğralğan şova gürüçni tallaydu. “Yıldız’a ‘Kendin yap’ denilse, öğlen yemeğinde **elbette** küçük küçük doğranmış sebzeli ve etli pilavı seçer.” (s.150)

Bu çoñ iş, canniñ işi, sultan eli yéniğa burulup oğlığa udul toğrilandi, çirayi ciddiyy tüs aldı, şuña elvette oyliniş lazım bolidu-de. “Bu büyük bir iş, hayat meselesi; Sultan Eli arkasını döndü ve doğrudan oğluna yöneldi, yüzü ciddi bir ifade aldı, bu yüzden **elbette** düşünmek gerekiyor, değil mi?” (s.159)

Partliş benide dora, kapsol dégenler dövilinip turuptu, uni başquridiğan adem elvette Sattar hamut. “Patlayıcı madde ve kapsül gibi şeyler yığılmış durumda, bunları yönetecek kişi **elbette** Sattar Hamut.” (s.37)

Uni elvette bir yerge yiğiş, işençilik birisiniñ qoliğa tutquzuş kérek. “Bunları **elbette** bir yerde toplamak ve güvenilir bir kişinin eline teslim etmek gerekiyor.” (s.37)

Sattar hamut sultan hakimniñ rapaviti bilen buyerde érişken capasiz rahatlik turmuşitin, amet-baylıqtin ayrilip qélişni elvette xalimaytti. “Sattar Hamut, Sultan

Hakim'in rehberliğıyle burada ulaştığı rahat ve konforlu hayattan, servet ve zenginlikten **elbette** mahrum kalmak istemezdi.” (s.41)

Bar-yoqi üç-töt ay qiliş mumkin bolidiğan bu ticarettin kélidiğan şunçilik payda elvette az emes idi. “Sadece üç-dört ayda yapılabilecek bu ticaretten elde edilecek kazanç **elbette** az değildi.” (s.71)

Şutapta yénida Sattar hamut bolmay qaldi-de, u añlisa elvette xuşal bolmay, eqil körsetküçisige çin köñlidin yene bir qétim teşekkür éytmay qalmaytti... “O anda Sattar Hamut ortada kalmadı ve o, anlayınca **elbette** mutlu olmadı; akıl veren kişiye içten bir kez daha teşekkür etmeden duramadı...” (s.74)

III.3.5.7. bolidu “olur”

İncelenen metinde, 4 adet “bolidu” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde çoğunlukla bir öneri, teklif ya da durumu onaylama, kabul etme anlamında kullanılmıştır. Aynı zamanda, bazı durumlarda karşılıklı bir koşul ya da şartla birlikte kullanılarak onay verilen eylemin gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir:

Umu bolidu, lékin asasiy meqset böre öltürgüçiniñ obrazini gevdilendürüşke qaritilişi kérek, dedi sultan eli. “O da **olur**, lakin esas amaç kurdu öldürenin imajını yansıtmak olmalıdır, dedi Sultan Eli.” (s.59)

Bolidu, maqul emise, dedi u mamut haciğa. “**Olur**, uygun ise, dedi o, Mamut Hacı’ya.” (s.91)

Bolidu, hazirla he... “**Olur**, hemen şimdi yap...” (s.101)

Bolidu. Lékin senmu yüzmiñ koy pulni aldimğa taraq-taraq sanaysen! “**Olur**. Lakin sen de yüz bin koyunu önümüze çatır çatır sayacaksın!” (s.108)

III.3.5.8. bolmaydu “olmaz”

İncelenen metinde, 2 adet “bolmaydu” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir şeyin imkansız ya da gerçekleşmesinin olasılıksız olduğunu belirtmek amacıyla kullanılmıştır:

*Hazir hava soğuqraq, **bolmaydu** aka.* “Şu anda hava biraz soğuk, **olmaz** abi.” (s.46)

***Bolmaydu.** Böre néme üçün özidin neççe hesse çoñ hayvanlarga hucum qilişqa, ularni meğlub qilişqa qadir?* “**Olmaz.** Kurt niçin kendisinden birkaç kat büyük hayvanlara saldırabilir ve onları yenebilir?” (s.46)

III.3.5.9. mumkin “mümkün”

İncelenen metinde, 3 adet “mumkin” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir şeyin olabilme ihtimaline karşı bir olasılık, ihtimal ve bazen de kesinlik ifade etmek için kullanılmıştır:

*Bu **mumkin**, eñ muhimi işeñç, cesurluq, küç.* “Bu **mümkün**, en önemlisi inanç, cesaret ve güç.” (s.46)

*Mumkin bolmayçu, bu elvette **mumkin**.* “Mümkün olmaz mı, bu elbette **mümkün**.” (s.20)

*Qonaq ögze boyi boy tartip, kévez her terepke şaxarap boluşüçe ösüverdi-yu, qonaq10 -ayniñ bésidimu pişmidi, kévez10 -ayniñ axiridimu éçilmidi, kévezniğu bugün éçilmisa ete éçilar dep teme bilen saqlap turuş **mumkin**, emma qonaqni saqlap turuş mumkinmu?* “Bitki sıra boyunca boy atıp uzadı, pamuk ise her tarafa dallarını yayabildiği kadar büyüdü; ama bitki 10.ayın beşinde olgunlaşmadı, pamuk ise 10.ayın sonunda açılmadı. Pamuğu bugün açmazsa yarın açar diye umutla beklemek **mümkün**, ama bitkiyi bekletmek mümkün mü?” (s.145)

III.3.5.10. yaxşı “iyi”

İncelenen metinde, 1 adet “yaxşı” ünlemi tespit edilebilmiştir.

İncelenen cümlede kişinin durumunu belirten olumlu bir ifade olarak kullanılmıştır:

Yaxşı, öziñizçu? “İyi, ya siz?” (s.82)

III.3.5.11. toğra “doğru”

İncelenen metinde, 4 adet “toğra” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde doğrulama, onaylama, bir şeyin doğru olduğunu vurgulama amacıyla kullanılmıştır. Hem doğrulama hem de söylenenin kabul edildiğini ve konuşmalarda durumları netleştiren, anlamı pekiştiren bir işlevdedir:

Toğra bir cüp... Tova, qaçanlarda peyda bop qalğan bolğıydi bu yerge?
“**Doğru**, birkaç tane... Aman Allah’ım, bu buraya ne zaman gelmiş olabilir?” (s.130)

Bu toğra, biraq oylansiñiz qaysi tereplerdin oylinisiz? “Bu **doğru**, ama düşünürseniz hangi yönlerden düşünüyorsunuz?” (s.159)

Toğra, kötirige bérisiz. “**Doğru**, borcunuzu ödersiniz.” (s.58)

Toğra, toğra, añsiz hayvan bolğiniñ üçün uniñ némilikini bilmeysen-de, pul dégen on sekkiz miñ alemniñ nicatlıq tüvrüki, insan hayati ve bext-saaditiniñ oq yiltizi, étiqadniñ muqeddes qıbligöhi, yene... “**Doğru, doğru**, bilinçsiz bir hayvan olduğun için onun ne olduğunu bilmiyorsun; para dediğin şey on sekiz bin âlemin kurtuluş anahtarı, insan hayatı ve mutluluğunun temel kökü, inancın kutsal kıblesi ve daha fazlası...” (s.67)

III.3.5.12. meyli “uygun,olur”

Cümle içinde “olsun, olur, peki kabul, hoş” şeklinde kabulleniş ifade eder (Necip, 2013: 270). Kullanıldığı bağlama bağlı olarak, kişi bir teklife olumlu yaklaşabilir, bir durumu onaylayabilir veya herhangi bir itirazı olmadığını belirtebilir.

İncelenen metinde, 6 adet “meyli” ünlemi tespit edilebilmiştir.

Cümlelerde bir durumu kabul etme, onaylama veya esneklik gösterme anlamlarında kullanılmıştır:

Férmiğa könelmidim, yéziğa kétey, déhqançiliq qılay déseñmu meyli. “Çiftliğe alışamadım, köye gideyim, çiftçilik yapayım diyorsan da **olur**.” (s.41)

*Undaq bolsa **meyli**, tevekkül! “Öyleyse **tamam**, hayırlısı olsun!” (s.43)*

***Meyli**, toxtamn mini yirtmaqçı bolsila yirttuq, biraq... “**Peki**, eğer sözleşmemi yırtmak istiyorsanız, yırtın, ama...” (s.107)*

***Meyli** yuqiridin qandaq bésim işletse işletsun, sadir emdi qararidin yanmaydu. “**Peki**, yukarıdan ne tür bir baskı uygularlarsa uygulasinlar, Sadir artık kararından dönmez.” (s.117)*

***Meyli**, uquşup baq emise. “**Tamam**, bir deneyelim o zaman.” (s.130)*

***Meyli**, sile dégen gepke men néme deyttim? “**Tamam**, sizin dediğiniz şeye ne dedim ki ben?” (s.133)*

IV. TABLO

IV.1. “Böre Ana” Roman’ında Edatlar Tablosu

Son Çekim Edatları						
İsimlerin Yahn, Zamirlerin İlgi Hâli İle Birleşen Edatlar	Adet		İsimlerin Yönelme Hâli İle Birleşen Edatlar	Adet	İsimlerin Çıkma Hâli İle Birleşen Edatlar	Adet
bilen	461		qeder	1	kéyin	28
üçün	28		qarşı	2	burun	3
arqiliq	4		yarişa	1	ilgiri	5
dek~tek	167		qarap	21	tartip	9
toğruluq	9		oxşaş	13	başlap	11
kebi	3		ait	2	béri	13
qatarliq	1				başqa	4
					özge	1

Sona Gelen Edatlar	Adet
-mu	99
-ğu / -qu	27
-çu	27
-la	94
-de / -te	100
emes	103
bolsa	37
-ki / kim	29
-kin	13
-a	14

IV.2. “Böre Ana” Roman’ında Ünlemler Tablosu

Duygu Ünlemleri	Adet
ah	3
vah	1
ha-ha-ha	8
him	1
apla	3
vay	5
apirin	1

Seslenme Ünlemleri	Adet
ey	3
hoy	2
hey	18

Gösterme Ünlemleri	Adet
mana	50
ene	5

Sorma Ünlemleri	Adet
qéni	6
he	5

Cevap Ünlemleri	Adet
hee	14
yaq ~ yoq	55
xoş	7
xop	1
lebbey	1
elvette	15
bolidu	4
bolmaydu	2
mumkin	3
yaxşı	1
toğra	4
meyli	6

IV.3. “Böre Ana” Roman’ında Bağlaçlar Tablosu

Sıralama Bağlaçları	Adet
hem	129
ve	257
bilen	75
yana (yene)	5

Denkleştirme Bağlaçları	Adet
yaki	30

Karşılaştırma Bağlaçları	Adet
ne... ne...	12
ye(ya)... ye(ya)...	1
gah... gah...	6
...mu ...mu	2
birdem... birdem...	2

Cümle Başı Bağlaçları					
“fakat” Anlamı Verenler	Adet	“eğer” Anlamı Verenler	Adet	“çünkü” Anlamı Verenler	Adet
peçet	14	eger	4	çünkü	19
lékin	56	mubada ~ mabada	8	şuña	63
amma~emma	128				
biraq	35				
Netice ve İzah Bildirenler	Adet	Benzerlik Anlamı Verenler	Adet		
belki	2	goya	39		
hetta	21	xuddi	151		
halbuki	2	beeyni	4		
vahalenki	1				
bolmisa	16				
eksiçe	5				
démek	7				
kaşki	2				
yeni	1				
bolupmu	1				

Transkripsiyon Aktarma

Böre Ana

Toxti Ayup

Şıncañ Xalq Neşriyatı 1999-yıl

Birinçi Bab

Baharniñ axirqi künliri...

Yaylaqta qarniñ axirqi parçilirimu érip tügigen, u peqet tağniñ teskey terpidiki yanbağırlarda ve tağniñ égiz çoqqiliridila qara qışniñ qehritan soğuş çağlirini eslitip kümüştek yaltirap körünetti. Téxi hepte igirila xuddi késelçan ademniñ çirayidek sarğuş xunük ve köñülsiz körünidigan keñ yaylaq bugün yeşilip sus yeşilçiliqqa purkengen, uniñdin isqa oxşaş köküç reñ, nemxuş isiq hor kötürületti. Tağ ustidin yénik soqoatqan qurğaq şamal hélimu soğuş idi. Biraq u yenila tağ naxşsiniñ eks sadasidek yéqimlik, lerzan, quyaş nuridek yumşaq hem rahatlik tuyulatti. Uniñ bovaq tınıqliridek illiq nepesliride özgice mezziaik puraq, ekçigen yerniñ ve dévirqay bilen arça yapriqiniñ nemlengendin kéyinki küçlük hidi...

Kök böre şepsiz iorğılap qarığailiq arisidin çiqip keldi. Uniñ köpken, peske sañgiligan yélinliri iorğıliganda ikki ianğa çaiqilip baratti. Özimu körünerlik oruqliganidi, iota hem qorsaqliridiki kül reñ, aquç tükler purlışañgu körünetti. Qaçanlardidur iérimi üzuvétilgen, emdi diqmaqlışip qalğan kalte quiruqi uni tebiyy güzelligi ve seltentini yoqatqan capakeş hem biçare qilip körstetti. Emma vucudida küç, tuyğunluq ve öz-özige bolğan adettin taşqiri işenç turgup touratti. Gevdisi tolğan, putliri uzun hem quvvetlik idi. Vucudida hayatliqni eimendürgüçi, qorqunçqa salğuçi iavaai vehşiylik közliride gaiet küçlük köküç nur çaqnap turatti. Böre deria yaqsğa kélip, deria süiiniñ heivetlik şarqıraşariğa tuyğunluq hem pevquladde ötkür sézimi bilen qulaq silip turdi.

Yaylaqniñ gerby teripide şimaldin cenubqa tar, emma ikki qirğıqi qiliç bilen késp çüşürülgendek tik aq téke deriasi éqip turatti. Deryaniñ [s.1] opqunluq şox éqiti başqıçe idi. Mervaiittek çéçilip turğan aquç bujğunliri piraqtin xuddi simaptek yaltirap közni çaqtatni, taştin-taşqa urulup, küvecep aqidigan heyvet dolqunliri yailaqtıñ boluq ösken ot-çöplirige toiunup semrigen bir top atniñ tinimisiz şox çépişlirini eslitetti.

Uniñdin taravatqan güldürligen üzülmes heivetlik sada zéminni titritetni, tağ içini lerzige salatti...

Börini körüp qizil tumşuq çoğundekler (izahat : çoğundek-tağda yaşaidığan, şekli qağğa oxşaidığan bir xil quş.) Asmanda ensiz çuñuldaştı ve aldirap ténigendek allıqayaqlarğa uçup birdemdila közdin ğaiip boluştı. Emma böre çoğundeklerni körmigendek, çoñuldaşlırını tañlimıgandek, teşvişlirige perva qılmıgandek idi.

Böre peske çüşüp, tağ tériki tüvige kélip, uni-buni puap kördi. Etrapta quruq haraq botulkiliri tamaka qapliri, solıav xaltılar çéçilip iatatti böre uniñdin yirginip néri ketni. Béşiti kötürüp, nemxuş havanı teme bilen purap baqtı. Böriniñ bugün novdin teliıi kelmigini, şuña uvisğa olcisiz qaitip kétivatqını néniq. Meili témila bolmisun, tuniñ emdi uvsıǵa qaytidıǵan vaqii yetti. Vucudida uni nepesséri aldiritivatqan, teqezza qilivatqan, içini köidürivatqan, séğindurivatqan pevquladde nazuk sézim küçi uni qanaet bilen toiunuşqa ündimekie, meilini öz uvisıǵa tartmaqta... Böre qağineq, ziriq, arça ve azǵan bilen bükkide qaplangan tağ baǵrını boılap, xuddi pilanniñ soılışıdek çebdeslik bilmn yuqırıǵa yamaştı...

Taǵniñ bürtüp çıqqan qoram taşlırı kök, böriniñ tükirim kök, xuddi tağ bilen bir can, bir tendek... Vucudi, cismi aşu köpköklük içige iugurulup ketkendek idi...

Böre heş-peş déǵüçe öz uvisiniñ aldıǵa, etrap qoyuq arça hem ziriq bilen qaplangan tağ öñküriǵe yétip keldi. Uǵulǵınıǵa bir aydın aşqan, közliri yéñıla éçilǵan böre küçükliri anisiniñ tonuş, méhirlik hidini anisi derya boyidiki çéǵidila purap ölkürgen, şuña hemmisi öñkür aǵzıǵa çiqip teqezzalıq bilen telmürüp turuşqanıdı. Anisi öñkür aǵzıǵa kelgen haman beş küçük ğiñşip yélinginiçe anisiǵa teñla taşlıniştı. Tecribilik ana balilirini öñküрниñ eñ içkiri yérige, pinhan xetersiz ve illiq makanıǵa başlap kirdi. Astıǵa bir qevet şıvaq, emen ve qoy yuñi yéyilǵan öñkür içi issiq, nemxuş hem rahmetlik idi. Kalte quyruq böre qoy yuñi üstide putlirini uzun sunup, béşini yerǵe qoyup, yéniçe sunaylinip yatti. Éçirqap ketken böre küçükliri anisiniñ baǵrıǵa taşlinip, süt bilen tomşayǵan yumran emçeklirini talişip émişke başlıdı. Emçikiniñ boşqine aqrışı içidiki şérin ğidiqliniş şunçılık lezzetlik idiki, kalte uyruq vucudidiki bésiş mumkin bolmaydıǵan bu çeksiz lezzettin mestxuşlinip, putlirini téximu uzun sunup, gevdisini kérip, [s.2] ixtiyariçe taşlap cemicit yétip ketti.

Neqeder uluǵ xilvet, illiq makan-he bu? Kalte quyruqniñ talay ecdadlırı, hetta özimu muşu öñküride tuǵulǵanıken, bu şöhetlik keçmişlerni uruq-ejdadiliriniñ öñküрниñ taş

yuçuqlırığa, yériqlırığa siñip ketken tonuş puraqlırı, anısı özini tevellut qılğande vucudidin tamçığan qan, ana bağridin ağzığa témip çuşken herbir yutum süt uniñğa eslitip turatti. Mana emdi uniñ çoñıyıp, vayığa yétip bu qedimiy muqedes öñkürde muşu balilirini ikkinçi qétim tevellut qılışı...

Sütke boluşıçe, qénip, toqluq rahitidin téni yayrap ketken küçükler anisiniñ bağridila özini her terepka taşlışıp tatlıq uyquğa kėtişti. Baliliri toyivedi, kalte quyruqniñmu etigendin béri vucudini aramsızlanduruvatqan açlıqı bésilip, üç-içidin rahet tépip qaldı. U xuddi uxlıgandek cimcit yatatti, emma közliri oçuq idi...

Şu qétimqi pacie baliliriniñ özige egişip derya terepke emes, éziqip-ténep, kültük qar bilen qaplangan yaylaq terepke qaçqanlıqıdin yüz berdi. Şu qétim, qar qélin yağqan künniñ etisi u kök yayla bilen bille balilirini egeştürüp qışlaqtiki бүк çiglıqqa qoyuvétılgen bir top malğa tégiş üçün tağdın çuşken. Etigini malçılar téxi öyidin çiqip ülgürmigenidi. Bu ov üçün yaxşı peyt. Kalte quyruq bilen kök yayla balilirığa teyyar olca bilen ozuqlınıñni emes, muşundaq çağda ovğa sélip, ularğa öz nésivisini qandaq tépip yéyiş usulini ögitişi, qisqısı, ular öz baliliri aldida ata-anılıq burçını sadaqetlik bilen her qandaq xevpke tevekkül qılğan halda ada qılışliri kérek. Bundaq burç bōriler üçün uluğ hem muqeddes. Bu arqılıq ularniñ balilirığa miras qilip qalduridığan nersiliri nahayiti ciq. Baliliri hayatlıq dunyasiniñ küçlük hökümrani, tebietniñ himirilmes gevdisi süpitide yaşaş üçün, öziniñ rohiyitide, vucudida nurgun xaslıqlarnı apiride qılışı zōrūr. Ular anısı aq süt bilen toyunduruvatqan, erkilitivatqan çağdiki adettin taşqırı mulayimlıq, méhribanlıq hem öz hayatiniñ eminlikı, asayışlıqı üçün birlik, ömlüknıla emes, muhimi, adettin taşqırı baturluq, casaret hem héçnimidin ayanmaydığan vehşiylik, rehmsizlikni üginişi kérek...

Eñ aldida kalte quyruq bilen kök yayla, uniñdin kéyin baliliri qélin çiglıq arisida tivış çiqarmay ömilep ilgirilep mal topığa yéqınlaştı ve birdinla çig tüvidin purjinidek qañqip çiqip mal topığa şiddet bilen taşlınişti. Ularniñ etiyazda tuğulğan sémiz töl qoydin birni purlap bésip, tuşmu-tuştin çişlep-tartişıp yep tügitişi üçün, héçqançe vaqıt ketmidi. Lékin şu peyitte, bōriler her qaçan duç kéliş éhtimalı bolğan iş axir yüz berdi. Qotan tereptin üç atlıq adem qıqas-süren sélip, miltıqlırıdin oq üzginiçe bōriler üstige at çapturup kélşti. Kalte [s.3] quyruq balilirığa baş bolup udul derya terepke yava téreklik arisiğa qaçtı. Arqısıdin étılğan oq qulıqı tüvidin vıjildap uçatti. U közni yumup açquçe yava téreklik arisiğa bērip ölgürdi. Emma keynide ne kök yayla, ne

baliliri körünmeytti. Kalte quyruq oqtek yögürüp deryani késip ötti-de, tağ ustige çiqip etrapni közitişke başlıdi. Uniñ vehime hem halaket qorqunçidin çoğdek yénip ketken ötkür közliri şuan yaylaqtiki mudhiş menzirini ilğa qıldı. Üç atlıq adem atlırini boluşıçe çapturup, yaylaqtiki kültük qar ustide böre balilirini qoğlap yüretti. Qorsaqqıçe çöküp kétédiğan qélin qarda yaş bōriler her qançe yögürüpmu atlardın üzüp kétélişi mumkin emes idi. Kalte quyruq hesret ve gezeptin calaqlap titrep, elem ve qisas uçquni uçqundap turğan közliri bilen hemme işni körüp turdi. Atlıqlar yaş bōrilerne kaltek bilen urup bir-birlep yiqitişti ve tağarliriga solap atlıriga artışti. Kalte quyruq şu çağdila es-hoşini tépip can-cehli bilen peske taşlandı. U kök yayliniñ nege ketkenlikini bilmeytti. U emdi özi yalguz atlıq malçılar bilen yekkimu-yekke élišmaqçı, şu arqılıq balilirini qutulduruvalmaqçı boldi-de, atlıqlarniñ aldini közlep yaylaq terepke yögürüp ketti. U deryadaki muz arilaş éqivatqan sudın qandaq üzüp ötkinini, deryadın ötkendin kéyin bedinidin suniñ qandaq şurqirap quyulivatqanlığını bilmeytti. U çatqallıqtın éşip, kültük qar üstide yögürüp kétévétip tosattınla taşyolda qatar kélivatqan aptomobil kalonini körüp qaldı. Uniñ yéqinqi yillardın buyan muşu zémında peyda bolup qalğan bu gelite mexluqniñ gevdisiniñ şu qeder yoğan, avaziniñ şu qeder küçlük ve yéqimsizliqığa eqli etmeytti. U bu mexluqlarniñ tézraq közdin yutuşını kütüp, bir tüp qağinek tüvide xéligiçe tügülüp yattı. Gelite mexluqlar közidin yutup, böre ornidin turğanda atlıqlar allıqaçan közdin ğayıp bolğanıdi. Şu an kalte quyruqniñ vucududa zahir bolğan adettin taşqiri küçlük hesret ve cudalıq derdi ağzidin xuddi hazıdar ademniñ yığisidek sozulup étilip çiqti:

-hu... V... V..!

Kök yayliniñ şuniñgiçe iz-dériki yoq idi. Kök yayla- he! Muşu zémındaki bōriler qevminiñ aşu küçlük serdari! Némimu qorqutalığan, baş egdüreligen uni? Ov üstidiki ceñ, tağ tékisi bilen yekmu-yek élišişlar, malçı itlarniñ qorşavlırı ... Uniñ gezepke kelgen çağdiki kök yaylisiniñ tik turup kétéşlirige, közlriniñ yalt-yult qılıp qehirlik yénişliriga qaysi mexluq udul tikilip qariyalığan? Hayat – mamatlıq élišiştä ötkür, quvvetlik çışlırı bilen birlä qétim çışleşlirige qaysi küçtüñgür reqibi çidalığan? Kalte quyruqni söyündüridiğan, amraqlığını kelturidiğan acayip kök yayla idi u!

Kalte quyruq şu kéçe öñkürde özi yalguz muñlinip, ğeribsinip yattı. [s.4] Balahesriti, cudalıq derdi içide kéçiçe ğiñşip, huvlap çiqti. Emma uni birdinbir avunduruvatqan, uniñğa teselliy béğışlavatqan nerse qorsiqidiki yéñi canniñ tipirlaşlırı, tinimsiz

midirəşliri idi. Kök yaylini  her qa an qutrap turidigan rohiy te naliqidin apiride qilingan y ni can her q tim midirliɡanda, t p ekligende hazidar anini  elem ve hesretliri yiray-yiraqlarɡa qoɡlinip ketkender tuyulatti. Bu midir aş, bu t p ekle ni  ana vucudiga bex   tidigan s zimi  u qeder tatliq,  u qeder   rin idiki... Kalte quyruq etisi qarliq dalada kök yaylini  izini purap izdep k tiv tip u tuntut tonu  ve ğelite pura  arila misini hidlap qaldi-de, şu terepke oqtek y ɡ r p ketti. Ta  ba rida qa andur bir çağlarda ta  üstidin  ulap çuşken yo an qoram ta  tüvide kök yayla bilen bir adem sozulup yatatti. Kök yayla u ademni  karniyiga   iz sal ini e q tip qalɡanidi. K krikidin h limu asta sir ip   ivatqan qandin aqu  hor k t r l p turatti. Közliri o uq, uni din yenila burun idek  eyur, ateşlik k    nur çaqnap turatti.

 lgen ademni  teleti tolimu paciellik ve qorqunçluq k r netti. Y zliri kökergen,  sil an, k z qar uqliri  anaqliridin çaçrap  iqip ketkenidi.   izidin sa gilap qalğan tilini  astida qan arila  qizğuç köpük muz bolup q tip qalğanidi. Kalte quyruq huvlimidi,  i  imidi, h  bir teşviş, qurqun siz kök yaylini  y niga keldi-de, uni  di giyip turğan qulaqlirini, ba -közlrini m hri bilen purap ketti. Ah, neqeder eziz, tonu , y qimliq pura ! U kök yaylini  y niga k lip, goya uni  sovup qatqan vucudini öz gevdisi bilen issitmaq i bolğandek bir pes t   l p yatti. H limu tiklişip turğan kök yaylisiga, qorsa , sa risiga bir xil m hirlik erkile  bilen suvunup ketti. Kalte quyruq vucudida emdi n mi qidur adettin taşqiri xatircemlik h s qilip turatti. Qorqun , vehimidin qil e eser yoğ idi! Bir  a da uni   tki r s zimliri yiraqtin bu yaqqa qarap k livatqan ikki atliq ademni bayqap qaldi, hoşyarlinip ornidin turup, u terepke segeklik bilen qula  saldi-de, goya kök yayla hazirla ornidin turup  zige eğişip ma idig ndek, keynige qarap-qarap qoyup, qoyu   atqalliq arisiga kirip  ayip boldi.

... Uyqusiga qan an b re küçükliri putlirini sozup, bellirini igip esnep k rildi, andin anisini  dümbisige, boyun hem b  iga yami i qa ba lidi. Balilirini  qorsaqliri s ttin tompay an, nepesliri issiq, bedenliri mamuqtek yumşaq idi, putliri diqmaq, emma quvvetlik, tompay k r netti. Balilar... Kalte quyruqni  kök yaylidan ayril andin k yinki cudaliq hesritige hemderd bol u i birdinbir quvan i. Peqet muşu balilirila  tken yili qıştiki paciellik keçmişini, x lila yitilip qalğan balilirini atliqlarini  kültük qarda qo lap yürüp, orup yarilandurup tağarğa tiqip qanda   lip ketkenlirini hem kök yaylini  qoram ta  tüvidiki ölüm [s.5] menzirisini untulduridu. Ularini  tinimsiz midir a liri, közi   il andin k yinki şoxluq bilen oyni i liri, tatliq uyquliri kalte

quyruqni yaşaşqa, yaşığandimu öz erki, qeyserlik ve çidamlıq bilen yaşaşqa undep turidu.

Öñkür içige sirttin sus, girimsen nurçeşmisi uçup irdi. Böre küçükliri u nurdin aciz közlirini çimçiqlitip, uniña heves hem qızıqış bilen hañqétip qarap kėtişti. Kalte quyruq likkide ornidn turdi. Durus, baharniñ muşundaq künliri balılarni aptapqa, şamalğa sélişniñ obdan peyti. Ular hayatlıqnıñ öñkür içidila tügellenmeyd iğanlıqini, tebiette ularğa quçaq écip turğan nurgun, nahayiti nurgun nersilerniñ barlıqini bilişi, ular bilen tonuşı kerek.

Kalte quyruq balilirini egeştürüp öñkür ağzığa çıqti. Öñkür ağzıda, çatqallar arisida turup etrapni nahayiti éniq körüş mumkin idi. Böre küçükliriniñ marcandek yaltirap turğan kiçikkine közliri küçlük nurgu nahayiti tézla könüp ketti.

Peste – tağ bağrida baş-ayığa köz yetmeydiğan yapyéşil qariğayzarlıq közge taşlinatti. Ular goya bu muqeddes tağqa bağrini yéqip, quyaş aptipiniñ rahet, asayışlıq içide müğüdevatqandek, xiyal sürivatqandek idi. Ormanlıqtinmikin yaki aq téke deryasidinmikin, eytavur yıraq-yıraqlardın xuddi tağ kelküniniñ kéçidiki heyvetlik şavqunığa oxşaş tinimsiz gürüldigen avaz kéletti. Bu şamalniñ küçiyişige yaki acizlişışığa egişip özgirip baridiğan ançilikla gürireş, gürüldeşke oxşımaytti. Bu yerni havağa, havani yerge, mevcudluqni rohqa, rohni mevcudluqqa aylandurivatqan gayet zor içki énérgiyeniñ toxtavsız herikitidin balqip çiqivatqan avaz idi. Güpüldep, üzülüp-üzülüp soqivatqan, teñdaşsız zor bequvvet bir yürekin oxçup taravatqan hayatlıq küçi yer ve havaniñ tomur-tomurlirini qizitip, çeksiz bir boşluqqa qarap éqivatqandek qılatti. Bu yürek kainat apiride bolğandin biri ene şundaq soqup keldi. Bu uluğ teñdaşsız ilahiy küçniñ meñgülük düpüldeşliride, heyvetlik şarqıraşlirida ölmes bir ahañ yañrap turatti. Bu meñgü éytıp tiügetkili bolmaydiğan mevcutluq naxşisi idi, bu naxşıda şundaq bir milodiye bar idiki, u hayatlıqnıñ şadiyane küyigimu, bext tentenisigimu, mamatlıq ve halaketniñ hesretlik haza-mersiyisigimu oxşap kettetti.

Yığa ve külke avazi añlinip turatti. U böriniñ sozup-sozup huvlaşlırığa ve uniñ tağ arisidiki eks sadasığa oxşaytti. Bularniñ hemmisi mevcutluq, ebediy mevcutluq üçün idi, eks sada yerdin havağa, havadin yerge urulğan çağda uniñ şiddetlik zerbisidin tağlar tozğaqték tozup, deryalar can talişivatqan yaridar yilandek tolğınip kettetti. Şu çağda ularniñ vucudidin xuddi böriniñ közliridin balqığan nurdek köpkök ot uçqunliri

çaçrap çıqatti-de, u nahayiti tézla ğayet çoñ yanginga aylinatti, [s.6] u, zémin – mevcutluq teñrisiniñ uluğ, ebediy ölmes yüriki idi!

Kalte quyruq öñkür ağzidin qaytıp kirip, balilirini bağıra bésip tögülüp yatqınıçe xiyal sürüvétip şu qétimqi ovni ixtiyarsız eslep ketti. Qaltis ov bolğan idi-de, şu qétim kök yayla ikkisi baliliriğa mal topıa qandaq şepisiz yqinlişını, yéqinlaşqandin kéyin qoylarğa pevquladde téz ve şiddet bilen hucum qiliş kéreklikini, qoylarğa zerbe bilen taşlinip, uni yiqitip karniyini qandaq çaynap üzüvėtişni ögetkenidi. Şu qétim qoyların hali burunqidekla nahayiti éçinişliq boldi, kalte quyruq héçqançe küç serp qilmayla töl qoynıñ karniyiğa éğiz salğan çağda, yénidiki üç balisi tölniñ quyruq ve sağırisiğa yitilivatqan ötkür çışlirini teñla paturuşti. Böre baliliri üçün şunsi eceblinerlik boldiki, bu töl qoy goya şundaq bir teqdirini razimenlik bilen kütüp turğandek, azraq tépirlaş ve mereştin başqa héçqandaq qarşılıq qilmidi. Bu hal kalte quyruqniñ tolimu öçlikini keltürgenidi...

Kalte quyruq xiyal sürüvétip yene kök yaylini eske aldi. Uniñ yalguzluq ve yétimsiraştin aramini yoqatqan sezgüside kök yayliniñ qandaq ölgenliki toğrisidiki xiyallar manayqip yüretti...

Malçılar miltıqliridin pañ-puñ qilip oq üzgen çağda, çoğdek qépqızıl, çekittek kiçik bir nerse bōrilerniñ bēşidin “vij” qilip uçup ötkende, yaş bōriler hemmidin bek alaazade boluşqan. Ular pitrap qayaqlarğa kettikin? Yaki öziğe yétişelmey arqisda temtirep yūremdikin? Kök yayla qéçip kétivétip süritini astilatti. U etrapni hidlap, baliliriniñ tonuş puraqlirini izdevatqan çağda, kütülmigende “vaq” qilğan avaz bilen deslepte yerdin bir ğulaççe éğiz sekrep ketti-de, andin qélin çatqallıq arisiğa purlişip yiqildi. Şuan yer aylinip oñtey-toñtey bolup ketkendek boldi, aldi oñ putiniñ bēğişidin başlangan çidiğusız bir ağriqtin iñrap, putiğa ésilip qalğan polat qapqanğa ğezep ve heyranlıq bilen çekçiyip qaridi. Bu néme hal? Kiçikkinila bir nerse! Çoñlıqı tülkiçilik kelmeydiğan bu ğelite nersiniñ şunçilik mustehkem hem ğalipliği uniñ eqlige sigmaytti, şuña uni éziq çışiğa élip ğezep bilen çaynaşqa başlidi. Şunisi heyran qalarlıqki, uniñ héçbir yeri birer canlıq mexluqatqa oxşımaytti. Uniñ némisidur şaraqalaytti, taşlarğa tégiş ciriñligandek qilatti. Kök yayla uniñdin ademniñ puriqini tézla hidlap sézivaldi. Ah, derix! Uniñ şunçe ötkür közliri, hoşyar sezgüleri ve nazuk puraş sézimliri néme üçün bu qabahetni aldın bilivélişqa aciz keldi? Yaki u birqevet qum arılaş quruq topa astiğa kömüp qoyulğini üçünmu? Yaq, kök yayla ademlerniñ

ter ve yağ arılaş gélite puraqlirini çoñqur yer astidinmu purap sézivélişqa qadir. Toğriraqi, u pitrap, qayaqtindur temtirep yürgen üç balisiniñ gémide sekpare bolup, bu leniti ter ve yağ puraqlirini estin çıqargan. Şundaqtimu kök yayla ademlerniñ özidin eqilliq ve tedbirlik ikenlikige ten bergüsi kelmeytti. Şuña u özini haman ulardin ğalip ve bu zéminge heqiqiy hökümran ornida sézetti. Kök yayla qapqandin putini acritivliş üçün yulqunganséri qapqan uniñ put béğişini şunçe şiddet bilen qısışqa başlıdı. U qapqanga yene öçmenlik ve heyranliq bilen çekçiyip qarıdı. Şu çağda uniñ közliridin étilip çıqqan ğezeplik köküç nur qapqanniñ dat basqan qaramtul ğirvekliride yalt-yult qilip çaqnarp ketti. Qapqan taşteki éğir ve qopal idi. Bir uçı uniñğa, yene bir uçı yerge çoñqur qéqivétilgen tömür qozuqqa cétip qoyulğan tömür zencir kök yayla her qétim slkinip yulqunganda şaraqşığan avaz [s.7] çiqiratti. Kök yayla xudini yoqatqan halda qapqan bilen can-cehli bilen élišp, uni quvvetlik çişliri arisığa élip qarastitip çaynaşqa başlıdı. U qisas ve teñdaşsiz ğezep arilişip ketken esebiy tuyğu içide uşşaq çişliriniñ pare-pare bolup, sunup uvulup kétivatqanliqini sezmeytti. Qapqan ve zencir uniñ ağzidin aqqan şölgey arılaş qépqizil qan bilen boyaldı. Kök yayliniñ vucudini ottek köydürivatqan ğezep ve öçmenlik küçi bilen qanliriniñ varaşşıp qaynişidin astidiki qar érip, qumsañğu topa bilen arilişip ketti. Kök yayliniñ qara patqaqqa aylinivatqan topa üstide tinimsiz domulişidin dümbisiniñ köküç, sarguç, meyde ve qorsaqliriniñ aquç tükleri qapqara lay bilen meynetlişip ketkenidi. Bedinidin ot yalqunidek qiziq hararet ve aquç hor kötürületti. Közliri yürekni sirqiritivetküdek dericide dehşetlik ve qorqunçluq körünetti. Saq qalğan töt cüp éziq çışı yenila burunqidek mezmüt bolup, xencerdek hiñgiyip turatti.

Dala cimcit, peqet yiraqlardila bõrilerniñ sozup huvliğan avazliri añlinip turatti. Tumanliq asmanda cansiz pilildap turğan yultuzlar xuddi ayniñ taram-taram köz yaşliridek körünetti. Kök yayliniñ bulardin köñli buzulup közliridin bulduqlap yaş ketti. U némige yığlıdı? Némige nida qilip ğiñşidi? Qapqanga çüşüp ademlerniñ mehkum esiri bolup qalğini üçünmu? Yaq! Ezbirayi! U hazır özini mehkum tutqun ve yéñilğüçi dep oyliğini yoq. Biraq bir işni xata qilğandek... Bir qedemni, aşu bir qedemni köñül parakendküçlikide xata bésip salğandek...

Kök yayla qapqanni çaynavérip halidin ketti. U aşu halsıraş içide özini yenila here terpke atatti. Kalte quyruq hemrahiniñ yiraqtiki huvlaşliriğa qulaq salatti. Qulaqliri şu qeder sezgür, közliri şu qeder ötkür idi. U qapqanniñ qattiq qısışidin ügiliri ézilip kardin çıqqan put béğişini ve qan uyup küptek işşip ketken tapinini hedep yalaşqa

başlıdı. Uniñ birçağlardiki sezgür tapini emdi héçnersini sézer emes, emma uniñd iki çoğdek qızıq hararet bõriniñ népiz, yumran tilini köydüretti. U tağ keynige olturivatqan ayğa telpünüp uniñ arqisidin bar küçi bilen yügrigüsi, [s.8] uniñğa qoqlap yetküsi kélip, qapqanni can-cehli bilen çışlep çaynaşqa, uniñ bilen élišişqa başlıdı. Élišip-élišip mağduridin ketkendin kéyin, özini qapqan ustige taşlap bir pes cim bolup qaldı. U emdi ölümni, halaketni rayışlıq bilen kütivatamdu? Şundaq qilişqa mecburmu? Yaq, ölüm – halaket emes, öziğe ebediy ve muqeddes bolup tuyulidiğan rohtin cuda boluşla heqiqiy halaket! Kök yayliniñ mehkumluqqa hergizmu ten bergüsi kelmeytti. Uniñ tumurlirida oxçup éqivatqan qanniñ şiddetlik evcide yenila bir xil roh –hayatqa bolğan muhebbet ve hayatlıq hoquqini talişış üçün mevc urivatqan şepqetsizlik hem adettin taşqiri vehşiylik eks étip turatti.

Qarlıq dala asta-asta yorup, tağ üstide quyaş parqiridi. Uniñ tal-tal qizğuç nurliri qar üstide cimirlap kök yayliniñ közlrini çeqişqa başlıdı. Şivirğan uşqiytip barganséri küçeymekte idi. U etraptiki qar dövilirini uçurtup bõriniñ baş-közige zerp bilen uratti. Derya tereptin muzniñ soğuq evcidin çaraslap yérilğan avazi kéletti. Şu çağda bõre demmu-dem urulivatqan şivirğandin vucudini endiktürgüçi gelite tonuş puraqnı sézip qaldı ve hoşyarlıq bilen bēşini kötürüp, tumşuqini şivirğanga tutti. Şundaq ... Adem ... Yene atniñ düpürleşliri ... Démek kün çiqışı bilen ademlerniñ buyaqqa qarap kélivatqini éniq, “ah ,bu ademler... Ular hazırla, hazırla kélidu, deslepte öz amitige tentene qilişip qaqaqlap külüşidu, andin atlıridin sekrep çüşüp, téremni tetür soyup, yégimni şilip, oşuqimni kēsivalidu-de, göşümni qağa-quzğunlarga taşlap béridu...”Kök yayla muşularnı oylap qaytidin küç, quvvetke toldı ve put bēgişini qapqan qisqan yerniñ sel üstünrekidin şiddet bilen çaynaşqa başlıdı. Uniñ saq qalğan töt cüp çışliri yenila ötkür, mezmüt idi, uniñ putiniñ ustixanlirini qaraslıtıp ézişke mağduri yétetti. Bõre deslepte vucudiğa şuruldap taravatqan çidiğusız ağrıqtin qaxşap iñrap ketti ve ensizlik içide aldirap bēşini kötürdi. Yıraqtin tünügünki atlıq ademler udul buyaqqa qarap kélivatatti. “néme qilivatimen? Öz cismimni özüm çaynap nabut qilivatqinim nēmisi? Yaki ölümün, halakettin qorqupmu? – hesretlik iñrivetti bõre, emma u şuan yene öz tebiitige qaytti, –yaq, yaq, ölümün qorquş dégen néme? Öz-özümge şepqetsizlik qiliştin meqset erkinlik ve hayatlıqqa érişiş.”

Kök yayliniñ uşşaq tekşi çışliri allıqaçan ézilip, uvulup tügigen, töt cüp ötkür çışliri put bēgişiniñ ustixanlirini çaynap parçe-parçe qilivetkini bilen mustehkem péyini çaynap üzivétişke aciz idi. Bõriniñ yüriki güpüldep soquşqa başlıdı, ademler

barganséri yéqinlap kélivatatti, hetta ularniñ sözlişivatqan avazlirimu éniq añlinip turatti. Ular bir çağda, kütülmigende çatqallıq yénida uyaq-buyaqqa domilavatqan bõrini ilğa qildi ve [s.9] hayt-huyt qilişip varqirişip atlırığa qamça slişti. Atniñ tuviqidin çaçrap çıqqan qar bõriniñ üstige çéçildi. Del şu çağda bõrniñ axırqı şiddetlik çaynişi bilen teñ putiniñ péyimu üzüvételgenidi. Bõre deslepte bar küçi bilen qattıq yulqunuştın atniñ ayıgıdın ikki ğulaççe nériğa – qar azgılığa domilap çüşti, emma u qandaq téz yiqılğan bolsa, şunçilik tézlikte çaçrap qopup, üç putluq bolup tağqa qarap qaçtı. Uniñğa şunisi bek aydıñ idiki, ebediy ölmes tiriklik rohiy, matanet ve muhebbet emdi aşu tağlardıla qalğanidi, uni peqet aşu qametlik tağlarla öz qoynığa, panahığa alalaytti. Atlıqlar bõriniñ arqisidin tap bésip qoğlap kelmekte idi, varqıraşqan, huyqutqan avazlırı añlinip turatti, miltıqtın pañıldap étılğan oq bõriniñ qulıqı tüvidin vijildap uçup ötti. Aldidiki qarlar bürüt çañgiliğa çüşken kepter tükidek tozup ketti. Nihayet, atlıqlar bilen kök yaylıniñ arılıqı barganséri uzurap barmaqta idi...

Kök yayla arqisidin qoğlap kélivatqan atlıq ademlerniñ qarisi yütüşı bilen teñ, vucudidimu aldığa bir qedem çamdığudek küç-madarnıñ qalmığanlıqını hés qildi, hasırap şunçe téz nepes élivatqınığa qarımay, öpkisige hava yitişmeyvatatti. Herbir nepes alğanda, gélidin xırqırığan avaz añlinatti. Tili ağzıdın bir ğeriççe sañgilap ketkenidi. Qorsıqı nepes bilen mas halda içige bir kirip, bir tompyıp turatti. Çişlep üzüvételgen aldi putiniñ bégışlırınıñ göş-peyliri allıqaçan muzlap bir tal tayaqtek qétip qalğanidi. U üç putluq bolup, nimcan yilandek teste skrülüp tağ bağıridiki qéri arçınıñ qélin şaxlırı arısığa yoşurunuvıldı ve etrapqa segeklik bilen qulaq sélişqa başlıdı. Etrap cimcit, goya kainat soğıuq dehşitidin muz bolup qétip ketkendek...

Kök yaylıniñ xatircemsizlikı téxiçe tügimigenidi, u bir xıl teşviş-alaqzadilik içide tügülüp arça astıda bir pes yattı, qançilik yatqını uniñğa namelum idi.

Quyaş etigende tağ üstidin şunçe çiraylıq, tap-taza nurlırı bilen közni çaqnıtıp parqırap körünsimu, yuqırı örligenséri qoğuşun reñlik qélin tuman içide şunçe xunük ve nursızlınp ketti. Gahıda uni tağ tereptin qutrap yopurulup kélivatqan qara bulutlar yalmap yutup kététti. Gahıda u yene yupqa bulutlar arisidin peyda bolup qalattı. U şu tapta goya öziğe xiris sélivatqan mudhiş halaket toridin qutulup qéliş üçün, uniñ bilen can tikip élişivatqan munu kök yaylığa oxşap qalğanidi. Vaqıt kök yaylıni asta mağdurığa keltürdi, emma üzüvételgen bégışınıñ çidiğusız ağrıqı yenila uniñ sézimlırını qıynap qaxşatmaqta idi. Bõre goya aşu ağrıq azablırını yalmap yutuvétip

öz ténige aramlıq bergüzmekçi bolgandek put béğışını hedep yalaşqa başlıdı. Yumran tiliniñ issiq harariti put béğışınıñ muzlirini éritip, sezgöliri bir xil aram ve rahet tapqandek [s.10] boldı. Emma muz ériş bilen teñ böre putiniñ éçilip qalğan qıpqızıl göşlirini körüp birdinla köñli buzulup ketti. Közliridin taramlap yaş quyuldı. Némişqa şundaq? Ezeldin qorquş ve meşum teqdir aldıda zarlinışınıñ némilikini bilmeydiğan bu böre néme üçün hazir bu biçare halğa çüşüp qaldı?

Yaki u put béğışidiki sañgilap qalğan göş, pey hem asta tepçirep éqivatqan qandin köñli buzuldimu? Hee... Uniñ sezgüsini birdinla yumşıtıp azablavatqan nerse aşu qan hem göş... Kalte quyruq – qedinas hemrahi balilirini yéñi tuğqanda ular beeyni öz téniniñ bir parçe göşidek qépqızıl idi. Bu göş, bu söyümlük baliliri kalte quyruqniñ bedinidin acrap çıqqan bilen, uniñ tomurlirida öziniñ atılarga xas cuşqun, hararetlik qéni şuvuldap aqattı... Böriniñ ömrinde béqip östürgen, qatarğa qoşqan baliliri san-sanaqsız, ular üçün vucudida, rohiyitide apiride bolğan méhr-muhebbetmu bihésab idi! Böriniñ put béğışıda körünüp qalğan qépqızıl göş bilen arisidin asta tepçirep éqivatqan issiq qan pañildap étilğan oq avazi bilen qayaqlarğıdur pitrap ketken üç balisini ixtiyarsız uniñ ésige saldı. Xélila çoñiyip, ovğa yaraydığan bolup qalğınıǵa qarımay, uştumtut özlirige qarap étilğan oq avazliridin qorqup, yürekliri yérilğudek bolğan aşu baliliri şu tapta nelerde tinep-temtirep yüridikin? Anisiǵa eğışip tağ arisiǵa yaki ormanlıqlarğa qéçip kettimikin? Yalguz qalğan bolsa çoñ bolğan uvisini tpiip baralidimikin?

Yéqınla yerdin ikki pay oq étildi, tağ arisi carañşıp ketti. Oq avaziniñ şiddetlik zerbisidin arça şaxliri üstidiki apaq qar kök yayliniñ baş-közige şırqirap çüşti. Kök yayla çebdeslik bilen béşini kötürüp, havani segeklik bilen hidlaşqa başlıdı. Deslepte isniñ, köygen qandaqtur bir nersiniñ aççıq puriqı, andin tonuş, yéqimlıq özgiçe bir puraq başta üzülüp-üzülüp, kéyin demmudem burnıǵa uruluşqa başlıdı. Ah, öz baliliri... Peqetla öziniñ! Démek, uniñ balilirniñ muşu yéqınla yerde öziǵe qarap kélivatqını éniq. Kök yayla baliliriniñ tonuş hididin qaytidin küç-quvvetke toldı. Ornidin çaçrap turup üstivéşidiki qar tozundilirini silkip çüşürivétip, puraq kélivatqan terepke üç putluq bolup aqsap céniniñ bariçe yügürdi. Yügürgenséri uniñ burnıǵa baliliriniñ puraqliri bilen qoşulup ademniñmu, atniñmu dimaǵni seskendirgüçi ter, kir ve yağ arılaş yat puriqı uruluşqa başlıdı. Şu an böriniñ sezgüsida bir-biri bilen girelişip ketken muhebbet ve oçmenlik tağ kelkünidek küvecep oxçup ketti. Kök yayla yiraqtin ularni éniq kördi, öşnisige miltiq artıvalğan atlıq saqallıq bir adem

tünügün böre baliliri solangan tağarni igerniñ keynige gancuğilap qarlıq tağ qaptılı boylap kelmekte idi. Kök böre hemmini hés qıldı, u deslepte yürikinik yérilip ketküdek dericide [s.11] qattıq düpüldişidin sézimlerini yoqıtıp cayıda muzdek qétip turup qaldı, emma yene şuan çépip kétivatqan tağ tékisindek havağa qañqıp çığır yol yénidiki yoğan quram taş üstige sekrep çıqtı. Gezep ve qisas tuyğusidin çaqnay ketken közliri atlıq ademge neyzidek tikildi, yüriki uruştın toxtap qalğandek boldı. At üstide soğuqtın dügdeygen, qaş-kirpiklirige qırov tutup ketken adem bõrige üç-tõt gulaççe qalğanda étiniñ birdinla puşqurup, çöçüp keynige dacişidin hoşyarlinip bésini kötürdi-de, qoram taş üstide öziğe çekçiyip qarap turğan kök yaylılıq bõrini körüp, alman-talman öşnisidin miltiqini aldı, emma közliri qorqqinidin alağ-calağ bolup ketkenidi. Astidiki at bõridin vehimige çüşüp cayıda tinimsiz aylinatti, yandiki çatqallıq arisiğa özini atmaqçı bolatti. Atlıq adem qolidiki tizginini bar küçi bilen tartıp atni aranla başqurup turatti. Şu arıda ikki reqibniñ qan tolğan közliri bir-biri bilen yalt qılıp uçaştı, goya çaqmaq céqilğandek boldı. Ularniñ yérım tınıq arılıqidiki çekçiyip qarap qélišliri şunçılık qorqunçluq hem dehşetlik idi. Atlıq adem bõriniñ del kökrikini çenlep miltıqtın bir pay oq üzdi, gümbürlgen avaz bilen teñ kök yaylıniñ yürek bağıri “vik” qılıp köyğendek boldı. Kök yayla can aççıqıda qoram taş üstidin bir gulaççe égiz köklep ketti ve vucudıda ölivatqan eñ adaqqı küçini yığıp atlıq ademniñ üstige zerp bilen taşlandı. İkkisiniñ pomdaqlışıp qar üstige yiqilişidin ürküp ketken at derya terepke qarap oqtek tézlikte çépip qéçip ketti...

Malçılar qotanga ovçılar atamaniniñ étiniñla qaytıp kelgenlikini körüp köñlide qandaqtur bir kélişmeslikni sézişti-de, keç kirip qalğiniğa qarımay atlıriğa minişip terep-terepke çépişti. Ular iz izdep qoram taş yéniğa kelgende allıqaçan keç kirip ketken bolup, bir-birige mehkem çaplaşqiniçe muzdek qétip qalğan kök yayla bilen ovçılar atamaniniñ ölüki qan bilen boyılıp ketken qar üstide qariyip körünetti. Kök yaylıniñ atamanniñ karniyini gezep bilen çişlişidin bir-birige mehkem kirişip ketken ötkür çişlirini malçılar her qandaq qılıpmu acritalmidi...

...böre köçükliriniñ inçike avazda giñişliri hem boyun tüklerini çişlep tartışliridin kalte quyruq çöçüp bésini kötürdi. Yüriki qorqunç hem vehime içide güpüldep soqmaqta idi. Kõz aldıda kök yaylıniñ qanga milenginiçe qar üstide sozulup yatqan simasi hélimu körünüp turatti. Kalte quyruq alağzadilik içide öñkür égiziğa qarap qoydı, xuddi aşu qorallıq ademler hazırla öñkürge basturup kirip, balilirini tağarğa solap élip kétidiğandek, balilirini bağırğa mehkem bésip tögülüp yattı... [s.12]

İkkinçi Bab

Qoylar köl boyığa yéyılğan, ular sus maysireñ túske kirgen köl girvikide birliri boynini sozuşup, birliri aldı putliri bilen tizlinip su içişmekte idi. Suğa qanganliri arqısığa yénip çimliq üstidiki quruq qıyaq yapraqlirini ve çıǵlarnı korsulditip çaynışatti. Eynektek yaltırap turgan su yüzi qoylarnıñ su içışidin girveklerde yénik tevrinip cimirlap ketti. Bu tevriniş beş-on qedem nériğa barmayla köl yüzidiki tinç cımcitliqqa siñip ketti.

Qız çetkirek bérıp köl girvikide kótilirip turgan qoram taş üstige kélip olturdi-de, öziniñ süzük sudiki eksige her kündikidek huzurlinip qarap ketti. On alte yaş... Emdi uniñ pat-pat eyneke qarap vucudida künsayın tolup bérivatqan yarqın güzelligini tamaşa qilidigan, uniñ bilen huzurlinidigan, maxtinidigan, kéciliri xiyal bilen tolǵinip iztirap çekidigan çağliri... Teñri uniñ öz cismidiki aşu güzelligini tamaşa qiliş üçün uniñğa acayıp xisletlik bir eynekni — tağ arisidiki muşu xilvet kölni ata qilğan. Köl yüzi eynektek süzük hem köküç, ademniñ eqli yetmigüdek dericide tinç, cımcit idi. U égiz, qat-qat tağ tizmisi arisida acayıp güzel bir möcizattek yaltırap, öziniñ keñ ve tiren baǵrida insańa téxi melum bolmıǵan san-sanaqsız sir-hékmetni yoşurup turgandek qilatti. Bu kölge kişilerniñ tolimu kécikip közi çüşüşti. İşni yene eñ avvel şeherniñ puldar kişiliri başlıdı. Ular yaz pesliniñ her şenbe künliri seherde maşınılarga olturup, yeşik-yeşiklerde haraq, pivilarnı élip, tağ arisida ikki-üç set yol yürğendin kéyin köl boyığa yétip kéletti-de, malçılardin qoy, paqlanlarnı erzan bahada sétivalatti. Hayal ótmey terep-terepke gülxan yéqilatti. Qoy-paqlanlar kavapqa tartılatti, andin köl boyidiki yava térek hem qarıǵay arisida içişvazlıq, naxşa-saz, oyun-külke başlinatti. Tamaşa etisimu bir kün davam qilatti. Ular peqet keçke yéqinla sorun qızıǵan cayda slöñek hem boşıǵan botulka dövilirini qaldurup, mestliktin deldeñsiginiçe maşınıliriğa çıqip, şeherge qarap çepişatti. İyundin séntebirgiçe köl seylisiniñ eñ qızıydıǵan çağliri idi. Teklimakanniñ şimaliy burcıkidiki qedimiy şeherge çet yurt hem yıraq eldin tuǵqan yoqlaş, yaki seyle-sayahet üçün kelgiçilermu kéyinçe birer künni muşu köl menzirisini tamaşa qilişqa atımay ketmeydigan boluşti.

Qız öz eksidin özi söyünüp iza tartıp ketti. Xiyaldek séhirlik süzük köl süyide samavi çöçeklerdikidek bir güzel su perisi özige omaq birtebessum bilen qarap turatti, béşidiki çaqmaq güllük tégi sus zeñgerreñlik geris yağlıqı su ekside némançe çiraylıq bolup körünidikin? Qızniñ çehriniñ biliner-bilinmes yénik tevriniş içidiki şox

cimirlaşliri xuddi yumşaq ösken tağ [s.13] şamilida yeñgil tevrinivatqan tağ lalisige oxşaytti. Kéyik balisiniñ bir cüp közige oxşap kétédiğan, bostan kirpikliri tökülüp turidiğan çoñ-çoñ qapqara, oyçan bir cüp köz...

Ah, aşu közler rasttinla insan balisiniñmidu-he? U tañ yultuzidek şehlaliq, muşu köl süyidek tiren hem xiyalçan, uniñdiki sebiy cula yaylaq asminidek tap-taza, pakiz, biğubar... Qizniñ céhrinde berq urivatqan teñdaşsız latapetniñ möcizilik endizisini işçan tebiet peqet muşu zéminniñ yaz ayliridila yaritişqa qadir. Qizniñ éqi aq, qizili qizil, tañ sübhisidek reñdar, tolğan çirayi yazda éçilip, küz aylirida vayığa yetken yégane tağ etirisige oxşaydu. Qizniñ gülgün şepeqtek qizil levliride, zinaqlirida mulayim bir tebessum ve çeksiz teşnaliqniñ şolisi oyup qalğan... Qiz kimgidur maxtinip erkiligüsi keldi. Yéniga qaridi. Yénida yéqindila tuğulğan, бүдүр-бүдүр qoyuq yuñliri qaraqattek qapqara paqlan marcandek yaltirap turğan kiçik sebiy közlirini uniñğa tikip, goya uniñ séhriy güzelligige lal bolup qalğandek cimecit qarap turatti. Qiz paqlanni çaqqanliq bilen tutivaldi ve uni aldığa tartip, süt hidi purap turğan yumşaq, qaramtul tumşuqini meñzige yaqti. Paqlanniñ tumşuqi nemxuş, nepesliri issiq idi, qiz çöçüp ketti. Tunci qétim... Meşede... Del muşu taş tüvide... Uçağ ötken yili... Köl yoyi tizgiçe kélidigan yapyéşl égiz ot-çöp bilen qaplangan küz ayliriniñ gügüm peyti idi. Tunci söyüşniñ uniñ yumran meñzini ve levlirini çoğdek köydürüp ötüşliri uniñğa tolimu şérin, rahatlik, emma aç qalğan бүркүtniñ oçuq dalada otlap yürgen yava toşqanni quvvetlik barmaqliri bilen tuyuqsız qamallap tutivalğan çağliridikidek qorqunçluq bolup tuyulğan. U némişqidur şu qétim köl boyidin öyigiçe yiglap bargan, şu kéçisila qizitmisi örlep, bir hepte orun tutup yétip qalğanidi.

Qiz paqlanni qoyivétip toziğan çağlirini tüzidi. Su yüzige yantu bolup toğrilinip baqti. Uniñ her bir herikiti, qiyaqtek inçike qaşlirini uçurup külümsireşliri su yüzide éniq körünüp turatti.

Kölniñ qarığaylar saye taşlap turğan nériqi qirğıqidin bir cüp aqqu asta, lerzan üzginiçe qizğa yéqinlap keldi. Ularniñ éniq körünüp turğan qaraqattek kiçik közliride heves bilen heyranliq arilişip ketken adettin taşqiri yéqimliq, ünsiz şéiriy tuyğu eks étip turatti. Goya “merheba, güzellik erkisi, üstimizge miniñ, bille üzeyli, kölde hayat lezzitidin birlikte behrimen bolayli” devatqandek idi. Bir çağda arqida birsiniñ uştumtut çağırğan tonuş, hayacliq avazi añlandı :

— yultuz!

Qız çüçüp ornidin turup arqısığa qaridi, yüriki “ciğ” qilip qaldi.

“qeyser...”İztiraplıq hayacan içide piçirlidi u, qeyser étiniñ [s.14] tizginini taşyoldin peske burap udul köl boyığa qarap kélivatti. U béşığa kiçik gerdişlik qara movut şilepe, üstige qaramtul kerişnivay reñlik qısqa xurum çapan kiygen, aquç çirayıda ve qoyuq qaşliri astidiki çoñ-çoñ qoy közliride adettin taşqiri xuşallıq ve hoduquş arılışip ketken hayacan eks étip turatti.

Atniñ péşanisidiki yultuz şekillik çiraylıq qaşqısı yiraqtin aqirip körünetti. Uniñ köksi ve sağrisidiki siliq, sarguç tükliri terdin nemlişip qarayğan, égizduruqtin kérilgen ikki cavğıyıda apaq köpük körünüp turatti. At negidur aldirıǵandek tizgin sérıp, çimliq arisidiki şégil taşlarnı küçlük tuvaqliri bilen şaraqşıtip, yénik yorgılap kéletti. Qeyser köl boyığa élip attin sekrep çüşti :

— sizni çoqum köl boyıdıǵu dep oyliǵantim, qandaq ehvaliñiz?

Yultuz iza tartqinidin béşini éǵıp, çapininiñ tügmisini bir étip, bir yeşkiniçe yerge qarap turatti . Qeyserniñ kélişi bilen yürikiniñ çoñqur bir yerliridin oxçup, tomurlırıǵa tarap kétivatqan, séǵınışqimu, xuşallıqqimu, iztirapqimu, teşvişkimu oxşap kétidıǵan hayacanlıq bir tuyǵudın uniñ put-qolliri titrep ketti.

— nege kétivatisiz? — soridi u ayançılıq titreñǵu avazda.

— gayız palvanniñkige, bir hepte boldi, körünmidi , sürüştürsem aǵrıp qaptu déyişidu.

— véyyey, yoldın ézipla yüridikensizǵu tañ. Yene bõrilerge uçrap qalmıǵansız? — qizziqsiniپ küldi qız. U bu sözi arqılıq qeyser ozaqi yili qışta yatiqimǵa qaytımın, dep taǵ arisida éziqip qélip, bõrilerge yem bolǵılı tas qalǵanlıqını, şuqétimda derya boyıda tesadipiy özige uçrap qalǵanlıqını esletmekte.

— mañmıǵan yerniñ oy-çoñquri köp bolǵandikin, — qeyser oñaysızlinip qizirip ketti,
— ézipla yüridikenmenǵu tañ.

— gayız palvanniñ öyige deryaniñ u qéti bilen barmamdu?

— apla, ésimdin çiqiptu! — qeyser buni goya hazırla bilivatqandek derya terepke qarap qoydi, — undaqta arqamǵa qaytsam bolidiken emise.

Uniñ yaş qariǵayni eslitidıǵan öskileñ gevdisi, yultuz qanǵuçe körivélişni arzu qilidıǵan, emma aşu bir qétimliq söyüvélištin kéyin qeyserniñ çirayıǵa tik béqip

qaraşqımu cüret qılalmıgan çirayi su yüzide éniq körünüp turatti. Yigit su yüzide eks étivatqan çirayığa yultuzniñ qançılık amraqlıq ve hayacanlıq telpünüş bilen sep sélivatqanlıqını sezmedi. Yultuz bu minutlarniñ şunçılık uzun davam qılışını tileytti. Mana, yénida goya uniñsiz bu dünyada yaşıyalmıgudek dericide yaxşı köridigan, uniñğa çin dili, hemme, hemme nersisi bilen bérilgen amraq yigiti! Uniñ qara şilepisiniñ girvekliridin téşip turğan qoñur büdür çéçi, söygü [s.15] teşnalıqı ve amraqlıqı bilen çaqnap turğan otluq közliri... Héliqi... Héliqi çağda meñzini xuddi uşşaq çümüle ömüligendek ğidiqlap ékötken inçike, qapqara burutliri köl yüzide şu qeder cezbilik hem tartimliq. Qız şu tapta özini tamamen mehliya qılğan ve mutleq özige teelluq dep bilgen bu méhrlik qametniñ özini şu qétimdikidek bağrığa yene bir qétim bésişini şunçılık xalayttiki, emma u öziniñ şu qétim qeyserniñ bağridin şaş kéyikteq tépçeklep boşınıp, arqısığa qarımay, şamaldek téz qéçip ketken halitini eske élip, uniñ öziniñ yene qéçip kétéşidin qorqqandek, étiniñ yénida cüretsizlik bilen qétip qalğan halitini körüp ixtiyarsız pixildap külüvetti. Bu külke avazi goya canan çinige bir oçum mervayit tökülgen çağdiki nazuk, yarqın ciriñlaşqa oxşap ketti.

— némige külisiz? — soridi qeyser birdinla temtirep. Şuan qızniñ közlide muğembirane nur çaqnap ketti.

— hélimu yaxşı yoldin ézip qapsız. Bolmisa... Bu tereplerge zadi ötmeskensiz.

— némişqa ötmigüdekmen? — qeyser canlinip ketti, — vay, qoyuñ, méniñ bu köl boyığa heptide neççe qétim kélidiganlıqımni bilmeysiz. Neççe qétim dadıñızğa doquruşupmu qaldım. Muşu etraplardın aylinip-aylinip, xuddi xamuş ademdek ğeripxanamğa qaytımın. Bargiçe derdimni attın alimen.

— biçare at... , — dédi yultuz xursinip.

— boldi, emdi men bundaq oğrılarçe timisqılap yürüştin toydum, — qeyser qapıqını sélip, taşniñ yénığa kélip qız bilen yandışıp olturdi, — emdi men öyiñizge elçi kirgüzimen.

— viyyey, siz! — qız endikip ornidin sekrep turup ketti, — men qorqimen, méni qorqutmañ qeyser!

— gépimni añlañ, şu tapta künüm qandaq ötivatidu, bilemsiz? Beeyni itniñ küni! Urug-tuğqanlirim bolsa yiraqta, künüzi gayız palvan bilen külke-çaqçaq qilip, ormanlarnı arılap dégendek işlar bilen bir künüm heş-peş déğüçe ötüp kétidu. Eñ

zérikerlik çağlirim keçte, uçar quş, qurt-qoñguzdin tartip, tülke toşqan, buğa, maralgiçe hemmisi tatliq uyquğa kėtişidu. Mençu? Xuddi uvisi buzulğan çaşqandek öyüm bilen derya ariliqida timisqilap yürimen, gahida uvamğa tiqilip oquymen, yazimen, çarçap halim qalmıganda özümni karivatqa taşlaymen. Kaşki, kündüzliri şunçe ümid bilen kelginimge yarişa öziñizni bolmisimu, öyiñizniñ aldığa yéyip qoyğan yağliqiñizni körüvélip ketken bolsam...

Yigit cim boldi. Uniñ téxi bayila visal şadliqi bilen parlap turğan aquç çirayida emdi hesret ve ğemkinlik eks étip turatti. Yultuz uni tunci ret muşu halda körüp içi ağridi. Lékin uniñğa hazirla raziliq bérip “emise elçi evetiñ” déyelisunmu? Yaq, u bundaq déyişke aciz. On alte [s.16] yaş... Qizlarniñ bundaq çağdiki tuyğusi öziniñ sirliqligi, tiren ve erkiligi bilen acayip. Bu çağdiki tuyğuniñ telep qilidigini aile ve aile arqiliq érişidigan bext emes, söygü, özini séğiniş ve hicran azabiniñ teñdaşsiz şérinliki bilen mest qilidigan esebiy slöygü!

Qeyser yultuzğa elçi evetişniñ téxi baldur ikenlikini bilmeyttimu? Yaq, biletti. Bilip turup qizğa némişqa “elçi evetimen” dep uni teşviş, qorqunçaq saldi? Yaq, u bu sözni yultuzğa emes, öziğe éytti, özini bezleş ve keypsiz köñlini avunduruş üçün éytti. Çünki uniñ üçün bu yerde yultuzsiz hayatniñ héçqandaq mezzisi yoq. U derya boyida çoqçıyıp turğan yalguz öyide küzlüki qarıgay uruqlirini yiğiş, qurutup soquş, etiyazliqi uni öyiniñ aldidiki özi yasivalğan parnikqa tériş, köklep çıqqan bixlarni hava issiganda ormanliqtiki tecribe étizigä yötkep tikiş, uni bir yaz közütüş hem perviş qiliş bilen ékötidu. Boş vaqitlirida orman meydaniniñ péşqedem başliqi gayiz palvanğa egişip, tağ, ormanlarni arilap güzet qilidu. Dora ösümlüklerniñ sort-xilliridin evrişke yiğidu, etigini ve axşamliri oquş hem yéziştn başqa, köpinçe çağlirini yultuzni esleş ve uniñ bilen xiyaliy sirdişiş bilen ötküzidu. Bu esleş ve sirdişiş qeyser üçün birdinbir teselliy hem aram.

Qeyser inistitutta oquvatqan çégida cuñgu ve çet el alimliriniñ alemniñ siri ve uniñ insanlarga téxiçe melum bolmıgan yoşurun qanuniyetliri toğrisidiki eñ yéñi köz qaraşliri şerhilengen maqalilirini, tebiet dialéktikisi, ékologiyé ilmi, géologiyé ve canlıqlarniñ tedriciy tereqqiyati dégendek, tebiet ilmige ait kitablarni savaqdaşliri heyran qalgudek dericide köp oquğan hem uniñdin birmu bir xatire qaldurğanidi. U tunci qétim darvinniñ “türlerniñ kélip çıqişı”namliq kitabığa tenqid yézip, mektepte bir qétimliq çoñ bes-munaziriniñ partlişığa seveb bolğanidi. U ademlerniñ tunci evladi

maymun emes dégen qaraşta çin turatti. U adamlarnıñ peyda boluş menbesini şekil cehettiki oxşalıq yaqı yeqinçılıqtın emes, gendin ibaret mahiyetlik amildin izdeş kérek, deytti. U mektep püttürüp bu yurtqa teqsim qilingandin keyin, özi oquğan ormançılıq kespige emes, şherdiki nuqtılıq ottura mekteplerniñ birsige teqsim qilindi, uniñğa oquğan kespige yeqinraq biologiye, zoologiye yaqı botanikiğa dir derslerni teqsim qilsimu bolattıǵu, emma, uniñğa eksice edebiyat derslikini teqsim qilişti. Şuniñ bilen uniñ tunci işi toluq ottura sinip oquǵuçiliriğa edebiyat dersi ötüştin başlandı. Şuǵınisi, uniñ edebiyat nezeriyisi toǵrisidiki bilim-çüşençisi edebiyat oqutquçiliniñ héçqaysısına oxşımay çıqtı. Uniñ qarışıçe hazırqı edebiyat derslikiniñ birmunçe nezeriyivi qidiliri— tip, obraz ve xarakter toǵrisidiki bayanlırı allıqaçan vaqtı ötkén, [s.17] atmışınçı hetta ellkinçi yıllardiki yüzeki, qatmal, lölük qidilerge sörep kiridigan külkilik nersiler idi, şuña edebiyatqa téximu ilmiyrek tebirbérilişi, firoid teripidin ispatlap bérilgen adamlardiki yoşurun añ, uniñ köp qatlamlıqı ve xarakterlarniñ qélipsizliqı, qısqsı, ademdin ibaret bu ictimiy mexluqnıñ sirliqlıqı, murekkeplikı öziǵe xas bolğan yéñiçe nezeriye bilen yorutulişi ve şerhiylinişi kérek idi. Nihayet, bu yéñi oqutquçı tip, obraz ve xarakterlar toǵrisida ders ötüvatqanda, oquǵuçılariǵıla emes, péşqedem edebiyat oqutquçiliriǵımu çüşiniksiz bolğan, ular ömrinde añlap baqmıǵan ğelite qaraşlırını sözlep ketti, şuniñ bilen mektepte keskin ğulǵula kötürüldi :

— uniñ firoid déǵını kim? Héliqı maltosqa oxşas burkua alımıǵu, uniñdek eksiyetçi bolmıǵandimu idialist, rohşunas, uni némişqa bizniñ ders munbirimizge sörep kiridu? Uniñ meqsiti nahayıti éniq, öziniñ edebiyattiki bilimsizlikini hiyle-neyreñ bilen yapmaqçı.

— yaq, yaq, bu kespiy cehettiki hiyle-neyreñ emes, arqa körünüşi bar siyasiy qutratquluq, bilemsiler uni? U inistitutniki çégida hökümetke qarşı namayışqa qatnişıptiken.

— namayışqa? Éhtimal uniñğa qatnaşsimu qatnaşqandu. Lékin mavu işni siyasiy qutratquluq déyiş toǵra emes, meşediki köpünçimiz medeniyet inqılabınıñ issiq-soǵuqını béşimizdin ötküzgenler, naheq azar yegenler, şundaq turuqluq némişqa emdi birer mesilige yoluqqanda soǵuqqanlıq bilen oylinişi xalimaymız? Némişqa ilim cehettiki talaş-tartışqa yatidigan nezeriyivi mesililerni siyasiy nuqtidin izahlaşqa aldirap kétimiz? Bundaq qılış ziyanlıq, bolupmu biz ilim igiliri üçün nomus iş

yoldaşlar. Xoş, qeyserniñ bu işteki xatası néme? Xatası şui, ilim-pendiki besmunaziriniñ erkinliki bilen dersxanidiki muntizim ilmiy tertipni almaşturup qoyğanlıqıda. Şuña uniña mundaq bir muhim nuqtini yoldaşlarçe körsitip qoyuş érek, dersxana yaş evladlarğa ilim ögitiş orni, hergizmu talaş-tartış üstide turuvatqan, uniñ üstige birlikke kélitmigen nezeriyivi mesililerni öz xahişi boyıçe mutleqləştürüvétidigan nutuq saluni emes.

— bir heptidin kéyin qeyser marip idarisige çağirtildi ve uniñ teñritağ çarvıçılıq fərmisiniñ meriziy başlanğıç mektipige yötkelgenliki oqturuldi.

— bu néme üçün? — soridi qeyser lasside boşışip.

— şuniñ üçünki, — dédi idare başlıqı kinayilik emma sipaye ahañda, — bu sizniñ yéñi devr edebiyati nezeriyisi üstide téximu çoñqur izdinişniñizge yéterlik vaqıt hem şarıt yarıtıp bəriş üçün.

Qeyser deslepte yatsirap, kéyin asta-asta öginip qalğan bu mektep [s.18] qoynidin, axşamlıri oqup, yézip, çarçıganda xiyal sürüp olturidigan xilvet yatıqıdin cimcitla ayrıldı ve ottura mektepniñ tağdin kömürtoşuvatqan maşinisiga olturup teñritağ çarvıçılıq fərmisiniñ meriziy başlanğıç mektipige yétip keldi.

Bu çarvıçılıq fərmisi şeherniñ şimalıda, bir yüz ellik kilométirçe yıraqlıqta idi, u qatmu qat tağlar arisidiki keñ ketken yaylaq hem ormanlıqni öz içige alğan, u yerde biryüz toqsandın artuq ahale yaşaytti. At, töge, kala, qotaz, qoy, öçkiler özxili boyıçe qırıq neççe qotanda bəqilatti. Fərma şitabi töt etrap ançe égiz bolmıgan, köküç bəğirreñ taqır tağ arisidiki beş-alte moçe almiliq bəği, on neççe öylük ahalisi, kiçikkine magizini ve ikki sinipliq mektipi bar kiçikkine mehelle içige caylaşqanidi. Xiştin hem xam késektin sélingan öyler girelişip ketkenidi. Ular égiz ösken yapıyéşil tağ térekliri arisida xunük hem köñülsiz körünetti. Peste derya şarqıraytti. Tağ qaptili boylap sozulğan taşıyolda gahi-gahıda ötüp qalidigan qara maşına hem aptobuslarniñ boğuş, heyvet gürreşliri añlinip turatti. Qeyser toğruluq xever bu yerge uniñdin burun yétip kelgen bolsa kérek, yéşi elliklerge taqaşqan, havaniñ xélila issiq boluşiga qarimay tağlıqlarğa xas esterlik çapan, putığa çemi qélin ayağ kiygen mektep mudiri uni işxanisida iltipatsızla qarşı aldı, qolidiki tonuşturuş hem resmiyetlerni élip, örüp-çörüp, tamğiliriğa sinçilap qarap baqti. Andin coza üstige pervasızlarçe taşlap qoydı :

— qarşı alımız, biraq bizde bar-yoqi ikki sinip, oqutquçı dégen yétip aşidu, siznimu qobul qılsaq, artuq adamlarnı nege sıǵdurımız? Ottura mektep sinipidin birni quruş toǵrisidiki doklatımız testiqlinip keldi-yu, puli yoq. Méniñ pikrim... Şu pul kélip siniptin birni köpeytküçe xalısıñız, taǵqa çıqıp mektepimizniñ qoy, kalilirini béqip turısız. Buniñǵa qandaq deysiz?

— men mal béqişqa emes, oqutquçılıqqa evetilgen.

— undaq désiñız méniñ rastınla amalım yoq, — mektep mudiri gevdisini kôtürüp alıqanlirini ikki yanga kérip qoydı, — eñ yaxşısı, siz çıqıp sadır çañcañ bilen körüşüp béqiñ, qobul qiliñlar dep resmıyetke ikki ilik testiq sélip berse, maşni bikar élip on yıl yatsiñızmu pikrim yoq.

— qeyser tonuşturuş hem xızmet resmıyetlirini élip férma işxanısaǵa kirdi. İşxanıda uni xuddi boks mahiridek bestlik, éǵız, qısqa boyun, közliri kiçik, ottura yaşlardiki adem qarşı aldı.

— kéliñ, kéliñ, qéni olturuñ, olturup sözlişimiz, dédi u qeyserge iltipat körsitip, andin u uzatqan tonuşturuş hem resmıyet qegizini aldirimay körüp çıqtı, — yaxşı gep, siz şıncañ yéza igilik [s.19] inistitutida oquptikensiz-de.

— hee.

— qaysi fakultétta?

— ormançılıqta.

— sizni oquǵan kespiñızge qoymay, qandaq qilip oqutquçı qilip qoyǵandu bular?

— şuni deña, kélişimgila oqutquçılıqqa teqsim qilip qoyuşti. Néme oqutquçısı deñ, edebiyat... Xuddi atni cuvazǵa, kalini mepige qoşqandek... Bu yerge kelsem mal béqip turuñ deydu.

— kim deydu uni?

Qeyser mektep mudiri bilen baya boluñǵan pariñini qısqiçe sözlep berdi.

— iş eslide desleptila buzulǵaniken, méniñçe sizni oqutquçılıqqa teqsim qilişniñ özila toǵra bolmıǵan, — u az deqiçe oylinivaldı, — mundaq qılsaqçu... Sizni öz kespiñızge qoysaqçu, şundaq qiliñ désem siz néme deysiz?

— bu mumkinmu?

— mümkün olmayçı, bu elvette mümkün. Tağlirimizniñ hemmisde dégüdek orman. Bu dégen hésabsız baylıq. Biraq muşu baylıqni asraydığan, uni perviş qilidığan ademniñ tayini yoq. Ormançılıq idarisi bu yerge şundaqlardin birneççini evetişti. Emma ular aldı bir-ikki yıl, keyni neççe ayla paylaştı-de, quyuqini xada qilişti. Yéñi köçet tikip orman zapisini toluqlaş, pilanlıq késiş, buzğunçılıq hem herxil apettin qoğdaş qatarlıq işlar üçün, elvette şu kesipniñ ehli kérek-te. Eger siz xalisiñizla fěrmimizdiki tağ, ormanlar sizni can dep qarşı alidu. Men bugünla sizni ormançılıq idarisige başlap apirip resmiyetliriñizni toğrilitimen. Uniñ üstige ikkimiz mektepdaşmu ikenmiz.

— şundaqmu?

— men şıncañ yéza igilik inistitutiniñ çarviçiliq fakultétida oquğan, 1983-yili oquş püttürgen.

— şundin buyan meşedimu siz?

— alte yıl mal doxturlıqini qildim. Uniñdin kéyin bir etretke düycañ boldum, üç yıl boldi, fěrminiñ qayğusi bilen deñe. Xoş, öz gipimizge kéleyli, meslihetimge néme deysiz?

Sadir çañcañniñ gerezsiz, aqköñüllerçe muamilisi bilen bir mektepniñ oquğuçisi bolup çıqqanlıqidin söyüngen qeyser uniñ teklipige ikkilenmeyla maqul boldi :

— meyli emise, déginiñizçe bolsun.

— yaxşı gep! — xuşal bolup ornidin turdi sadir çañcañ, — cürüñ şeherge kettuq emise! [s.20]

Qeyser téxi bir-ikki set ilgirila kömür çañlırı manayqip turğan qara maşinida gėelvirdiki qonaqtek tasqilip kelgen bu yolda emdilikte kiçik maşininiñ yumşaq orunduqıǵa özini taşlap rahatlinip kelmekte. Çañcañ maşinini özi heydep kėtivatatti. Maşininiñ tağniñ yilandek egri-bügrı yolida havanı şiddet bilen yėrip bėrişidin, sırttin xuddi boranniñ gürüldişidek avaz añlinatti.

— maşinini yaxşı heydeydikensiz, — sadir çañcañniñ rolnı mahirliq bilen başquruşıǵa heveslinip uniñǵa qarap qoydı qeyser.

— tağçılıq... Éközüm öginivalǵan deñe... İşikniñ yoçuqidin marilap dégendek...

— tağ turmuşığa könüp qalgandek turamsız?

— könmeyçu, xizmet éhtiyaci bolğandin kéyin könmeymu amal yoq-te.

Şuğınisi, ayalımğa tağniñ havasi yaraşmıǵanlıqtın şeerde bop qaldı. Şuña öyimizmu şeerde, yaşınıp qalğan anam bar. Öyde uniñğa ayalım bilen balam hemrah. Férmidiki éköyüm baya siz körgeñ işxana. Éközüm u yerde düm yétip, düm qopup yüridiğan qéri boytaq! Siz kelsiñiz bu yerde boytaqtın yene birsi köpeygen bolidu. Söyğiniñiz barmu? Pah, qızırıp kettiñizǵu, yoq iken-de, bir hésabta bumu yaxşı boptu. Bizniñ férma teveside ni-ni çiraylıq tağ qızlırı bar. Xalıǵiniñizni tallap élip bérimen.

Kiçik maşına ikki saetke qalmay şeerlik ormançılıq idarisiniñ binası aldıda peyda boldı, xeyriyet, ormançılıq idarisiniñ başlıqı ömer tevekkül bilen sadır çañcañ yéqin, qedinas dostlardın bolsa kérek, qeyser ularniñ bir körüşüştila némilerni déyişkenlirini, qandaq çaqçaq qılışqanlirini bir çette ümid ve teşvişke çömgen halda cımcit közitip turatti. Ömer tevekkül sadır çañcañniñ tonuşturuşını añlap qeyserni ormançılıq idarisige qobul qılışqa tézla maqul boldı. Lékin yötkiliş resmiyetlirini béciriş üçün marıp idarisiniñ maqullıqını, kadirler idarisiniñ testiqini éliş kérek idi. Bu işlarğa sadır çañcañ bilen ormançılıq idarisidiki kadirler işlirige mesul xadim birlikte mañıdıǵan, uniñgiçe qeyser sadır çañcañniñ öyide aram élip turidıǵan boldı. Keçke yéqin sadır çañcañ öyge keyp, xuşal, azraq mest halda qaytıp keldi.

— hemme işliriñiz köñüldikidek toǵılandı, emdi siz büğündin étibören tağ ormançılıq meydaniniñ adimi! — dédi u qeyserniñ yelkisige keñ, éğir aliqini bilen şapılaqlap, — buniñğa qevetla xuşalmen cumuñ ukam, bir mektepniñ oquǵuçılırı emdi bir yerde işleydiǵan bolduq!

Sadır çañcañ etisi etigende qeyserni élip férmiǵa qaytti.

— men sizni emdi gayız palvan bilen körüştürey, — dédi u maşınısını derya yaqılap heydep, yuqırılap kétivétip, — boıay bu işlardın xeversiz-de, bolmisa allıburun aldimizǵa çıqıp turatti. [s.21]

— gayız palvan... — heveslinip teırarlıdı qeyser, — kim bolidu u kişi?

— sizniñ muavin başlıqıñız. Siz buyerde emdi muşu boıayniñ başquruşıda işleysiz. Cücañniñ éytişçe, u allıqaçan pénsiyige çıqıp bolar ikentuq, emma öziniñ telipige asasen hazirgiçe işlep turuvatqanmış. Malçılarnıñ arisida hékayilırı ciq... 60-yıllardiki

açarçiliq vaqitlar iken, birküni etret başliqi gayiz palvanga yénidiki ikki yaşliq topaqni körsitip :“maña qara, gayiz, mubada sen muşu topaqni ornidin des kötöreliseñ, hazirla birnan mukapat bérimen” deptu. Normiliq aşqa qorsiqi toymay éçirqap yürgen gayiz palvan oylinip turmayla topaqniñ tégige kirip qorsiqığa mörisini tirep, topaqni des kötiritu-de, etret başliqiniñ aldığa apirip taşlap :“qéni, düycañ, néniñizni eiliñ” deptu. Vay, uniñ tağda éyiq bilen tutışip qalğanlirimu qiziq. Qandaq qiptu deñ? Éyiq bilen çélişip-çélişip axir uni urup yiqitip mürisige artqiniçe öyige élip keptu. Şuniñdin kéyin, yiraq-yéqinga uniñ “palvan” dégen nami tarqiliptu. Qérip qaldi-de hazir, biraq muşu çégida hélimu bir olturuşida bir paqlanniñ göşini yeviteleydu. Qolığa dutar çiqip qaldimu, boldi, bir kéçe naxşa éytip çiqalaydu, qaltis qéri u!

Sadir çañcañ yolda kétévitép férminiñ ehvali, tağniñ orman, yaylaqliri toğrisida yene nurgun işlarni sözlep berdi. Gayiz palvanniñ öyi derya qirğıqığa yéqin dümbelniñ tégide, qoyuq tağ térekliri arisida körünüp turatti. U tağliqlarniñ adettiki öylirige oxşaş çörisi şax bilen qaşalangan, pakar tamliri samanliq lay bilen suvalğan, ögziside qoyuq ösken emen, qiyaqlar yaylaqtikidek kökirip turatti. Maşininiñ avazini añlap qayaqtındur tumşuqliri çoñ, uzun tükleri paxpiyip ketken ikki it étilip çiqti ve xuddi maşinini yalmap yutuvétidigandek yaman elpazida etrapta pirqirap qavaşqa başlıdi. İtlar herbir qaviganda ağzidin qoyuq şaliliri étilip çiqatti, sadir çañcañ maşinini hoylida toxtitip keyni-keynidin signal berdi.

— mana, mana !.. — gayiz palvan öyidin aldirap-paypaslap çiqip keldi.

Uniñ rasttinla ikki yaşliq topaqni des kötergüçiligi, éyiqni urup yiqitquçiligi bar idi, éköküzdek bestlik, anda-sanda çéçek izliri saqlinip qalğan keñ yüzide göşliri türülüp ketkenidi, keñ aliqanliri légenge oxşaytti, meydisini hetta qol barmaqlirininu tügel tük qapliganidi.

U sadir çañcañni yiraqtinla ilğa qildi :

— yalla sadirğu bu, çüşe! Nème ay körgen xotundek kötünü maşınañğa çaplap olturusen?

— xep séniñ muşu ağziñ... Qaçanla bolsa muşundaq paskina. Nème hiciyip turisen, tamaşa körivatamsen? Munu lalmiliriñni heyde!

— pah, bugün ecep nomuşcan bop kétépsina, çüş, çüşiver, séni tonuydu [s.22] emes mu bu aq yolvaslar...

— méhman başlap keldim, payandaz sal!

— salay, salay, payandaz dégen silerdin aylansun, — kötmek çışlırını körsitip héciyip külginiçe maşına içige iñişip qaridi bovay. Sadırçañcañ maşınıdın çüşüp bovayğa qol uzutup kélivatqan qeyserni ima qilip dédi :

— méhminiñ muşu yigit, aliy mektepte mexsus ormançılıq kespide oquğan, ömer cücañ saña téxnik qilip evetti. Sen qéri cücañniñ aldidin özün bérıp ekelseñ bolatti. Xizmitiñni qilip qoydum-de.

— essalamu eleykum palvan ata!

— ve eleykum... Veeleykum essalam! — qeyserniñ uzatqan qoş qoliğa qol bérivétip uniñ baş közige söyünüş içide qarap ketti bovay, — ağıñızğa yağ balam, xéli yıl boptiken “palvan” dégen gepni qulıqım añlımıǵılı. Siz bugün köñlümni kötürüp qoydıñız mana. Mavu nakesniñ ağızıñı qéri dégendin başqa gep kelmeydu.

— kempiriñ körünmeydiǵu qéri?

— kempirim éköyde, sen nepsi yamanni qaçan bir yaxşı méhmannı başlap kélerin dep, qazanğa göş tiqip olturğan.

— boldi, meşedinla qaytımın, qilidiğan iş bar, — dédi sadır çañcañ maşınıniñ işikini éçip, — bu yigitni saña tapşuruvettim. Vezipem tügidi, uniñ işlerini obdan orunlaştur emise.

— öyge kir qızǵançuq! — gayız palvan bérıp maşınıniñ işikini “caq” qilip yaptı, — bezide muşundaq xotun kişidek qılıǵıñ bar cumu sėniñ, qėni, méhmannı öyge başla, sėnimu sėǵınıpla turattım. Munu méhmannı öyümge ékóz maşınañ bilen ekelǵınıñ üçün hórmitiñ hessilep aşıdıǵan boldi-de, ha... Ha... Ha...

Olturuş yérım kéçigiçe davam qildi. Hil-hil pişip légende titrep turğan paqlan göşiniñ lezzitidin köre, bovayniñ dutarini, boǵuq avazda éytqan muñluq naxşılırını añlaş tolimu köñüllük, adettin taşqırı huzurluq idi. Sadır çañcañ férma işxanisida yigin barlıqını éytip, pat-pat kélip qeyserni yoqlap turuşqa vede qilip, tañ atarğa yéqin kéçe qarañǵusıǵa qarımay çala mest halda maşınıni heydep yürüp ketti.

Gayız palvan etisi etigende qeyser bilen bille sütlük çay içip olturup, qeyserge mundaq dédi :

— biz tağliqlar bürüt balisiniñ qandaqlığını uniñ közliridinla bilivalalaymız, némişqa désiñiz, köz dégen eqıl ve casaretniñ eyniki.

Rastini éytsam, sizdimu şundaq alametlerni körüp turivatimen. Emdiki gep, sizniñ bu makanni çin diliñizdin söyüş-söyelmeslikiñizde.

Ésiñizde bolsunki, bu yer allah bizge bexşende qilğan uluğ zémin. Öz [s.23] zéminini, öz makanini söyüş şunçilik muqeddes, uluğ işki, uni beca keltürgenler allahniñ camalini körgen bilen baraverdur. Men bugün tağniñ yaylaqliri bilen meydanimizniñ ilkidiki ormanlarni sizge bir qétim körsitip kelsem dégen niyettimen. Sizçe qandaq?

Tünügündin béri sadır çañcañ kişini xicil qilgudek qopal, set çaqçaqlarni qilişip olturğan bovayniñ emdilikte birdinla özini tutup, danışmenlerçe qilivatqan söz-hékmitini béşini töven sélip ixlas bilen añlap olturğan qeyser aldirap béşini kötürdi :

— dégenliridek bolsun, menmu şuni arzulap olturğan.

Bovay dastixandin qopup, égildin ikki atni toqup çıqti. Çılan turuq atniñ tizginini qeyserge tutquzdi.

— at minip baqqan bolgiydiñiz?

— minip baqqan, kiçikimde.

— qorqmañ, bu yuvaş at, égizi yumşaq, emma yorgisi şamaldek téz.

Gayiz palvan öziniñ qéri aqboz étiga mingende, at uniñ égir bestini kötörmey ikki yéniğa sendireklep ketti. Emma şu an özini tüzep, taqetsizlik bilen tizgin sérişke başlidi. Gayiz palvan aldida, qeyser keynide atlıriniñ tuyaqliri astidin yénik topa tüzitip hoylidin çıqip kėtişti. .

... Mana, qeyserniñ aldida insan eqli lal bolgudek dericide güzel, séhirlik dünya... U burun mekteptiki çağlırıda ulanbay, nensen yaylaqliriğa, buğda köli boylırığa bérıp uynap kelgen. Emma bundaq rahat bexş, cennettek güzel gül dunyasini körmigen. Qeyserge birinçi bolup yaylaqniñ şimaliy teripidiki kümüç reñ çoqqıliri bir-biridin égiz qat-qat tağlar köründi. Tağlar arisida bulut bilen girelişip ketken sus aquç tuman yéyilip yatatti. U yerde goya tağ bilen tuman üzlüksiz élişivatqandek, gah tağ tumanni, göh tumanlar tağni yutup kétivatqandek möcizikar bir menzire höküm siretti. Deryada su ulgiyip qalğanidi. Uniñ aquç köpüklirini çaçritip peske şiddet bilen

taşlinidigan tiren éqimi astida uşşaq şégil taşlar xuddi qimmat bahalıq cavahirattek reñmu-reñ culalinip, quyaş nuri astida otqaşteq çaqnıguçı ötkür cazibe bilen yaltıraytti. Ziriqniñ suğa çilişip qalğan tikenlik şaxliri qurıgan, qarayğan, uniñğa qaçandır bir çağlardiki tağ kelküniniñ leş-latqiliri élišip qalğanidi. Şaxlar su yüzini cicaytti. Özimu tunci söyülüştin temtirep özini yoqatqan uyatçan qizniñ nazuk barmaqliridek titrep turatti. Uniñ astini-yiltizlar mehkem quçaqlap turğan qoram taşlıq qırğaqları şıvaq bilen emen qaplığanidi.

Deryaniñ ikki qırğıqı şamallar uxlaydigan bük çatqallıq idi. U yer küz peytleri xuddi cennet quçıqidek gül dünyasığa aylinatti. Déñizdek çayqılıp turğan boluq ot-çöp ve reñmu-reñ güller arisida bir cüp atniñ bėşila körünüp qalatti. Bula emes, qağinek, tévilğa, irğay, cıgan ve [s.24] ziriqniñ şuqeder çiraylıq ve cılvigerlikidin insan köñli lal bolatti. Bu yerdiki dimağni mest qilidigan şérin bir purağ, bu purağ qelbiñde oynatqan teñdaşsız lezzetlik sezgü, séni şundaq bir xiyaliy dünyağa başlap kėtettiki, sen u yerde érişken aram bexişlikniñ şérin sezgüsi ve bextiyarlıq tuyğusi aldida, dünyadiki derd-elem, renci-külpet ve qayğ-u-hesretniñ séniñ qismitiñdiki ğalıplıqı saña saxta mevcutluq ve birdemdila ğayıp bolğuşı ékötükünçi tuyğuş bolup tuyulatti. Qeyser bovayğa eğışip aşu menzirilerni körüp kėtivėtip, malçılarniñ öy-gemiliride göş yevėtip, qėtiq-qaymaqlirini içivėtip “mėniñ ormançılıq meydanığa kėlişim bir hėsabta tolimu yaxşı bolğaniken” dep oylap qaldi. Ular şu künü keçte aq qañşar dėgen yerdiki bir malçiniñ öyide qonup qėlişti-de, etisi etigende qaytidigan boluşti :

— tağ yolliri bilen tonuşup qalğansız.

— asasen.

— emdi men sizni yėtip-qopidigan öyiñizge başlap baray, — dėdi bovay étiniñ bėşini ğerbke — tağ terepke burap, öyni ormançılıq meydanı ikki yıl ilgiri saldurup bergen. Öy yaxşı, şuğınisi etrapıñızda qoşnılar yoq-te.

Bovay “öy yaxşı” dep bikar éytmiğaniken, xiş bilen sélingan üç éğizlik öy derya boyığa caylaşqanidi. Etrapı arça, tévilğa hem ziriq bilen oralğan, ziriqlarniñ pişqan qėpqızıl uruqliri sançaq-sançaq bolup, tikenlik şaxlirini peske éğıp turatti. Qeyser bu yerni bir körüpla yaritip qaldi hem şükünila fėrma işxanisidin yük-taqisını köçürüp keldi.

Peste derya şarqiraytti. U xuddi çeksiz alemniñ tügimes naxşisidek idi. Deryaniñ u qétida étikini bök qarığay qaplığan, taşliri qaramtul, gil reñlik égiz tağ, üstide heyvet çoqqa qed kötürüp turatti, u bir qarığanda mahir heykeltaraş girant taştin oyup yasığan égiz burun, ora köz, bomba saqal, yelkisi keñ, qasqan tumaqlıq bovayniñ téxi pütüp ülgürmigen çala heykilige oxşap kétetti. Qeyser öyni sérıp süpürüp, yotqan-körpe, kitab, çamadanlırını caylaşturivetmekçi boldi, işik-deréziliri xélidin béri éçilmay öy içige qapsilip qalğan nemxuş buruqtum havadin zey, yene allıqandaq némilerniñ çirigen hidi kéletti. Karivatni bir qevet topa basqan, üstige imdur yotqan paxtisi bilen maylışıp ketken kona şepkisini taşlap qoyğanıdı, yerde tamaka qalduqliri çéçilip yatattı, buluñğa haraq botulkiliri taşlap qoyulğanıdı. Karniyiniñ bir uçı tam meşke tiqip qoyulğan çoyün meşniñ aldidiki kömür küli bir zembilçe kéletti. Dérize tekçiside yérimiğiçe köygen şam hélimu tik pétiçe turatti. Qeyser perez qildi :bu éköyde uniñdin ilgiri kimlerniñdur bir mehel yatqanlıqı, künlirini zérikişlikte nahayiti teslikte ötküzgenliki, andin küde-körpilirini kötürüp [s.25] allıqayaqlarğa ravan bolğanlıqı éniq.

Qeyser hérip-açqıçe işlep keçke yéqınla öy içini retlep, seremcanlırını orunlaşturup tügetti. Derya boyığa çüşüp yuyunup pakizlandı.

Andin somkisidin allıqaçan qétip ketken nénidin birni aldi-de, çelektin çaşkisığa su quyup, nanni koroslitip çayniğaç ışık aldığa çıqıp havalinip olturdi. Salqın tağ şamili qeyserniñ çaçlırını yelpütetti.

Quyaş tağ keynige möküngenıdı, tağ üstidiki bulutlar otqaşteq qızırıp körünetti. Keçki gügüm qarañgılıqı derya qirğıqidin, qarığayzarlıq üstidin asta-asta yuqırı örlep tağ çoqqısığıçe yéyilip barmaqta idi, qeyser tağ üstide çoqçıyıp turğan girant taşlarnıñ qariyiştin kéyin asta-asta túsini özgerkten çağdiki peyda bolğan gelite siyaqını körüp birdinla közlirige işenmey qaldı. Ecep hal! Tağ üstide rasttinla bir bovay közlırını yıraqlarğa tikkiniçe xiyal sürüp olturatti. Etrapığa yigilğan bir top bōriler uniñdin némilernidur añlavatqandek, qaysi birliri qulaqlirini tik kötürgençe peske çekçıyıp, şiltiyip qarap turğandek idi. Qeyser qorqunç-sarasimige çüşüp közini u menzirilerdin üzmeı cayıda bir pes qétip olturup qaldı. Rasttinla bōriler bolsa-he? Téxi qarañguçılıq içide peske qarap yiügürüp çüşüvatqan bolsa... Şuçagda qeyserni téximu vehime, qorqunçqa sélip, yiraqtın bōrilerniñ sozup huvlaşlırı añlandı.

Sezgülrini yoqatqan qeyser öziniñ ornidin qandaq sekrep turup ketkinini bilmidi. Xuddi bõrilerniñ dehşetlik çañgilidin qutulmaqçı bolğandek, öy içige yügürüp qéçip kirdi. Ésigе kelgüçe birpes işikke yölinip turdi. Péşanisidin soǵuq ter quylatti, yüriki xuddi kökreк qepizidin téşip çıqıp kétidigandek şiddet bilen düpüldeytti.

“bu néme iş, mumkinmu buhal? Eceba bõriler bovayǵa xuddi it malçıǵa öǵinip ketkendek öǵinip ketken bolsa-he? Yaq-yaq! -nem qalmıǵan aǵzını tamşıp quruq yutundi u, — bu mumkin emes... Mumkin emes, qandaq mumkin? Éhtimal bu ménin adaşqan sezgülrimdiki xata tuyǵu... Çoqum şundaq...”U xélidin kéyin ésigе keldi. Lékin her qandaq qılıpmu işikni éçişqa cüret qılalmidi. U öziniñ tevekkül qılıp, etrapida insi-cin yoq bu yégane öyde yalguz turuşqa maqul bolǵını üçün iç-içidin puşayman qildi. Muşu bir kéçini ötküzüvalsila gayiz palvanǵa öziniñ bu öydin çoqum yötkilip kétidiganlıqını éytmaqçı boldi. Öy içi gördek qapqarañǵu idi. Peste deryaniñ heyvetlik şarqırışı ańlinip turatti. Goya muşu avazla qeyserniñ quvanç hemrahidek, uni ańlap asta-asta öziǵe kelgendek boldi. U şamǵa ot yéqiş üçün dérise tüvige kélip sirtqa teşviş içide qarap baqtı. Taǵ siyah bilen boyuvetkendek qapqarañǵuçılıq içide guva körünüp turatti. Lékin héliqi ğelite, qorqunçluq menzirilerhécnede körinmeytti. “şu... Sezgülrim yéñilişqan, xata tuyǵu méni vehimige [s.26] salǵan...”Öz-öziǵe küç ve teselliy bérişke tirişti qeyser. Bezleşniñ küçidinmikin, yaki bir künlük harǵinliqtinmikin, qeyser karivétida axir uyquǵa ketti.

Çüşide yene şu bovay, etrapidiki bõriler bir kéçe uniñ aramini buzup çıqtı. Etisi oyǵanganda öy içi yop-yoruq bolup ketkenidi. U ornidin sekrep qopti-de, işikni éçip taǵqa qarap çıqtı. Qaramtul, ğil reñlik taǵ çoqqısı etigenniñ aquç yupqa tumani arisida xuddi üstige bir qétim yamǵur yaǵqandek birxil nemxuşluq içide parqırap körünetti, uniñda bovayniñ axşamqısıyaqidin birermu eser yoq idi. Etrapidiki bõrilerdek körünge dümbel-dümbel qoram taşlar goya aşu çoqqını tirep turǵan yölekke oxşaytti.

Çüştin kéyin ormançılıq idarisidin kelgen ikki xadim sadir çañcañ hem gayiz palvan bilen bille uni yoqlap keldi.

— siz büğündin başlap ormançılıq meydaniniñ téxniki bolup işleysiz, — ularniñ arisidiki bir xadim qeyserge şeerlik ormançılıq idarisiniñ qaratını yetküzdı, — telipiñizni orundaşqa, qiyinçiliqıñizni hel qilişqa mana biz teyyar, hazırçe mana un, yaǵ, gürüç, mavusi aldin bérilgen bir aylıq maşınız. Bu siz minidigan at, hemrahliq üçün mana beş atar miltiq...

Mana şuniñdin kéyin qeyser bu öyde تنها, göyüz palvan öziǵe oxşaş qéri aq boz étini yorgilitip buyerge pat-pat kélip turidu. Andin ikkisi ormanlıqlarni bille arilaydu. Bovayǵa qériliq yetkini üçünmikin, u pat-pat aǵrip yétip qalatti. Bundaq çağda qeyser taǵ arisini, ormanlıqlarni özi yalǵuz arilaşqa mecbur bolatti.

Qeyser etigenlik çaydin kéyin aq qaşqini toqup, taǵqa qarap yürüp ketti. Emdi yaylaqniñ bir ay ilǵiriki güzel cilvisi ketken. Güller soluşup, yeşil yaylaq sus altun reñ túske kirgenidi. Taǵ tereptin qaramtul bulutlarni heydep kélivatqan şamal emdi bu yerge çüşidigan tunci qardin şepe bermekte. Ormanlıq içi tiptinç, peqet gahi-gahidila tömür tumşuqniñ qariǵay ğolini çoqigan çağdiki tokuldigan avazi bilen taǵ quşqaçlıriniñ viçirlaşliri añlinip qalatti. Hava nemxuş hem éǵir, qeyser ormanlıq arisidin çıqıp, öyige qaytiş bilen teñ yaylaqta uşşaq qar tozundiliri tozuşqa başlıdi. At goya aramǵahıǵa aldiravatqandek taǵ baǵridiki çörisini çatqal qaplıǵan egri-bügrü çigir yolda yénik yorgılap kétip baratti. Yol deslepte un sépilgendek yénik aqirip kéyin tügel apaqçılıq içide körünmey qaldi. Emma bu yerniñ hemme nersisi tün kéçidimu öziǵe tonuşluq bolup tuyulidigan tuyǵun at héç nersidin pervasız küçlük tuvaqliri bilen şéǵil taşlarni şaraqşitip bir xil sürette mañmaқта. Şamal küçsiz, emma soǵuq idi. Qeyser şepkisini çökürüp kiyivaldi. Emma bir qat popayka ve [s.27] yéliñ çapini bilen toñlap, iç-içidin kélivatqan soǵuq titrektin çışliri kasildap ketti. Quyaş taǵ üstidiki qutratqan qara bulutlar arisida xire-şire közge çéliqatti. U goya uşumtut başlangan soǵuqtin muzlap tügölüp kétivatqandek, şuña ilǵirikidin xélila kiçiklep qalǵandek körünetti. U asta-asta taǵ keynige patmaқта idi. Birxil tézlikte yorgılap kétivatqan at uşumtut bir nersidin çöçüp, “xart” qildi. Qisqa uçluq qulaqlirini diñ qilip taǵ terepke çekçiyip qaridi-de, solǵa-yaylaq terepke dacidi. Xiyal bilen kétivatqan qeyser atniñ tuyuqsız silkinişidin bir yaqqa mödürölüp, tézlik bilen igerniñ tumşuqini qamallap tutuvaldi. U derhal özini oñşap tizginini küçep tarttı ve xevpsirep etrapqa közyüǵürtti. Üstige bir qevet qar yépişqan çatqallar... Ot çöpler...

Taşlar... Etrapta héç nerse körünmeytti, lékin u tuyuqsız taǵniñ qaptilidiki çoqçiyip turǵan taşlar arisida ğelite bir nersini bayqap qaldi. Aquç qar bilen roşen perqlinip turidigan, körünüşi itqa oxşaydigan sürreñ ikki mexluq zoñzuyup olturǵan halette qulaqlirini diñ tutup peske çekçiyip qarap turatti. “böre” dep oylidi qeyser qorqqinidin igerge mehkem yépişip. U bōrilerni peqet hayvanatlar baǵçisida mustehkem tömür qepez içide ve télivizorda hayvanatlar dunyasi programmisidila körgen. Uniñ qançilik yirtquç hem vehşiy ikenliki qeyserge burundin melum. U bugün miltiqni élivélişni

untugini üçün öz-öziye kayip ketti. Mubada bõriler hucum qilip qalsa uniña néme bilen taqabil turuş mumkin? Héçnime bilen. Şuña u pütün vucudini iskencige élivalğan vehime, qorqunç içide bõrilerdin közini üzmeý kélivatatti. Dehşetlik veqe axir yüz berdi. Bircüp bõre xuddi tağ çoqqisidin ğulap çüşken taşteq qañqip peske taşlandı. Ular göh salmidek uzurap, göh toptek tügölüp, qeyser terepke oqtek uçup kélivatatti. Qeyser qorqqinidin öpkisi ağzığa tiqilip nepesliri toxtap qalğandek bolup qaldı. U atqa zerb bilen qamça saldı-de, aldığa iñişip, igerniñ tumşuqini qamallığıniçe igerge mehkem yépişivaldı. Aq qaşqa qulaqlirini keynige çaplap, keñ yaylaq terepke ğuyuldap çépip ketti. Uniñ sadaqtın qoyuvétılgen oqtek ğuyuldap çépişidin tekşi ösken yirik yayliliri qeyserniñ yüzige qamçidek urulatti. Qulıqı tüvide şamal uçqutatti.

U béşidiki şepkisiniñ nelergidur uçup ketkinini bilmeytti. U pat-pat yéniğa, keynige qarap qoyatti. Keynidin qoğlap kélivatqan bõriler uniña birdinla köpiyip qalğandek köründi. At bilen bõrilerniñ arılıqı barganséri qısırıp barmaqta idi. Bõriler atni oñ ve sol tereptin xuddi amburda qısqandek iskencige élip qoğlap kelmekte idi. “tügeştim... Pütünley tügeştim...” Xire-şire şundaq oylıdı qeyser ve sézimlirini yoqatqan halda közlirini mehkem yumuvaldı. Şamalniñ vikildaşliri, atniñ xartildaşliri, tuvaqlarniñ şéğil taşlar üstidiki qarsildaşliri emdi uniñ [s.28] qulıqığa kirmeytti. İgerniñ tumşuqığa mehkem kirişip ketken barmaqliri muzdek qétip qalğanıdı. Bõriler atni aq téke deryası terepke qıstap kelmekte, kömüç bukğunluq derya atniñ aldıda toğrisığa sozulup yatatti. At éğiz qırğaqta az deqiye temtirigendek qıldı, aldıda yétişip kelgen kök yaylılıq bõre uniñ quyuqliriniñla çişlep qaldı. At aquç dolqunlar üstige sekridi.

Muzdek soğuş su qeyserni ésige keltürdi. At dolqunlar arisida gah yiqilip, gah mödürölüp qarşı qırğaqqa qarap üzüp barmaqta idi. Qeyser qarşı terepte kalılarnı, harvini yene ademlerni körgendek qıldı.

— huy... Akılar..! — avaziniñ bariçe varqırıdı u, emma uniñ avazini dolqunlarniñ heyvetlik şarqıraşliri básip ketti. Qarşı qırğaqtikilerniñ qaysı birliri dolqun içide mödürölüp tirecep kélivatqan atni, üstige çaplışıvalğan qeyserni körgen bolsa kérek, qolliridiki arilirini taşlap qırğaqqa qarap yügüreşti. At ulardıñ ellik qedemçe tövendiñ qırğaqqa çıqtı.

Atniñ bedinidin şurqırıp su éqip turatti, putliri dirildeytti, taş soqup zexmilendürgen bolsa kérek, aldi sol putiniñ béğişidin qan éqip turatti, köziye qan tolğanıdı. U yenila xarqırıp, çapçıp ularniñ arisidin bösüp ötmekçi bolatti. Kimdur birsi yügürüp kélip,

atniñ çulvuriğa ésildi. Qeyser attin sérilip çüşti, emma dessep turalmidi, çüşken yéride lasside oturup qaldı.

— kimsiz? Nedin kélivatisiz? — soradı ular qeyserni orivélip.

— bóriler... — qeyser aran şunçilikla déyelidi. Uniñ avazi aciz şamal esken qumniñ şırıqlap quyuluşlıridek şunçilik halsız idi. Levleri soğuqtın kökergen, çirayi tatirip ketkenidi.

— bóriler?— malçılar segeklişip deryaniñ nériqi qétiga qaraştı. Qırğaқта bóriler körünmeytti.

— mömin aka, harvañdiki otlarnı çüşür, — dédi malçılarnıñ birsi, — xuda saqlaptu. Attin domilap ketken bolsa xam talaş qilivétetti-de, qarğış tegkürler. Özi kadirdek qilidu. Çapsan öyüñge aparğın.

İssiq öy qeyserni tézla ésige keltürdi. U peqet emdila yirtquç bórilerniñ çañgilidin aman-ésen qutulup qalğiniğa işendi. Yénida malçılar baya “mömin aka” dep atıgan bayıqi adem olturatti. U qeyserniñ bórilerniñ qandaq qoğlap ketkenliki toğrisidiki gépini añlıgandın kéyin keñ pencilik aliqanlirini tiziğa urup, ağızidiki derex putiqidek çoqqıyıp qalğan kötmek sarğıuç çışlirini körsitip xirildap küldi :

— bilmey qapsız balam, atniñ çulvurini yerge uzun sörutip qoyğan bolsıñız bóriler yéniñizğa yéqin yolımaytti.

— némişqa?

— udum şundaq. Argamçini bórilerniñ birersi atlap qaldımu, boldı, uzunğa qalmaq qotur bésip ölidu, şuña bórilerniñ hemmisi argamçidin qorqıdu. [s.29]

Kona ışık gıçıldap éçilip, taladin turqıdin on beş yaşıldiki bir qız alyumin korida süt élip kirdi. U süttin piyalige quyup mömin akiğa uzatti-de, sinçi közliri bilen qeyserge yalt étip qarap, şuan közlirini yerge ağıdardı. Piyalidin qızıq hor kötürölüp turatti. Mömin aka sütni öskileñ burutlirini titritip, bir-ikki püvlidi-de, qeyserge uzatti :

— qızıqıda içiñ, hazırla oñşılıp kétisiz. Éytmaqçı, öziñiz nedin bolisiz?

— ormançılıq meydanidin, téxnık.

— emise, bir tağniñ adamliri ikenmizgu. Qéni içiñ, tartınmañ, — mömin aka başqıçe éçilip, boşığan piyalini qolidin aldı, — yultuz, yene birni quy qızım.

— nevrinişmu bu qız?

— şundaq désemmu bolidu. Bizniñ sattar düycañniñ qızı.

Qeyser şu kécisi mömin akiniñ öyide qonup qaldı. Uniñ yultuz bilen tunci qétim körüşüp, tonuşup qélişigä aşu böre veqesi sebebçi bolğanidi.

Şuniñdin kéyin ikkisi yaylaqta, derya hem köl boyida pat-pat körüşüp turdı...

Üçinçi Bab

... İkkisi köl girvikidiki taş üstide bir gériç arılıq qaldurup yanmu-yan olturuşatti. Bir gériç... Némançe uzun arılıq? Ularniñ bir teştekte éçilğan bir cüp güldek bir ailige cem bolidiğan, bextniñ ulargä tégişlik bir ülüşidin behr alidiğan çağliri qaçan? Şu tapta yultuzmu aşular toğruluq oylamdikin?

Taşyol tereptin uştumtut sozup-sozup bérilgen maşına signali añlandı.

Qız çöçigendek sekrep ornidin turup, endikip taşyol terepke qaridi.

Suğa qénişqan qoy, öçkiler taşyolni toğrisiğa késip tağ bağrığa qarap kėtişivatatti.

— malniñ arqisidin baray, — dédi qız köñlikiniñ pürleşken éteklirini tüzlevétip, — körüşermiz emise, — kélip turuñ.

Yultuz köl qirğıqidiki şégil taşlardin yeñgil avaz çiqirip, qoyliri terepke yügürüp ketti. Qeyser arqidin ünlük qilip :

— gep şu yultuz, öyiñizge pat arida elçi kergüzimen, — dédi. Kiçik maşına qoylarni ürkütüp kölniñ uduliğa kelgende süritini astilatti. Sultan eli maşına eynikini éçivétip köl terepke çekçiyip qaridi ve yénidiki şopurdin soridi :

— kim avu, atniñ yénidiki?

— héliqi... Qeyser dégen oqutquçı. [s.30]

— mektepte oqutquçılıqni qilmay, buyerde néme qilip yüridu u kispuruş?

— hazir oqutquçı emesken, muşu ormançılıq meydaniniñ téxniki iken.

— birdem oqutquçı, birdem téxnik, him! Téxnik bolsa téxnikliqini qizniñ qéşida qilamdiken? Tağ qizliri léven, çiraylıq şuniñğa qanat sörep kelgen gep!

Bir çağlardiki sémizlikidin kérilip, kéyinçe göşliri tartılğanlıqtın iñek tériliri xaltılışıp peske sañgılığan, qapaqliri işşigan, çirayidin harginliq, késelmenliki çıqıp turidigan, bestlik, xapanbaş bu sabiq şeer başlıqı gezeplik közlirini alaytıp maşına köznikidin éñişkiniçe, maşına taki köl boyidiki dümbeldin qayrilguçe gah qoynıñ arqısidin kétivatqan yultuzdin, gah étini minip derya terepke kétivatqan qeyserdin közini üzmidir. U goya “qeyser” dégen isimni küçlük éziqlirida çaynavatqandek çışlirini hélidin héliğa guçurlatmaqta, özini yumşaq yolençükke taşlap égir püşuldimaqta. Şopur may tepkisini boş dessep kétivétip soridi :

— mömin çoñniñkige çüşimizmu?

— yaq, sattarniñkige tart!

Maşına taşyoldin qayrilip yoğan qéri tağ térekliri arisidiki harva yolınıñ şégil taşlirini taraşıtıp yaylaq terepke buruldi.

Qaçandidur bir çağlarda témi taş bilen qopurulup, sirti bir qevet qélin kakıl lay bilen suvalğan bir yürüş kona öy ve uniñ yénidiki çörisi taş, kések ve şax-şumbılar bilen qaşalınıp üstiniñ yérini quruq ot-çöpler bilen yépilğan kona qotan derya boyidiki égiz tekşilikte çoqçıyıp körünetti. Öyniñ aldidin yigirme-ottuz qedemçe nérida quçıqıda gulaç yetküsiz alte-yette tüp tağ tériki asmanğa boy sozğan, uniñ pestiki yirik qovzaqliri qoy-kalılarnıñ sürkiliverişidin yağlışıp, siliqlışıp, qaridap parqirap ketkenidi. Térek asitidiki qaramtul qélin qıgı toxular maltilap yüretti. Çışliri qayrilip, çaqiniñ bir péyi çıqıp ketken ebceq ot oruş maşinisi qotanniñ yéniga taşlap qoyulğan, eslidiki köüç, parqıraqlırlı öçüp üstini bir qevet dat basqanlıqtın, tam tüvide bir döve tömür-tesek parçıliridek sarğıyıp körünetti. Uniñ astida yirik tükli paxpiyıp ketken yoğan qara it aldığa sozulğan putliriğa bəşini qoyup xiraman uxlatattı. U kiçikide kisivétılgen kalte diqmaq qulaqlirini pat-pat silkip qoyattı. Ögzidin sella égiz qopurulğan kalte moridin köküç is goya harginliq yetkendenk érinçeklik bilen asmanğa asta kötürölüp ögze üstide népiz şayidek yéyilginiçe asta-asta derya terepke qarap aqmaqta idi. Uniñdin kala tézikiniñ égir, qañsiq hidi kéletti.

Kiçik maşına toxularniñ üstige basturup kélip ularni ürkütüp, [s.31] qağıldıtıp, nelergidur qoqlap, térek tüvige kélip toxtıdı. Maşinidin deslepte şopur-büdürlü çağlıq, ottura boy yaş yigit, andin sultan eli çüşti. İşik aldı cimcit, ademsiz, qara itniñ bir çağlardiki ademni maşına bilen qoşup yevitidigandenk étılıp kélip, közliridin ot çaçritip dehşet qavaydığan set avazimu öçken, sultan eli maşına tüvide turupla tovlıdı :

— sattar! Hoy... Qaysiñlar bar öyde?

Şu haman kəşiki qarayğan kona işik giçildap éçilip, öydin bəşiğa gülliri öñgen gers yağlıq çıgken, zigirreñ yopkiliq, zeñger popailiq, zilva, yaş ayal çıqip keldi, ularni körüp birdeqiçe téñirqiğandek boldi-de, aldirap maşininiñ aldığa kélip yeñgil égilip tazim qildi :

— téçliqmu hakim aka, salamet kepla? Paşaxaçam, öy içi, bala-çaqılar téçliqtu, özlirimu téç kepla exmetcan?

— téçliq, téçliq... He, öziñizçu zeynepxan, sattar qéni?

— hazirla bar idi, — zeynepxan uyaq-buyaqqa qaridi, — qéni öyge kirişsile, men hazirla çağiray.

— öygimu kirimiz, azraq hava yeyli.

Zeynepxan qotan terepke yugürdi, sattar hamut héç némidin xeversiz qotanniñ arqa téminiñ örülgen yérini qopuruvatatti.

— hey, buyaqqa çıqsila, hakim akam keptu.

— qaçan?— sattar hamut qolidiki taşni taşlap qotandin çıqtı. Sultan eliniñ aldığa kélip, térisi şamalda yérilip qarayğan yirik aliqanlirini qara çiperqut çapininiñ péşiğe sürivétip, ikki qolini teñla uzutup :

— essalamu eleum! Téç keldilimu hakim aka? — dédi. Bu öyde sultan elini burundinla er-xotun ikkisi, hakim aka, baliliri “hakim dada” dep çağirişqa adetlengen. Bundaq ataş sultan eliniñ kéyinki nam-emelige mas kelmisimu, yenila uniñ qulığığa xuş yaqıdu. Şuña u sattar hamutniñ “hakim aka” dep atavatqan çağdiki adettin taşqiri yéqinçiliqidin söyünüp, memnuniyet bilen külümsiridi :

— he, néme iş-küş bilen sattar?

— ala buqa qotanniñ arqa témini örivétiptiken, şuni qopuruvétey dep...

— ala buqa?

— ozaqi yili xanaçamni qorqitivetken héliqi mozayçu, hazır ravurus buqa boldi. Boyi tamdek, men şu çağdila démigenmu, heqiqiy gollandiye nesli bolup çıqıdu dep.

— téxi piçivetmigenmu?

— közüm qiymidi.

Sultan eli ünçiqmidi, u öziğe xas sölet hem meğrurluqni kimgidur namayen qilivatqandek qolini arqisiğa qilip, gevdisini tik kötürüp etrapqa, işik aldidiki tonurğa, [s.32] uniñ yénidiki şax-şumbılarga qarap çıqtı. Sattar Hamut uniñ arqisidin teñ suñdışıp, qışta qarnıñ nahayiti qélin yağqanlıqini, şuña uçar-qanat, hetta buğa-kéyik dégenlerniñmu ozuqsız qélip, açlıqtın qar üstige pok-pok çüşkenlikini, emma bu qotanda ot-boğuz, yem-xeşek yéterlik bolğini üçün, çarvılarnıñ ölüm-çiqim ehvaliniñ başqa qotanlarga qarıganda nahayiti az körülgenlikini sözlep ketti.

Sultan eli uniñ sözlirige ançe pervա qılmıgandek körüngini bilen, köñlide hemmini birmu-bir hésablap körmekte.

— küzde neççe sağıq uruqlandurulğan?

— uruqlandurulğini ,238 buniñdin etiyazda élingan paqlan ,235 baya özlirige dédim, qoylar ciddiı tuğıvatqan mezgilde yene éğir qar, cudun apiti boldı, qolumdin kelgen hemme amal-çarılarnı qollandım, qozılarnı öyge eirip, yotqanga solap, özimiz soğuqta toñlap kasildap çıqtuq.

Şundaqtımu amal bolmıdı, üç qoza çiqim boldı.

— uniñdin başqıçu?

— alte qoynı böre yep ketti, ikkisi késel tégip öldi.

— ularniñ arisida méniñ qoylirim barmu?

— tö... Töti siliniñ, siliniñ qoyliri sémiz bolğandikin... Qarımamla, qarğış tegkürlerniñ oruqlirini qoyup, sémizlirini talliginini...

— böre birni emes, altini yep ketküçe sen néme iş qildiñ? — sultan eli birdinla kömürdek qarıdap, qehirlik çirayini sattar hamutqa toğrilıdı. Sattar hamut oñaysızlinip közlrini negidur élip qaçtı, — férma hélimu séni böre étiş etritige düycañ qilip békitiptiken, bolmısa qoydin yene neççini yigüzivétettiñkintañ? Bilimen, börerler qotanga yupurulup kелgende sen haraqqa çilişip, es-hoşuñni yoqutup toğra tamniñ keynide yiqilip yatqansen, miltiqiñni ésip tağqa emes, beñgi ülpetliriñniñ qotinıga ketkensen. Qoylirimniñ hemmisini börüge yégüzüp tüget cumu! Küzde birni yégüzduñ, emdi tötni yégüzüpsen.

— hemmisini töleymen. Keçte malniñ içidin tallap beşni tutivalsıla, silige hésablap en sélip qoyimen.

— quruq gépiñni qoy, körsitidiğan bahane-sevebliriñ köpqu séniñ, — sultan eli uni zerde bilen silkidi, ışık tüvige kélip birdinla, tam tüvide tügölüp yatqan itqa közi çüşti, — bu itiña néme boldi? Yazda méni attin örivalgili tasla qélividiğu?

— bir yerlirini böre çaynivetken çéği. İkki ayçe boldi, üni öçüpla kettigu bu lalminiñ.

— mundaq de, emdi qoydin ötüp itiñnimu borige aldurup yürseñ, hélimu özün saq qapsen yaxşı!

Méhmanxana öy yoruq, azade körünetti. Kaña qélin teñlimatlar, üstige gilem [s.33] sélinganidi. Qopal suvalğan tam qaçandur bir çağlarda aqartilğan, dérize tekçiside yopurmaqliri yégilişip qalğan ikki teştek qoğun güli turatti.

Zeynepxan méhmanlarniñ tégige körpe saldı. Yéniga yumşaq töge yuñi tiqilğan yastuqlarni yölep qoydı. Sattar hamut çoyun meşke aldirap ot yaqtı.

Xélidin béri ot yéqilmay havasi nem tartıp qalğan soğuc öy tézla illidi.

— téz bol! — dédi sattar hamut taşqiriği öyde xotunini aldiritip.

— néme qılay? Esta, nanlirim qétip qaptiken.

— nan emes, tiliñ qétip ketsun ilahim! — sattar hamut xutuniğa zerde bilen qolini şiltidi, — néme közüñni parqiritip turisen? Némila qılsañ bir néme qılmamsen!

Mulayim, yavaş ayal uniñ künde neççe qétim varqiraydigan qopal avazliriğa könük. U herqaçan uniñ buyrutmisini sözsiz orundaşqa adetlengen, u aldirap qazan béşiğa tutuş qıldı. Sattar hamut öltüridigan qoy eilişke malniñ qéşiğa yügürdi. Sultan eli uniñ işiki aldida tuyuqsız peyda bolğan çağda, sattar hamut neççe ay içidila uniñ beş qoyini borige aldurup qoygini üçün qançilik vehimige çüşmigen? Sultan eliniñ qoyliri ayrim qotanda béqılğanlıqtin, kéçilirimu boğuz yégenliktin toluq taştek sémez, herbiri bir yaşlıq topaqtek kélidigan, qoylarniñ serxili bolup ösken.

Emdi u muşu beş qoy üçün sultan eliniñ işençisidin mehrum qalmisila, aşu qoylarniñ herbiri üçün özige hésab qoylardin ikkidin hésablap töleşkimu razı idi. Emma sultan eli bularni ret qıldı. Beş qoy ve tuğqandarçılıq... Sultan eli némilerni oylap kéyinkisini tallivaldikin? Éhtimal tuğqanlar arisida bolidigan méhir-şepqet ve hésdaşlıqtu. Sattar

hamut ömrüde sultan eliniñ qançılık payda-taravitini körmidi? Sultan eli uniñ hayat teqdiridin ibaret çaqi kalañ ketken maymaq harvini neççe qétim katañdin tartivélip iziğa çüşürmigen? Sattar hamut bularni ontup qalmidi hem untupmu qalalmaytti.

Sattar hamutniñ 81 , 17 yaşlardiki çağliri etimalim, bir küni çüşte hamut bovay yügürüp paypaslap, küzlekte yer heydevatqan oğliniñ qéşiğa keldi. U xuşal idi. U kelginiçe kaliniñ aldini tosup :

— soqañni toxtat, nahiyidin hakim toğqinimiz keldi. Sen çapsan béríp şo düycañni tap, éti yaxşıraq maldin birni bersun, pulini kéyin hésablışidikenmiz de. Özimu kélip hakimğa salam béríp ketsun, — dédi.

Sattar hamut sémiz ériktin birni eşekniñ aldığa élip öyge kelgende hoylida maş reñlik pikap toxtitiqliq turatti. Qolum-qoşnilarniñ baliliri pikapqa zoq-heves bilen qarışıp, etrapida çurqirişip aylinip yüretti.

Sattar hamut burun şeerde bir tuğqininiñ barlıqini añlığan, emma körmigen, u hoylidiki yoğan karivat üstide bedaşqan qurup dadisi bilen néme [s.34] toğriliqtur parañ sélip olturğan ottuz neççe yaşlardiki oruq, égiz, sağlam çirayidin birxil xuşxuyluq ve mulayimliq yégip turğan yoçun kişige tartinipraq ikki qolini uzutup salam berdi :

— essalamu eleum!

Sultan eli uniña qolini bérivétip “bu kim?” Dégen menide bovayğa qarap qoydi.

— baliniñ kencisi, sattar, — dédi bovay.

— qaltis yigit boptu, — sultan eli sattar hamutniñ baş — ayıǵıǵa heves bilen qarap çıqti, — neççige kirdi?

— xuda buyrusa on sekkizge.

Sattar hamut sémiz érikni xuddi yel topni kötürgendek bimalal kötürüp hoyliniñ otturisığa eilip taşlıdi, putlirini boğuşlıdi, sultan eli karivat üstide uniñ ötkür piçaqni érikniñ boğuzığa zerb bilen sürigen çağdiki qurqumsızlıqığa, qoy soyuştiki çebdeslikige qarap olturup ixtiyarsız mestliki keldi :

— hamutka, qolidin iş kelgüdek buniñ.

— inşalla, xéle çéçen, yürüşlük adem boldi.

— mundaq qilayli, buni herbiylikke eveteyli.

— iltipatliri, — bovey deslepte qizip, arqidin ikkilinip oylinip qaldi, — qandaq bolar ukam?

— qandaq bolatti? Yaxşı bolidu.

— alimahadis uruş bop qalsa deymena.

— nediki uruş? Hazir veziyet yaxşı, cahanniñ ténç vaqti. Baliñiz eskerlikke ketse, kéyin ölükini qayturup kélidigan işmu yoq, eskerlikte nahayiti üç yil turidu. Bu ceryanda çeniqidu, ögenmigenni öginidu. U yerde özi yol tépip ösüp ketse téximu yaxşı, undaq bolmay kesip almişip qaytip kelse nahiyidin xizmetke orunlaşturimiz. Buniña men képil. Diligul bolmañ, tuğqanlarniñ hemmisila yézida déhqan bolup ötmeñlar, arimizdin maña oxşaştin yene birsi çıqsun, men muşuni deymen.

Hoylida mundaqla déyilgen bu gep birer ay ötmeyla rastqa aylandı. Sattar hamut nahiyige çağırıtılıp ançe-munçe tekşürüştin ötken boldi-de, herbiylikke tallandı. U étiz capasidin, déhqan digen qalpaqtin qutulğini, yépyéñi maş reñ herbiy kiyim kiygini üçün xuşal idi, u nahiyide birneççe kün turup, armiyiniñ melum quruluş qismiğa teqsim qilindi. U yerde qısqa muddetlik herbiy telim-terbiyedın kéyin bir künü tañ seherde yéñi, kona ceñçiler bilen bille üsti maş reñ bérzént bilen yépilğan herbiy maşiniğa olturup yürüp ketti. Sattar hamut öziniñ nege baridiganlıqini, néme iş qilidiganlıqini bilmeytti. Ular keçke yéqin maşınidin çüşkende özlirini asmanpelek égiz tağlar arisida körüşti-de, heyranlıq ve qiziqış [s.35] içide tağqa yamişıştı. Peqet kişilerniñ ağızidinla añlığan, özini bolsa kino hem resimlerdinla körgen qarığay, arçılarniñ tüp, qovzaqlirini, qarığayniñ yıñnidek uçluq, qış künlirimu yaşırip turidigan köpkök yopurmaqlirini éhtiyat ve qiziqış bilen silap béqıştı. Etisi etigende qatar tizilğan ceñçiler herbiy başliqniñ yoğan qoram taş üstige çiqivélip bir pes sözligen nutuqidin kéyin şu nersini bildiki, mana bu tağlar şıncañni qap otturidin késip ötidigan teñritağ tizmiliri bolup, bu tağniñ nériqi qéti şimali şıncañ, bu qéti cenubiy şıncañ dep atilidiken, bu herbiy qisim muşu tağlarni toğrisiğa yérip zamanivi taşıyol yasaydiken, bu taşıyol şimal bilen cenubni tutaşturuşta nahayiti muhim istratégiyilik ehmiyetke ige herbiy quruluş hésablinidiken...

Kona, yéñi ceñçiler ben, peyler boyiçe işqa kirişip ketti. Tağlar heyvetlik partlaş avazidin lerzige kéletti. Taşlar asmanğa vikildap uçatti. Heyvet ve sürlük çoqçıyip

turğan éviz dümbeller, peske sañgilap turğan sürlük ceynekler, qoram taşlar dehşetlik partlaş bilen teñ asmanpelek kötürülgen is-tutek, çañ-tozandin kéyin, xuddi şamal uçurup ketken tumandek ornidin gayip bolatti. Partlaşniñ güldürleşliridin, maşinilarniñ gürişliridin, coto, bazğan, métinlarniñ carañ-curuñliridin yer-zémin titrep, qulaqlar pütüp kétetti.

Sattar hamutniñ mehelligide étiz-dalılar emdila yiğisturulğan, gazañliri töülgen bağlardin yenila méve puraqliri ketmigen köñüllük peyt, emma bu yerde şivirğanlıq cudun gah küçüyüp, gah pesiyip, qarlarni vikilditip uçurup turidıǵan qış pesli, tağ asminini kül reñ bulut qaplıǵan, quyaş goya ağriq ademniñ çirayidek tatırañǵu ve nursız... Ceñçilerniñ birliri tağ partlitatti, birliri métin, bazğan, coto bilen ğulap çüşken qoram taşlarni parçilaytti, birliri parçılğan taşlarni körek bilen maşinilarga usatti, emgek çidiǵusız dericide ciddi, éǵir hem muşeqqetlik idi. Ceñçiler tañ yorumasta birla karnay bilen çédirliridin yügürüp çiqışıp, sep-sep bolup tizilip iş ornıǵa baratti. Keç kirgende yene karnay avazi bilen teñ iştin çüşüp, hérip halidin ketken, maǵdursızlangan halda putlirini aran yötkep çédirliriǵa qaytıp kéletti. Buniñ üçün birliri zarlinatti. Birliri hesret çekışetti. Lékin bu yerdiki capa, éǵir emgek sattar hamut üçün uniñ yézida tartqan capaliriǵa qarıǵanda köp yénik idi. U ne vaysimaytti, ne ah urmaytti. Qorsa q toq, kiyim pütün, yigit dégenge şu yiterlik bolsila üç yilliq capa dégen néme? Çişini çişlep ötküzüvetsila, axirida ige bolidıǵan hakim akisi teyyar. Sattar hamut iş ornida yéşinip, yéliñ bolivélip, qoram taşlarni bazğan bilen parçilavétip aşındaq oylaytti. U uzun ötmey ben, pey, axirida lyen boyıçe teqdirlendi ve partlitiş beniniñ muavin bencañlıǵıǵa östürüldi. Vaqıt qar, muz, şivirğan ve dehşetlik [s.36] güldürleşler içide ötmekte. Qisim alǵa ilgirilep tağ içige barganséri içkirilep kirmekte idi. Sattar hamut şu ariliqta özini “çarviçilarmız” dep tonuşturğan bir neççe yoçun kişiler bilen tonuşup qaldi. Ularniñ éytişçe, taǵdiki böre, qaplan, éyiq dégenler ularniñ çarviliriǵa ziyan yetküzüp aram bermeydiken, ularni atidıǵan qara miltqliri bolsimu miltiq dorisi yitişmeydiken, ular sattar hamutqa tutam, tutam pul teñlişip, miltiq dorisi bilen kapsolniñ amalini qılıp bérişni telep qilişti ve uni yuqiri bahada qançilik bolsa şunçilik sétivalidıǵanlıǵını éytişti. Partlitiş benide dora, kapsol dégenler dövilinip turuptu, uni başquridıǵan adem elvette sattar hamut. U özila çandurup qoymisa u nersilerniñ sanini élip yuridıǵan héçkim yoq. U deslepte qorqti, ikkilendi, lékin axir bu ametlik sodini qilişqa bel bağlidi-de, somkisiǵa qaçilivalğan partlitiş dorisi bilen kapsollarni keçte ikki qétim apirip satti. Payda az emes idi, emma

u üçünçi qétim ormanlıq arisida ular bilen mal almaşturuvatqan çağda, kütülmigende paylap turğan ceñçiler teripidin qolğa çüşti. Ceñçiler “sattar hamut çoqum herbiy sotqa tartılışı mumkin” dep cezim qılışqan, emma kéyin néme boldi, herbiy septin qoğlaş cazası bérilip, yıl boyı tağ, taş bilen hepilişidigan bu capası tola iştin tépténçla qutulivaldi. Şundaq qilip u herbiy belgiliri söküvételgen maş reñ herbiy kiyim bilen bir yildin kéyin tağisiniñ işiki aldida peyda boldi. Sultan eli bu çağda muavin hakimliqtin baş hakimliqqa kötürülgenidi. Hakim deslepte sattar hamutqa kayıp çéçilip, “yézañğa qayt, bérıp ketminiñni çap!” Dep heyve qildi. Lékin ikki heptidin kéyin tağisi uniñğa teñritağ çarvıçılıq férmissidin iş tépip qoyğanlıqını, u yerde uniñğa bir qotan malni höddige élip béreleydiganlıqını, yaxşı işlise, ikki-üç yıl içidila iqtisadta otturahal seviyige ige bolup qalidiganlıqını éytti. Némışqa yaxşı işlimisun? U ilgiri kiçik bolsimu emgekke pişqan déhqan idi. Kéyin herbiylikke bardı. Uni tağ arisidiki qaysibir iş qorqutalığan? Rastini éytqanda u şuçağdila tağ hayatığa, çarvıçılarnıñ bay, elvek turmuşığa qızıqıp, heves qilip qalğan. Étizniñ darametsiz éğir emgiki hem tağdiki tağ parçılaş, taş kötürüşı bilen sélišturganda mal béqiş qançılık éğir iş idi? U emdi hoş-kallisini taptı. Herbiylikte érişermen dep érişelmigen bext-istiqlalni, yaxşı turmuşni emdi çarvıçılıqtin çoqum tapıdu. Étizda yürseñ çalma yeysen, tağda yürseñ yağ, dégenler bikar éytilmiğan.

Sultan hakim öziniñ pikirige sattar hamutniñ derhal maqul bolğınidin xuşal boldi, seveb, uniñ sattar hamutni férmiğa evetmekçi boluşida allıqaçan köñlige püküp qoyğan pılanlırı bar idi. Uniñ férminiñ qotan qotanlırıda öz namıda turıvatqan tötтин, beştin qoylırı bar. Uni elvette bir yerge yığış, [s.37] işençilik birsiniñ qolığa tutquzuş kérek. Malçı dégen köñli egri nadan xeq, bundaq xeqqe işengili bolamdu? Göş yégüsü kelse öziniñkini emes, vaççide xeqniñkini öltürüp yep, uni tağdin uçqan yaki böre yégeñge çiqirip térisini igisiniñ aldığa taşlap bérışni bilidu, kayısañmu, tillisañmu, beribir, bézirip yerge qarap turğini turğan, şuña bu işta yenila sattar hamut yaxşı, uniñdin işençilik adem yoq.

Hakim etisi sattar hamutni maşınığa sélip férmiğa élip bardı. Férma başlıqı xuddi hakimniñ kélişidin burunla xeviri bardek, işxanisidila kütüp turğaniken, u xuşal idi. Hakimniñ aldida paypétek bolattı. U méhmanlarnı öziniñ tamdimu, yerdimu qimmet bahalıq gilemler tavlinip turğan azade, heşemetlik öyige başlap kirdi. Keçte méhmanlarnıñ aldığa légen légenlerde göş, andin kéyin haraq tartildi.

— işiñni çañcañ bilen sözlişip pütüşüp qoydum, — dédi sultan hakim etisi etigende sattar hamutqa, — baqıdığınıñ hazırçe ikki yüz tuyaq qoy, iş heqqi yaxşı, yüz paqlanni ey qılsañ oni séniñ, séniñçe qandaq? — men néme deyttim? Sile néme désle şu, aka, — sattar hamut başqılar hakim dep atavatqan bu hörmetke sazaver ademni öziniñ aka dep atıyalığını üçün adettin taşqırı xuşal idi.

— hemme işliriñni orunlaşturuşqa muşu murat çañcañ mesul, qiyinçiliqqa yoluqsañ éytip tur, menmu yoqlap turimen.

Sultan hakim çaydin kéyin nahiyige qaytti, murat çañcañ sattar hamutni şu kinila uniñğa kötire bérیدیğan qotangä élip ketti.

Qotan derya boyidiki ot-çöpi ademniñ tiziğıçe kélیدیğan elvek yaylaqqa caylaşqanidi. Yaylaqniñ şerqiy cenub teripi bük qarıgayzarlıq bilen tutuşup turatti. Qarıgayzarlıqniñ o teripide, qatmu-qat tağlar arisida zumret reñlik tiptéñç köl eynektek yaltırap turatti. Sattar hamut muşu xilvet makanda malçılıq hayatini başlap bir yildin kéyin, sultan hakimniñ öyige on üç yaş vaqtida kélip bala baqquçi bolup işlevatqan yüzi yumulaq, meñzi oxşığan girdidek qépqızıl, közliridin meyüsane mulayimlıq ve tartınçaqlıq tökülüp turیدیğan kemsöz, emma işta pişşiq yéza qızini — hazırqi xotuni zeynepxanni uniñğa özi baş bolup élip bergenidi. Toy yézida — qızniñ öyide heşem bilen ötküzüldi. Sultan hakimniñ hörmiti üçün nahiyidin maşina-maşinida méhmanlar bérişti. Emma şunisi eceblinerlik boldiki, toydin kéyin etisidin başlap bolidیğan küyoğul salimi, yanduruq çay dégendek qide-yosunlar bir yaqqa qayrip qoyuldi.

Qız şu küni keçte yézidin udul tağqa, sattar hamutniñ qutiniğa köçürüldi etisi keçte, sattar hamut qızdin “amanet”ni tapşuruvalidیğan kécisi öyde kütülmigen veqe yüz berdi. “amanet” oğrilangan, zeynepniñ uni kimgidur tartquzup qoyğini yaki teqdim qilivetkini namelum idi. Her ikkisi [s.38] yalıñaç... Sattar hamut xuddi bir parçe göşni yep salgandin kéyin uniñ haram mexluqniñ göşi ikenlikini añlıgandek köñli élişip iç-idin hö tutti. “haram”din seskinip ornidin sekrep turup ketti. U gezep ve xorluq küçidin özini yoqutup, titrep turğan qoli bilen sereñge yéqip penerge tutaşturdi. Qız qorqqinidin yapraqtek titrep, toşqandek tügülginiçe yotqanda yatatti. Sattar hamut yotqanni yulup tartip pegöğa çöridi.

— sen buzuq iplas... — xırqiridi u iç-içidin partlap kétivatqan gezepniñ boğuzıga tiqilişidin nepes alalmay buğulup, — kimge bérivettiñ? Kimge sétivettiñ?

Qiz goya u qehirlik soalğa cavab bérişke mağduri yetmeyvatqandek tilsiz, zuvansiz. U yalıñaç köksini aliqanliri bilen etkiniçe, qorqunçtin parqirap ketken közlrini érige ünsiz iltica bilen tikmekte, qéni emdi uniñ kündüzdiki sattar hamutniñ yürikini oynitip, nepsini taqilditivetken cilvidar hösn qamiti? U emdi qorqunç içidiki muşu tügülüşi bilen tam töşükige sigip kétidigandek...

— öldiñmu? Némişqa cavab bermeysen? De! Kimgé bérivettiñ? Kimgé sétivettiñ?

— hiç kim ... Hiç... Kimgé...

— néme?! Bilmemdimen men? Sen buzuq démeydiğan bolsañ öltürivétimen, öltürüvétip ölükiñniñ höddisidin özüm çıqimen! — sattar hamutniñ qolıǵa xémir yayidiğan noǵuç çıqtı. U qizniñ put, paqalçeklirige, yotilirıǵa, saǵrisiǵa gezep bilen uriverdi, — demsen, démemsen? Démey qutulalamsen mendin?!

Zeynep tayaq zerbidin çirqirap sattar hamutniñ ayaǵlirida domulimaqta, panahliq izdep öyde uyaq-buyaqa qaçmaqta. Noǵuç çul-çul bolup sunup ketti.

Sattar hamut emdi uni tégige bésivélip udul kelgen yérige muşt-şapılaq bilen uruşqa başlıdı :

— éytamsen yoq? Gep qil! Éytamsen yoq?!

— éytay, éytay... , — tayaq zerbisidin es-hoşini yoqutup aranla piçirlidi zeynep, — emise urmañ... Urmañ, xuda heqqi...

— qéni sözle! — sattar hamut zeynepniñ çéçidin qamallap kótürüp olturguzdı.

— iza tartimen... Çıraǵni öçürivetsiñiz, andin désem.

Sattar hamut çıraǵni püvlep öçürdi. Öy zulmet qarañǵuluqıǵa çömdi. Zeynep goya zimistan vehşitide qalǵandek iç-içidin calaqlap titreytti. U burunmu sultan eliniñ çañgilida muşundaq calaqlap titrigen, peryad qilǵanidi biraq sattar hamutqa aşu mudhiş keçürmişlerni éytişqa bolarmu? U çağda néme işlar bolar? Aşkarılap qoyǵan bir éǵız söz bilen qandaq mudhiş veqe yüz bérer? [s.39]

— he, emdi sözle!

— ötkende... Apam aǵrip yétip qaptiken, yoqlap kéley dep...

— tiliñni çaynımay gepniñ özini-de!

— gep şu yerdin başlinidu. Mehellige béríp kéley dep, yolda bir qara maşınığa çıqqanıdim... Yérım yolda şopur dégen munapiq... Bozek qilip...

C. . Zeynep iç-içidin tökülüp yiglivetti.

— andin kéyinçu?

— maşınam buzulup qaldı, yasımısam bolmaydu, dédi, men yol çétidiki cigde tüvige béríp segidep olturuptimen, bir çağda u yénimğa kélip... Bolğan iş şu... Birla qétim...

— qaysi iplas guy u?

— étini bilmeymen.

— bilmemsen rast?

— burun tonumıgandikin...

Sattar hamut şu sözni añlap, es-hoşını yoqatqandek bolup, elemlik tinip olturup ketti. Zeynep uniñ hesretlik uh tartışlırını añlap olturatti. U şu tapta azap ve xorluqtın ünsiz yıglavatamdu yaki özige nepret ve öçmenlik bilen çekçiyip qarap olturamdu, buni körelmidi, u ixtiyarsız érige iç ağritip ketti. Téxi bayıla uniñğa telve, zalim ve şu sebeplik tolimu nepretlik tuyulğan er emdi uniñğa uval qilingan, tolimu biçare halda körünüp ketti. Zeynep öziniñ haman muşundaq pacielik aqivetke qélişini toy aldidila perez qilğan, iş oyliğanek boldı, xeyr, emdi uni buniñdin kélidigan bextsiz qismet kütüp turğan bolsa, uni tartmay çare yoq. Zeynep öziniñ bextsizliki üçün sultan elini néme qilalaydu? Nahiyiniñ hakimidin, yurtniñ teqdirini xuddi atniñ tizginini tutqandek tutup turğan muşundaq küçlük hoquq igisidin öç-qisas alalamdu? Bu mumkin emes, mumkin bolidiğini öziniñ bextsizliki ve xorlinışığa rayışlıq bilen ten bériş...

— emdi qandaq qilimiz? — dédi sattar hamut bir hazadin kéyin öydiki égir cimcitliqni buzup zeynep uniñ haman muşundaq deydiğanlıqini biletti hem şuni kütüp turatti.

— siz néme désiñiz şu, köñliñiz kötermise çiraylıqçe acrışıp ketsek bolıdu.

— toyda şunçe herec tarttuq. Toynı dep az çıqım tarttıimu hakim akam?

— atamğa dep, hemmisini tölitip bérey.

Sattar hamut undimidi, arida xéli vaqit şundaq cimcitla ötüp ketti. Zeynep sattar hamutniñ köñlide néme oy-xiyal barlıqını bilmeytti. Şu iş bolup bir heptidin kéyin sultan hakim férmiğa xizmet tekşürgeç kélip, yénişida ularniñ öyige kirip keldi. [s.40]

— qandaqraq? Xotunuñ bilen kilişip qalidiğandeksenmu? — gep arisida uştumtut sorap qaldi u sattar hamuttin.

— esta... Néme désem bolar?

— he, birer iş boldimu? De, dever.

— kilişelmiduq. Şuña qoyuvéteymikin dégen...

— némişqa?

— esta... Éğizimdin çiqiralmaymen cumusila bu gepni.

— ağziñdin çiqiralmigudek néme iş boldi? Ölidigan iş bolsimu béşiñni kötürüp oltur, qéni sözle.

— köñlüm kötermey...

— néme? Köñlüm kötermey dédiñma?— sultan hakim sattarniñ baş-ayığığa xuddi uni yevitidiğandek qehrilik elpazi bilen qarap çiqti, — ma gepni köriñ! Xotunuñ bizniñ öyge on üç yéşida kelgen, muşu yéşigiçe köñlige şeytan kirüp baqmidi, turuñ dégen yerde turdi, méñiñ dégen yerge mañdi. Qarçuğiniñ balisidek saq çoñ boldi. Muşundaq qizni emdi eceb köñlüñ kötermey qaptu-ya? Undaq déğüçe rahet meydemege tipivatidu déğine. Dümbeñ azraq aptap körüp qélividi, méniñ qilğan yaxşılıqlirimdinmu qusur çiqargılı turduñmu emdi? Herbiylikte qilğan oğriliqñ üçün eslide herbiy sotqa tartilattiñ, neççe yıl késilettiñ, emma séni cazadin men saqlap qaldim. Koça dessep yürividiñ, férmiğa orunlaşturdum, tuğqandarçiliqniñ rapavitini qilip öz qolum bilen öylep qoydum, qisqısı, atañ saña qilip bərişke qurbiti yetmigen işlarni men qilip berdim, emma sen aldiñğa kelgen halal aşqa şek keltürseñ, köñlük kötermise maña néme ilac? Qoyuvetküñ kelse, qoyuvet, nikahta erkinlik emesmu. Férmiğa könelmidim, yéziğa kétey, déhqançiliq qilay deseñmu meyli.

Sattar hamut sultan hakimniñ eyibleşliridiki zeherlik tenidin köre, uniñ tégidiki küçlük tehditni sézip birdinla ucuqup ketti. Sultan hakimniñ muddiasi nahayiti éniq, mubada sattar hamut xotunini qoyuvétidigan bolsa, u sattar hamutni şu küñniñ etisila bu yerdin bir tüp emenni yulğandek yulup taşlaydu. Yültizidin ayrılğan tüpsiz emen

nege baridu? Tağdin soqqan boran bilen teñ uçup şu uçqiniçe yéziniñ çalmiliq étizigä çüşmey amal yoq. Sattar hamut sultan hakimniñ rapaviti bilen buyerde érişken capasiz rahatlik turmuşitin, amet-bayliqtin ayrilip qélişni elvette xalimaytti. U içide sultan hakimni eñ nepretlik set gep bilen tillidi”muşu taptıla gélidin boğup öltürüvetsen” dep oylap ketti. Emma özi xotuniniñ amanetke xıyanet qılğan gunahini keçürelmey azap, hesret ve xorluqtin xuddi zeherlik yiñne yutuvalğandek derd çekip yürsimu, yurikide yığlap yaş töksimu, xotunini qoyuvétiş toğrisida ikkinçilep héçkimge, hetta ata-anisiğimu éğiz éçişqa cüret [s.41] qılalmidi.

Adem béşiğä çüşken éğir künni köz yaşliri bilen yoqutuvételmeydu. Zeynepxan toyi bolup ikki aydin kéyinla öziniñ hamilidar ikenlikini bildi...

Mana şuniñdin kéyin on alte, on yette yılçe vaqit ötüp ketti. Sultan hakim sattar hamutni her halda yaman işqa qoymığaniken, bu yerge deslepte ikki qolini burnıgä tiqipla kelgen sattar hamut hazir yüz tuyaqqa yéqin qoy-kalisi bar ottura hallıq çarvidar, yultuz bilen qoşqanda ikki qız, bir oğulğa ata.

Nériqi öydiki qazanda purqirap göş qaynavatatti. U bayıla soyulğan erkek paqlanniñ. Göşniñ méhmanxana öyige uçup kirivatqan nemxuş hidi şunçilik mezzilik, u işteyni gidiqlaydu, éğizgä sériq su keltüridu.

Sultan eli qoşlap sélingan yumşaq körpige yanpaşlap, yastuqni qoltuqıgä yölep, aldida yükünginiçe uniñ herbir éğiz sözini ixlas bilen tiñşap olturğan sattar hamutqa qarap sözini davamlaşturdi :

— yene bir iş bar, muşu köldin paydilansaq deymen, qandaq qilip demsina? Oylap baq, her yili altınçı aynıñ axiridin başlap taki küz kélip soğuc çüşkiçe qançilik ademler seyle-sayahetke kélidu? Bilseñ muşuniñ özila pul. Şuña démekçimenki, kölni höddige al, férma bilen buheqte ikkilenmey on yilliq toxtam tüz. Uniñdin kéyin köl etrapıgä tosaq qoydur, derhal adem belgilep köl rayoniğä kélidigan herbir ademge, maşiniğä bélet satquz.

Çédir tiktürüp, aşxana, méhmanxana, magazin aç, göş, qimiz sat, oqet vaqtıñ nahayiti töt ay, emma yigivalidigan puluñ biretretniñ biryilliq paydisidin neççe hesse artuq. Qilimen deseñ iş buniñ bilenla tügimeydu, kölge qéyiq sal, bélican tök, bu işqa aldirimisañ bolmaydu cumu sattar, hazir siyaset qoyuvétilgen bazar igiliki devri, sen burun qol tiqmisañ, başqilar tartip kétidu, şutapta muşundaq şariti evzel, paydisi köp

işni tapalmay timisqilap yürgenler azmu? Bir töşükke miñ adem tumşuqini tiqip yürgen.

Sattar hamut sultan eliniñ bu qétim férmiğa ançe-munçe köñül éçiş, qoy kalilirini yoqlaş üçün emes, uniñdinmu muhim iş bilen kelgenlikini cezim qildi. Sultan eliniñ devatqanliri sattar hamut héçqaçan xiyalığa keçürüp baqmığan işlar. Eqil bilen oylap tépilğan qaltis pilan! Tağisiniñ déginidekla qılsa örülüpmu, çörülüpmu pul, férmiğa lağaylap yürgen oşuq emgek küçlerini yallap kölge çüşidigan yolğa mexsus nazaretçilikke qoysıla birinçi mesile hel. Emma keyinki işlar üçünçü? Uniñ üçün nurgun mebleğ, hünerven, téxnik, qisqisi qabil hem yéterlik adem küçi kérek, u buni nedin tapidu? Sultan eliniñ hoşyar sezgüsü sattar hamutniñ bir pes ciddiyy oyğa çömüp cimecit olturup kétéşidin, uniñ némilerni oylavatqanlığını şuan çüşinip ülgürdi :

— gep qilmaysengü? [s.42]

— oylinivatimen.

— oylinip ketküdek némisi bar? Mebleğni özüm sélip bérimen, kéreklik adem tağdin tépilmisa, şherdin yallaymiz. Şherdégende ademniñ qandıqı tépilmaydu? Köl boyı bir qızıp ketsunçu, qéni, aşpez demsen, samsipez demsen, sazçı, naxşıçı demsen, hemmisi aldiñğa tazim qilip kélidigan bolıdu.

Sattar hamut sultan eliniñ dégenliridin rohlınıp, gevdisini kötürüp, putini tüzep yektiz bolup olturdi.

— undaq bolsa meyli, tevekkül! Emma işniñ hemmisige özliri qomandanlıq qilip bérila aka!

— u şundaq bolıdıǵu, — sultan eli öziniñ bu işteki mutleq xocayınlıq ornını eslitip qoydı, — emma xeqniñ aldıda méniñ namimni sétip yürme!

— sarañmu men? — sattar hamut xuşamet bilen küldi, — unçilik işqa eqlim yétidu cumusıla.

Sultan eli sattar hamutniñ rast sözlüki, öziǵe bolğan itetmenliki, ikkisiniñ arisida bolunğan iş hem gep-sözlerniñ sirini qattıq çin saqlaydıǵanlıqı üçün uni yaxşı köretti.

Öyge yultuz kirip keldi. Sultan elige tartınış-qorunuş arılaş edep bilen salam qildi-de, cavendin léğenni élip çiqip ketti. Şuniñǵıçe yanpaşlinip, sozulup yatqan sultan eli

aldirap bəşini kötürüp, qizni oçuq körüvalmaqçı bolğandek işikke boyundap qaridi. Tüksiz xapanbəşini silap égir puşuldidi. Andin birxil boğuq telve avazda dédi :

— yultuzğu bu? Körmigili xéli boptiken, çop-çoñla bop qaptu mana.

— şundaq, siliniñ gemxorluqlirida.

— gemxorluq? — sultan eliniñ qapaqliri sélindi, — gemxorluqumğa qoyğan bolsañ, qiziñ bundaq qalmaytti. Hazir dégen toluq otturida oquvatqan çéği bolatti.

— şuniñğa puşayman, fərmida ottura mektep bolmigandin kéyin, başlanğıçni püttürgendin kéyinla bala baqsun, malğa qarısun deptimen.

— he rast, qalğan baliliriñ körünmeydiğu?

— mektepte yétip oquvatidu.

— ular başlanğıçni püttürğıçe fərmida ottura mektepmu qurulup qalidu. Emma yultuz başlanğıçta toxtap qalğıni üçün malçı bolup qalsa bolmaydu-de, mundaq bolsun, şherde yéñidin qurulğan ximiyivi oğut zavutığa işçi qubul qılmaqçı boluvatqan. Bo do qaytqanda uquşup bérey, çañcañ maqul dep qalsa, zavutqa bérıp işlimisunmu?

— tola belen iş bolarkenduq, şugunisi işçiliqqa yéşi kiçik kélip qalamdu qandaq?
[s.43]

— neççige kirdi?

— on altige.

— on alte... He... — sultan eli iñikini silavétip oyçanlıq bilen tekrarlidi. Andin bu heqte qayta égiz açmidi.

Keçte mal qotangə qaytqan çağda sultan eli qotan aldığa kélip, toğrisığa qoyulğan qariğay limığa ceynikini qoyup, qotandiki qoy-kalılarğa heves bilen qarap ketti. Qotangə kirivatqan oyur-oyur padilarniñ içide böre yéginini çiqirivetkende yene ellik üç qoy, bir inek, bir buqa, ikki aylıq mozay özige teelluq. Mana bular sultan eliniñ köñlini avunduridığan, put-qoliğa küç ata qilidığan nersiler. Her yili on-yigirmidin qoşiliverse elliktin aşqan qoy yüzgimu yétidu téxi. Kalimu şundaq avuydu, köpüyidu. Xuddi bankidiki pulğa her ayda yüz yüenlep ösüm qoşulğandek... Sultan eli aşular toğriliq oyliğanséri özini burunqidek berdem, gigönt, qametlik ve hemmige höümi ötidiğan zeberdest halette hés qildi. U bu dunyada hazirğıçe hésiyat bilen emes, eqil

bilen yaşap kelgini üçün xuşal idi. Acayip ademler ötti! Sultan eli bir çağlarda ularğa qaltis heves qılğan. Ular hemmini — esli-veslini untup xizmetke, ularniñ tili bilen éytqanda, inqilabniñ şiddetlik qaynimığa béşiçilap kirip ketkenler idi. Ularñiñ neççe on yili adem çidiğusiz capa-muşeqqet, aldıraşçılıq, ciddiyçilik ve siyasiy çaqiriqlarniñ qıqas-çuqani içide ötüp ketti. Bir çağlarğa kélip öziğe harduq yetkender bolğan çağda özliriniñ allıqaçan qérıp, késelçan bolup qalğanlıqını hês qılıştı. Şundaqtımu ularniñ buniñğa ten bergüsi yoq idi, qérıdı, késelçan boldı dégen néme? Partiye tapşurğan tamğa hem rolnı axırqı nepsigiçe tutquluq. Emma kütülmigende yuqiridin birlirige istépaname yazduruldı, birlirige hoquqni tapşurup pénsiyige çıqış buyruldı. Bir çağlarda hoquq-imtiyaz küçi bilen köreñlep özlirini yerniñ kindikini tolğap üzüvalğudek halda hêsablap yürgerler şuniñdin kéyin birdinla dunyadiki eñ acız, biçare ademlerge aylinip qalğanlıqını hês qılıştı. Seveb, ularğa eñ axırda tégil bolup öziniñ kalampay gevdisi, öydiki ağrıqçan xotuni hem hökümet igilikidiki öyniñ bisatsız töt témi qalğanıdı. Emdi qarısañ, ularniñ birliri öyniñ aldığa éçivalğan kiçikkine botkisida, birliri çayxanığa yigilivélişqan geyvetçiler arisida, birliri meşcitte, sultan eli ularni her qétim körsila iç-içidin mesxire qılıp kületti :“xop bolsun, vay biçarilerey... Vay exmeqlerey...” Biçariler üstidin külivériş kupurluq bolmasmu? Yaq, sultan eli burunla buniñ çarisini qılğan, héliqi biçariler birer hacetmenniñ axşımı öyige élip bargan sovgâ-salimini béşiğa étip, etisi çavisini çitqa yayğan çağda, ekişçe sultan eli öyige kelgen sovgâ-salamniñ herqandıqını ün-tinsiz qobul [s.44] qılğan, hacetmenlerniñ telep-ilticalirimu layıqıda beca keltürülgen.

Qisqisi, hemme işlar öz yolida yürüşivergen, xuddi yéñi çapqan östeñde su ravan aqqandek...

Sultan eli uzaqı yili şeherniñ otturısidin késip ötidiğan östeñ boyidin bir mo yerni bikarniñ nerxidila sétivelip, yérimini bağ qılıp, yérimiğa aldi péşayvanlıq ikki qevetlik öy saldurğan, uniñğa şehar boyıçe eñ usta tamçı, yağaççı, neqqaş teklip qilindi. Öy pütkende kişiler bu öylerniñ güzellikige, heşemetliklikige, öyniñ ayvan, tam-torusliriğa çiqirilğan nepis gül-neqişlirige heyranu hes qéliştı.”Hoquq dégen béşiñğa qongan quşqa oxşaş nerse. U haman uçup kétidu, emma pul bolsa xuddi nikahlap alğan xotundek meñgü saña tégil!”Sultan eli burundinla muşundaq oylap ülgürgen. Nahiye şeherge özgertilgende uniñ emel namimu hakimliqtin şehar başlıqlıqığa özgertilgen. Kéyin şehar başlıqlıqıdin dimiy komitétt mudirliqığa almaşturulğan çağdimu köñli héçqançe davalğup ketmigen. Bir neççe yıl ötüp uniñğa pénsiyige çıqış

uqturulğandimu, buni pisentigimu élip qoymidi. Başqilardek botka éçipmu, çayxanığa yigilişqan bir top derdmenler arisığa kirivélip geyvet qilipmu, mesçitke qatrapmu yürmidi. Emel dégenni tartivalsa almamdu, bir ömür uniñ rahatını kördi.

Emdi arman yoq! Hazir bankida puli yéterlik, qotanda méli, yézida déhqançiliq qilidiğan inisiniñ namida mañduruvatqan un zavuti bilen yağ zavuti... U emdi tağda sattar hamutniñ namida nurgun işlarni qilidu...

Sultan eli ala buqa solaqlıq qotanniñ aldığa keldi. Üç yaşlıq ala buqa qotanniñ témi bilen teñlişip, piyalidek yoğan közlrini çekçeytip, aldidiki munu yoçun ademge yatsıraş, heyranlıq ve yekleş nezeri bilen qarimaqta. Uniñ boyun-patañlırı türmel-türmel... Boy-besti xuddi afriqa kerkidanidek qorqunçluq, quvvetlik yoğan putlırı mañsa yerni teşivétidigandek...

Ala buqiniñ herbir tal tükidin témip turğan köreñ haliti, qaysibir menmençi başlıqniñ hakavurlarçe gidiyişlrini eslitidigan yoğan küçtüñgür besti, mensitmigendek nezerdiki homuyup qaraşlırı némişqidur sultan elige yaqmidi.

— buni piçivet? — buyruq qildi u sattar hamutqa tuyuqsızla.

— némişqa? İnikimizge qoydurimiz dep xeq ne-nelerdin kélivatsa, bir sekrişi ellik koy, silige töt-beş yüz koy pul yigip qoyğanidim téxi.

— bizge buqa emes, göşi ciq kala érek, bildiñmu? Piçivetkendin kéyin yene yoğınaydu. Andin şeherge apirip gaçla...

— maqul... Emise yazlıqqa.

— yazlıqqa deysengu, etila piçivet. [s.45]

— hazir hava soğuqraq, bolmaydu aka.

Şu kéçisi ala buqa xuddi sultan eliniñ buyruqi üçün gezeplik nere tartqandek, demmu-dem hörkirep sultan eliniñ uyqusini buzup turdı. U bom, heyvet avazi bilen sozup-sozup hörkirigende tam silkinip, yerniñ alliqandaq bir yerliri liñşiğandek bolatti.

— hey sattar, — dédi sultan eli béşini kötürüp, — néme hörkireydu bu nicis?

— bõriler bilen xiris qilişivatidu. Bõrilerniñ yiraqtin huvligini añlandimu, boldi, kéçiçe yerni turtüp muşundaq hörreyp çiqidu.

— hettiginey, böre bilen élišturup bir tamaşısını köridigan işken, — dédi uyqusi qaçqan şopur yotqandin béşni çiqirip.

— uyquñni uxla, buqiniñ böre bilen élišqinini nede körgensen?

— mana men körgen, — dédi sattar hamut canlinip, — ötken yili kizde derya boyida bir top bōriler inekni qorşivaptiken, şu çağda...

— bu mumkin, eñ muhimi işenç, cesurluq, küç. Buqiniñ yerni türtişi, höririşi néme? Uniñ vucudidiki alahide teqlidiki rohiy quvvet cuğlanmisiniñ işenç énérgiyisi süpitide partlışı. İnekte bundaq rohiy quvvet cuğlanmisi bolamdu? Bolmaydu. Böre néme üçün özidin neççe hesse çoñ hayvanlarğa hucum qılışqa, ularni meğlub qılışqa qadir? Sevebi, uniñ vucudi cesurluq, küçtüñgürlük hem yavayi vehşiyliktin iböret rohiy quvvet cuğlanmisiniñ xorimas énérgiyisi bilen tolup-taşqan...

Şopur yigit rohiy quvvet toğrisidiki mulahizisini yine qançilik davamlaşturattikin? Sultan eliniñ deslepte aciz añlinip, barganséri küçüyüvatqan xorek avazini añlap cim bolup qaldi.

Tötinçi Bab

İkkiylen tar cilğa içidiki emdila yéşilip kökürivatqan qélin çatqallıq arisida atlırini ixtiyariğa qoyivétip, etrapqa segeklik bilen köz sélip kélivatatti. Sultan eli etigenlik qaymaq çaydin kéyin sattar hamutqa :

Bügün hava yaxşıgu, tağ arilirini aylinip kelemduq sattar? – dep éytqan. Bu uniñ ov qilip kelemduq, dégini idi. Sattar hamut u herqétim férmiğa kelgende, tağda birer-ikki kün ov qilmay ketmeydiginini biletti. Şuña u attin ikkini teyyar qilip, oqtin yéterlik élip, beşaatarni öşnisige qiypaş qilip asqiniçe etigendila sultan elini tağ arisığa başlap élip ketkenidi.

Top-top keklikler çatqallıq arisida qaqildap sayraşqiniçe yorgılap yürüşetti. Attin ürkigen çil, bōdüniler qanatlırini palaqlitip havağa kötürületti-de, on métirçe uçmayla çatqallıq içige özini étişatti. [s.46] Sattar hamut bular üçün oqni zaya qilgusi kelmidi. Peqet olardin (izahat :ular – tağda yaşaydigan birxil qimmet bahalıq quş.) İkkinini étivéliş bilenla kupayilendi. Birsiniñ qaniti sundurulup, birsiniñ üçey-bağrı çuvuvétilgen ikki olarniñ allıqaçan sovup ketken cansız gevdisi sattar hamutniñ étiniñ

gancuğisida sañgilap turatti. Tağda insan üçün quvvet hem doriliq inimi cehette olardin eşip çışidıǵan canivar yoq. Buni sultan eli yaxşı çüşinidu. U herqétim olar gōşini yep, şorpisini içip qénip bir uxlivalǵandin kéyin, vucudida mevc uruvatqan teñdaşsız küçni, qutravatqan rohiy éçirqaşni, yigitlik çağlırıda bolǵan cuşqun teşnaliq ve telvilikni qaytidin hés qilidu. Emdi buǵidin, buǵa bolǵandimu yaşlıq küçi urgup turǵan yaş, erkikidin bolǵan bolsa-he? Andaq-mundaq iş bolmaytti-de. U yéqindin béri héçkimge éytalmaydıǵan derdu-ǵem hem azabqa qaldı, burunlardin işqivazlıq qılıp yürgen saltañ çokanlar pat-pat bolup turidıǵan bezme olturuşlarda hélimu uniñǵa telepçan otluq közliri bilen béqip turidu. Axşamliri téléfún bérıp öylirige çillaydu. Ottek bargusi bar, emma burunqidek maǵduri yoq. Qutrıǵan buǵridek étılıp kélip baǵrıǵa basqini bilen let boluştin qorqıdu. Şuña emdi ular gōşini yep, buǵa qénini içişke, ótkén yaşlıqiniñ şérinlikini eslitip turidıǵan pinhan işret aldıda qaysı bir tévip aǵınısı yaş erkek buǵiniñ yumran münǵüzide yasap bergen mecün dorini kap étişke mecbur...

Bu yaylaqta xuddi taǵniñ başqa caylıridikdek etivarlıq yavayı hayvanlarnı ovlaş qattıq meni qilingan. Hökümetniñ bu qanun permanini bu yerde icra qilidıǵan ademniñ birsi del sattar hamut. Lékin u bugün bu yurtniñ eñ çoñ kattısı bilen kétivatqını üçün bundaq qanundin eşip çüşidıǵan hoquqqa ige. U şu tapta közige çéliqip qalǵan buǵa emes, uniñdin etivarlıq hayvan bolsimu ikkilenmey étışqa teyyar.

Sultan eli boynıǵa ésivalǵan durbunni pat-pat cilǵiniñ ikki çétidiki taǵqa toǵrılap taǵ qaptılıdiki qarıǵaylıqni, taş arılırını közitip kelmekte idi. U birdinla étini toxtitip durbunini bir nuqtıǵa toǵrılıǵınıçe hoşyarlinip turup qaldı.

Toxta, böre... Yene etrapıda bir némiler bar, –u durbunni sattar hamutqa uzatti, –sen qarap baqe, ene, avu bulutniñ astıǵa, –qoli bilen körsetti u, –qarıǵaylıqniñ oñ teripige.

Kördüm, kördüm, –sattar hamutniñ avazı hayacandin titrep ketti, –yénıda baliliri, aptapqa élip çıqıptu. Bir, ikki, üç, töt... Esta éniq sanıǵılı bolmayvatıdu.

Qandaq qilimiz?

Tutaylı! Bizge amet keptu aka!

İkkiylenniñ közliri heves ve xuşallıqtın ottek yénişti. Şu yaqni közlep [s.47] atlırıǵa qamçe sélišti.

Kalte quyruq közi éçilip yéñila méñişni ögengen balilirini egeştürüp öñkür ağzığa élip çiqti. Xélila illip qalğan quyaş nuri böre küçükliriniñ tükleri üstide yalildaytti. Küçükler küçlük aptapniñ céqışidin közlirini çimçiqlitip rahetlenginiçe uyaq-buyaqqa yügürmekçi, bir biri bilen oynimaqçi bolatti. Emma téxi put, bedenliri qolaşmaytti, yiqilip çüşetti, tumşuqini taşqa uruvalatti. Şundaqtımu şoxluq bilen oynışip bir-birini çişlişetti, pomidaqlışatti... Hemmisi sémez, taştek dup-dumilaq idi. İssiq tiniqliridin süt hidi kéletti. Kalte quyruq öñkürge arqısını qilip zoñzuyup oturup, baliliriniñ her bir herikitige inçikilik bilen sep sélip oturatti. Emdi ularğa göş yéyişni, göş yégendimu teyyar göşni emes, tirik paqlanni qandaq tutup, cénini qandaq élišni, andin qandaq yéyişni öğitiş kérek. Kalte quyruq bu işni nahayiti tertiplik qilatti. U qoy padilirğa hucum qilip, başqini emes, del paqlanni çişliginiçe öñkürge tirik pétiçe élip kéletti-de, baliliriniñ aldığa taşlap bérretti. Uniñ néme, qaysi mexluq ikenlikini bilmigen baliliri bu kiçik mehkum esirge deslepte qiziqış, heyranlıq bilen nezer sélišatti, oynaşmaqçi bolatti. Bir azdin kéyin uni tuşmu-tuştin çişlep yiqitip astığa basatti... Ulardiki ömlük, cesurluq ve qorqumsızlıq vücudida ene şundaq yétilip baratti. Emdi bu balilirigimu hayatlıqniñ bu tunci qedimini qandaq bésişni öğitiş kérek. Kalte quyruqniñ herqaçan, néme qiliş kérekliki toğrisida tebiyy réfléksliq şepe bérıp turidiğan tuyğun sezgüsi uniña aşularnı hés qildurdi...

Baliliri oynap-oynap harğan, zérikken bolsa kérek, anisiniñ emçikige yépişip kélişke başlidi. Emma balilirini tola emdürüştin emçekliri boşap, xaltılışip ketken kalte quyruq özidimu bir xil açlıqni sezdi-de, likkide ornidin turdi. Urulivatqan tağ şamilini purap baqti. Şamal bilen bille kélivatqan puraqqa u telep qılğan olciniñ maylışañgu, tonuş, küçlük hidi arılışip ketkenidi. Kalte quyruq öñkür ağzidin pestiki topa reñ dümbelge sekrep çüşti. Küçükler şu an öñkür ağzidin peske béşini sozuşup ensiz giñşişqa başlidi. Emma ular herqandaq qilipmu peske sekreşke cüret qılalmaytti. Kalte quyruq balilirğa qarap qoydi-de, tağ qaptilini boylap şimalğa qarap sokuldap yürüp ketti. Şu çağda sultan eli bilen sattar hamut atlırını cilğığa otqa qoyuvétip, özliri qélin çatqallıq arisida durbunni öñkürge toğriliginiçe möüp yatti.

Aapla, anisi kétip qaldi, –yotisığa şapılaqlidi sattar hamut durbunni közidin élip, – baldur qol salsaq boptiken.

Durbunni ekel, –durbunni sultan eli közige toğrilidi, –öñkür ağzıda baliliri turmamdu, ene. [s.48]

Yilanni ursañ béşığa ur, dégen bar-de!

Béşigimu urimiz, téxi, cür!

İkkiylen bar küçi bilen tağqa qarap yamışışqa başlıdı. Sultan eli éğir puşuldaytti, baş-közidin purqirap ter quyulatti. U kalte cuvisini sélip tağniñ yérım qaptılıda taşlıvétividi, xéli yéniklep qalğandek boldi. Sattar hamutniñ müriside tağar, qolida oqlanğan miltiq, u yene bir qolida sultan eliniñ qolidin tartqiniçe tağqa qarap can-cehli bilen yamaşmaqta idi. Her ikkilisi dümbelge yamışıp çıqıp toxtıdı. Öñkür ularniñ béşi üstidila qariyip körünetti. Öñkürniñ üstidin arça, ziriq, qağinek şaxlırı sañgilap turatti. Böre küçükliri tuğulup téxi körmigen bu ikki gelite mexluqqa yuqırıdın hoşyarlinip cimcit tikilip qaraştı. Ular niñ yaltırap turğan kiçikkine közlıride heyranlıq, qorquş hem qızıqış eks étip turatti.

Qéni bol, miltiqni maña ber!

Bille çıqaylı aka, kütülmigen bir iş bolup qalsa...

Esta, bek tikken, çıqalmıgudekmen sattar!

Emise müremge dessisile.

Müreñgimu? Eceb gepke usta sen-he? Sen çıqıp qolumnı tart!

İkkiylen yamışıp-tirmişıp axır öñkür ağzığa çıqıştı, böre küçükliri emdila yétişivatqan tebiyy sezgüsi bilen şu çağdila özlirige kélivatqan xevpni hés qiliştı-de, ikkisige teñla hörpiyip xırqıraşqa başlıdı. Ular ne çekinişni, ne öñkür içige qéçişni bilmeytti. Ular közlırini çekçeytkiniçe bir yerge yigilivélişqanıdı.

Vay, hemmisi beşken, beş qoy tirildi dégen gep mana! –xuşallıqıdın varqirivetti sultan eli. Sattar hamut miltiqni küçüklerge toğrilidi :

Qandaq qilay étivéteymu?

Exmeq! Oqni zaya qilmaqçimusen? Tağarnı ekel! Tağarğa sélip apirip férmidikilerge körsitimiz. Ha... Ha.. Ha.. Saña bérilidiğan mukapatniñ üstige bir qétimda beş bórini yoqatqan dégen namiñ biraqla çıqıdığın boldi sattar!

Sultan eli tağarnıñ ağzını éçip turdı. Sattar hamut böre küçüklirini tutuş üçün xuddi küçlük reqibi bilen çélişışqa teyyarlangandek éñişip, qolını sozup keldi. Emma küçüklér bu qoldın özige kelgen ölüm xevpini sezgendek uniñğa gezep bilen étilip

çişlimekçi boldi. Çişliri gürüçtek uşşaq, aciz boluşliriga qarimay xuddi here çişidek tiklişip turatti. Ularnıñ özlirini himaye qilip xırqıraşliri kadañ bõriniñ reqibige hucum qiliş aldidiki heyvetlik xirisliriga oxşaytti. Marcandek kiçik közliriniñ gezeplik uçqunlirida hayatliq üçün qeysirane élişiş ve özinipida qiliş rohiy yalildap turatti. Sattar hamut küçüklerni qamallap tutuş bilen teñ küçüklerni uniñ qoliğa gezep bilen éğiz saldı. Emma sattar hamut [s.49] biririniñ tumşuqini qamallap mucup, biririniñ baş-kõzige yoğan muştırlı biler muştlap heş-peş déğüçe tağarğa solap ülgürdi. Küçüklerni tağar içide tinimsiz yulqunatti. Özini her terepke uratti, giñşiytti, xırqıraytti.

İkkiylen üstige qandaqtur bir xevpniñ yopurulup kelişidin qorqqandek, sultan eli miltiqini, sattar hamut tağarnı kötürginiçe peske qarap öle-tirilişige qarimay yügürüşke başlıdı. Mağduridin ketken sultan eli atniñ yeniğa kelişip éğir gevdisini quruq emen üstige “güp” qilip taşlıdı.

Halim qalmıdı, uh, viyyey, vay meydimey... –meydisini tatılap éğir nepes alatti u. Sattar hamut tağarnı taşlap sultan eliniñ yeniğa keldi. U sultan eliniñ yürek kesişli barlıqini, kütülmigende pat-patla qozğılıp qalidığanlıqini biletti. Şuña u birdinla teşvişke çömdi.

Bir yerliri ağırvatamdu aka?

Birdem aramimğa qoy, xuşal bolup kativatimen, –sultan eli özini oñdisiğa taşlap xır-xır qilip küldi, –beş böre? Tova, muştumçilik turup teri şunçe sürlük, peyli şunçe yaman, çoñliri qandaq bolıdığanı? Ademni tirik yevitidığan oxşaydu!

Yevétidu, qarimamla, muşu çégida qollirimni çişlep tatılap şoxa ciciğandek qilivetkinini.

Sattar hamut sultan elini yölep atqa mindürdi. Özi tağarnı igerniñ keynige artıp, çörisini çupur argamça bilen mehkem qilip tañdı. U şutapta xuddi uruştin zeper quçup qaytqan eskerdek xuşal hem meğrur. Çünki bu yaylaqta fërma qurulğandin buyan birersi beş bõrini tirik tutuptu dégenni héçkim añlap baqmığan. Peqet ötken yili qışta sattar hamutniñ aldida böre yoqıtış etritiniñ düycañı bolup işligen razaq kenci ademlirini başlap üç böre küçükini qarda qoğlap tutuvalğan. Şu küni muşuniñ üçün uniñ öyide bolunğan tentene, maxtaşlar, barıkalla éytişlar, bezme, tamaşa, içiş, yeyiş taki yerim kemişge devam qılğan. Lékin razaq düycañ etisi héçkim oylimığan pacieliq veqege duç kelgenidi. U etigendila nişanlıq yerge qoyulğan qapqanlarnı yoqlap keliş

üçün étiga minip çiqip ketkençe, çüştin kéyinmu qaytip kelmigen, bir çağda yalğuz atniñla qaytip kelgenlikini körüp çöçüp ketken oğli hemrahlirini başlap izizdep tağ arilirini axturup peqet keçke yéqinla dadisiniñ kök yayliliq bir erkek böre bilen élişqiniçe qétip qalğan ölükini élip kelgenidi. Biraq, muşu palaketçilikni hésabqa almıganda, tirik tutulğan üç böre razaq kenciniñ ailisige qaltis amet élip keldi. Şeherlik hayvanatlar bağçisidin muşu tereplerge tirik böre sétivalimen dep kélip xéli vaqittin béri fërma şıtabida yataq tutup yatqan birsi üç böre küçükini malçılar heyran qalgudek dericide köp pulğa sétivalğanidi. Sattar hamut kétévétip, arqisidiki tağarni üstidin boş silap qoydi. Üç böre... Ularniñ satqini nahayiti üç [s.50] böriğu, sattar emdi üçini emes beşini satidu!

İkkiylen öyge kéle-kelmey bu xever férmidin tartip qotan-qotanga xuddi qara borandek yéyildi. İşniñ dağıduğısi uniñdin kéyin qançılık bolattikin? Lékin sattar hamut atqa artivalğan tağarni yéşip yerge qoyup ağzini açti-de, kütülmigen menziridin közliri çekçiyip, dañ qétip turup qaldi :

Néme olturup kettiñ? Almamsen tağardin!

Esta mavu işni.

Néme boptu?

Qarisila héçqaysisi midir-sidir qılmaydıgu.

ölüptu-de! Tuncuqup ölgen gep! –şalini çaçqili turdi sultan eli tağarniñ içige qarap béqip, sen döt, exmeq... Héçbolmisa tağardin tōşük éçip qoysañ bolmasmidi.

Néme biley? –ğuduñşidi sattar hamut elimini içige yutup.

Hélimu kérek yoq. Öliki bolsimu hésab. Haman öltürületti emesmu, –sultan eli şundaq dédi-de, maşininiñ yéniğa ketti ve şopurni çaqirip dédi :

Şeherge bérıp téléviziye istansisiniñ muxbirini élip kel, yol üstide sadir çañcañğa xever qilip qoy, muhim iş bariken dégin, derhal kelsun, toxta, birer saz-pazçi élip kélişni untumisun!

Şopur kétip birer setlerdin kéyin sadir ismayıl qeyserni başlap atlıq yétip keldi. Ölgen böre küçükliri hoyliniñ otturisiğa taşlap qoyulğanidi.

Bularni tutup öltürgeçe, –dédi sultan eli ikkisini böre ölikiniñ yénigä başlap kélip, – tas qaptu sattar cénidin ayrılğıli.

Sadir ismayil hoşyarlinip sattar hamutniñ baş – közige qaridi :

Vay şundaq boldimu, sattar düycañ!

Böre öltürüş rehberlik tapşurğan vezipe bolğandin keyin xevp – xeter bilen hésablışıp ketmeymen-de, –maxtinip sözlep ketti sattar hamut.

Küçüki bolsimu çoñ borige hésab! –sadir ismayilniñ hayacanliq avazidin uniñ artuqçe xuşal boluvatqanliqi bilinip turatti, –bir küni malçılarga uxturuş qılayli, hemmisi yığilsun, sizni ularniñ aldida beş qoy bilen mukapatlaymen!

Qéni, méhmanlar, öyge kireyli, –dédi sattar hamut qollirini işqılap.

Qéni, qéni...

Qéni, sicañ özliri...

Şutapta qeyser yultuzni körüş istikini estin çıqarğan. Közi, xiyali aaldidiki munu ölgen böre küçükliride. Baya sadir ismayil öyge bérıp “aatni toquñ, sattar düycañniñ öyige baridığan bolup qalduq” dégen çağda, u”muşu bahanide yultuzni körüvalidığan boldum” dep qançılık xuşal bolğan [s.51] bolsa, emdilikte aldidiki munu qabahetlik menzirini körüp köñli şunçılık eski boldi.

Cürüñ, –dédi sadir ismayil qeyserge. Sultan eli qeyserge birxil öçlük nezeri bilen qarap qoyup işik terepke mañdi.

Mañsila, mañsila, –qeyserni aldiratti Sattar Hamut.

Maqul, men hazirla... – ,qeyserniñ avazi boğulup titrep ketti. Méhmanlarniñ öyge kirip ketken-ketmigenliki éside yoq. Böre küçükliriniñ-munu anisiniñ qorsiqidin tuğulupla halaketke duç kelgen bextsiz canıvarlarniñ éçinişliq teqdirini körüp, iç-içidin yığa tutup ketti. Ular bir-birlep élip bağıra bésip, allıqaçan sovup ketken yumran gevdisini bedininiñ hesretlik qızıq hararetleri bilen issitqusi keldi. Çünki uniñ aldida böre küçükliri dunyağa yéñila köz açqan béqinguçi aciz haliti bilen bovaqtek omaq, pak-gunahsız ve uluğ idi. Muşu sattar düycañ...

Uniñ yultuzniñ ismi, méhri-muhebbiti bilen qoşulup ketken ismi, simasi qeyserniñ aldida neqeder yüksek, çirayi neqeder issiq idi– he? Burun qelb töridin orun bérıp,

isini h rmet bilen zikri qilip kelgen bu ademni n yüksek simasi mana emdilikte k z aldidada birdinla xireli p, i -içidin öçlikini,  ezep-nepritini qoz ımaqla. Sadir ismayil u? U x li vaqittin b ri qeyserni n nezeride dost, mektepda  ve iqtidarlıq rehber süpitide h rmetlinip k livatqlan adem, l kin uni n baya sattar hamutqla n me d  ini? U sattar hamutni uni n rehimsizliki hem yavuzluqlı    n beş qoy bilen mukapatlımaqlı! Qeyser muşularni oyli ans ri y rikini n qat-q ti a dez ma  andek bolup, xuddi uştumtut k sel tegkendek i -içidin muzlap, b  i q yıp k z aldi qara  uli p ketti. Bir  a da issiq, yumşaq bir qol uni n yelkisige tegdi.

Yaalla ukam, k nlep-k nlep qarı ay köçetliri bilen hepili p y rgenliki iz az kelgendek, emdi  lgen b re k   klirini tetqiq qil ili turdi izmu?

Heyran q livatimen, –d di qeyser sadir ismayil a birxil istihzalıq nezer bilen qarap, – yavayi hayvanlarni  lt r   buyerde gunah h sablanmay, t  pe h sablinamdu? – qandaql deysiz?

Sizni n sattar d yca ni beş qoy bilen mukapatlımaqlı bol anliqi iz a qarap devatimen.

Uni n  lt rgini b re emes mu.

B re bolğini    nla, uni  lt rgenler mukapatlıni i k rekmu?

 undaql, b rini  lt r   to risida yuqirini n yolyoruqlı bar. Bizni n ni animiz bu yaylaql teveside birmu b rini qoymaslıql, bolsa uruql – ucutini qurutiv ti  , biz bu heqlte yene konkr t belgilime  iqar an, bir b rini [s.52]  lt rgenlerge bir qoy mukapat!

Bu exmeqlıql! –d di qeyser birdinla    p, avazini k t r p, –u i a  iqqlan exmeqlıql! Tova, bu ademlerge n me bol andu-he?

Hayacanlanma , –boş, emma ciddiyl aha da d di sadir ismayil, –siz  arv ilarni n  arvilarni qançilik capalıql  aritta baqidı anliqini bilemsiz? Bilmeysiz.  arv ilarni n hayatini mu hazırçe    enmeysiz. Men sizge  ytsam, ta   aritada mal- arvilarni n birinçi nomurluql d  mini b re. Çünki uni n  arvilar a ziyan kelt r   xevpi her aqan, her zaman mevcut.

Biraql d  enliri izni n h   aysisi b rilerni t p neslidin quritiv ti  a asas bolalmaydu, – z   pini k  l k delille  e kirişti qeyser, –siler n me    n  arvilarni k peyti  meqsitige b rilerni yoqliti  yoli bilen yetmek i bolisiler? N me    n  zi larni n aciz,

iqtidarsizliqlar tüpeylidin tartqan ziyanlırlar bõrilerge döñgep qoyisiler? Bu adaletsizlik sadir çañcañ! Biz bõriler üstidin rehimsizlerçe qirğınçılıq yürğüzüvëtip égir, hetta mislisiz égir xatağa yol qoyivatqan bolışimiz mumkin.

Xatağa dédiñizma? Ha... Ha.. Ha.! –tenilik küldi sadir ismayıl, –hey...

Siz yenila kiçik cumuñ, siz bu bõriler toğrisida héçnime bilmeydikensiz, öz köziñiz bilen körüp baqqan bolsiñiz, uniñ qançilik yavuz, yirtquç hem vehşiylikige işinettiñiz.

Bõrilerniñ yavuz yirtquç hem vehşiylikini bilimen. Némışqa bilmeydikenmen? Biraq şuniñ üçünla uniñğa “ziyandaş” dep tebir bérیدigan bolsañlar, bu gep bügünki künde aqmaydu. Çünki yerşaridiki barlıq canlıqlarda hayatlıq üçün izdiniş ve özini qoğdaş iqtidari bulidu. Peqet ularniñ buni ipadileş usulila oxşımaydu. Mesile şuyerdiki, vucudimizda yamrap ketken tebietin yatlışış hadisisi tüpeylidin biz heddidin ziyade rehimsiz bolup kettüq, şuña canlıqlardiki aşu xil iqtidardin ölgüdek qorqıdigan haletke çüşüp qalduq. Emdi öz gépimizge kéleyli, biz insanlar bõriler heqqide némilerni bilimiz? Bu vehşiy, sirliq mexluqni zadi qançilik çüşinimiz? Biz néme üçün uniñ insanlarga yetküzgen ziyinini oyliğan çégimizda, paydiliq rolinimu oylap baqmaymiz?

Néme, néme devatisiz, paydiliq roli? –sadir ismayılniñ heyranlıqtin közliri çekçiyip ketti.

Bõriler tégi – tektidin éytqanda insanlarga paydiliq, –birxil salmaq ahañ bilen davam qildi qeyser, –çünki insan hayatlıqini kapaletlendürgüçi dunyavi ékologiyilik zencirniñ bir halqisi böre. Bu halqa üzilse néme bulidu, insan qaysi bir paciege duç kélidu?

Boldi, ukam boldi, siz bilen bu işta zadi gep talaşqum yoq, –dédi sadirismayıl qeyserniñ gepliridin zérıkkendek bolup, –cürüñ emdi, avularsaqlap qaldi. Lékin-ze, sorunda böre-pöre dégen geplerni qoyuñ, sazni [s.53] obdanraq çélip bériñ.

öyge kirip kétivatqan qeyser bu gepni añlap birdinla işik aldida toxtap qaldi.

Siz şuña méni bille ekelgenmidiñiz?

Aañlisam dutarni qaltis belen çalidikensiz.

Dutarni emes, gitarni, lékin uniñdimu ançe emes, –tüzetti qeyser.

Dutar néme, gitar néme? Hemmisi oxşaş. Ot çiqirivétisiz-de, bugün sorunda ukam, qéni cürüñ.

Keçürüñ sadir çañcañ, dutar çalsammu çalarmenu, emma sorunda başlıqlarğa dutar çélip béridiğan adet mende yoq.

Toxtañ, toxtañ, néme qilivatisiz? – aldini tosti sadir ismayıl, –bütün yüzümni qilmisiñiz rencip qalimen cumuñ!

Rencigen köñliñizni bir küni haman élivalimen, emma bugün aldımni tosmañ.

Qeyser moma yağaqtin atnıñ argamçisini yeşti, bağlaqtin zérikken at yügürüşke intilip qeyserniñ qolida oynaqlap turatti. Qeyser üzeñgige dessep atqa epçillik bilen mindi. At sevrizlik bilen tizginini tartip taşıyol terepke tézlik bilen yürüp ketti.

Hey, toxtañ! Qandaq qilginiñiz bu sizniñ – ? tovlidi sadir ismayıl arqisidin ikki-üç qedem çamdap. At allıqaçan taşıyolğa çıqıp bolğanidi. Sadir şu çağda qolini ümitsizlik bilen silkip, öyge qayıtıp kirivétip elemlik ğuduñşidi, –ğelite micezi bar iken buniñ, ecep burun bilmeptimina?

Keç kirivatatti. Sattar hamut ambar öydin kiçik éléktir matorni kütürüp çıqıp, qotanniñ yéniga qoydı. Burun tartıqlıq simlirini ulap çatti-de, matorniñ ot aldurğuşisiga tana orap uçini birla tartıp ot aldurdı, yénik ğürüldigen avaz bilen teñ öy içi xuddi kündenüzdek yorup ketti. Sultan eli bilen sadir ismayılınıñ pariñi férminiñ bu yılqı çarvıçılıq tereqqiyat ehvalı, şeherniñ iqtisadiy quruluş veziyiti, éçilivatqan néfitlik, şeherniñ sirtidin késip ötidiğan tömür yol... Dégendek işlar üstide kétivatatti. Bir çağda sirtta kiçik maşininiñ ğürüldigen avazi añlandı, hayal ötmey şopur téléviziye istansisiniñ muxbirini udul méhmanxana öyge başlap kirdi.

Hebbelli, ğopurcan, ayıǵıñız yénik cumu sizniñ! Yuqiri çiqiñ, meşegila kéliñ! –sultan eli uniñga yéqinliq qılıp yénidin cay körsetti, –univérsal muxbir bu! –ğopurcan yéniga kélip olturğandin kéyin, yelkisige yénik urup qoydı, –özi süretke alidu. Maqalisini özi yazıdu, gepliri çaqmaqtek ha... Ha... Ha...

Muxbir sultan eliniñ artuqçe maxtaşlıridin xicil bolup, bésini égip [s.54] cim boldı. Sultan eliniñ keypi çağ idi. U muşundaq çağlıridila, yénidikilerni çoñ-kiçik démey, ularğa çaqçaq qılatı. İltipat körsitetti. Bir çağda sattar hamut méhmanlarnıñ qolıga su

bermekçi bolup, bir qolida ivriq, bir qolida çilapça kötürüp mürisige lõnge artip öyge kirdi ve birinçi bolup sultan eliniñ aldığa keldi.

Mundaq iş idi, gopurcan, –dédi sultan eli qolini ilman suda üç qétim çayqap, qolini tuxum sériqi reñlik pakiz lõngide sùrtivétip, –bügün férnida alamet bir iş boptu, añlıgansız?

Kélivétip añlidim az-tola.

Emise tepsiliy añlañ. Bügün muşu öyniñ igisi sattar düycañ bir emes, beş bõrini öltürüp ölükini élip keldi, xuddi bir ceñçi beş düşmenni yoqatqandek.

Men yalguz emes, akammu bar, –aldirap söz qisturdi sattar hamut.

Men yénida bolğan bilen qol sélip öltürgen sattar-de. Hésablap körüñ, beş bõrini yoqitiş qançilik qoy-kalilarni avutuş bilen baraver? Bu férminiñ çarvıçılıqini yükseldürüş üçün qoşulğan tõhpe, qaltis çoñ tõhpe, emdi sadir çañcañ belgilime boyıçe sattarni beş qoy bilen mukapatlımaqçı, bu heqte bir parçe mexsus xever işleñ, ete keçtila tarqitiñlar.

Maqul, xeverni hélila yézip püttürüvétey, süretni ete alay.

Aaldirimañ, бүгүнкү vezипиңиз toyğuçe yéyiş, qanguçe içiş, ete etigende hemmige ülgürisiz.

Dastixanga bir légen göş, ikki légen narin keltürüldi, qide boyıçe sultan eli légenge birinçi bolup qol uzutup berdi.

He, qéni éliñlar, –buyridi u yénidikilerge. Andin göşniñ sémez, loq yéridin birparçe élivélip, epçil, kiçikkine bekisi bilen yunup yéyişke başlıdi.

Hemmeylenniñ diqqiti göş bilen narında. Çöpniñ şalapşığan, ustixanlarniñ qirisliğan avazi... Hemmeylen toyup, gevdilirini kötürüşkendin kéyin qolğa su bérildi. Andin sattar hamut haraqni yeşiki bilenla kötürüp kirdi. Bügün sultan eli adettin taşqiri xuşçağ.

Némeñ u sattar, kiçik baliniñ çuçıqidek... Aşumu romka boldimu? –sattar hamut romkiğa haraq quyup, emdi ikki kelime sözley dep turuşığa sultan eliniñ çaqçaq arılaş eyibligen avazi añlandı, –taşlivet undaq némeñni, istakan yoqmu? Néme, yoq

deysina? Emise piyalige quy! Tükürük yutqandek bir yutum, bir yutumdin içip muşu balla qanamdu? Haraqniñmu peyzi bolmaydu.

Sadir ismayil bilen ğopurcan uniñğa qarşı birnéme diyelmey bir-birige ünsiz qarışıp cim boldi. [s.55]

Sultan eli liq haraq quyulğan piyalini sattar hamutniñ qolidin élivélip, uniñğa meğrur bir qiyapette qarap qoyup, andin sadir ismayil bilen ğopurcangá toğrilinip mundaq dédi :

Yaxşı tépiştüq, silerni séginipmu qaptikenmen, qarimamsiler, halimğa baqmay haraqni qolumğa élivalğimni, aldi bilen dep qoydığim, hazirdin başlap bu yerde emeldar, puqra dégen gep yoq. Dastixanda hemmimiz oxşaş, xoş, içivettim emise!

Bir piyale haraq... Sultan elige şunçe köp haraqni birqétimda dem almay içivételigüdek küç-mağdur, casaret nedin keldikin? U baya “hazirdin başlap bu yerde emeldar, puqra dégen gep yoq” dégini üçün, hemmeylen qorunuşsız, éçilip, yéyilip olturuşqan, sultan eli uniñ arqisidinla bir piyale haraqni söz-izahsız birqétimdila içivetkini üçün ularmu emdi olturuşniñ axiriğıçe muşu piyalide liqlap-liqlap içişi kérek... Bir piyale haraq sadir ismayilniñ yürikige xuddi miltiq oqidek gup qilip tegdi. U xéli bir hazağıçe nepes alalmay boğulup, közliridin taramlap yaş ketti. Növet şopurgá kelgende, u ikki qolini köksige élip özre éytivédi, sultan eli uniñğa qolini şiltip borandek gürkiridi :

Kéçigiçe maşına heydeydiğan işiñ yoq, közümge qarimay içe!

Şundaq bolsimu maña zorlimisiliken sattar aka.

Sattar hamut ikkilinip turup qélivédi, bir piyale haraq bilenla iñek göşliri sañgilap, yüzi qizirip ketken sultan eli xuddi şopurni bir muşt salidiğandek muştini déveylep varqiridi :

Men iç dégendin kéyin içe!

Ezeldin sultan eliniñ sözlirini bicanidil orundap kelgen şopur hélihem uniñ buyruqini beca keltürmey amali yoq. U bir piyale haraqni xuddi zeherni içivatqandek neççiçe bölüp silkinip, tolğınip turup, teste içip tügetti-de, xéli bir çağqıçe qéqilip yöteldi. Ötkür içimlik yürek-bağrini vajilditip köydürüvatqan çağda, öziniñ qançılık qiynilip-azablinip ketkenliki uniñ çanıqidin étilip çiqip ketküdek dericide çekçiyip qalğan

közlriridin, tatirip ketken çirayidin bilinip turatti, emma sultan eli uniñdiki bu ipadilerni hês qilmıǵandek, körmigendek, huzurlinip, qaqaqlap küldi.

Démidimmu mana, haraq zo bilen, gep po bilen, xotun xo bilen... Ha... Ha.. Ha..
Qandaq dédim çañcañ?

Sultan eli merdlik bilen başlap bergen şu bir qétimdin kéyinla “boldi” qildi. Uniñǵa olturǵanlardın héckimniñ zorliyalışı mumkin emes idi. Piyale aylanmaqta, dérize tüvidiki kiyim tikiş maşınisi üstige qoyup qoyulǵan ünaalgudın bir ayalniñ hesretlik, inçike, titreñgü avazda éytqan naxşisi añlanmaqta :[s.56]

Can anam, canım anam,

sensiz bext yoqtur maña

.....

Muşu künde néme dégen tola anam, anam... – ,dédi sultan eli pat – pat aañlinip turidıǵan qopal avazi bile öyniñ tamaka isi hem haraq busidin meynetleşken éǵır, boǵuq havasını titritip, –sehnidimu anam, diyenşidimu anam, radiyodimu anam, xuddi muşu xeq tapqan atisi yoq, haramdın tuǵulǵandek... Başqa deyleriñ yoqmu sattar xelq naxşiliridin...

– bar, bar, –sattar hamut piyalini qoyup, ittik bérıp, tekçide destileklik turǵan lénta içidin birni tallap ünaalǵuǵa saldı. Emdi bir erniñ dutar teñkeş qilingan huzurluq, carañliq naxşisi añlandı...

Men baralmidim tuzǵa,

Meydemni yaqay muzǵa.

Birdaçenniñ tayini yoq... Aalla balıxan,

İçim köyidu qızǵa... Yadost.

Bu naxşa şuaan muşu sorunda hel qilivetmekçi bolǵan muhim bir işni sultan eliniñ ésige saldı, durus, bu işniñ hel qiliniş pursiti del bugün... Sattar hamut kölni bir amal qilip höddige élıvalsa, uniñdin kélidıǵan payda ondaq-bundaq bolmaydu-de. Emma mundaq işlarni hel qilişqa qaltis tecribilik bolup ketken sultan eli öz meqsitini sadır ismayılǵa toptoǵrila emes, başqıçerek halda bayan qildi :

Sizge birgep... –dédi u göşlük éğir aliqinini sadir ismayilniñ yotisiğa qoyup, –merkez yolğa qoyğan islahat, éçivétiş siyasitiniñ türtkiside memlikitimizde iqtisadiy cehette mislisiz zor gülliniş bolivatidu. Şıncañdimu şundaq. Siz férminiñ igilikini yükseldürüş, iqtisadini tereqqiy qilduruş cehette ehmiyiti bar dep qarığan birer çaretedbir üstide oylinip baqtıñizmu?

Sadir ismayilniñ haraqniñ küçi bilen sezgüsi xirelişip, barganséri garañlışıp kétivatqan méñisi sultan eliniñ uşumtut éytqan bu sözidin héç némini çüşinelmidi. Lékin u sultan eliniñ soaaliniñ salmiqi éğir, nahayiti muhim mesilige taqilidiğanlıqni hés qildı-yu, demallıqqa néme dep cavab bérişni bilelmey qaldı :

Esta... Şuni oylinip baqmaptimen, –dédi u kalvalışip kétivatqan tilini mumkin qeder ruslaşqa tirişip.

Bolmaptu, férmini noqul çarvıçılıqtin iböret birxil enenivi igilik bilen güllendürimen désiñiz, emdi bu gépiñiz aqmaydu. İgilikni canlanduruş, iqtisadiy cehette ronaq tapturuş üçün uniñ köp xil yollirini izdep tépişñiz, tebiiy evzelliklerdin paydilinişni bilişñiz kérek. Şu çağdila siz bügünki bazar igilikiniñ şiddetlik éqimi içide [s.57] mezmur put dessep turalaydiğan çañcañ bolalaysız, bolmisiçu? Férmini kona harva çaqidek bir diride çörgilitip yürsiñizçu? U çağda... Haman bir küni huli boşap ketken taş tağdin gulap çüşkendek gulap çüşisz.

Hey, u némişqa içti bu haraqni – he? Sultan eli burun héçqaçan éğizlanmığan muhim gepni bugün qilivatqanda, uni birmu bir méñisige élivélişi kérek emesmidi! Şu tapta gepniñ tektige yetküdek segek kalla nede? Sadir ismayil mestliktin élišqan közlrini sultan elige iltica bilen tikip, qolini ikki qollap mehkem tutivaldı :

Sile ata, biz bala, sile dégen bizge yol başlığuçı, eqil ögetküçi, hélihem bizdin himmetlirini ayimıgayla, –dédi u azmaslıq üçün gepni aldirimay, dane – dane qilip sözlep, –qıştiki qar apitide férma boyıçe 250 qoy ziyan boldı, eqelliysi, muşu ziyanni tolduruvéliş üçün ciq iş qilgum bar. Emma şu iş nede? Oltursam, qopsam gémim muşuniñda. Çare tapalmay baş qétimçilik...

Siz férmidä birer seyle-sayahet rayoni éçişni oylaşmıdınıñizmu?

Seyle-sayahet rayoni? –birdinla segekleşti sadir ismayil.

Gilem yaylaqta burunqılar qilip baqmıǵan işni siz qilip béqışiñiz, islahatta dadil yol éçip méñişiñiz kérek. Mesilen, kölni deyli, yaz boyı uniñ boyıda qançılık adem seyle, sayahet qilip kėtişidu? Oynaydıǵanni oynışidu, içişıdıǵanni içişıdu, qalaydıǵan otuni bikar, içidiǵan süyi bikar, sayahet menzirisi bikar, süt, qimiz, qétiq, gōş dégenler bikarniñ ornida. Oylinip baqtıñizmu? Férma buniñ bilen qançılık pulni asmangá soruvetken bolidu?

Durus, durus, men bu heqte oylinpmu körgen, –sultan eliniñ sözini añlap sadir ismayil birdinla canlinip ketti.

Oylanǵan bolsiñiz qiliñ, heş-peş déǵuçe yaz kélidu. Şuniñgiçe hemme teyyarliqlarni püttürüp teq qilip turuşuñlar kérek.

Bunimu xuddi çarvini kötirige bergendek kötirige bersek...

Toǵra, kötirige bérısız. Biraq bu ticaret yaylaqta çarva baqqangá oxşımaydu cumuñ, uniñǵa şundaq adem boluşı kérekki, u sodıǵa pişşiq, çebdes, çare-tedbirlik, belgilik medeniyet seviyisige ige bolsun.

Sultan eli sattar hamutniñ ismini aldirap tilǵa almidi, peqet şertlernila eskertip qoydı xalas. Çünki u férmidiki çarviçılarniñ héçqaysisiniñ yuqırıqı şertler boyıçe sattar hamutqa yetmeydiǵanlıqini biletti. Emdi içişvazlıq toxtap, parañniñ mezmuni sadir ismayilniñ kimni tallaş mesilisige buraldi.

Men... Men... Bu muhim iş... Kölni kim kötirige élišni xalaydu, çare tedbiri qandaq, yilda férmiǵa qançılık payda tapşuridu? Ete kallam bar çağda çañbudikiler bilen meslihetlişip, aandin birnéme dey, –dédi u es-hoşini [s.58] teslikte yigip. Bügünki olturuşta hemmidin köp içkini, baldur mest bolǵinimu sadir ismayil. U kényinki piyalini boşatqandin kényin, igdek basqandek bolup, bir pes béşini sañgilitip olturdi-de, andin tamǵa yölinip, bara-bara yéniǵa qıñgiyip qaldi. Sultan eli peqet muşu meqset üçünla, muşular bilen teñ ülpetlişip olturgini üçün xuşal idi. Hemme işlar cayida... Merdlerçe içken bir piyale haraq... Uniñdin öz cismiǵa kélidiǵan ziyan bedilige érişidiǵan amet heddi hésabsız!

Ular tañǵa yéqin uxlıǵiniǵa qarimay, sadir ismayil hemmidin burun turup ketti. Öyniñ tinciq, buruqtum, égir havasida hélimu küçlük haraq hidi purap turatti. Sadir ismayil talagá çiqip biraaz segigendin kényinla, béşiniñ aǵriqı birdinla yişilip, kéçidiki

xamuşluq nelergidur tarqap ketkendek boldi. Bir çağda sattar hamut çıqıp uniñağa xuşamet bilen cilmaydı :

Etigende zukamdap qalmisila çañcañ, öyge kirsile.

Étim éğildimu? Toqup epçiqiñ, sicañ uxlaversun.

Aldirimisla, naşta qilip mañsila, silini dep yene...

Rehmet, etigende fêrmida zörür işim bar.

Esta, toxtap tursila emise, –sattar hamut aldirap öyge kirdi, yotqanniñ yérimini éçivétip bixiraman uxlavatqan sultan elini türtüp oyğatti, –aka... Aka...

Sultan eli yéniga örülüp, közlirini çala-pula açtı-yu, yene yumup uyquçan, boğuq xirildigan avazida soridi :

Némiş boldi?

Çañcañ kétimen dep aldiravatidu, qandaq qilsun?

Éytıp qoy ketmisun, némiş qilidiken şunçe aldirap? Muxbir süretke alidu emesmu.

Hemmeylen qopuşti. Tağ qidisi boyıçe göşi köp toğralğan suyuqaş bilen naşta qilişti. Andin göpurcan sinaalğu aparatini cabduşqa kirişti.

Şéşañağa qandaq alsıñız yaxşı? –soridi sultan eli muxbirdin.

Aaldi bilen bōrilerni süretke élıvalay, lékin bularnıñ hemmisini mundaq bir yerge düvilep qoysaq télıvézorda oçuq kōrsetkili bolmaydu, –dédi muxbir.

Emise birdin-birdin tartsaqçu? – meslihet berdi sadir ismayil.

Umu bolidu, lékin asasiy meqset bōre öltürgüçiniñ obrazini gevdilendürüşke qaritilişi kérek, –dédi sultan eli.

Süretni qandaq élış, nedin başlaş toğrisida xéligiçe talaş-tartış boldi. Axir ölgen bōrilerni qatar tizip qoyidigan, sattar hamut qoliğa kaltek tutqan halda yénida turidigan boldi.

Durus, muşundaq qilğandila tağliqlarnıñ héçnémidin qorqmaydigan rohiy ve casaritini gevdilendürgili bolidu, –ularnıñ pikirini quvvetlidi muxbir. [s.59] Şu teqlidte süretke élındı, andin sattar hamutnıñ bōre uvisiğa kirişke qandaq cüret qilğanliqi, bu bōriler

bilen qandaq élishqanliqi, ularni qandaq urup öltürgenliki toğrisida soaal soraldi. Sattar hamut sinaalğuçınıñ közi aldida uzun kaltekniñ bir uçını ikki qollap mehkem tutqan, bir uçıda bir böre küçükiniñ bésini yerge niqtap basqan halette gevdisini köreñlik bilen kérip turatti. Süretke éliš tügigendin kéyin sadirismayıl ketmekçi bolup, sultan eliniñ aldığa keldi :

Xoş emise, men qaytay sicañ.

Kétemsiz? Boptu emise, axşamqi gepni untup qalmañ ukam!

Yaqey untumaymen, férmiğa paydiliq iş tursa u.

Sultan eli sattar hamutqa köziniñ quyuqıda şeret qilivédi, sattar hamut şuaan qolidiki kaltekni taşlap égilğa yügürdi ve hayal ötmey igerlengen atni yitilep çıqtı.

Çañcañ, bir telipim bar idi, –hicaydi u yügenni sadir ismayılğa bérivétip, –kéçidin béri oylinip çıqtım, köñillirige pükken başqa ademliri bolmisa, kölni men kötirige alğan bolsam...

Yaxşı gep, qéni oylişip birnème deyli, –sadir ismayıl sol putini üzeñgige aldi ve çebdeslik bilen atqa mindi, –xoş emise sicañ, xizmet bolsa çaqırışsıla!

Sadir ismayıl ketkendin kéyin, gopurcan işlimekçi bolğan mexsus xeverge kiriştürüş meqsitide yaylaq hem çarvilardin körünüş éliš üçün, şopur bilen yaylaqqa kétip çüşke yéqin qaytip keldi. Çüşlük tamaqtin kéyin sultan eli şopurğa muxbirni şeherge apirip qoyuşni buyridi. Uniñ biliner bilinmes ima işaretlirige herqaçan diqqet qilip turuşqa adetlengen sattar hamut uniñ közlriniñ quyuqıda “yalt” qilip qarap qoyuşliridin hemmini çüşendi-de, etigendila soyup teyyar qilip qoyğan bir qoyniñ göşini tağarğa tiqip maşininiñ yéniğa élip keldi.

Emise az bolsimu ukam! –dédi sultan eli muxbirğa himmet körsitip.

Maşına yürüp ketti. Sultan elini ügidek basqandek bolup, arqa-arqidin esnek tutuşqa başlıdı. Uniñ çüş peytidiki aditi şundaq. Tamaqtin kéyin kélidigan şérin uyquni dem élišqa çıqqandin béri birer qétimmu terk qilğini yoq. U méhmanxana öyge kirip kétivétip aşxana öyge bir xil yoşurun teme bilen qarp qoydı. Némişqa qaridi? Buni hazırçe özidin başqa héçkim bilmeytti. Zeynepxan qazan bésida qaça yuyuvatatti, yultuz körünmeytti.

Sultan eli éğir puşuldap öyge kirip özini herqaçan séliqliq turidigan qélin körpe üstige taşlidi. Öyni, hoylini bir pes cimcitliq qaplıdi. [s.60]

Beşinçi Bab

Baliliriniñ tonuş, sût puriqi arılaş, ıssıq, özgiçe mezzilik hidiniherdim burnıǵa puritip turidigan sap, nemxuş, yénik havaniñ birdinla çalgup, allıqandaq yat puraqlarnıñ arılışıp kėtişidin birdinla segekleşken kalte quyruq möküp yatqan yéridin béşini kötürüp, öziǵe baliliridin demmu-dem şepe bérıp turidigan havani yene hidlavétıp, uvisiniñ etrapida adamlarnıñ heriket qilivatqanlıqını cezım qıldı. Búgün uniñǵa ov pursiti zadila kelmey qoyǵan, yéni tuǵulǵan qozılarnıñ etrapida malçılar egip yüretti. Kalte quyruq malçılarnıñ közidin yútişini kütüp qurıǵan qoyuq çigliq arisida möküp yatqılı nékem? Uvisiniñ etrapida peyda bolǵan ter, yaǵ hem tamaka isi arılaş yat puraq kalte quyruqni muşundaq sevrçanlıq bilen paylap yétip, axir érişiş tamamen mumkin bolıdigan olcidin vaz keçtürdi. U çaqqanlıq bilen ornidin turup, arqısıdiki taǵ qaptılıǵa qarap deslepte sokuldap, yorgılap mañdi, andin öküreñ taşlap yügürginiçe taǵqa yamişip çıqıp ketti. U muşu taǵdin éşip peske çüşüp, ğerb tereptiki taǵqa yamaşsila uvisiǵa yétip baralaytti.

U taǵ üstige çıqıp, ğerb tereptiki taǵni, andin pesni-quyuq çatqal qaplıǵan tar cilǵını közitip çıqti-de, yüriki “qart” qılıp qaldı. Bir adem... Puriqini pat-pat hidlap qalidigan bir adem keynige yene bir ademni egeştürüp, cilǵıda at minip peske qarap kétivatatti. Teşviş hem vehime şuaan bóriniñ oxçıǵan qeniǵa qoşulup méñisige zerp bilen uruldi-de, bóriniñ közliri qarañgulişip ketti, yüriki uruştin toxtap qalǵandek boldı. U peske oqtek étılıp çüşti, andin taǵqa yilandek yamişip çıqıp ketti... Köz aldida hayatsız öñkür cimcit, huvuldap qalǵanıdi. Böre közlırige işenmey öñkürniñ içige étılıp kirdi, yene sirtqa étılıp çıqti, es-hoşını yoqatqandek bolup, etrapni, taş-şéǵıllarnı purap baqti. Uvisida baliliriniñ tonuş, ademniñ yat puriqidin başqa, emdi héçnerse qalmıǵanıdi. Qehri-gezep ve cudalıq hesritidin birdinla ğalcirlişip ketken böre iç-içidin öksüp, béşini tik kötürüp, tumşiqini asmaǵa tirep, bar avazi bilen huvlap ketti.

— hu... Hu... Hu..!

U peryad urup, iç-içidin nale qılıp yıǵlavatatti, közliridin bulduqlap yaş töküivatatti. Uniñ huvlışı ademniñ huvlışıǵa, teñridin kéçe-kündüz perzent tilep, axir murad-

meqsitige yetken, emma kütülmigende şu nur çirigi — yürek parisidin cuda bolğan bextsiz aniniñ haziliq yigisiğa oxşaytti. Hesretlik huvlaş, haziliq yığa havani, tağutaşlarni titritip, yiraq-yiraqlarda eks sada bolup añlinatti.

Kalte quyruq birdemdila eqlidin adaştı, öñkür ağzidiki çoqçıyıp qalğan taşlarközige birdinla aşu yirtquç adem bolup körünüp ketti. U vucudiğa sigdurup bolalmaydığan azab ve qisas küçi bilen aşu taşlarğa gezep bilen taşlinatti. [s.61] Özini uratti, égiz sélip qaraslitip çaynaytti. Quvvetlik aötkür çışliriniñ qoram taşlarğa gezep bilen téğısidin ot uçqunlırıçaqnaytti. Böre gah haziliq huvlaytti, gah taş parçilirini qasap çaynaytti. Zédilengen çışliri arisidin, yérilğan kalpukliridin qépqızıl qéniniñ sirgip éqivatqanlıqini sezmeytti. U hayal ötmey burunqi kül reñ, sülketlik, meğrur, hayatliq küçi urgup turğan bextlik aniliq halitige tamamen oxşımay qaldı. Tükliri paxpayğan, tetür yangan, xuddi uzaq vaqıt késsel tartıp qoturap ketken ölermen, ebgö borige oxşap qalğanıdı. Hemişe heyvet, köüç nur balqıp turıdığan bir cüp közliri öçüş aldidiki qızguç şola pilildap qalğan çoğdek körinetti. Vucudi xuddi muz bolup qatqandek dirildep titreytti, çışliri kasıldaytti. U emdi ademniñ içi sérilgüdek dericide bıçare hem himayısız bolup qalğanıdı. U şu halette halsızlinip üñkür ağizigıla yiqilip qaldı. Keç kirip kélivatatti, etraptin bürilerniñ huvlaşliri añlinip turatti, kalte quyruq xélidin kéyin asta-asta ésige kelgendek boldı. Emma burniniñ zédilengen sezgüsi yiraqtatutqunluqta nale qilip iñrap yatqan baliliriniñ tonuş puraqlirini hidlaşqa aciz idi. Peqet uniñ hélimu sezgüsini yoqatmığan ötkür qulaqlirila aqtéke deryasiniñ yiraqtiki şarqıraşliri hem bürilerniñ huvlaşlirini añlap turatti. Şarqıraşlar, huvlaşlar şuqeder elemlik, hesretlik, xuddi kalte quyruqniñ haziliq yigisiğa cor bolivatqandek idi... Börini emçikiniñ çimildap ağrişi téximu azabliq xiyalğa saldı. Süt bilen liq tolğan emçiki tompiyip sañgilap ketkenıdı. Şu tapta dil söyér baliliri kélip, tuşmu-tuştin yamışıp, çuluklitip émip ketse-he? U çağda balilirila emes, özimu rahat tapatti. Baliliriniñ sütke toyğandin kéyin birdinla hurunlışıp, qorsiqığa tumşuqlirini tiqışıp, puşuldap uxlap kėtişliridin u şunçilik söyünüp, huzurlinip kététtiki, ana şu çağda érişken muşundaq lezzet hem bextke dunyada héçqandaq bir mevcudat érişelmes dep oylaytti. Kalte quyruq balilirini yene oylap kétévidi, apaaq, issiq süt emçikidin cirildap étilip çıqtı. Ah, muşu apaaq issiq süt... U öz némiti, himmet-saxaviti bilen baliliriniñ qaysisiğa can-hayatliq ata qilmığan? Kalte quyruqniñ köñli buzulup, közliridin taram-taram yaş ketti. U illiq bağridin cuda qilingan, kimlerdur tutqun qilip élip ketken

baliliri üçün peryad çékip, xuddi hazidar ana yaqa yırtıp yığlıgandek, kéçigiçe hesretlik huvlap çıqtı.

Bu kéçide kalte quyruqtin özge némiler oyğaq, kimler uyqudin bidarkin? Xuşallıqidin derd-elim köp bu dünyada bundaqlar talay, bundaqlar sansız. Qeyser ene şu “sansız” lar üçün yarıtılğan azab deştide uyqusız kézip yürgen bextsiz seyyah. U sattar hamutniñ işikidin étiga minip öyige qayıp keldendin kéyin, atni éğılğa ekirip oqurğa bağlap, bir bağlam quruq [s.62] ot taşıdı, andin atniñ otni aştıha bilen koruslitip çaynaşlırığa bir pes meqetsizla qarap turdı. Nème iş qılış kérek? Ölgén böre küçükliri sonaylinip qarap yatqan qabahetlik menzirilerni bir pes bolsimu xıyalidin néri qılış üçün nème iş qilğan yaxşı? U öyge kirip çapınını sélip karivat üstige taşıdı, andin qélin xatire deptirini karvatniñ béşiga qoyup, herkünı keçte yézivatqan ilmiy maqalisini yene davamlaşturmaqçı boldı. U tepekkurini bir yerge yığış üçün qelemni iñikige tirep xéligiçe xıyal sürüp olturdı. Başqa künlerde xuddi dalida çapqan uçqur attek, qegez üstide ravan méñip turğan qelem bugün xuddi yerge çoñqur pétip qalğan sapandek, depterniñ birinçi quridila qétip turattı. Qeyser relle bolup, buniñ elimini depterdin almaqçı bolğandek uni karivatniñ bir çétige çörüp taşıdı. Qopup tekçidin kitabni aldı. U kitabni oqup bir yerlirigiçe kelgen, kelgen yérini qatlap qoyğan. U kitabni éçip xéli bir yerlirigiçe oqup baqqandek qıldı, emma kitab zéhnige çüşer emes. Köñlide xuddi isqa oxşaş manayqip yürgen hesretlik xıyal uni tinimsiz azablap, bağrını örtep turattı...

Bu yerde tañniñ qandaq étip, qandaq axırşıdığanlıqını qeyser herkünı déğüdek körüp turıdu. Bu xilvet, sirliq makanda şerqtin künni birinçi bolup kütüvalidiginimu, uni ğerbtiki tağ keynige uzutup qoyıdiginimu muşu qeyser. Alemniñ payansız deştini kézip halidin ketken quyaş tağ üstide birdem olturup aram almaqçı bolğandek birpes ésilip turdı, andin tézlik bilen tağ arqısında ğayıb boldı. Bu zéminniñ kündüzi qeyser üçün şuqeder rahatlik, şuqeder köñüllük, ekişe, kéçisi yürek cuğuldıgudek dericide vehimilik, qorqunçluq. Sevebi, bu zéminniñ kéçisi qeyserniñ sezgüsi burun könüp ketken şehir kéçisige oxşımaytti, uniñ qulıqığa siñip ketken maşınılarnıñ ğürیرهşliri, çırqıraq signalliri, ademlerniñ varañ-çuruñı, naxşa-muzika avazliri ornığa pestiki deryanıñ heyvet şarqıraşliri, bōrilerniñ vehimilik huvlaşliri, göhi-gōhida tağ üstidin ğulap çüşken taşlarnıñ güldür-qarasliri añlinip turattı. Muşularnıla démise, bu yerde adettin taşqiri cimcitliq, xuddi hemme nerse mevcūtliqını yoqatqandek sirliq cimcitliq höküm süretti. Bügün keçte bōriniñ huvlışı yéqınla yerdin añlandı. U bir top

börilerniñ arqa-arqidin huvlıǵan avazi emes, yalguz bõriniñ nale qilişidin titrep çiqıvatqan boǵuq, yırtıq avazi idi. “bu çoqum bõre küçükliriniñ anisiniñ avazi” cezim qildi qeyser. Kéçe qarañǵulıqı téximu quyuqlışivatatti, sürreñ bulutlar yultuzlarnı yutup ketkenidi. Taǵ çoqqısı yenila qasqan tumaqlıq, bombur saqallıq bovay siyaqıda girimsen çoqçıyıp körünetti.

Köp içilgen küçlük içimlik tomur-tomurlarǵa tarap ademni tuydurmay mest qılǵınidek, özini karıvatqa taşlap, qarañǵu kéçide nurgun işlarnı [s.63] xiyal qılıp yatqan qeyser özimu sezmiǵen halda asta-asta eşu xiyal içide érip yoqap ketkendek boldi...

Gügüm qaplıǵan payansız sehra...

Héc nerse körünmeydiǵan hayatsız, çeksiz boşluq...

Yürekniñ nedindur añlinıvatqan güpöldigen ritimliq, salmaq avazi...

Yéqınlap kélıvatqan qedem tivişi...

Kimdur birsiniñ küçlük tınıqı...

Bir ademniñ “qutquzuñlar..! Qutquzuñlar..!”Dep sozup tovlavatqan küçlük xıtabı...

Bularniñ hemmisi qeyserge deslepte nahayiti acız, kéyin nahayiti éniq añlinışqa başlıdı. U bu avazlarnı qulıqı bilen emes, adettin taşqırı tirenlişip ketken nazuk sezǵısı bilen añlavattı. Bu avazlar küçeyǵenséri u vehime-qorqunçqa çüşüp özini qutuldurmaqçı, yatqan yéridin qopup qéçip ketmekçı boldı. Nihayet, u xuddi bir parçe qoram taş astıda bésilip qalǵandek gevdisini midirlitalmayttı. “ah, men ölüptimen, xuddi héliqı bõre baliliridek ölümge mehkum boptimen” elemlik xıtap qıldı u. U aşularnı dep bar avazi bilen tovlımaqçı boldı. Emma uniñ ne avazi, ne tınıqı çıqmayttı. U birdinla yénidin ötüp kétıvatqan qasqan tumaqlıq, bombur saqal, gigant gevdilik bir bovaynı körüp qaldı. Bovaynıñ çirayı uniñǵa tolımu tonuş idi. “taǵniñ çoqqısı emes, eslidila ademkenǵu, teqqı-turqı xuddi bovamdek berdem, közliri xuddi bovamniñ közliridek kök...”Dep oyıldı qeyser yüriki cayıǵa çüşüp. Andin bovayǵa yélinip xıtab qıldı :

— maña rehim qıl, méni qutquz..!

— mehkum bende özgige qol sozǵandin, özini özi qutquzsa eñ işençlıktur.

— emise sen “qutquzuñlar!”Dep kimge itica qilivatattiñ? — qeyser bovayniñ sözidin rasttinla rencigenidi.

— ademlerge, ezizim!

— ular némini qutquzuşi kérek?

— ölivatqan, halak boluvatqan dunyani.

— uniñ başpanahi — xuda bar emesmu?

— yaq, senmu uniñ başpanahi, senmu dunyaniñ igisi, insan halak qilğuçıla emes, qutquzğuçımu boluşı kérek.

Bovayniñ avazi şuqeder ahañdar, sap, yéqimlıq, héssiyatlıq idiki, mundaq avazni insanlarniñ ağızidin emes, peqet héssyatni eñ mukemmelipadilep béreleydiğan muzika küyliridinla añlaş mumkin idi.

Qeyser bovayniñ sözliridin intayin tesirlinip ketti :

— toğra éytitiñ möhtirem aqsaqal, insanniñ dunyani qutquzuşi axirqi [s.64] hésabta özini qutquzuşqu. Epu qıl, sendin bir işni bilgüm kélivatıdu, insanlar allıqaçan mundaq pikir qılışni terk etken, halbui sen mañ insan süpitide emes, teñri süpitide sözlidiñ, bilivalsam deymen, özüñ kim bolisen?

— men muşu zéminni makan tutqan uluğ qevmniñ taşlivétilgen rohimen. Men teklimakan qumluqliri astida özüm apiride qilğan şahane seltenetni quçaqlap neççe miñ yıl kömülüp yattım. Neqeder uluğ seltenet! Lékin uniñdin balqıp turğan nur-ziyani uni dessep turğanlar körelmidi. Aşu nur, aşu dünyavi yüksek seltenet meniñ hayatlıq buliqim idi, men şularni ozuq qilip hazirgiçe yaşap keldim. Sen u yerlerdiki toğraq, yulğunlarni körgeñmu?

— körmeyçu, men tuğulup ösken mehelle sapla yulğun, toğraqlıq.

— yulğun, toğraq... — hayacanlinip birdem közini yumup turdi bovay, — aşu yulğun, toğraqlar del şu yerde halak bolğan seltenettin bişarettur. Hey derix! Ademler öziğe tégil bolğan eñ uluğ, eñ qimmetlik nersiler bilen kari boluşmıdı, uniñ qedrige yétişmıdı. Némişqa şundaq? Ular érişken rahet-meişet, şanu-şevkettin es-hoşlirini yoqutup, étiqad ve imanni terk etti, şu vecidin üstige qara borandek basturup kelgen

tepiriççiliq ve gäpilliq ularniñ közlrini kor qilivetti, eqil çirigini öçürüvetti. Sen axirqi zaman, yeni qiyametniñ némilikini bilemsen?

— bu soaaliñğa toğra cavab bérelmisem keçür.

— ikkilenme, köñlüñge néme keçse şuni dever.

— men oylaymen, qiyamet gumrahliq démeqtur.

— bu del adamlarniñ rohiyitidiki gumrahliq, — téximu éniq qilip izahlidi bovay, — adamlarniñ rohiy yimirilse néme bolidu? U çağda adem adem bolmay qalidu. Adem iman, söygüni, senet ve şanu-şevketni vayıǵa, yüksek kamalitige yetküzüştin vaz keçken haman, balayi-apetniñ menbesi, qiyametniñ çilliguçisi bolup qalidu, şuña men iman, étiqadqa, söygü ve senetke bar küçüm bilen yépiştim, özümniñ insanniñ eqil textidin qoǵlanmıǵınıǵa, xaru-sersanliqta qalǵınıǵa qarimay, yene insanlar arisida bar avazim bilen tovlap yürdüm :agah boluñlarki insanlar! Axirqi zaman üstüñlarǵa basturup kélivatidu... Siler ölüvatqan, halak boluvatqan dunyani qutquzuñlar..!

Dunyani qutquzǵanlıq axirqi hésabta özüñlarni qutquzǵanlıqtur!

— möhtirem ata, — devetti qeyser közlrige yaş élip, — ular ilticaliriñni añlap néme déyişti?

— perva qilişmidi, sebebi, ular iman, söygü ve méhribanliqtin ayrilip birparçe cansiz késekke oxşap qalǵan, men xudaniñ yénıǵa bardim, xuda terlep-pişip bar ixlası bilen laydın türkümlep adamlarni yasavatqaniken, men xudaǵa köz yaşlırimni tóküp turup, çin köñlümdin iltica qilip [s.65] “keremlik xuda, sendin ötüney, sen adamlarni az yasa, tirik yaşavatqanlarǵa iman, étiqad ve méhribanliqni köprek ata qil!”Dédim...

... Éqinla yerdin böre huvlidi, qeyser tolǵinip yénıǵa örüldi... Uniñ nepesliri tézlişivatatti, çékisidin purqirap ter quyuluvatatti, uçisidiki kiyimliri, béşidiki yastuqi, astidiki körpisi çiliq-çiliq su bolup ketkenidi...

Bovay taǵniñ üstide bedeşqinini qurup xuddi gigönt çoqqidek vezmin olturatti, qeyser bovayniñ udulida olturividi, özini xuddi yene bir taǵ çoqqisiǵa oxşap qalǵandek hés qildi.

Böriniñ sozup huvliǵan avazi yene añlandi.

— u hesritini xudağa şikayet qilivatidu, — birdinla öksüp ketti bovay, uniñ köñli buzulivatatti, — qorqunçluq bir tragédiye bōriler üstige basturup kélivatidu, bōrilerniñ öz makanini insanlar ularğa qayturup bérermu, bōriler tebietke qaytip kélelermu?

— men dunyağa emdila köz açqan beş bōre küçükiniñ öltürülgenlikini öz közüm bilen kördüm, — birxil hemderdlik bilen dédi qeyser.

— şu... Bōre şuni şikayet qilivatidu.

— uniñ huvlişğa xudadin bōlek kimmu qulaq salar, şikayitini kim añlar?

— qatıl, qatılñiñ vicdani añlimamdu, ene qulaq sal!

Bōriniñ huvlişi yene añlandı.

— némini añlidiñ?

Bōriniñ huvlişini.

köñlüñni yig, eqıl qulıqıñni tik tut!

qeyser köpkök çimliq üstide yalguz olturatti, u birxil yétimsiraş hés qilip, bovayni qayaqtın kélerkin dep, etrapqa telmürüp qaraşqa başlidi. Derya boyimikin... Yéqınla yerde bōre yene huvlidi. Arqıdinla qeyserniñ qulıqığa u ezeldin añlap baqmığan acayıp bir avaz-bōre bilen sattar hamutniñ avazığa oxşap kétédiğan birsiniñ ciddiy zakunlışıvatqan avazi añlandı :

— ah derix! Némançe rehimsiz, qara yürek melunsen? Emdi bildim, balilirimni, meniñ yürek paremni tağiriñğa solap élip kétiptikensen-de, ularniñ kiçik cénığa zamin bolup némige ériştiñ? — ha... Ha... Ha... Beş qoyğa, bilemsen beş qoyğa!

— séniñmu muşundaq nareside baliliriñ bar bolğıydi, aşular toğruluq némişqa oylimaysen? Sen muhebbet ve şepqetniñ asiysi ikensen.

— sen bizge ziyandaş tursañ, saña némişqa méhir-şepqet qilgudekmen? Sen bizge aramliq bermidiñ, qoy, kalilirimizni boğup öltürdüñ, yédiñ, bizge heddi-hésabsiz ziyan saldiñ.

— yaq, yaq, biz qoy, kaliliriñniñ göşini emes, uniñ aciz, yaramsiz rohini ozuq qilduq. Sen ularnila emes pütkül cahanni yalmap yutmaqçı [s.66] bolğiniñda, biz hayatliq hoquqimizni qoğdaş üçün saña qarşı ceñ élan qilduq. Alem murebbisiniñ yazmışi-pütmiş bilén bu zéminniñ nusret-himmiti cimi mexluqlarğa teñ çéçilğan. Halbuki, sen

alem murebbisiniñ buhökümini terk ettiñ, sen murivetlik bu uluğ zéminimizniñ qanlirini şorap, uni cansız murdığa, ötmütöşük qilivétılgen here könelgisige oxşıtip qoyduñ. Sen muşu qılmişniñ üçün kök teñrisige qandaq cavab bérisen? Emdi sen ey pasıq adem, alem murebbisiniñ heq cazasığa uçraysen!

— caza demsina, ey sokal quyuq, men téxi sénimu öltürimen, séni öltürsem qançılık mukapatqa érişidiganlıqimni bilemsen? Yuqiridin uqturuş çiqarğan, biriñni öltürsek bir qoy mukapat! Payda bula emes, soyup satsam téreñmu, yéğiñmu, oşuquñmu pul!

— pul? Qandaq nerse u pul dégen?

— pulni bilmemsen? Toğra, toğra, añsız hayvan bolğiniñ üçün uniñ némilikini bilmeysen-de, pul dégen on sekkiz miñ alemniñ nicatlıq tüvrüki, insan hayati ve bext-saaditiniñ oq yiltizi, étiqadniñ muqeddes qıbligöhi, yene...

— boldi bes qıl, undaq bolsa pul déginiñ kök teñrisiniñ özi ikengu?

— yaq, néme dep bilcirlavatisen? Teñri déginiñ uniñ aldida néme? U teñridinmu yüksek, teñridinmu uluğ.

— gépiñni çüşenmidim, ey hayatlıqniñ qatili, undaqta pulniñ puştı panahi, yaratquçisi kim?

— ademler, ademler bolmamdu exmeq, pul dégen ademler eqıl parasitiniñ cevhiri, ademlerniñ eñ uluğ ixtirasi. — ah, biçare ademler, siler pulni şunçe uluğ qılıp yaratqiniñlar üçün uniñ aldida özüñlar héçnémige erzimes biçare qulğa aylinip qalğan ikensiler-de, şuña siler aşu pasıq möcizatniñ permayışı bilen yer yüzide dehşetlik qırğınçılıq élip bérişqa, qan töküşke, vucuduñlardiki iman, étiqad ve şepqetni uniñ şöhet — kamaliti üçün nezir qilivétişke mecbur bolğan ikensiler-de, men saña kök teñriniñ nami bilen éytay, alem murebbisi silerge bexşende qılğan, emma siler terk etken iman, étiqad ve şepqetniñ qisasi axir silerni tutidu. Alem murebbisi şundaq dégen :ademlerniñ imansızlıqı, étiqadsızlıqı ve şepqetsızlıkı ularni insaniy qedir-qimmetni untuşqa, öziniñ qedir-qimmitini untuş ularni muqerrer halda gumrahlıqqa élip baridu.

Qeyser buni añlap, yüriki lerzige kélip hörirep yiglivetti...

Qeyser etisi qattıq uçuq tégip, karivétidin qopalmıgudek deicide ağripyétip qaldı. İkki çekisi közliri bilen qoşulup partlap kétidigandek [s.67] çinçilip ağriyttı, bedininiñ

hemme yéri ottek köyüp turatti, baş-közidin toxtavsız ter quyulatti, put-qolliri dirildep titreytti, éğir çañqaştın kalpukliri qurup şaldeq qétip ketkenidi. Su... Şu tapta bir yütüm su bolsa idi-he!

Dérizidin quyaşniñ etigenki közni çaqnatquçı küçlük nuri uçup kirdi, yıraqtın kalılarnıñ möreşliri añlandı, éğildiki at tépirlap kişnidi. Uniñ etigendin buyan muşundaq yétivatqiniğa qançılık vaqıt boldikin? Bir set... İkki setmu ötkendu. Lékin bu vaqıt uniğa bir yildek uzun bilinmekte. U burun karivitida muşu çağqıçe sozulup yatattımu? Yaq, u seher qopatti, peske çüşüp deryaniñ bedenni endiktürgüçi soğuq süyi bilen yüz-közini yuyatti-de, başqıçe tétiklişip öz işiliriğa kirişetti. Aldi bilen atniñ oquriğa qonaq töküp çıqqandin kéyin, göyüz palvan pat-pat eilip bérیدigan pişşiq qaymaq bilen çay qilip, apqur çinige quruq nanni destilep salatti, andin çayni üstidin quyatti. Tarşıdek qétip tarañşip ketken nan qiziq çay bilen gukide érip birdemdila leşteq yumşap kétetti. Qeyser çeyini rahatlinip içip tügetkendin kéyin, yaki tecribe étiziğa bérıp qarığay köçetliriniñ tüvini yumşıtatti, yaki étiga minip ormanlarni tekşürüşke kétetti. U közlrini torusqa tikip, kéçidiki yaki xiyalğa yaki çüşke oxşımaydığan gelite hadisini yene eske aldi-yu, téni şürkinip, qorqup ketti. Bovayniñ siyaqi... Uniñ danişmenlerçe éytqan acayip sözliri, böriniñ huvlişi, sattar hamutniñ çirqıraq avazi...

Uniñ sezgüside xuddi tarqap kétivatqan tumandek guva eks étip turatti.

“bu qandaq iş, men rasttinla şundaq sirliq vegege duç keldimmu, yaki ularniñ hemmisi mendiki ağriqniñ geyriy inkasımu?” Birxil göñgıraş içide oylinatti u. Tuyuqsız ışık éçildi, éçilğan ışık bilen bille quyaş öy içige kirip kelgendek öy içi apaaq yorup ketti.

— yultuz... — hayacanlinip piçirlidi qeyser. Yultuz qeyserge burun héçqaçan körüp baqmıgandikidek adettin taşqiri güzel, latapetlik körünüp ketti. Qizniñ oymaqtek ağzida omaq bir tebessum qétip qalğan, burniniñ uçıda çekim-çekim ter tamçıliri yaltıraytti. Qeyserniñ yüriki bext mestxuşluqi ve söyünüştin yapraqtek titrep ketti. Ene, uniñ periştisi!

Teñri evetken yégöne perişte uniñ aldida kölüp turatti.

— méniñ periştem... — qeyserniñ hayacanliq avazi küçsiz hem garañ-guruñ idi, — némişqa keldiñiz, maña can ataqlıgilimu, yaki cénimni alğilimu?

— heceb qiziq gep qilidikensiz, sarañ boldiñizmu? — pixildap külüvetti qiz. U qolidiki tügünçekni coza üstige qoyup qeyserniñ yéniğa keldi, c qopuñ, aşvaqti boldi, yétivéremsiz?

— ötüney, maña bir qaça su bériñ... Tiüğişip kétivatimen... Péşanemni [s.68] tutup béqiña.

Yultuz qolini qeyserniñ péşanisige tegküzüp béqip xuddi çoğ tutuvalgandek endikip ketti :

— viyyey... Némançe qiziq, néme boldiñiz?

— héç bilmidim... Xuda heqqi, maña bir yutum su bersiñiz, bir yutum...

Çeynekmu, çélekmu quruq idi, yultuz çélekni kötürüp deryağa yügridi, hayal aötmey bir çilek suni kötürüp hasirap-hömidiginiçe öyge kirip keldi :

— toxtañ, men béşiñizni kötürüp turay, — dédi yultuz qopuşqa temşilivatqan qeyserniñ yéniğa kélip, bir qolida çinini tutup turup.

— yaq, özüm qopay.

Qeyser bir qaça soğuq suni güpülditip içividi, bedinidiki lavuldap köyivatqan ot lasside öçkendek boldi... Uh, tağ süyi... Yürek qağcırıp çañqap turganda neqeder rahat! Yultuz qeyserniñ yénida olturatti. U qeyserniñ közlirige telmürüp erkiligendek dédi :

— qatlima ekelgenidim, yep baqamsiz?

— yaq... — béşni çayqıdı qeyser, — şu tapta gélimdin héç nerse ötmeydu.

— tünügün némişqa kétisiz? Heceb qiliqiñiz barcumu sizniñ. Sizni körüp şunçilik xuşal bolgantimki... Sizni çoqum yaqturup içidiğu dep ügrini özüm késiptikenmen téxi.

— şu ügrñiz emdi bolsa-he? — külümsiridi qeyser ussuzliqi bésilgandin kéyin biraaz mağdurığa kelgendek bolup.

— étip béreymu emise, bir demdila teyyar qilimen.

— yaq, rehmet... Öyiñizdikiler izdep qalsa...

— malniñ hemmisini muşu yaqqa heydep keldim, — dédi qız birxil xatircem ahañda,
— dadam télévizorğa çıqqudek. Hazir sultan dadam ikkisi şu iş bilen aldıraş. Un nede?

— rasttinla aş étip béremsiz? — hayacanlinip béşini kötürdi qeyser,

— emise xémir yugurimen dep avare bolmañ, qurutulğan teyyar çöp bar. Göş

... Qaznaq öyde asquda.

Yultuz aşxanığa çıqip oçaqqa ot yaqti, parçilap teyyarqilip qoyulğan quruq qarığay otuni oçaqta paraslap köyüşke başlidi. Baş-köziniñ ziñildap ağrısliri qoyuvétip, sel-pel aramini tépip qalğan qeyserni emdi asta-asta şerin ügidek béşişqa başlidi...

U qançılık vaqıt yattikin, birçağda yultuz uni yénik túrtüp oyğatti :

— köziñizni éçiñ, aş pişti.

Yultuz qeyserniñ çinidiki hor purqirap turğan qızıq ügrini quşuqta az-azdin aldirimay içişlirige sepsélip qarap olturatti.

— sultan dadam méni şherge élip kétidigan oxşaydu, "c dédi yultuz [s.69] birxil oyçan halda.

— kimdin añlidiñiz? — qeyser içivatqan eşini toxtatti.

— dadam bilen ikkisiniñ şundaq dep sözlşivatqinini apam añlaptu.

— şherde néme iş qilidikensiz?

— ismini néme dédi xudayim... Bir zavutta işligüdekmen.

— siz qandaq oylidiñiz?

— bek xuşal boldum, mal baqidigan iştin qutulidigan oxşaymen dep...

Qeyserniñ géli ğiqqide bolup, qolidiki qaçini coza üstige qoydi.

— néme boldiñiz, işçi bolsam siz xuşal emesma?

— némişqa xuşal bolmay? Lékin... U ademniñ sözliri işençlik emes.

— qandaq deysiz?

— hés qilmidiñizmu, bir qaraştinla uniñ quv mekkarlıqi bilinip turmamdu?

— viyyey... Tilligili turdiñizgu sultan dadamni... Dadamnimu burun muşu fěrmiga sultan dadam orunlaşturuptikengu.

Ah, gödek qiz, uniñ qelbi neqeder sebiy? U şutapta sultan eliniñ sözliri üçün şuqeder xuşal, emma qeyser buniña bekla köñli yérim. U némişqa yultuzniñ xuşallığığa cor bolalmidi, yultuz malçılıqtin qutulup zavutqa işçi bolup kirse némisi yaman? Yaq, yaminıgu yoq, eksiçe qaltis çoñ iş bolatti! Lékin qeyser buiñniñ sultan eli bilen bağlınışlıq ikenlikini oyliğinida, xuddi kětivétip yundığa kéçivalğandek köñli söz bilen ipadilep bolmaydığan birxil geşlikke toldi. U yultuzğa emdi néme dése yaxşı? “barmañ” déyelemdu? Şundaq dése bu sözini qaysi asas bilen ispatlap béreleydu? Mubada sultan eli bilen sattar hamut rasttinla şundaq déyişken bolsa, qeyser yultuzni bu yoldin tosıp qélişqa qurbiti yetmeydu, yultuzniñmu barmaslıqqa ilaci yoq. Qeyser aşularni süküt bilen oylinip oturup ketti, sadde qiz qeyserniñ bu xiyalliridin bixever :

— éşiñiz sovup qaldi, içivétiñe, dédi.

— yaq... Gélimdin ötmidi, qeyser vucudini köydürüp ötken aççıq bir sezgüdin mağdurini yoqatqandek bolup, özini yene karivatqa taşlıdi.

Altınçı Bab

Tinç-xilvet köl boyi emdi buyerde yéñidin peyda bolğan qizğın hayatniñ şavqun-süreni bilen titreşke başlıdi. Köl etrapığa tosaq üçün tégidin tartıp yuqiriğıçe neççe qur sim tartılğanidi. Sayahetçilerniñ köl boyığa xalığançe kélişi çeklengen, ular aldi bilen tosaq sirtidiki aldığa coza qoyulğan bélet satquçı qizdin birdane kiriş bélişini beş yüendin élişi, andin uni tar kiriş éğizidiki bir-birige roboiro olturuşqan yigitlerge tapşuruşı kérek. Şu çağdila ular köl boyığa bériş, u yerde xalığançe oynap-külüş, [s.70] toyğıçe yep-içiş pursitige érişeydu. Köl boyığa qatar qilip aapaq kigiz öyler tikilgen, içige öyniñ dericisige qarap gilem, şirdaqlar sélinganidi. Kölniñ menzirilik cayidin xélila yiraqqa orunlaşturulğan éléktir matordin tartılğan çıraqlar öy-öylerni sütte yorutup turatti. Télévizorda sinqoygu arqiliq yéñidin-yéñi senet nomurliri, kinu hem téléviziye tiyatirliri körsitilip turatti. Her-bir öyge kiriş puli ayrim hésabliniştin başqa, bahasimu oxşımaytti. Herkim öz mertivisi hem halığa yarişa xalığan öyni tallivalalaytti-de, öyde aram xuda aram éliš, xalığan işlirini qiliş hoquqığa érişeytti. Şeherdin alahide tekliş qilip élip kélingen, çıraylıq kiyindürülgen xuş çıray kütküçi

qızlar ularniñ néme yeydiğanlıqini, qandaq ussuluq içidiğanlıqini, yene qandaq telep-arzuliri bar ikenlikini edep bilen sorişatti. Kölniñ bir çétide mexsus tesis qilingan aşxaniniñ yoğan qazında qaynavatqan paqlan göşliri, çoñ kavapdanlarda pişivatqan métirliq kavaplar, söñeklik qiyma kavaplar, tunur kavapliri, haraq, pivilar, gözliq içimlik, méniral sular öy-öylerge üzölmey toşulup turatti. Köl boyidiki bir parçe tüzyerge gilemler sélip, çörisige yölençüklük orunduqlar qoyulğanidi. Uyerde şeer boyıçe eñ usta sazendiler neğme qilişmaқта idi. Öy-öylerde yep içişip keypi kötürölgen er-ayallar, qız-yigitler sorunğa kélişip bes-bes bilen ussul oynışatti, tansa qilişatti. Kölde yaz boyı üzüşüp yüridiğan aq qular emdi qayaqqıdur uçup kėtişken, ğaz-ördekler qayaqqıdur qoğlivétilgen. Uniñ ornida çoñ-kıçık qéyiqlar üzüp yürüşetti. Bu yerde kelgen ademlerle emes, pikap, aptobus, minibuslarmu pul tépişniñ obdan desmayisi idi. Bélikige qizil belge taqap, boynığa kök somka ésivalğan, doñğaqap ararla mañidiğan sim saqal bovay birer maşına kélip toxtap matorini öçürüşke ülgürmeyle şopurğa bélet talonini uzutup :

— ikki koy! — dep xırqıraytti.

Mana bular sattarniñ köl boyida açqan sayahet — astirahet orniniñ yéni menzirisı. Hemme iş sultan eli pilanlığandek hem orunlaşturğandek boldi.

Sadir ismayil férmiğa qaytip, qurulmaqçı bolğan sayahet orniniñ iqtisadiy ünüminiñ qançilik boluşı mumkinlikı toğrisida oylinivatqan çağda, sattar hamut bérıp muşu yilila on miñ yüen payda tapşurudığanlıqini éytti. On miñ yüen... Bar-yoqi üç-töt ay qiliş mumkin bolidiğan bu ticarettin kélidiğan şunçilik payda elvette az emes idi. Merdlik bilen éytilğan on miñ yüenlik vede hemmini hel qildi! Sadir ismayil on miñ yüenge kéyinki yıldın başlap beş miñ yüendin pul qoşulup mañidiğan, mudditi alte yilliq toxtamğa ikkilenmeyle qol qoydi. Sattar hamut ömiride qilip körmigen bundaq ticaretniñ kéyin qandaq netice bilen tüğellinidiğanlıqini [s.71] añqıralmay, yüriki pokuldap tursimu, sultan eliniñ zori bilen ellik miñyien desmaye sélip, köl boyini bézep, bir ikki hepte içidila muşundaq halğa keltürgenidi. Ticaret başlıniştin birhepte burun sattar hamutniñ namida şeerlik radio istansisi bilen téléviziye istansisida birla vaqıtta teñritağ çarvıçılıq rayonida yultuz köl seyle sayahet orniniñ tesis qilinganlıqı, bu yerde sayahetke kelğüçiler köl hem tağniñ güzel menzirisidin, sap havasidin huzurliniştin başqa, töge hem at qimizi bilen alahide teminliş pırsıtige érişleydiğanlıqı toğrisida élan bérildi.

Aarqidinla töge hem at qimiziniñ insan orgönizmiga bolğan paydiliq roli ve saqaytış qiyin bolğan cahil xaraktérlik késelliklerge nisbeten şipalıq ünüminiñ yuqiriliqı toğrisida tibbiy savat programmisi añlitildi. Sultan eliniñ eqlige apirin! U bu işlarni bikarla orunlaşturmıǵan, sattar hamutni ziyangá başlimıǵaniken. Élan añlitip bir heptidin kéyinla bu yerge kélidıǵan seyle – sayahetçiler hessilep köpiyişke başlidi. Herkünlik kırım sattar hamut tesevvur qılıp baqmıǵan dericide köp idi. Oyun-tamaşa bilen mestxuşluq apiride qılǵan merd-séxiylikniñ séhriy küçini héç nerse bilen teñleştürüp bolmaytti. Tamaşıçılar sorunda pullirini ayımay xeclişetti... Özlirige lazimlik nerse bolsila bahasiniñ qançiliklikı bilen hésablışıp olturmaytti. Ğazańdek çüşuvatqan pul... Buni körüp sattar hamutniñ uyqusi qaçtı, köñli vesvese bilen toldi. İsit, uniñ ilgiri qoy, oçkiniñ keynide ittek sokuldap ötüp ketken ömri! Baldurraq kelgen bolsa-he şu eqil! Sultan elini şerik qılmay bu ticaretni özila qilatti-de. Mana emdi sultan eliniñ öyde yétip körsetken eqli bilen bankidin kėpil bolup élip bergen qerz pul üçünla tapqan paydiniñ yérimini unińǵa tapşuruşqa mecbur. Şuńa emdi u başqiçe bir yol tépişi, bu yol sultan eli — bu héyliger qaqvaşniñ ésigimu kirip çıqmaydıǵan, bu yol bilen tapqan pul peqet özinińla çöntikige çüşidıǵan boluşı kerek. Sattar hamut uyan oylinip — buyan oylinip xiyalini bir yaqqa çıqıralmay yürgen künlerniñ biride bu yolni yenila sultan eli körsetti :

— emdi köl etrapidila timisqilap yürmey, sayahet ornini gilem yaylaqqiçe kéñeytiş kerek. Gilem yaylaq seyle-sayahetke bab kélidıǵan menzirisi intayin güzel cay.

— bundaq qılsaq férma qarşı turmasmu?

— qarşı turalmaydu, toxtamnamıǵa qarap baqmamsen, unińda sen paydilinidıǵan yerniñ çegrisi belgilenmigen, peqet “teñritağ çarvıçiliq férmişi” la déyilgen. Mana bu toxtamnamidiki acizliq. Sen xam kalla muşunimu bilmidińmu? Biz kanmu açımız... Payansız göher zéminda kéyin ni-ni işlarni qilimiz téxi!

Sattar hamut gilem yaylaqniñ ot-çöpı köp, menzirisi güzel, deryaǵa yéqincayliriǵa tézlik bilen qatar-qatar kigiz öylerni tiktürdi. Tağ arisidiki [s.72] qazaq hem qirgiz yigitlirini ular qanetlengüdek pul töleş bedilige xalıǵan vaqıtta oǵlaq tartış hem qiz quvar oyunlirini körsitişke teyyar qılıp qoydi. Bu işlarni sattar hamutniñ yuqiri iş heqqi bilen yallivalǵan işençilik ademliri béciretti. Şherniñ yéqimsiz varań-çuruñi hem ciddiı hayat ritimidin nérvisi qaxşap, esebiliri buzulup ketken ademler radio hem télévizorda künde neççe ret añlitilip turidıǵan élanni añlap, içige ot tutişıp, cüme küni

keçtila tağqa qarap çapidıǵan bop qélişqanıdı, ilgiri şeher koçılrida uyaqtın-buyaqqa teme bilen quruqtın quruq çépip méñişidıǵan taksi maşınılarnıñ birdinla baziri çıqıp ketti, şeerlik maşına etritiniñ yéza-sehralarǵa qatrap yürgen aptobusliri emdi biraqla tağqa qatnaydıǵan boluşti.

Gilem yaylaq teñri taǵlırınıñ eñ güzel, mezirilik, xuş hava caylırınıñ biri. Ğerb terepte bük orman, şerq terepte reñmu-reñ güller éçilip ketken gülgün dala yéyilip yatatti. Şimal terepte taǵnıñ égiz çoqqıliridin érip çüşivatqan suniñ heyvet şarqırışı tağ qaptılını lerzige salatti, tağ-taşlarnı titritetti. Ayaǵta küvecep, güldürlep éqivatqan aqtéke deryası del muşu şarqıratmıdın başlinatti. Yéşil orman, nemxuş, salqın, nurdek taza sap hava, her tal güldin berq urup taravatqan xuş puraqlar insan vucudıǵa uzaq ömür ve yéñiçe hayat lezziti bexş étetti. Gilem yaylaqnıñ möcizilik séhr-himmiti yalguz bula emes idi, qırçın tallar arisida bulbullar zoq-şox bilen sayrışatti, çatqallıqlar arisida keklikler vaqıldışatti. Çıl ve qırǵavullar yorgılışıp yüretti. İnsan qedimi tégip ülgürmigen qedimiy ciralar arisida buǵa, kéyikler top-topı bilen yürüşetti. Qara tupraqlıq töpiliklerde tülke, süleysün ve dala çaşqanlari tinimsiz çépişatti. Taǵnıñ qoram taşlıq égiz çoqqılirida arqar bilen tağ tékisi heyvet müñgüzlük béşini tik tutqınıçe peske, yıraqlarǵa meǵrur ve hoşyarlıqlar bilen köztikip turuşatti. Gilem yaylaq teñri özinıñ eñ yétük séhri-kamaliti bilen apiride qilǵan aşundaqların idi! Yultuz köl boyıda peyzi qilip köñül teşnalıqların qandurǵanlar, emdi u yerdin éşip gilem yaylaqlar barıdıǵan boluşti. Bularnıñ içide puqlar hem emeldardin başqa, xam eşya sétiveliş üçün sırtın kelgenler, sodiger-ticaretçiler hem karxana xocayınliridin tartıp nam-emili éniqler bolmıǵan herxil ademlermu bar idi. Xeverler qulaqtın qulaqlar yétip yultuz köl hem gilem yaylaqlar sayahet, dem éliš hem soda-sétiqler üçün kélidıǵanlar şiddet bilen köpeygili turdı.

Qimiz tulum-tulum, bak-baklap bu yerlerge toşulup turatti. Şeherge bir çine qétiqler apirip sétip körmigen çarvıqlar emdi qoy, kala, süt, qimizlirini ularǵa sétip tutam-tutam pulǵa érişkenlikliridin xuşal idi.

Bu heqtiki xeverler şeerlik radio istansisi ve téléviziye istansisiniñ aañlitişliridin éşip, yuqırı dericilik gézitlernıñ körünerlik [s.73] sehipilirige bésildi. Gézitler tehrir ilavisi yézıp, bu çarvıqlarnıñ natural igiliktin halqıp, bazar igilikige dadıl qedem bilen kirip kelgenlikiniñ alamiti dep maxtaştı.

Sultan eli gilem yaylaqta dem élip, töge süti içip davalinivatatti. İçigebir kişilik löm-löm karivat qoyulğan, ünaalğu, télévizor bilen seremcanlaşturulğan kigiz öyniñ birsi şuniñgila atap qoyulğan. Yaponiyide işlengen töven avazlıq, yuqiri ünümlük, kiçik tipliqlik éléktir mator başqa öyler qatarida uniñ öyini mu kéçe-kündüz tok bilen teminlep turidu. Sultan eli xalığan vaqıtta ünaalğuni éçip naxşa añlıyalaydu, xalığan vaqıtta télévizor köreleydu. U çüşte télévizorni éçip, karivitida pey yastuqni qoltuqıǵa yölep yanpaşlinip yétip, diktör qizniñ meyin şamaldek yumşaq, yéqimliq avazini huzurlinip añlıdi. Qız “teñritag çarvıçılıq férmişidiki yéñi özgirişler” hem “sattar hamut islahat davamida dadıllıq bilen yol éçip ilgirilep, tag rayoniniñ evzel şarıtidin paydılınıp, sayahetçilik kespini yolǵa qoyup, keñ çarvıçılarnı béyiş yolıǵa başlıdi...” Dégen mezmunda sözlevatatti. Etteñ! Şutapta yénida sattar hamut bolmay qaldı-de, u añlısa elvette xuşal bolmay, eqil körsetküçisige çin köñlidin yene bir qétim teşekkür éytmay qalmaytti...

Bir çağda işiktin sattar hamutniñ taylandta toqulğan aq şilepisini gecgisige tartıp kiygen xapanbéşi bilen hemişe yağlap qoyǵandek parqirap körünidigan qaramtul çirayı köründi. Uniñ közliri mulayimlarçe külkidin qisilip turatti :

— tutup keldim aka, boğuzlap qoyaymu?

— olarmu, keptermu?

— téxi puti yerge tegmigen bačka!

— emise hazırla, — sultan eli kalte iştinidin başqa kiyimliriniñ hemmisini sélip, yalıñaçlinip, karivat üstide düm bolup yatti. Sattar hamut yéniǵa ésiqliq piçiqini ğilapidin élip çay şiresi üstige qoydı-de, bačkılar solaqlıq xaltiniñ aǵzını yéşişke başlıdi. Bačkılar xalta içide palaqşıytti, xuddi nale qılǵandek, anisini çaqirivatqandek kisildişatti. Sattar hamut xaltidin bačkiniñ birsini élip, tükliri téxi yétilip ülgürmigen qanatlırını qayrip cüplidi. Bačkiniñ şalañ, sarguç tüklük yumran bedini sattar hamutniñ qolida dirildap titreytti. Qaramtul nur içide marcandek yaltırap turğan kiçikkine közliride öziǵe biecel kélivatqan ölüm üçün peryad uruvatqan aciz mehkumniñ közliridikidek zéminni titretküçi birxil ünsiz nida, hesret, biçarılıq ve hayatqa bolğan çeksiz qiyalmaslıq ipadisi eks étip turatti. Uniñ yurikiniñ şiddet bilen téz-téz uruluşı sattar hamutniñ sezgüsige xuddi boranniñ heyvet gürüldişidek añlinip ketti. U mundaq avazni talay qétim añlavérip, [s.74] sezgüleri konirap, könüp ketkenidi. Şuña u qolida çañğöllap turğanbačkiniñ aciz dirildaşlırıǵa ireñşip ketmidi.

Bir qolığa piçiqini élip, bačkınıñ bésini sultan eliniñ bilige toğrilidi-de, piçaqni sürdi. Şuaan çoğdek qiziq qaramtul qan sultan eliniñ bilige tırqirap étılıp çüşti. Baçka küşsiz yulqundi, tépirlidi. Vucudidin kötürülvatqan canniñ azabliq aççıqida qiynilip titridi. U her qétim tépirliğanda tomur-tomurliri qisilip vucudiniñ axirqi qanliri tamçılaytti. Qan çoğdek qiziq idi.

Sultan eliniñ qériliq yetkinidin burunla sovup hararitini yoqatqan bedinige bačkınıñ qéni tamçılap çüşkende, xuddi bedinige puruqşup qaynavatqan métal éritmisi éqip çüşkendek, térisi “pık” qılıp köygendek boldi. Bu çağdiki uniñ bedini hés qılıp turğan sezgü adettin taşqiri rahatlik ve huzurluq idi. Uniñdin kéyin yene ikki baçka xuddi şundaq öltürölüp, qéni sultan eliniñ siñgilçiqığa, tapınığa, gecgisige, quliqiniñ arqisiga sürtüldi. Şuhaman uniñ hemişe toñlap, soğuş terlep turidığan bedini birdinla adettin taşqiri qiziq hararettin rahat tépip, muzlap ketken qanliri tomurlirida başqıdın şuvuldap cuşqunlaşqa başlıdi. Keçke yéqin texside baçkılarniñ hil-hil pişqan göşi bilen apqur çinide şorpisi keltürüldi.

— emdi göşini yep, şorpisini içivalsila, — dédi sattar hamut xuşamet bilen, — dam gep emes, on yaş yaşargandek bolıla!

Sultan eli horliri purqirap turğan issiq bačkınıñ bir putini çişlep yulivaldi — de, ustixini bilen qoşup qirislitip çaynavétip dédi :

— lap uruşqa ustisen cumu sattar, üç baçka bilen maxtinip ketkiniñmu bu?

— esta... Yene işenmeyla, méhriğiyah deydi, buğa münğüzi deydi, baçka göşiniñ aldida néme u? Göşini yep, şorpisini içip bolup, yotqanğa kirip bir hordinip yatsila qéni, payda qilğan-qilmiginini etila körila.

Aacayip iş... Kéçisi yatqanda béli sirqirap, put-qolliriniñ ustixini ziñildap, üge-ügiliriniñ ağrışidin pütün bir kéçe zarlinip çiqidığan sultan eli bu kéçe héçnémini tuymay laydek qétip uxlap çıqti. U etisi qopqanda bedininiñ éğir hem mağdursizliqidin eser yoq, özini paxtidek yinik hem rohluq hés qildi, şuña u xuşallıqidin sattar hamutniñ dümbisige şapilaqdap :

— rast... Bu qaltis doriken cumu, gépiñge emdi işendim, — dédi.

Yaylaqtin hem ormanlıq arisidin purqirap is kötürülettı. Uniñdin otta köygen göşniñ, qorumılarniñ, haraq, neşe ve yene allıqandaq nersilerniñ ebceş puriqi kélettı. Yaylaqta

adamlar miğildaytti, maşinilar uyaqtin-buyaqqa çepişip yürüşetti. Bu yerge burunla közlirini tikip purset kütüp yatqanlar élan añlilğan haman zerbidarlıq bilen atliniştı. Künsayın köpiyivatqan adamlar bu yerde özliriniñ aldiraş işlirini başlivetkenidi. [s.75] Ularnıñ bir qisimliri dora ösümlüklerini kolaş üçün xotun – baliliri bilen kélip yaylaqqa addiy gemilerni kolaştı-de, yaylaqqa, tağ qaptallırıǵa açközlerçe taşliniştı. Yene bir qisimliri altun qazǵuçılar idi, ular bu işniñ xuddi déñizdin yifne süzgendek muşeqqet hem tevekkülçilik ikenlikige qarimay, derya boylırida ciddiyy teyyarlıqlarǵa kirişip kėtiştı.

Gilem yaylaqtiki malçılar bu işlarǵa néme déyişni bilelmey bir çette hañvéqip qarap turuşatti. Ular bu işlar üçün içi éçişip qaynişatti. Sattar hamuttin aǵrinip, uni gezep bilen arqisidin tilliştı. Otturıǵa çıqip ikki éǵız sözleydiǵan adam yoq idi. Xotuniniñ tuǵut xevirini añlap bir kéçidila şherge ketken sadır ismayıl muşu küngiçe qaytıp kelmeyvatatti. Kimlerdur uniñǵa ayalı toǵruluq köñülsiz xever élip kelgenidi :bala tetür kélip qorsaqtın opératsiye qılıp alǵanmış, opératisyede qan köp çıqip ketkenликтin ayal balénstta ölük-tirikniñ arılıqida yatarmış...

Yaylaqta bir ayǵa yetmigen vaqıt içide yüz bergen bu işlarnı öz közi bilen körüp yatqan sultan eli işniñ çataqlıqını sezdi-de, gilem yaylaqta bir mezigil havalinip, süt, qımız içip, yazniñ adettin taşqırı ıssıq künlirini tağ salqınida ötküzüş pilanini özǵertip derhal qaytış qararıǵa keldi. U bu yerde davamlıq turuvérıp yüz bérış éhtimali bolǵan cédel-maciralarǵa çétilip qélişni xalimaytti, eñ yaxşısı, héçnémini bilmigen, körmigen bolivéliş kérek idi. Şuña u sattar hamut bilen kéyinki işlarnı kéñeşmekçi bolup uni aramxanisiǵa çağırttı. Bügün sultan eliniñ nimişqidur çirayı salqın, oyçan hem na xuş körünetti. Sattar hamut öyge kırıpla buni bayqap birdinla segekleştı :

— bugün micezliri qandaqraq aka? C xuşamet bilen hicaydı u.

— micez — picez dégen gepni qoy, gépimge cavab ber, nedin tépip keldiñ bu xeqlerni?

— qaysi xeqlerni?

— yaylaqqa, derya boylırıǵa, tağ arılırıǵa bérıp baq, kim bolıdu ular, sayahetçilermu?

— siliçe ularniñ kelgini bolmidimu?

— bolmidi!

— biraq, men ulardin resmiyet puli élivatsam, buni özliri bilila, kırımımızniñ yérimi déğüdek aşıulardin kélivatidu.

— sen férma bilen toxtamni néme dep tüzüşken, sayahet rayoni éçiş üçün. Şundaqqu? Emdi néme dep bu yerde dora kolıguçılar, altun qazguçılar peyda bolup qalidu? Biz muşu işni yaxşı oylaşmaptuq sattar, bu xumperler bu yerge tumşuqini tiqalmaq yürüşkende, bizniñ birla élanımız bilen... Qarımamsen itniñ tükidek köpiyip ketkinini, qarap tur, buniñdin çoqum çataq [s.76] çıqıdu.

— uniñdin ensirep ketmisle deymen aka, néme çataq çıqattı? Ular ya yaylaq bilen tağni kötürüp ketmise, köpeygenséri sodimizmu taza aqqılı turdı. Bir qaça leğmenni sekkiz koyğa, bir quta pivini beş koyğa, bir kilo göşni yigirme koyğa çıqardım, şundaqtımu aşxana yene bas-bas. Şeherdin ekeldürgen haraq, pıva ülgürmey bir maşinini ürümçige mañdurdum, qassaplırim künde...

— valaqlıma! — sultan eli birla varqırap sattar hamutniñ zuvanini öçürdi,

— eqliñ nege ketti séniñ? Mubada férma terep yéñi éçilğan sayahet rayoni tüpeylidin yaylaqlırimız nabut boldı, derya qaşlırı buzıldı, dep erz qılsa qandaq qılisen?

— emise qandaq qılımız? Özliri eqil körsetsile.

— u xeqni yaylaq bilen tağdin qoğlivetkili bolmasmu?

— emdi tes bolarmikin, qaysi birisini qoğlap bolarmız u xeqniñ?

— hee... Emdi bu işni yığışturgılı bolmaydu... — sultan eli béşini töven sélip, iñikini başmalıqı bile körsetküç barmıqiniñ otturisiğa élip xiyal bilen oturup ketti ve bir pestin kéyin birdinla rohlınıp béşini kötürdi, — emise mundaq qıl, yaman yérige kélip qalsa, bularnı men çıllap ekelmidim, hemmisi döletniñ puqrası, yermu döletniñ bolğandın kéyin, can baqqılı keptu, qoğlivitemşiler, can baqqılı qoyamşiler, özünlarnıñ işi-de. Qapıqıñni uşurup turiver.

Durus, uniñ déğini kütülmigen soaal-soraqqa bérilidiğan eñ yaxşı cavab, cavabkarlıqtın qutuluşniñ eñ yaxşı çarisi idi. Sultan eli özi körsetken eqildin özi qanet tépip, köñli baya tumandek egip yürgen geşlik hem endişidin tézla xalas boldı-de, havanıñ buzulup, tağ üstidin yopurulup kélivatqan éğir qara bulutniñ qattıq yamğurdın şepe bérivatqınığa qarımay, şeherge yürüp ketti.

Yettinçi Bab

Kalte quyruq goya allıqayaqlardan baliliriniñ şesisini sezgendek, çeksiz ketken dala hem ormanlıqlarda, tağ arilirida tinimsiz sokuldas yüretti.

Çiñqalğan emçikidin sütün bedinige taravatqan çidigüsiz ağriq vucudida şundaq bir esebiy mestxuş sezgünü varaqşitis qaynitattiki, u némila bolsun, qoy ,öçke bolamdu, adem bolamdu, buğa, kéyik bolamdu şularniñ balilirini tutivélis, bağrığa bésis emdürgüsü, ularni suras yalıgusi kélis kétetti. Bu teles-teqezzalıq açlıqtin, açlıq azabidin yaman idi. U qoza yaki oğlaqtin birni tutivéliş istikide yaylaqtiki mal tosiğa neççe qétim hucum qilis kördi. Emma neççe qétim itlarniñ qorşavida qélis, ölgice talinis, miñ bir casada qéçis qutulus çıqqanidi. Kalte quyruq şu çağdila [s.77] öziniñ burunqi küçtüñgürligini cuda bolğan baliliri bilen teñ allıqaçan yoqatqanlığını hés qildi. Böre ağziğa bir çişlem loqma sélis baqmıgınığa qançılık vaqıt bolgıni bilmeytti. Éhtimal u baliliri üñkürdin yoqalğan künden tartis açlıq ve ozuqlınışıñı néme ikenlikini ésidin çiqiris qoyğandu. Emma açlıq uniñğa künséri özini körsitivatatti. Uni künsayin küç-mağduridin ketküzivattı. Tériliri qoturas, qorsiqi içige tartışis, quvurgiliri köriünüs qalğanidi. U emdi azraq yügüre-yügürmeyle hasiras-hömüdes, sutliri titres, tili bir gériç sañgılas kétetti. He désila su içküsi kéletti. Sat-sat derya boyığa bérıs turmisa, içi qızıs ot algandek bolus biaaramlinis, özini qoyarğa cay tasalmay qalatti.

Böre çatqallıq arisidin çiqis, astastin qızıs ketken şéğil-taşlarnı yénik şaraqşitis derya boyığa keldi ve soğuş suni açközlük bilen şalassitis içişke başlıdı. Suda öziniñ körümsiz şolisini buzus uşşaq béliqlar ğemsiz siltiñlas üzüs oynas yüretti. Böre bu qétim béliqlardan birersini tutus yes açlıq azabını bésışni oylasmu qoymidi. U her qétim derya boyığa su içkili kélis aşu béliqlarnı körsila bir çağlardiki acayıs keçmişler ésiğe çüşetti. Bu veqe böriniñ tolus taza vayığa yetken çégida yüz bergenidi , hazırqidek yaz vaqti emes, qış vaqtıda, muşu derya boyıda...

Böre bir küni çatqallıq arisida ov izdes kétivétis, uştumtut çatqal tüvide bir neççe béliqni aldığa qoyuvélis iştiha bilen yevatqan tülkini kürüs qaldi-de, xiris qilis uniñ aldığa étıls keldi:

Şu tasta qorsiqim ölgüdek aç, yaxşılıqçe nésiveñdin maña bir ülüş ber ,

Xırqiridi böre.

Méniñdin nésive teles qilşqa iza tart,-dédi tülke quvluq bilen hiciyis,-sen dégen böre, muşu iqlimdiki cimi mexluqatniñ serdari.

Merdlik ve qehrimanliqniñ şöhetlik hamiysi. Şuña nam –şöhritiñge munasis iş qil!

Emise méni néme qil deysen? –soridi böre iza tartis.

Silerniñ neset –suştuñlardin tartis tasni yéyiş aditiñlar yoq. Eger sen rasttinla béliq yéyişni xalisañ, mundaq ölük béliqni emes, deryadin tirikini tutus ye.

Böre béşini meğrurluq bilen silkis qoydi:

Rast dédiñ, möhtirem tülke, bizniñ ezeldin tas yéyiş aditimiz yoq.

Biz olcini öz qolimiz bilen tutus, tirik séti yéyişni yaxşı körimiz. Biz olciniñ issiq qanliriniñ ağzimizdin oxçus étilis turuşidin huzur ve lezzet hés qilimiz. Emise maña merhemet qilis éytis ber, béliqni deryadin tirik séti qandaq tutidu?

Buniñ çarisi nahayiti asan,-tülkiniñ yüriki qésiga çüşüs yénik bir [s.78] tinivaldi,-sen quyriqiñni muzniñ yériqliridin suğa çilas, şese çiqarmay cimecit olturisen. Béliqlar teres-terestin kélişis, quyruqiñni ozuqluq bolsa kérek des, bes-bes bilen çişleşke başlaydu. Lékin sen şu çağda yene sevr-taqet bilen olturuvérisen, bolmisa béliqlarni çöçitis ürkitis qoyisen. Bir çağda quyruqiñ éğirlişis bir nersige bağlas qoyulğandek tuyulidu, şu çağdila quyruquñni çaqqanliq bilen tartisen, béliqlarmu quyriqiñ bilen teñla muz üstige çiqidu, muşunçilikla iş canabiy böre.

Böre tülkiniñ bu sözliriniñ hemmisiniñ yalğan ikenlikini, tülkiniñ bu ölük béliqlarni béliqçi kaçkulge salğan tor bilen heslişivatqan çağda uniñ tağiridin eşçilik bilen oğrilivalğanliqini nedin bilsun? Böre aldiras derya boyığa keldi. Derya qélin muz tutqan, seqet malçılar mal suguruş üçün salta bilen çanas açqan yoğan kaçkul tégide derya süyi qaramtul reñde lömşüs éqivatatti. Böre qorsiqiniñ vakildas éçişliriğa sevr qilis, kaçköl qirğıqida quyriqini suğa çilas zoñziyis olturdi. Keç kiris qışniñ izğirin şamili aççıq uşqiytişqa başlidi. Soğuq küçiyis, lesildes yéğivatqan qar şivirğan bilen qoşulus bóriniñ baş-közige toxtavsiz urulatti. Aç böre bularğa servasiz halda bir tos béliqlarniñ kélis quyruqini çişlişini kütüs taqet bilen olturiverdi. Rast... Bir çağda tülke dégendekla iş yüz berdi. Quyruqi éğirlişis bir nersige bağlinis qalğandek tuyuldi. Böre aldiras quyruqini küçes tartqanidi, artuqçe zoruquştin quyruqiniñ bir yerliri saraslas ketti. Emma quyruqi çiqmidi. Quyruqiniñ uçı allıqaçan muz bilen teñ qétis

qalğanidi. Böre şu çağdila tülkiniñ aldım xaltısına çüşkenlikini bildi. U cénini qutquzus qéliš üçün bir kéçe muzni tatilas, çışliri bilen qasas çıqti. Emma buniñdin héçqandaq netice çıqmidi. Tirnaqliri ve çışliri arisidin sirğis aqqan qandin kaçkul etrası qésqizil qanğa boyalğanidi. Tañ étis kün çiqış bilen teñ téximu dehşetlik veqe yüz berdi. Deslepte sattar bilen çélikini kötürüs qotan terestin bir ayal keldi. U derya boyıǵa yéqinlişis, tuyuqsız kaçkul éǵızidiki bórini körüs qaldi-de, qiya-çıya qilis salta bilen çélikini taşlıǵınıçe qotan tereske qéçis ketti. Yerge çüşken quruq çélek darañşıǵan séti deryaǵa domilas çüşkende, böre qorqqinidin yüriki yérilǵudek halǵa çüşüs qalğanidi. Böre téxi ésini yigis ülgürmeyle bir tos malçılar miltiq, kaltek hem tömür arılarnı kötirişis ala-taǵıl varqıraşqınıçe derya boyıǵa yügürüs kélişke başlıdı. Böre ularniñ gezeslik çiraylırını, çekçiyis ketken közlırını, kösüs tomsiyis ketken güren tomurlirini yiraqtın éniq körüs turatti. Malçılar bu elsazıda bórini tutıvalǵan hamam qıyma-çıyma qilis, ustixinini undek ézivétidigandek qılatti. Böre şu çağdila öziniñ yaratquçısına –teñrigimu, anisiǵimu buni éniq bilmeytti –bir muqeddes namelum küçke iltica qilis hesretlik ğiñşis ketti ve can-cehli [s.79] bilen özini çetke atti. Şu çağda böre adettin taşqırı qattıq küçünüştin tosattın ikki ğulaç nériǵa ğulas çüşti. Es – hoşını yoqatqan halda quyuqınıñ yérimini kaçkulde qaldurus bar küçi bilen çasti-de, deryanıñ nériqi qétidiki qélin çatqallıq arisiǵa şunǵus kiris ketti. U şu qaçqınıçe öz uvisidin adışis namelum qarlıq dala, qarıǵaylıq ve taǵ arisida ténes yürdi. U quyuqınıñ yérimidin ayrilis qalǵandın kéyin méñiş-turuşı qolaşmay, bir yerdin sekrisimu teñsuluqını yoqitis xéli bir zamanlargiçe qıynilis yürdi. Şuniñdin kéyin u qevmliri arisida" kalte quyuq "des atilidigın boldı. Tükliri yelsünüs turidigın quyuq uniñǵa neqeder güzellik béǵışlaytti-he! Kök yaylımu tunci qétim uniñ aşu quyuqını yénik çışles öz muhebbitini izhar qılǵanıdı. Böre şuniñ üçünmikin, körkem, nazaketliklikı urǵus turǵan quyuqluq şu çağlırını tolımu séǵinis eske alatti. Ana böre kéyinçe öziniñ bu quyuqsızlıǵımu könüs qaldi. Seqet uniñdin tülkige aldınis éǵır xataǵa yol qoyǵanlıqınıñ aççıq xatirisila qaldi xalas.

Kalte quyuq derya boyidin yénis çatqallıqni boylas, yaylaqniñ cenub terisige sokuldas yügürüs ketti. Bir qotan mal ançe éǵız bolmıǵan tösilikke tekşi yéyılǵan, uni bir qız béqivatatti. Etrasida qoza, oǵlaqlar tinimsiz sekrişis qiyğitis yüretti. Kalte quyuq çatqallıq arisiǵa mökünüs, ularniñ her bir herikitige köz sélis yatatti. Kalte quyuqni emdi bala köyükidin éşis yalguzluq derdi ,himayisizliqniñ xorluq hesriti qıynas azablmaqta idi. U yéqin etrastiki bóriler tosiǵa bérıs qoşulsa, yéǵonılıqniñ

hesretlik azabidin biraqla qutulsa... Biraq emdi bundaq qılışniñ meñgü mumkin bolmaydıǵanlıqını, ularniñ şöhret-seltenetini yoqatqan ebgö şor sésanini öz qétiga almaydıǵanlıqını u yaxşı biletti. Ömlük qandaq yaxşı-he! Kök yayla yénida, baliliri etrasida şoxluq ve ğemsizliktin sekrişis yürgen çağlarda özini qançilik qudretlik ve seltenet igisi süsitide hés qilmıǵan u! Mana emdi etrasidiki bõriler tosiniñ tağ baǵrını lerzige sélis huvlıǵan çağdiki heyvetlik avazini añlıǵan, qoy sadisiniñ yaylaqqa xatircem yéyilis, ğemsiz otlas yürgenlirini körgen çağda öziniñ quştek yalguz ve himayisizliqi üçün seryat uridu, öksüs yaş tökidu.

Çatqallıqqa yéqinla yerde otlas yürgen qara saǵlıqniñ yéniga yiraqtin meriginiçe xuddi öziǵe oxşaş tum qara saqlan yügürüs keldi-de, anisiniñ çatiriqıǵa bésini tiqis, aldi sutlirini süküs çoluklitis émis ketti.

Saǵlıq şuaan ot yéyiştin toxtas, çatiriqını kérıs, saqlanniñ dümbisini, şoxluq ve erkileştin tinimsiz lisildes turǵan quyrucını aamraqlıq bilen suraşqa başlıdı. Teñri ana bilen serzent otturisiǵa mana muşundaq teñdaşsız méhirlilik ot salǵan. Şu tasta saqlan ana vucudidin ozuq ve küç, saǵlıq bolsa saqlanniñ illiq bedini ve yéqimliq puraqliridin [s.80] teñdaşsız lezzet ve huzur almaqta. Bularni çatqallıq içide nahayiti éniq körüs yatqan kalte quyruc saqlanniñ aǵzidin taravatqan çös, süt ve şölgey hidi arılışis ketken özgiçe yéqimliq suraqtin vucudi çeksiz bir lezzet hés qilis cimirlas ketti ve emçikidin asaaq süt tamçıs éqışqa başlıdı. Ah, ana boluş neqeder bextiyarlıq! Uniñ xuddi muşu saǵlıqtek balilirini emdürgen, asaq süti bilen balilirini toyundurǵan vaqıtliri bolǵan bolǵıymidi? Bolǵan! U her qétim uvisiǵa kirgende uni teqezzalıq bilen kütüs turǵan baliliri aldiga tuşmu-tuştin étilis kéletti-de, emçeklirige yamışatti. Kalte quyruc eşil, yumşaq yerni tésis sonaylinis yétis béretti, baliliri açközlük bilen baǵrıǵa taşlinis, süt bilen tomsayǵan yumşaq emçikini şolusşitis émişke başlaytti. Şu çağda uniñ vucudini şundaq bir şérin sezgü quçattiki, lezzet mestxuşluqi içide téni boşışis héçnémini sezmey yétis kétetti...

Kalte quyruc azab ve hesrettin közliri qarañgulişis bir ses héçnémini körelmey qaldı. U köz yaşliriniñ qumsañgu tosa üstige xuddi asaaq sütünidek tamçilas çüşüvatqanlıqını, öziniñ hazıdarlarçe öksüvatqanlıqını sezmeytti. Köz aldi roşenleşken çağda, aldidiki bayiqi saǵlıqmu, saqlanmu körünmeytti. Qız sadisini heydes xéli yiraqqa kėtis qalǵanıdı. Kalte quyruc téximu rohi çüşüs, bésini töven salǵiniçe keynige burulus méñis ketti. U nege baridu, menzili qayan? Yaki uniñǵa birdinbir teselliy bolus

kélivatqan uvisi tereskimu? Buni uniñ özimu bilmeytti. Aldida uni yégöniliq bilen qiy nas azablıguçı, yekligüçı, ümidsizlendürgüçı rehimsiz dala yéyilis yatatti.

Sekkizinçi Bab

Dadisi sayahet ornidiki ticaret bilen aldiraş bolup, bir qotan mal ana-bala ikkisigila qalğanlıqtin yultuz iç-içidin xuşal idi. U anisini öy işliriğa qaritip qoyup, qoy padisini etigendila heydep çiqip kététti-de, çüşte kélip tamiqini çala-pula yep yene qoy padiliriniñ yéniga yügüreytti. Bir çağlarda “vayyey... Bir qotan malni menla kötüre alğanmidim? Béqinlar silermu...”Dep dadisi bilen apisigä erkilep, domsiyip turivalidigan qiz emdi néme bolup qaldikin? Bir qotan malgu emdi dadisiniñ xiyaligimu kirip çiqmaydu, emma çoñiyip boyigä yétip qalğan qizni künde malniñ arqisigä sélip qoysa... Buniñga taqlıqlargu könük, emma şeerlikler, yézidin kelgen uruq-tuğqanlar néme deydu? Şuñna ana c bala bezide men çiqay, dése, men çiqay déyişip qoy béqişni talişipmu qalatti.

Emma yenila yultuz yéñip çiqatti.

— qoysiñiza apa, men ya aş étişni, ya nan yéqişni bilmisem, kiçik [s.81] tursam... — uniñ anisiniñ ağızini étip turidigan bahane-sevebliri ciq idi. Sadda ana qiziniñ bahane-sevebliriniñ tégide néme sirlarniñ yoşurunup yatqanliqini bilişke aciz. Yultuz mallarni köprek derya boyidiki çatqallıqlar bilen tutişıp kétidigan ot-çöpü elvek éviz töpilikte yaylitip béqişni yaxşı köretti. Töpilik üstidin qeyserniñ deryaniñ nériqi qétidiki öyini, hetta uniñ öyige kirip-çiqivatqanliqinimu éniq körgili bolatti. Muhebbet acayip tuygu! Uni insan apirida qilğan, emma insan yenila şuniñ otida köyüp yénişqa, deviti bilen ménişqa, öz erkini uniñ hökümraniqigä tapşuruşqa mecbur. Qeyser uniñ qelbide söygü oti yandurğan künden başlap, yultuz söygüniñ devasiz derdige muptila boldi. Yürikiniñ çoñqur yerliridin qozğilip vucudigä nur kebi taravatqan bu tuygu şuqeder nazuk, şerin ve küç-qudretke ige idiki, yultuzni bu terepke xuddi yiltizi üzülgen qamqaqtek uçurup kéletti. Qeyser öyde bolsila töpiliktiki qoy topini körgen haman çatqalliqni arilap tiviş çiqarmay qizniñ yéniga kélidu. İkkisiniñ bir-birige qénişmay olturuşidigan, muñdişidigan, köpkök qiyay üstige özlirini taşlışıp girelşip yétişip kétidigan, qisqisi, söygüniñ teñdaşsiz lezziti bilen mestxuşlinip, dunyada peqet muşu ikkisila yaşavatqandek, uniñdin başqa héç nerse mevcud emestek hés qilip qalidigan cay muşu çatqallıq... Çatqallıq bu ikki pak yürek apiride qilğan söygü güzelligini yat

közlerdin saqlap turidu ‘hayacanliq tiniqlarni, şérin piçirlişlarni, lezzetlik söyüşlarni cimcit turup añlaydu. Çatqalñ yumran köküç yapraqlırığa, altun reñ çéçeklirige neqış bolup çékilip qalğan şu piçirliş, şu lezzetlik sirdişlar héli mu bu yerdin ketkini yoq. Kök qıyaq üstide xıyal bilen olturğan qız yéqınla yerde atnıñ kışnışını añlıdı. Tonus avaz...

Qeyserniñ éti! Qız ornidin sekrep turup yağlıqını tüzestürdi. Qeyserniñ ormanlıqtın qaytışı iken, u yultuzniñ aldığa kélip étidin ün-tinsizla çüşti. U némidindur xapa, rohi çüşken halda körünetti.

— qandaq turivatisiz?

— yaxşı, öziñizçu?

— seherdila çıqıp ketkençe hazır kélişim.

— bilimen, seher kétisiz, keç kélisiz, — qız tene qılıp sumbul çéçiniñ üçini çuvidi, yene öridi, c uyaqta tügimeydiğı zadı işiñiz.

— qandaq qılın? Amalim yoq, — özini aqlaşqa tirişti yigit, — késilgen, qurup qalğan orman ornığa töt-beş miñ tüpçe qarığay köçiti tikken, qandaq turivatıdu? Közitişim, perviş qilişim kérek. Qarığay köçiti dégen ténı acız qarğış bovaqqa oxşaydiken. Xuddi bovaqni pepiligendek pepilep perviş qılıp turmisiñiz, tartqan capayıñız bikarğa kétidu. [s.82]

— undaq bolsa meyliğı, — dédi qız köñli cayığa çüşüp, — téxi sizni yene ağrip qaldimikin dep...

İkkisi qıyaq üstide yanmu yan olturuşti.

— héliqi emeldar çoñ dadiñiz yene öydimu?

— kimni deysiz, sultan dadamnımu?

— elvette şuni bolmayçu.

— sege kėtiptu.

— sizni ekėtiş pilanidin vaz keçken oxşımamdu?

— bilmidim.

— siz oquşınız kérek yultuz! — birdinla canlinip, avazini kötürüp sözleşke başlıdı qeyser, — mumkin bolsa sizni aliy mektepkiche oqutsam deymen. Muhebbet sizge istiqbaliñizni nabut qilğuçı şorluq qismet bolup qalmaslıqı kérek. Biz yéñi esirniñ altun dervazisi aldida turivatqan yaşlarmız, biz bu esirge némimiz bilen kirimiz? Nadan, bilimsizlikimiz bilenmu, sapasız rohiyitimiz, qaşşaq cahalitimiz bilenmu? Yaq, siz çoqum oquñ yultuz!

Yultuz qeyserniñ “yéñi esir... Altun dervaza” dégenliriniñ menisini taza añqırıp kétélmigen bolsimu, “oquşınız kérek yultuz” dégen sözini añlap birdinla canlinip, qeyserniñ quçıqıdın bésini kötürdi, tozıgan çaçlırını tüzestürdi :

— oquşnıǵu şunçılık xalaymen, biraq dadam unıasmıkin.

— némişqa?

— sultan dadam héliqidek dégendin kéyin, dadam unıñ gépini yıralmaydu.

— rast dédiñiz, — qeyser bésini töven sélip biaaram bolup oturup ketti, — rast dédiñiz... Birsı xocayın, birsi qul. Hemme rezillikni pilanlıǵuçı aşu qéri eblex, uni öz qoli bilen işqa aşurǵuçı bıçare, nadan dadiñiz. İkkisi hazır yultuz kólniñ boyıdın tartıp gilem yaylaqqıçe qançılık nabut qilivétişken-he! Goya bu zéminniñ igisi yoqtek. Oylap béqiñ, ularda azraq insanıy süpet bolıdıǵan bolsa héliqı böre baliliriniñ cénıǵa zamin bolarmıdı? Men sizge axşamqı bir işni sözlep bérey, axşam ışık aldida yalguz gitar çélip oturattım, bir çağda yénimda bir böre peyda bolup qaldı. Men téxi uni maña hucum qilidıǵan oxşaydu dep qaptimen, qarısam elpazi mulayım, bıçare, kéyin bilsem héliqı böre küçükliriniñ anisi iken. U öyümniñ etrapını aylinip hesretlik huvlap yürdi. Bir böre yénimdila huvlıdı désem siz işinemsiz? Mana men unıñ yénimdiki azablıq huvlaşlırını bir kéçe añlap olturdım. Hesret, derd-elem, cudalıq azabi adem bilen hayvanga ortağ nersikengu. Béşiǵa éǵır musibet çüşkende adem hayvandek huvlaydıken, hayvan ademdek yıǵlaydıken. Men bóriniñ huvlışıdın aşılarını hés qildim. Men aşu böre küçükliriniñ bextsiz qismiti üçün bir kéçe yıǵlıdım, bórıdek huvlap çıqtım... [s.83]

Qeyser sözligen séri iç-içidin yıǵa qaynap “ğort” qılıp yutındı. U köz yaşlırını yutıvetti, gépinimu yutıvetti. Gépiniñ davamını... Kéyin... Kéyin bolunǵan işlarnı u éǵızdın çıqıralmaytti. Çünki u kéyin bolunǵan işlarnıñ rast, yaki yalǵan ikenlikige hazırmu işinelmey turatti...

... Qeyser köz yaşlirini toxtitalmay xuddi bõridek hõñrep yiglavatqan çağda, kütülmigende bõre uniñ yéniğa keldi. Qeyser qorqqinidin néme qılarini bilelmey olturğan cayida taşteq qétip qalğanidi. U ne qolini, ne putini herketlendürelmidi. Peqet közlrila körüş sézimini yoqatmıgandek idi. U ay yoruqida bõriniñ közlrinin simaptek yaltirap çüşivatqan yaş tamçilirini körüp qaldı. Bõre birdinla öziniñ eñ yéqin qérindişini, ğemguzarini tapqandek, qeyserniñ putıǵa, béliǵige suvunup ketti. U ğiñşiytti, ğiñşışliri şuqeder naliliq, hesretlik idi. Bu ğiñşış goya baş-panahsız qalğan musibetlik bir acizeniñ öz qérindişıǵa töivatqan nalisıǵa, yürek hesritige oxşaytti. Qeyserniñ vucudidiki qorquş, vehime emdi allıqayaqlarǵa yoqalğanidi. U bu musibet igisige iç aǵritip ixtiyarsız uniñ bésini, qulaqlirini silap ketti. Bõre goya uniñ şundaq méhirlik silaşlirini kütüp turǵandek, birdinla erkilep, qeyserniñ yüzini, qulaqlirini, yaş yuqı közlrini yalap ketti. Bõriniñ tili çoǵdek qiziq, yipektek yumşaq idi. Uniñdin qeyserniñ bedini cimirlap, uniñdin ömrinde héçqaçan hés qilmıǵan birxil amraqlıq, séğiniş ve tiviniş ipadisini sézip qaldı. Amraqlıq ve tiviniş aldida adem ve hayvan otturisida bolidiǵan perq öziniñ mevcudlıqini yoqatqanidi. Bir-birige eñ yéqin mexluqlar bir-biriniñ yıǵısını yıǵılıyalaytti, qayǵu-hesritige ortaqlı bulalaytti, sirdişalaytti, bir-birige derd-hesretlirini izhar qılalaytti. Şu tapta bõre qeyserge şundaq qılıvatatti. Qeyser bõriniñ méhrlik yalaşliridin, erkileşliridin, néminidur dep ğiñşışliridin tesirlinip, şu deqıqide es-hoşını yoqatqandek boldı ve bõrini mehkem quçaqlap yüzini uniñ nemxuş közlrige yéqip ketti. Qeyser şu tapta bõrini-insanlar düşmen dep qarap yer yüzidin uruqını qurutuş céñi élip bérivatqan bir yirtquç mexluqni emes, eñ héssiyatçan, bésıǵa éǵir derd-elem kelgen méhriban bir ademni quçaqla vatatti... Bu méhirlik quçaqlışış qançılık davam qıldı, bõre quçıqıdın boşinip qaçan kétip qaldı? Buni qeyser bilgen yoq. U ésige kelgende, gıtar çélip olturğan burunqı cayida, quruq qarıǵay kötiki yénida yiqılğan halda yatatti.

— ademniñ içini aǵritmañe, — şivirlidi yultuz qeyserniñ közlrige ğemkinlik bilen tikilip, — mubada bõre küçükliri taǵarnıñ içide ölüp qalmıǵan bolsa, ularni qutuldurivalǵılı bolarmidi?

— qutuldurivalayttım! — işenç bilen éytti qeyser, — şu axşımı olturuşniñ taza qızıǵan vaqtidin paydilinip oǵrilap kétettim, ularni öz [s.84] makanıǵa apirip qoyup derdmen anisini azabtin xalas qılalayttım. Néme, bõre yirtquç, yavuz tursa demsiz! Ademler yirtquç, yavuz emesma? Ular dunyada yalmap yutmıǵan néme qaldı? Ademler öziniñ nepsi balası üçün uçar qanat, qurt-quñguzdin éşip muşu bıçare yer

şarınımu yutup ketmekçi bolivatidu. Mana buheqiqiy yirtquçluq, heqiqiy yavuzluq. Biraq dunyada bu pakitni étirap qilğanlar qançilik? Sizge şuni éytay yultuz, yerşari yalguz ademler üçünla yaritilğan emes, uniñda hemme mevcudadniñ, hetta çivin, paşiniñmu yaşaş hoquqi bar. Yerşarini heriketlinivatqan çoñ bir maşiniğa oxşatsaq, ademdin tartip hayvan, qurt-quñguzğıçe uniñ vénte-zapçaslırığa oxşaydu. Vénte-zapçaslarıniñ birsi yoqalsa néme bolidu? Maşına herikettin toxtaydu, kardin çiqidu.

Nihayet, gödek, sadda qiz qeyserniñ qizip-qaynap sözligen sözliriniñ tégige yétip, menisini añqirip kételigini yoq. Rastini éytqanda yultuz dunyada héçkimge teñ qilmaydigan qeyser ve batur qiyapitide köz aldığa keltüridigan amraq yigitiniñ xuddi kiçik balidek sözlep, börige qoşulup teñ yiglidim, déginige heyran.

Aaridin xéli künler ötti. Yultuz mallirini etrapta yaylitip, özi töpilik üstide olturatti. Qeyserniñ şu qétim ketkençe kéyin birer qétimmu kélip qoymigini üçün köñli şunçilik yérim hem xapa. Şundaqtimu u bu töpilikke könde kélip, qeyserni kélip qalarmikin dep ümid bilen kütüp olturidu.

Deryaniñ nériqi qétida yalguz çoqçıyip turğan öyige telmürüp qaraydu. Bügün némişqidu öyniñ turxunidin ismu çıqmayvatatti, pat-pat yañrap qizniñ köñlini lezzetlik bir tuyğu içide erkilitip ötidigan gitar avazimu añlanmayvatatti. Şu tapta qeyser nelerde yürdikin, qarığaylıqta qarığay köçetliri bilen hepilişivatamdikin? Qiz şu tapta qeyserniñ tağda emes, şehirde ikenlikini, sadir ismayilni izdep ketkenlikini bilmeytti.

Qeyser seherdila öydin çıqip, taşyoldin maşına tosup çüşke yéqin şeherge keldi. Aşxanığa kirip bir qaça legmen bilen qorsiqini toyguzdi-de, magizinga kirip qent, navat, konsérivalarni sétivélip udul şehirlik doxturxanığa keldi. Tuğutxaniniñ işik yoçuqidin marilap qarap turğan çağda, yaş séstira qiz uniñ yéniğa keldi :

— kimni izdeysiz?

— sadir çañcañniñ ayalini, yéñila tuğutluq bolğan...

— yataqta yéñi tuğutluq bolğanlar köp, ismi némidi?

— qediriye.

— he... 19-yataq. Biraq, u bimarniñ yéniğa adem kiriş çeklengen. Hazir hoşsz yatidu.

— mundaq iş idi, yoldişi bilenla körüşsem bolatti.

— yoldışı yénida, emise cürüñ, — séstira qeyserni başlap ”19“ dégen [s.85] san yézilğan yataqniñ aldığa keldi. İşikni boşqine éçip, sadir ismayılğa qol işarisi qılıp, — siz... — dédi. Sadir ismayıl karidorga çıqti, olturuşqan, qızargan közliride yénik külümsireş yalt qılıp ötti. İkkisi ün-tinsiz qol élişip körüşti.

— ehvali qandaqraq?

— yaman emes, şundaq démey néme amal? Hazirgiçe hoşsiz yatidu, alte yüz giramçe qan bérildi.

— gaççide ürümçige yötkeydiğan işken.

— doxturlar kéçe-kündüz paypétek bolup yürgende undaq déyişke epsiz-de. Tuğqanlar yézida, hemmisi öz işliri bilen aldıraş bolğaçqa, qediriyege yénidin ayrılmay üzüüm qaravatimen. Férmینیñ işliri qandaqraq kétivatidikin? Birersimu kelmidi.

— şuña özüm kélişim. Quruq kélip qaldım, buni ekirivétip çiqsiñiz, andin sözlişimiz,

— qeyser qolidiki sulyav xaltini sadir ismayılğa uzatti.

— hey... Néme iş bu? Kélivermey... — dédi sadir ismayıl xaltini élip, andin işikni asta éçip yataqqa kirip kétip, hayal ötmey yénip çıqti:— birer iş boldimu?

— iş çataq... Orundıqta olturaylıla, hérip kettim.

İkkisi karidordiki yölençüklük orundıqqa kélip olturdi. Qeyser gilem yaylaqta yüz bergen işlarni birmu bir sözlep berdi.

— bu néme iş? Şundaqmu bolup kettimu téxi! — sadir ismayılınıñ közliri yoğınap, qélin qaşliri sekrep ketti, — génı çañcañ néme iş qıptu şu çağqıçe?

— u dégen muaavin-de, pervı qılattımu u işlarga.

— körüñ téxi, şundaqmu iş boldı deñ. Xuddi bizniñ yerde heqqı bardek. Yaylaq şunçe xanıveyran bolup ketse, sattar düycañ némişqa qol qoşturup turıdu?

— bu yerde olturup qaynaştın néme payda? Eñ yaxşısı, öziñiz bérıp körüp béqişiñiz kérek. Génı çañcañ, sattar deysiz, ularni eyiblimekçi bolısız.

Xanıveyrançılıqni öz köziñiz bilen körsiñiz, ularni emes, aldi bilen öziñizni eyibleydiğan bolısız.

— bu néme dégininiz?

— altunni taqa ornida işletkili bolmaytti déginim.

Sadir ismayil qeyserniñ néme démekçi bolğini derhal çüşendi. Qeyser uniña gilem yaylaqta sayahet rayoni quruşniñ kelğüside bolidğan ziyanlıq aqivitini, sattar hamut bilen qilingan toxtamğa qol qoyup intayin xata qilğanlıqini köp qétim éytqan. Emma sadir ismayil uniña ançe ireñşip ketmigen. Qeyser bugün özige qilğan burunqi agöhlanduruşliriniñ [s.86] toğrılıqini ispatlaş üçün keldimikin? Yaki gilem yaylaqta muşu bir ay içide rasttinla şunçilik işlar bolup kettimikin? Mubada qeyserniñ dep kelgenliri rast bolidğan bolsa, bu gilem yaylaqqa nisbeten apert xarakterlik veqe bolidu-de. U buniñ üçün cavabkarlıqqa tartılma qalamdu, xerversiz qaptimen, doxturxanida ölükle beraber tirikniñ arılıqida yatqan xotunumni beqışqa ketkenidim deyelemdu? U maşinisini heydepe keçigiçe mehelligige berip, tañ seherge yeqin akisiniñ ayalini qediriyeye qarap turuş üçün elip keldi ve qeyserni tepip fermiğa aldıraş yürüp ketti.

— eger şundaq bolğanla bolsa, — dedi u maşinini heydepe ketivetip birdinla çekilip, — sattar degen guyniñ ana-manisini körsitimen, hemmini qilğan şu xumsı! Qarap tursun, toxtamnı bıkır qilivetmeydiğan bolsam...

— aççıqlanmañ, aççıqlınıñ sizniñ yene bir qétim xatağa yol qoyuşınıñğa sebebe boluşı mumkin. Aldı beraber berip men degen yerlerni körüp baqmamsız, şu çağda öziñizniñ néme qilişiniñ kereklikini bilivalisiz.

Sadir ismayil eğir tindi, ündimidi. Goya barlıq derd-elimini roldin almaqçı bolğandek, quvvetlik barmaqliri beraber rolnı mehkem qamallışidin belikiniñ pey-siñirliri bürüp çiqip ketkenidi. Ular çüşke yeqin fermiğa yetip keldi, maşinini taşlap at baqarğa attin ikkini toqtutıp çiqti-de, çüşlük tamaqqı qarımaya qeyserni elip gilem yaylaq terepe at saldı. Bircüp at şegil taşlıq tağ yolida yenik yorgılap ketip barattı.

Qedemlirini tekşı basattı. Taqiliri qelin tuyaqliriniñ taşlarğa uruluşidin qaralığan avaz çiqattı. Her ikki at xocayınliriniñ nahayiti muhim işqa ketivatqanlıqini bilgendek qumuş qulaqlirini diñ tutup, beşini meğrur silkip tizgin serip ketivatattı. Atlar açayolğa kelgende qeyser sadir ismayıldin sorıdı :

— yultuz köldiki yēni bazarnı körüp ötimizmu? Qaltis!

— boldi, maña tene qılmañe, udul yaylaqqıla barayli.

Ular étiniñ bəşini yaylaq terepke buridi.

— heyranmen, siz qandaqsige fərmida sayahet orni quruşqa qoşulup qalğansız? — qeyser sözlimey depmu yene özini basalmidi, — kaşki, şu çağlarda muşundaq aqivetniñ yüz bərişini mölçerligen bolsıñız...

— sizçe bu işlarniñ hemmisi sayahet orni qurğanliqniñ kasapitimu?

— elvette!

Qeyserniñ bu eyibleşliri uniñsizmu özini aranla tutup turğan sadir ismayilniñ can-cénidin ötüp ketti.

— siz he désila işimdin qusur tapqılı turdıñızğu? — dédi u xapa bolup,

— xuddi men fərmini ilaha aminga bərivetkendek. Fərminiñ yilliq iqtisadiy kirimi qançilik? Bu kirimde sattar tapşuridigan pulniñ nisbiti [s.87] qançilik? Buni bilemsiz?

— gépiñizçe bolsa, — qeyser étiniñ tizginini tartip süritini sel – pel aastilatti, — yézilarda buğday, qonaq dégenni tamamen yoqitip, yerniñ hemmisige paxta tériş lazim bolidu.

— siz gépimni xata çüşinivatisiz! — sadir ismayil relle bolğınidin avazini kötürüp sözlep ketti.

— siz öz xatayıñizni hés qilip turupmu étirap qilişni xalimayvatisiz! — qizişip uniñdin better tovlidi qeyser, — toxtamnamığa siz qol qoyğan, cavabkarliqtin qorqivatisiz, şundaqmu? Sayahet orniniñ fərmiğa yetküzidigan nep-paydisiğa qariğanda ziyininiñ mölçerligüsiz köp bolidiganliqini némişqa oylimaysız? Némişqa soğuq qanlıq bilen hésablap körüşni xalimaysız? Biz hazırçe dora kolıguçılar bilen altun qazguçılar toğrisida égiz açmayla turayli, yalguz sayahetke kélivatqanlarniñ yaylaq muhitini bulğışila fərmiğa mölçerligüsiz balayi-apet keltüridu. Siz töt-beş yılğa qalmay yaylaqniñ bugünidin quruq qalisiz. Güller höppide éçilip, yapyéşil yumran çöpler yelpünüp turğan, uyur-uyur çarvılar otlap yürgen bugünki yaylaq menzirisini meñgü körelmeysiz.

Sadir ismayil bu sözni añlap cim boldi. Şu çağda tağ tereptin qizil reñlik “santana” guyuldap çüşüp keldi-de, yiraqtinla signal berdi. İkkiylen atlirini yolniñ çétige emdila

élişığa, maşına qoyuq topa tozutup yénidin quyundek téz ötüp ketti. Maşinini bir qiz heydigen, maşininiñ içide olturğan ikki ademniñ gilem yaylaqta xalıgınıçe yep-içip oynap, emdi şeherge qaytip kétivatqini éniq. Ularnıñ qiyapiti şunçilik köreñ hem meğrur. Ularnıñ bu haliti sadir ismayılğa har keldimu, yaki maşininiñ busi bilen arilişip ketken çañ-topiniñ dimağlırığa urulğan aççıq hididin seskendimu, qapiqini sélip, yéniga zerde bilen tükürdi-de, étiniñ béqiniga qattiq birni tepti. Tebiiti qizdek nazuk şaş, zérek at tuyuqsız zerbidin köñli azar yégendek, çöçüp aldığa yulqundi...

“mana... Cennetke endaz bolğudek güzel bir zéminniñ teqdiri, yürek-bağrı örtinip, azab içide oylap kétivatatti qeyser, — uni paymal qiliş hésabığa miñ, on miñ yüenlep paydığa érişkenler bir-ikki adem, sultan eli, sattar... Tebiet iradisige qilingan muxalip qılmişniñ cazası bolidiğı, elvette cazası bolidu. Biraq bu caza deysende qilingan muşu uluğ zéminniñ köz yéşidin altun-cavahirat sizivatqan aşundaq kişilerniñ béşığa emes, uniñ qayğusi üçün peryad çikivatqanlarnıñ üstige yağıdu...”Bir cüp at ikkiylenni gilem yaylaqqa tézla élip keldi. Ularnıñ birinçi bolup körgini uyer-buyerge kolangan gemiler, tağ qaptilidiki qariğay tüvige tikilgen maymaq-saymaq, herreñ, serreñ çédirlar boldi. Çedir hem geme aldidiki taş bilen qopurulğan oçaqlarnıñ beziliride ot köyüvatatti. [s.88] Ayallarnıñ birliri kir yuyuş, birliri tamaq étiş bilen helek idi. Uşşaq balılar qıqas-süren sélišqiniçe uyaq-buyaqqa yügürep yüretti. Ular goya bu yaylaqnıñ elmisaqtin buyanqı heqliq xocayinliridek erkin ve gemsiz idi.

“ c qarañe, bu muttehem uşşuqlarni, buyerde xuddi anisiniñ heqqi bardek,

— dédi sadir ismayıl qapiqini türüp.

— cürüñ, buniñdin çoñ işni aldiñizda körisiz.

Sadir ismayıl étiga zerp bilen qamça saldı. İkki at yantu tağ bağrini boylap, yaylaq terepke taraslap cépip ketti. Bir teripi tağqa tutışidigan keñ ketken yaylaqta ademler timisqilap yürüsetti. Ular ketmen, gürcek, cotulirini işqa sélip dora ösümlüklirini bes-beste kolişatti, térip tağar, xaltiliriğa sélišatti. Dora kolangan yerler xuddi yava çoşqa tumşuqı bilen tilğigandek astin-üstün qilivétilgenidi. Künséri qoyuqlışip boluq ösüvatqan ot-çöpler ornida emdi yalıñaçlangan tupraq qariyip kürünetti. Sadir ismayıl attin sekrep çüşüp, öziğe yéqinla yerde terlep-pişip ketmen bilen dora kolavatqan, doppisi konirap, kirlişip ketken saqalliq ademniñ aldığa étilip keldi :

— toxta, taşla ketmenni!

Saqallıq bəşini kütürüp aldidiki bu yoğun ademge mensitmigüçi bir nezer bilen qaridi :

— ”sen” limisliya ademni, cinayetçi bolmisam ya men?

— cinayetçi, yaki cinayetçi emeslikiñni héli körsitip qoyimen saña!

Nedin keldiñ, néme ademsen? — özliriçu, özliri kim bolıla?

Sadir ismayılñiñ ornida qeyser cavab berdi :

— fərminiñ başlıqı, muşu yerniñ xocayini!

Saqallıq sadir ismayılñiñ üsti bəşiğa başqıdın sep sélip quvluq bilen hicaydi :

— esta... Edepsizlik qiptimen silige... Essalamu eleykum!

— başlıqñ kim, başlıqñni çaqır!

— başlıq? Hi... Hi... Hi... Hemmimiz özimizge başlıq, çañcañ.

— yaylaqta dora kolaşqa kim ruxset qildi saña?

— emdi... Tirikçilik qarisıla... Yéza dégende bac — séliq éğir... Şuña azraq etlinivalayli dep...

— çiraylıqçe éytıp qoyay, işiñni derhal toxtitip qonalğuñğa qayt, qalğan gepni şu yerde sözlişimiz.

— obdan, obdan... Biraq sattar ciñli méniñdin başquruş heqqi alganti.

— uniñ bilen karim yoq! — varqırıdı sadir ismayıl étiga minivétip. U étini yene başqılarniñ aldığa çapturup ketti. İş nahayiti asanla hel bolidigandek idi. Hemmisiniñla sadir ismayılñiñ keskin buyruğığa bergen [s.89] cavabi “obdan, obdan... “.Ular bugünla köde-körpisini kütürüp kétidigandek idi.

İkkiylen atlırını çapturup gilem yaylaqtiki dem éliş ornığa-derya boyığa qatar tikilgen çédir aldığa kelgende, bu yerdiki bazar taza qizip ketkenidi.

Pakar, sémiz, çéçini qısqa, tekşi qilip yasatqan, ozayidin buyerdiki mal sétivalğuçılarniñ baş höpigiri ikenliki bilinip turğan yaş bayveççe qol astidiki adamlarniñ mal sétivélişiğe nazaret qilip olturatti. Adamliri çaqqan, sözmen idi. Ular tülke, qunduz, éyiq, böre, qoy, kala tériliridin tartıp, qurutulğan dora-dermekler, qoy, töge yuñliri, hetta buğa müñgüzigiçe soda qilişmaqta idi. Yaş bayveççiniñ sadir

ismayildin pervayi pelek. U sadir ismayılğa yiraqtin bəşini liñşitip külüp qoyup, tom-tom altun üzükliri parqirap turğan barmaqlirini tizi üstige iriştürginiçe, birsiniñ qulıqi tüvige kélip asta piçirlaşlirini añlap olturatti.

— yene bir muhim soda çıqıp qaldi hacim.

— sözleñ, néme soda?

— şunqar.

— neççiken?

— ikki dane.

— sodilişñ, nerxi cayida bolsun. Lékin — ze, qoldin çiqirip qoymañ,

— yaş bayveççe öziğe qarap kélivatqan sadir ismayılını körüp, birdinla sipayilişip, ittik ornidin turdi-de, diqmaq, yumşaq qolını uzatti :

— essalamu eleykum sa çañcañ, qedemlirimu yétidiken-he buyerge, yaalla!

— kélip turimiz, öz yérimiz emesmu.

— ecep belén keldile mana, — u sadir ismayılınıñ qoyivetken qolını yene tutup bir yaqqa tarttı, — cüsile, bir piyalidin...

— nege?

— bu yerniñ aşxanisi peyzi, cüsile hérip-éçip kelgende...

— rehmet, aldirap turimiz, xoş... Sodiliri qandaqraq?

— şükri... Emdi her qaysiliriniñ rehberlikide...

— biraq, bu işlarniñ héçqaysisidin bizniñ xevirimiz yoqqu mamut hacim?

— şundaqmu? — mamut hacim deqiçe oylinivélip özini oñşivalğandek qildi-de, andin davam qildi, — rast, bu iş bilen siliniñ bivasite munasivetliri bolmıgandin kéyin, şundaq bolsimu bolğandu.

— ivasite munasivetliri bolmıgandin kéyin deyliğı?

— biz bu sodini fërma bilen emes, sayahet orni bilen qilivatimiz emesmu?

— sayahet orniniñ fërminiñ ilkide ikenlikini bilidiganla?

— bu maña ançe muhim emes, sa çañcañ, — mamut haciniñ çirayidiki bayiği sipayilerçe külümsireş birdinla öçüp, ornini birxil köreñ, [s.90] mensitmigüçi ipade igilidi, — bu heqte birnême dégüliri bolsa sattar ciñli bilen sözleşsile bolidiğu. Durus, ikkimizğu tonuş, xélila yaxşı tonuş.

Kona ağıne désekmu bolidu. Biraq kespiy tertip cehette méniñ sile bilen héçqandaq bivasite alağem yoq. Şundaqmu?

Mamut haciniñ köreñlik bilen qilğan qopal muaamilisi sadir ismayilniñ can-cénidin ötüp ketti. Biraq u köz aldidiki bu rehimsiz réaalliqtin burun héçqaçan hés qilmıgan, hetta qeyserniñ aqköñüllerçe qilğan tenbihidinmu oylap yetmigen ötkür bir mesilini bayqap yetkini üçün mamut hacığa layiqıda cavab bériştin özini tarttı. “uniñ bilen zakunlişip, cédellişip néme qilimen, némişqa sattar bilenla déyişmeymen? — öz-özige soaal qoydı u, — hemme rezillikni qilivatqan, gilem yaylaqni nabut qilğuçılarga yéşil çirağ yéqip bérivatqan adem başqa birsi emes, sattar iken-de. Tanavini tartidıgan ademmı del sattarnıñ özi! “. .

— bolidu, maqul emise, — dédi u mamut hacığa. U bu sözni adettiki avazda, emma iç-içini örtevatqan gezep ve zerde bilen éytti. U sattar hamutni tépişniñ aldida böre égizi dégen yerge bérıp, u yerdiki altun süzgüçilerniñ néme iş qilivatqanlığını körüp ketmekçi boldi-de, étiğa minip qeyser bilen bille deryaniñ yuqirisini boylap yürüp ketti. Qattıq yağıdıgan yamğurdin şepe bérıp tağ üstidin çüşüvatqan türmel-türmel bulutlar hayal ötmey tağ cilğisiğa yopurulup keldi-de, etrap qarañğulaşqandek bolup, ularniñ béşi üstidila çaqmaq çéqip, heyvetlik güldümama avazi añlandı. Qara yamğurnıñ muzdek soğuş tunci tamçısı qeyserniñ yüzige möldürdek uruldı :

— yamğurda qalidıgan bolduq çañcañ!

— şuni deymına, uniñgiçe hesen keklikniñ qotiniğa ulışivalsaq bolattığu.

Sadir ismayıl téxi gépini tügitip ülgürmeyle, dane — dane çüşivatqan yamğur uştumtut şarqırap quyuluşqa başlıdı. Közni yumup açquçe tağ arısı apaq tuman bilen toldı. Tağ-taşlarnı titritip güldürmama avazi añlinatti.

Yamğurnıñ şiddetlik şarqırışı derya şavqunını bésip ketkenidi.

İkkisiniñ baş-közi kiyim-kéçekliri bilen qoşulup çöp süzme bolup ketti. Atniñ yaylıliridin şurqırap su éqişqa başlıdı. Bu hal közni yumup açquçılık ariliqta şunçilik

téz boldiki, ikkiylen özlrini ne qarığay, ne sañgilapturğan taşnıñ daldisiğa élišqimu ülgürelmey qaldı. Ular köz éçiş mumkin bolmaydğan qara yamğurnıñ tarsildap uruluşı içide bir haza méñip xélidin kéyin, derya boyidiki bir parçe oçuqçılıqta dügdiyip turğan konaqotangğa yétip keldi.

— hesinika! Hoy hesinika! — attin çüşüp bar avazi bilen tovlidi sadir ismayıl. Şuaan işik éçilip, kona qara şilepilik, köñlekçan, pakar bir [s.91] adem çıqip keldi.

— vuy, bizniñ çañcañmu bu? Esta... Qandaq qilip bu yamğurda... — dédi gah sadir ismayılğa, gah qeyserge birxil temtireş içide tikilip.

— atlarnı cayla şturuvétiñ hesinika.

— mana hazir... Qéni, öyge kireyli méhmanlar.

öy içi qarañgu hem retsiz idi. Qaç-qumuşlar oçaq béşida qalaymiqan taşlinip turatti. Orun-körpe kañda téxiçe yigilmiganidi. Emma her ikkiylen panahliniş üçün muşundaq yerge érişkinidin xuşal idi.

Hesen keklik hayal ötmey öyge kirip keldi, kañ üstige çıqip orun-körpilerni bir buluñğa püklep yigdi-de, buluñğa qatlap qoyulğan yépyéñi kigizdin birni élip otturığa saldı :

— qéni, yuqiri ötüşile.

İkkiylen ayağlrini sélip kigiz üstige çıqip, su éqip turğan çapanlirini sélišti-de, tolğap siqşqa başlıdı. Qeyser kona öyniñ tamliriniñ makçıyip, ögzini yapqan çenziliriniñ égilip ketkinige qarimay, öy içige bir témim yamğur ötmiginige heyran. Hesen keklik içkeri öyge yene kirip yene çıqatti, néme qilginini bilgili bolmaytti.

Sadir ismayılınıñ taqiti taq bolğan bolsa kérek :

— hesinika, yeydiğan bérer nersiñiz yoqmu? Qorsiqimiz éçip öley déduq,

— dédi.

— nanğu bartı, — xicil bolivatqandek gedinini tatilidi u, — şuginisi qétip kétiptiken, şuña set turamdikin dep...

— eiliñ şuni, soğuş süyiñiz barmu?

— bar, mana célekte. Seherde ekirip qoyğan.

Taştek qétip tarañşip ketken nan... Apqur çinige quyulğan muzdek soğuş su... Qorsaq vakildap éçip turğanda uniñdin mezilik taam dünyada yoq. Şuña ular qattiq nanni iştiha bilen qarsilditip çaynap, soğuş suni gurtulditip içişmekte. Qara yamğur yéğivatqiniğa xéli vaqit bolup qalğiniğa qarimay téxiçe toxtar emes. Hesen keklik yamğurğa qarimay paqlan soyimen dep piçiqini biligili turividi, sadir ismayıl uni teslikte tosıp qaldı :

— paqliniñizni saqlap qoyuñ, aldi bilen qolimiz boşisun, vaqti kelgende bir mezze qilimiz-de, gōş sizdin, haraq mendin... — öziniñ perişan, naxuş ikenlikige qarimay, bu namrat malçiniñ tağliqlarğa xas aq köñülliki hem méhmandostliqi üçün çéqişip qoydı u.

Keç kirip, tağ içi adettin taşqiri qarañguçiliqqa çömgenidi, hetta beş qolni körüş mumkin bolmaydığan dericidiki qarañguçiliq tağ içini téximu sürlük, qorqunçluq hem sirliq qilip körsitetti. Yamğur emdi xélila astilap qalğanidi. Tamğa qéqiqliq bir cüp qozuq istige toğra qoyulğan qarıgay şéli üstide kirsın çırağ qapqara tütün çiqirip öy içini guva [s.92] yorutıp turatti. Kigiz üstige taşlangını yağlışıp qaridap ketken ikki buraq tekiye, mazlırı çiqip turğan, yotqan yaki körpe ikenlikini perq étip bolmaydığan kona yépinça, bir eski cuva... Sadir ismayıl bilen qeyser teiyge bésini qoyup yanpaşlinip yattı. El yatqu vaqti bolup qalğiniğa qarimay hesen keklik méhmanlarnıñ birer tapşuruqi barmikin dégendek kañniñ bürcikide yükinip, ularğa qarap ünsiz qétip olturatti. Cimcitliqtıni sadir ismayıl buzdı :

— héli mu keklik tutup turivatamsız, hesinika?

— kekliknımu? Hi... Hi... Hi... Hazir biz tutidığan keklik nede deyla? Tutulğini tutulup, aman qalğanlırı tézip ketti.

— némişqa?

— xeq yaman, miltiqida étip tursa, uniñdin néme qéçip qutulalaydu? Keklikla emes, çil, qirğavul, ular... Hazir bu yerde ularniñ özini körüş tügöl, avazinımu añlıgılı bolmaydu, — hesen keklik emdi yektiz bolivélip sözligenséri qızışqılı turdı, — uğu bir nöri, atsa igisi yoq canıvarni étiptu, emma-ze, qoylirimizğa ziyan salğini bolmıdı.

— igisi yoq canıvar deysizğu? — sadir ismayıl gevdisini kötürüp aççıqlınıp sözlep ketti, — hilıgu canıvarken, bu yerniñ bir siqım topa, birtal téşiniñmu igisi bar cumuñ,

igisi kim? Siz, biz... Buyerniñ qışını qış, yamğurini yamğur démey muşu yerni güllitiş üçün capada yaşavatqan tağlıqlar...

Hesen keklik oylımay qılıp qoyğan bir éğiz gépi üçün xicil bolup, beşini töven sélip cım boldi. Sadir ismayıl uniñdin közini özmey :

— qéni sözleñ, qoyliriñizğa kimniñ ziyan salğınını sözleñ, — dédi.

— qoy dégen böre yérivetmise, tağdin uçup ketmise, yaylaqqa özi kétép, qotağa özi yénip kélidiğan néme. Emma némisi néme boldi, bir hepte içidila ikki qoyum yoq, méniñla emes, qeyyum namanniñ biraqla üçü yoqaptu.

İkkimiz bille neççe kün izdiduq, héçbolmisa birertal ustixinini yaki birer parçe térisini tépivalsaqmu meyli idiğu, tağ arisida altun süzimiz dep timisqılap yürgen aşu bir top kişilerdin guman qilduq. Şuğu... Ular oğrilap ketmise, bir emes, beş qoy asmağa çıqıp, yerniñ tigige kirip kétermidi? İkkimiz iz-izdep tağ arisiğa kirduq. Yaalla..! Nedin peyda bolğan ademlerdu deymen, ikkimiz cilğa içige emdila kirişimizge, tereptertepin beş-alte adem aldimizğa çıqıp bizni ariğa élivaldı. Hemmisiniñ elpazi yaman, qapiqidin muz yégip turidu. Ularniñ arisidiki çoqur, uzuntura birsi :“néme adem siler, nege barisiler?” Dep soridi. Men :“biz férminiñ malçiliri bolimiz, qoylirimiz yütken, şuni izdep kétévatimiz, arañlardin körgenler barmu?” Dévidim héliqi uzuntura méni zañlıq qılıp :“exmeq bop qapsiler, yütken qoyuñlar yaylaqta yürmey bu yerge kélettimu? Xuddi navayğa pul [s.93] bérıp, qassaptin göş alimen dégendek iş qilivatqinini ma xeqniñ...”Deydu téxi. Néme dégülük? Qoylirimizni del muşu xeqniñ oğrilap, ustixinini pürivetkinini bilip tursaqmu, köz bilen körüp, qol bilen tutuvalmıgandin kéyin, derdimizni içimizge yutup yénip kelduq. Şundaq qılıp payda ularğa, ziyan bizge boldi. Mal-çarviniñ gémide quruq nan ğacap, soğuq su içip, düm yétip, düm qopqinimiz néme? Héçnémidin héçnéme yoq férmiğa ikki qoy qerzdar bolup qalğınimni deymina...

— emdi hoşyar bolmisiñiz, uniñdin ciqraq ziyan tartisiz téxi, — dédi qeyser uniñ sözige ulapla. Qeyserniñ elemlik ahañida munu biçare malçığa bolğan hemderdlik, uniñ bihude tartqan ziyiniğa nisbeten aççıq tene eks étp turatti.

— tağda elmisaqtin tartip işik taqaydığan, malni arqisida yürüp baqıdığan adet bolmıgandin kéyin, malğa mundaq oğri çüşidiğanlıqini nedin biley? Uyqum éçildiğu emdi, tutivalidiğan bolsam, paçıqını çeqivetmiginimni körsun bulañçılar! Emdi yene

bir gep, bu yıl gilem yaylaqniñ hali xarap. Bir top xeq dora kolaymiz dep yaylaqni erexten-perexten qilivetkili turdi.

Burunlarda héçkimniñ undaq qilişığa yol qoymayttuqu? Nème iş bolup ketti bu yıl? Malçılar bérıp sürüştürduq, añlısaq, férmidin ruxset qiptu dégen gep bar. Herqaysiliri ruxset qilişqan bolsila biz nème déyeleyttuq, emma-ze, hemmimizniñ béşida bir gem, qışliq ot-çöpni nedin yigimiz? Yéterlik ot-çöp, boğuz bolmisa, malni qıştin çiqarğili bolmaydu.

— férma ruxset qiptu dégen gep yalğan! — sadir ismayilniñ közliri çoğdek yénip ketti, — biz nème dep silerni ziyangá uçritidigan işni qilgudekmiz?

— añliginimiz bula emes, sattar düycañ bilen tüzüşken bir toxtam barmışqu?

— unisi rast.

— on beş yılğıçe yultuz köl bilen gilem yaylaqtin paydiliniş hoquqi şuniñ qolida bolarmış.

Sadir ismayıl ündimidi.

— mana şuniñğa biz qarşı. Sile dégen bizniñ çañcañ, tağliqlarniñ rehberi. Şuña silige köñlimizdikini éytqinimiz gunah emes, sattar düycañ burun böre étış etritiniñ mesuli idi, emdiçü? Hemmige xoca! U hoquqni qolğa algandin béri, gilem yaylaqni nème qilivetmidi? Ne-nelerdin kelgen salpiy — sayaqlar qara çéetkidek yağqili turdi. Neticide yaylaq nème boldi? Özliri bir tekşürüp baqsila. Ata-bovilirimiz deydigan : yaylaq dégen xuddi ceynamazğa oxşaydu dep. Bu heq gep... Yaylaq héligerlik, pasiqliqni kötürmeydu, u halal niyet hem pakliqni telep qilidu.

Xélidin béri ikkisiniñ gépige qulaq sélip cim olturğan qeyser sadir ismayılğa lappide qarap qoydi :[s.94]

— bu gepni ésiñizde saqlap qoyuñ, bu, yaylaqniñ nème ikenlikige bérilgen heqiqiy tebir!

— deñ, malçılarda yene qandaq pikir-inkaslar bar?

— gep-söz dégenğu ciq, mana özlirimu kepla.

— şuña özüm keldim... — uniñ avazi birxil elemlik boğuluş içide titrep ketti, — hemmini hel qilimen, hel qilmay qoymaymen.

Hesen keklikniñ sözliri addiy, amma tağlıqlarnıñ yürikiniñ hesretlik, elemlik düpüldişiniñ küçlük sadası idi. Bu sada adettiki, epuçan, sadda, untuğaq yürekniñ emes, étiqad, vicdan ve ademiylıknı pak rohiyetniñ pilsirat kavrükidin ötküzgüçi rehimsiz sada idi. Qeyser fêrmığa yêni kelgen yili uniñğa özini “men sizniñ mektepdışıñız” dep tonuşturgan, bêşiğa kün çüşkende dostluq qolını sunup xeste köñlige ümid ve teselliy bexş etken sadir ismayıl kényin néme üçün uniñ sattar hamutniñ yultuz köl bilen gilem yaylaqta sayahet orni tesis qılışığa ruxset qılğanlıqınıñ xata bolğanlıqı toğrisidiki tenbihlirige qulaq sélišni xalimidi? Köñlide az-tola iqrar qilip tursimu xatalıqını éğizidin çiqirişni rava körmidi? Biraq, u bugün duç kelgen, öz közi bilen körgen rehimsiz réaallıq, hesen keklik devatqan pakit aldida bêşini egmesliki, tonuşqınığa az vaqıt bolğiniğa qarımay qedinas dostlardek çiqışıp ketken dilkeş hemrahi aldida öz xatasını gedinige almaslıqı mumkinmu? Sadir ismayıl özi toğrisida muşundaq tesiratqa keldi.

Xamuşluq uyqisidin oyğınip barganséri segeklişivatqandek boldi...

İkkiylen yotqan-körpiniñ azlıqıdin hesen keklikni teñlikte qoymaslıq üçün, başlıriğa tekiyni qoyuşup daq kigiz üstidila sozulup yétişti.

Hesen keklik pegöda néme qılarını, néme déyişini bilmey, saqilini çimdap bir pes öre turdi. Ulardin sada bolmiğandin kényin, çirağni sereñge qépi bilen bésip oçürüp, kañniñ qirğiqığıla sozuldi...

Qarañguçılıq... Yer-cahan, tağ, orman dehşetlik qarañguçılıqqa çömgen çağda, bu yerde çuqçıyıp turğan kona öymu, uniñ taş hem lay bilen qopurulğan qélin tamlirimu bu dunyada mevcut emestek tuyulatti. Buni xélidin béri közlirini torusqa tikip ünsiz xiyal sürüp yatqan sadir ismayıl éniq hés qilip yatatti. Rast... U özini şu tapta zulmetlik qarañguluqniñ çeksiz boşluqida muelleqte ésilip qalğandek, sezgülıirige bêşidiki buraq tekiye, astidiki kigiz, töt etrapidiki qélin tam xuddi xiyalğa oxşaş saxta mevcudluqtek bilinip ketti. Şu tapta uniñ tepekkuri xuddi buzulup kardin çiqqan maşınığa oxşaş ölık ve quruq idi, çatqaldek girelişip ketken gödirmaş xiyallar uni azablaytti. Uyqusizliqtin bêşi ziñildap, özi baş uçı yoq xiyallar qaynimida leylep yürgenséri, özini dunyada eñ erzimes pasiq gunahkar hés qilip qaldi. Birdinla uniñ [s.95] qulıqığa deryaniñ şarqırığan, bôriniñ huvlığan avazi añlandı-de, sezgüsıdiki uyqu gôrañlıqı negidur yoqap ketti. Yamğurnıñ toxtığan, toxtımığanlıqını bilip bolmaytti. Hesen keklik kiyimliri bilenla düm yétip azraq xorek tartqandek qildi-de,

asta ornidin qopup şipirlap, putiniñ uçıda méñip, işikni pem bilen açtı. U şu halette talağa neççe qétim çıqıp kirdi. Uniñ qotandiki qoyliridin vehime yep, qotanni pat-pat yoqlap turganlıqı éniq. Ah, tağlıqlar... Ularniñ hayati, ademliki mana muşundaq... Xuddi deryağa oxşas oyğa, pakiz hem méhirlik... Sadir ismayilniñ sezgüleri emdi birdinla roşenlişip, sattar düycañ, uniñ bilen tüzüşken toxtam, tünügün körgeñ çedir, geme, arvañ-sarvañ kiyinişken ayallar, çurqırışip yürgeñ balılar, héliqi aq doppiliq, saqallıq dora kolıguçiniñ deslepte mensitmeslik nezeri bilen méyigıda külüp qoyuşliri, kéyinki bizeñlerçe hiciyişliri, aq qañşardiki soda baziri, mamut haciniñ köreñliki, hesen keklikniñ şikayetliri... Köz aldıda qaytidin namayen boldi. “eslide men xata qilğan, esilide men... ”c iç-içidin örtinip ketti sadir ismayıl, ”c isit, némişqimu tüzgendimen şu toxtamni? Qandaq qılıp dessep qaldım şu tozaqqa? Férminiñ iqtisadi yüksilemdikin, çarviçilirimizniñ hal-küni yaxşılınamdikin deptimen.

Aaldında pulni körüptimenu, uniñ bedilige fêrmimizğa kélidigan balayu-apetni körmeptimen. Toxtam tüzülgeñ, qolmu qoyulğan, camet guvahliqi orniniñ aldidinmu ötküzülgeñ. Démek, uniñ qanuniy küçke ige bolup ketkenliki éniq. Emdi uniñdin yénivélişniñ, fêrma igilikige ziyan keltüridigan mundaq toxtamnamini emeldin qalduruşniñ birer yolımu barmıdu-he?” Sadir ismayıl sultan eliniñ sattar hamutqa küçlük arqa térek ikenlikini, şeerde héçkimniñ uniñ gépini yırışqa cüret qilalmaydıganlıqini oylap lasside boşışip ketti. Emma u dora kolıguçılar bilen altun qazguçılarnı gilem yaylaqtin qoğlivétişke tamamen qurbitim yétidu dep oylidi. U qeyserniñ yénik — yénik tinip, uyaq-buyaqqa örilivatqanlıqini sézip, uni asta noqidi :
— oyğaqlımsız?

— hee.

— yaxşı uxliyalımsız-de.

— yaqey, axşam yétipla uxlap kétiptikenmen, hazırla oyğinişim.

Bügün kéçe her ikkisiniñ uyqusı qéçip, tünboyı kirpik qaqlamay xiyal bilen yétip çıqqanlıqı peqet özlirigıla ayan. Axşam azraq ügidek basqandek bolup, bir çağda uyqusı tamamen éçilip ketken qeyserniñ köñlige tünboyı qaysı oylar keçmidi? Hemmisi uniñ qelb déñiziniñ eñ çoñqur yérige tinip ketken, estin çiqırışqa meñgü mumkin bolmaydıganı, aazab, hesret, şérin lezzet ve hicran muñliri bilen yugurulup ketken keçmişliri... [s.96] Aliy mekteptiki ottek qızgın, gemsiz ve ilim éliş istikide beş

yilni yataq, sinip, kutupxana ve aşxanidin iböret töt burcek dire içide ötküzgen ehmiyetlik çağliri, yigilişlar, nutuq sözleşler, boyun tomurlirini köptürüp, qollarini şiltişip, karniyi yırtılğıçe varqirişip kétédigan, baş-uçı çıqmaydigan bes-munaziriler, özini iltipatsız, soğuq qarşı alğan, xuddi tepekkuri göllişip gomuş bolup qalğan ademdek körünidigan rohsız şehir, dersxaniliri konirap, tamliridin hakliri ürküp turidigan ottura mektep, ders munbirige çıqip oquğuçılarga tunci qétim ders ötkén hayacanliq minutlar, kéyin maarip idarisiniñ soaal-soraqliri, öziğe deslepte bir qaraştila sirliq, köñülsiz, bir kün yaşaşqimu közi yetmigüdek dericide yat ve zérikerlik bolup tuyulğan teñritağ çarvıçılıq fêrmisi, kütülmigende bir top bôriler uni qoğlap yultuz bilen tesadipiy uçrişip qélişqa nésip qilğan untulğusız demler... Yultuz — teñdaşsız ilahiy güzelligiñ yarqın culasidin apiride qilingan bu tağ melikisi qeyserniñ ümitsizlik ve çiuşkünüktin qağcirap ketken qelb vadisiğa hayatliq yamğuri bolup quyulğan, uni ümid ve söygüniñ yapyéşilliqi bilen pürkigenidi. Yultuz bugün kéçe, yamğurluq kéçiniñ muşu uzun deqıqiliride qandaqraq uxlap çıqtikin, çüşige némiler zahir boldikin?

Seherge yéqin qeyserniñ közi sel-pel ilingandek boldi...

... Qeyser bovayğa egişip kétivatatti. Bovay uni başlap derya boylap, yuqirilap yürüp ketti. Uniñ salmaq, mezmüt élip kétivatqan yalıñayaq putliri astida ne topiniñ toziginini körgili, ne taşniñ şiriqliginini añligili bolmaytti. Puti bilen yerniñ ariliqida ikki ilik ariliq qaldurulğandek idi. U derya boyida asmanpelek qed kötürüp turğan, taşliri köüç hem uyul-uyul tağniñ aldığa kélip toxtidi-de, éhtiram bilen qeddini ruslap, béşini tik tutup, oñ qolini köksige aldı :

— men !... Séni apiride qilğuçi insan..! — ünlük xıtab qıldı u.

Şuaan heyvetlik égiz tağ uniñ aldida eslidiki körünüşi ve mahiyiti bilen ayan boldi. Aldida emdi hösn-selteneti közni qamaşturğuçi gayet güzel qele qed kötürüp turatti. Altundin hel bérilgen, herbir xışliriğa yaquttin köz quyulğan inçike munarlar kökke taqaşqanidi, mermerdin yasalğan tüvrüklerge quçaq yetmeytti. Tamliriğa oyup çiqirilğan reñdar neqışler gilem yaylaqniñ yaz vaqtidiki tümenmiñ güller berq urup éçilğan teñdaşsız güzel hösn-letapitige teqlid qilinganidi. Qanatlırı altundin yasalğan dervaza aldidin derya boyıgıçe xoten éliniñ qimmet bahalıq gilemliridin payandaz sélinganidi. Bovay mermerdin yasalğan qiriq basquçluq pelempeydin yuqiri kötürölüp

dervaza aldığa keldi-de, dervaza üstidiki oyma egme içige [s.97] altun helde kamil pasahet bilen yézilğan hösn xetni qeyserge körsitip :

— bu xetni oqu! — dédi.

— zémin söygüdür, söygü teñridur, — oqudi qeyser. Xet téxi bayıla yézilğandek oçuq idi, yaz quyaşınıñ oçuq aptipida xuddi usta gülçi tizğan güldestidek şox çaqnay turatti. Bovay bir zamanlarda uni altun süyi bilen yézip çıqqanidi. U qele içige qarap méñişığa dervaza qaniti avazsız, xuddi per yelpügüç havani siliqqine sipap ötkendek ikki terepke éçildi.

— mana... Bögünniñ zamanivi adamlirige téxiçe melum bolmıǵan çeksiz güzel, sirliq dünya! — boıayǵa uniñ cularinip turǵan herbir möcizisi şı qeder tonuş, özige şı qeder yéqin bolǵaçaqa, u artuqçe hayacanlinip ketkenidi. İkkiylen qele içige kirdi. Torusliri éǵız, keñ ketken karidor içi quyaş nuri yorutup turǵandek aydıñ idi. Héç nersiniñ sayısını körgili bolmaytti. Qele içige ne şam, ne meşellerni yéqış hacetsiz idi. Tamniñ güldar neqışliridin tartip pol hem torusqıçe özidin toxtavsiz nur çiqirip turatti. Pol şıqeder süzük, roşen ve siliq idiki, qeyser yerdin öz eksini xuddi eynekte körgendek körüp turatti. Bovay qeyserni eǵştürüp kétivétip, tamdiki bir parçe resimniñ aldığa kelgende birdinla toxtap, uniñǵa adettin taşqiri söyünüş, hörmet ve iptixarlıq tuyǵısi bilen qarap ketti. Resim altundin yasalğan töt çasa, neqışlık ramka içige élinganidi.

— resimni... Men şı devrlerde sizǵan... — birdinla çoñqur oyǵa pétip ketti boıay, — buresim üçün hetta... Şöhretlik teñriqutniñ katta inamıǵa érişkenmen.

Bovayniñ nezeride adamlar ölüp yene tirilgendek, ölgen rohni qaytidin tirildürüş mumkin idi. Bu resim ene şındaq epsunkar möcizige ige idi.

Resim mundaq körünüşte idi :

... Taǵ qaptilidiki çöriside yapyéşil qiyaqlar yelpünüp turǵan, bir uçı çuqçıyıp çiqip turǵan yoǵan qoram taş üstide kök yaylılıq erkek böre béşini éǵız kötürüp, tumşuqini asmanǵa tik qılıp bar avazi bilen huvlavatatti, yultuzlar öçken sürreñ, bulutluq kéçe asminida peqet tolun ayla körünüp turatti...

Ene, böre ay eksidiki yoruqluq ve ümidni zéminga, hayatliq alimige çillavatatti... Bovay bu resimni meñgü untulmas aşu uzaq keçmişniñ tarixiy guvahi, öçmes abidisi süpitide sizğanidi...

... Ular bir qétimliq qanliq uruşta düşmendin yéñilip bir tağ qaptılığa qapsilip qaldi. Ular mañidığan yol tapalmay halak boluş xevpige duç kelgenidi. Bir çağda ular tuyuqsızdin bir böriniñ tağ terepke kétivatqanlığını körüp qélişti-de, halakettin qutulup qéliş üçün tevekkül dep böriniñ izidin egişip alğa ilgilididi. Tağniñ tüvige yétip bargan böre çoñ bir [s.98] öñkürge kirip ketti. Ularmu böre kirip ketken öñkürge kirip borige egişip méñiverdi. Qapqarañgu öñkür içide xéli uzaq méñip öñkürniñ u bésiğa yetkende, köz aldida çeksiz ketken oçuqçılıq namayan boldi. Böre ularni tağniñ u teripidiki öñkürdin bu tereptiki yapyéşil ot-çöpler yelpünüp turğan, süpsüzük su örkeşlep éqip, tümenmiñ quşlar neğme qilivatqan güzel bir yaylaqqa başlap çıqqanidi. Şuniñ bilen ular xevp-xeterdin qutulup, amanliq tépip, halak boluştin saqlinip qalğanidi. Bovay şu vecidin börini ebediy mevcudluqniñ sadıq hamési, ölgen rohnı oyğatquçı perişte, zulmetlik kéçige ceñ élan qilğuçı nur dep biletti. Bovay resimge yette qétim tazim qildi ve yéqinlap bérıp resimni üç qétim söydi-de, içkirilep yürüp ketti. Emdi ularniñ aldida uyul-uyul altun-cavahirlar, leali-yaqut, mervayitlar tağdek dövlinip yatatti, payanığa köz yétiş mumkin emes idi, göherler xuddi quyaş parçısıdek çaqnay turatti.

— mana bu uluğ zéminimizniñ baylıqı! — hayacanlinip sözlep ketti bovay,

— u eqil, matanet ve halal qan-terdin apiride qilingini üçün muqeddes ve meñgülüktur.

— mavu zaldikiniñ hemmisi kitablargu! — altun cavahiratlar yénidiki tüvrüksiz ğayet çoñ zalğa yügürüp kirip ketti qeyser. Uzun ketken qevet-qevet tizgöhlarga tom-tom kitablar tizilğanidi. Kitablar şuqeder köp idiki, uni oquş tügöl, sanini éliš üçünmu bir ömür vaqıt ketküdek, dep oylap ketti qeyser. Bovay uniñ yénida peyda boldi.

— bu kitablar bizniñ dunyavi eqil-kamalet pellisige yetken uluğ ellamilirimiziñ keyinkilerge qaldurup ketken mirasliri. Qarap baq... Uniñ muqaviliriğa devr karvini bésip ötken neççe miñ yilliq uzun musapiniñ seper çañliri qongan. Payansız esir dalasiniñ yel-yéşini qegezlrini sarağaytqan... Emma, uniñdiki ilahiy heqiqet, peylasoplarçe telimat ve danişmenlerçe aldın körerlik hélimu xireleşkini yoq, — bovay az deqiçe xiyalğa pétip, andin aldirimay davam qildi, — mubada бүgünki

adamlarımız muşu eqil eñgüşterliridin behirliniş imkaniyitige érişken bolsa-he, ah... Qançılık yaxşı bolar idi? Ular kinat ve cimi mevcudluqniñ heqiqiy mahiyitini tonuyalıq, uni eslidiki menisi bilen çüşineligen bolatti. Bu adamlar peqet şu çağdila hazır çoqunivatqan qatmal añ, put-qolini çüşep turivatqan añsız, qarigularçe paliyettin üzül-késil qol üzüp, hayatlıq ve uniñ üçün bolivatqan izdinişini eslidiki qanuniyetlik yolğa çüşürgen bolatti. Ular ekişçe qaysi endizini tallidi? Ğapilliqni ezizim... Şuña ular vücudıǵa oğuz süti bilen teñ kirgen istédát ve hemmini boysundurǵuçı yavayı rohnı eyşi-işret ve naşayanlıqniñ exlet-yundiliri arisiǵa çörivetti. Ğapilliq dep atilidiǵan bu ecellik zeher ularni eqlidin [s.99] azdurup şunçılık bıçare halǵa çüşürüp qoydiki, ular özliriniñ kimlikini, qaysi milletke mensup ikenlikini untup, çoqum cavab bérish zörüriyiti tuǵulǵanda özlirini nahayiti teslikte “urǵuy” ,“uyǵuy” dep ataydıǵan boluşti. Emdilikte ularǵa qarisañ, hali ademni yıǵa tutqudek dericide éçinişliq :xuddi toñlatquda qaturup qoyulǵan toñ göşteq héssiyatsız, tatırañǵu çiray, éǵilda béqilǵan öy hayvanlıridek mulayım, qoza micez...

Aadamlar öz xaraktérini yoqatsa néme bolıdu? Aşu kündin étibören hayatlıqtın mehrum bolıdu.

Qeyser bovayniñ geplirini añlap, öz halitidin şunçılık nomus qılıp, azablinip kettiki, xuddi namelum qudretlik bir küç beşiǵa gürze bilen küçep urǵandek, vücudiniñ parepare bolup, öziñiñ yerge tériqtek çéçilip ketkenlikini hés qıldı...

Toqquzinçi Bab

Qeyser bilen sadır ismayıl bir teripide derya şarqırıp turǵan ikki taǵniñ arisiǵa kirip keldi. Deryaniñ şimaliy qırǵıqıda taş-şéǵıllıq egri-bügrı konayol sozulup yatatti. İkkiylen şu yolda kétivatatti. Altun qéziş üçün derya boyıda timisiqilişip yürgen bir top adamlarnıñ arisidiki ottura boyluq birsi ularni hemmidin burun ilǵa qıldı.

— çañcañ, férminiñ çañcañı! — dédi u endikip, — u buyerge bıkarla kelmigen, iş çataq xocayın.

— néme qorqquluq? — auniñǵa zerde bilen aliyip qoydı xocayın, — héliǵu ikkiken, oni bolsimu tétiymen, işni qilivériñlar!

Yalıñaçlinivalğan bir top ademler cotu, gürceklirini işqa sélip, deryaniñ qum — şégilliq qırğaqlirini çépivatatti. Birliri bi r teripi tüz tömür dasqa élıvalğan qumni avaylap suda éqitip, uniñdin yaltirap turğan képek altunlarni süzüş bilen avare idi. İkkiylen yoldin peske burulup udul ularniñ yénigä keldi, attin çüşüşti.

— toxtañlar, néme ademsiler, nedin keldiñlar? — soridi sadir ismayil.

— néme qilivatqinimizni özliri körivatila mana, — peste bizeñlerçe hicaydi ottura boyluq.

— başliqñlar kim?

Hemmisi çasa yüzlük xocayinga qaraştı . Çasa yüzlük bayalap urğandek köreñlep şalsinimu çaçmıdı, eksiçe birxil sipayiliq bilen qolini pestin uzutup qırğaqa çıqtı :

— tiçliqmu çañcañ? Xoymu obdan kélişipla mana, qéni çédirğa merhemet!

“bu méni nedin bilidikine?”Eceblinip oylap ketti sadir ismayil ve ulapla soridi :[s.100]

— siler kimniñ ruxsiti bilen bu yerge keldiñlar?

— kimniñ ruxsiti bilen demla? — zehexendilik bilen küldi çasa yüz,

— bizge ruxset qilğanlar köp. Tvendin yuqiriğıçe.

— şundaqmu? Emise ruxsetnamini körsitiñ.

— bolidu, hazirla — he...— çasa yüz çédirğa kirip ketti. Çirayi da mesxire ve köreñlik eks étip turatti. U hayal ötmeyla qattiq sulyav muqaviliq kinişkidin birneççini kötürüp çıqtı, — mana, körüp béqişsila.

Sadir ismayıl kinişkilerni körüp az vaqıt néme déyişini bilelmigendek turup qaldı. Gelite iş... Resmıyetler toluq, hemmisi cayıda bécirilgen, uniñ birer yéridinmu yoçuq tapqılı bolmaytti. Şundaqtımu u kinişkilerniñ hemmisini purlap yançuqığa saldı.

— ném e qilivatila, ekelsile kinişkini! — dédi çasa yüzlük birdinla öñüp-tatirip.

— kinişkilarniñ birinimu qayturup bérişke bolmaydu.

— néme üçün?

— men alaquidar orunlarniñ bu kinişkilerni silerge néme sevebtin, qandaq yol bilen tarqatqanliqini sürüştürüp körmekçi, bildiñizma?

— éşip kettile çañcañ, çektin éşip kettile. Néme heqqiliri bar kinişkini tartivalidiğan?
“c hörkiridi u. Çirayi emdi gezepke kelginidin tömürdek kökirip ketkenidi.

— néme heqqiliri bar demsiz?! Bu yer kimniñ? Biz teñritağlıqlarniñ. Siz néme dep bu yerde altun süzmekçi bolisiz?

— bu gepliri aqmaydu çañcañ! Bilip qoysila, yerdégen döletniñ. Tebiy baylıqlarmu döletke mensup. Qanunda tebiy baylıqlarni döletla emes, kolléktip ve şexslermu açsa bolidu, dep belgilengen. Bu siyasetni añlığan bolgidile?

Çasa yüzlüknüñ yolsızlarçe memedanlıqıǵa qeyser çidap turalmidi.

— démek, bu işimiz qanunluq démekçimu siz xocayın? — soridi u.

— şundaq... Qanunluq!

— emise qarañ, — qeyser qolini şiltip körsetti, — şunçe köp ormanlarniñ yiltizini kolap yalıñaçlap qoydiñiz, derya qéşini buzivettiñiz, muşu işliriñiznimu qanunǵa uyǵun déyelemsiz?

— men qildimmu uni? — ğuduñşidi çasayüz, — bu yerge altun süzimiz dep kelgenler yalguz menla emes, ğepiñlar bolsa şulargimu éytiñlar-de.

— emise men sizge éytip qoyay, — sadir ismayıl qamçisini şiltip buyruq ahañıda éytti, — işiñizni hazirla toxtitisiz, añlidiñizmu? Eger toxtatmisiñiz, férmidin munasip tedbir qollinimiz! — sadir ismayıl şundaq dédi-de, arqisiǵa burulup, étiniñ yéniǵa keldi.

— kinişkilerçu? Qayturup bersile kinişkilerni! [s.101]

Sadir ismayıl cavab bermidi. İkkiylen atlırıǵa minip yuqirilap yürüp ketti.

— emise igiçi-siñliñǵa apirip ber! — ularniñ arqisidin aǵzını buzup tillaşqa başlıdı çasa yüz, — élip ketseñ pervayım pelek! Etila yene hel qilip kéleleymen. Qéni işleyli aǵiniler!

Deryaniñ yuqirisida altun süzimiz dep qum-şéğil bilen hepilişip yürgen ademler qeyserniñ perez qılǵinidinmu köp bolup çıqtı. Ular şuqeder öktem, peyli yaman ademler idiki, sadir ismayıl birni dése, ular ikkini deytti.

Sadir ismayıl azraqla özini tutivalmisa, ular tuşmu-tuştin qara qağidek yopurulup kélip urup-dumbalaştinmu yanmaydıǵandek körünetti. Neqeder éğir elem-he!

Neqeder qattiq haqaret? Férmiğa başlıq bolğan neççe yıldın béri, qolidiki hoquqtin ibaret ötkür piçaqniñ aldini mu, keynini mu şartıldıtip kestürüp kelgen ve şunda q dexlisizlikke adetlengen sadir ismayil bugün qolidiki şu piçaqniñ bisiniñ qayrılıp héçnémige ötmeyvatqini üçün aççıq yutup, öz göşini özi yégüdek boldi, gören tomurliri çokidek köpüp çıqtı, burun töşükliri kérildi. U altun süzgüçiler bilen zukunlışıp, varqırışıp, emdi boğuşup kétidiğandekla turatti. Qeyser uniñ bélikini tartip :

— biz hazırçe qaytaylı, — dédi. Bir éğiz söz sadir ismayilni şuan özige keltürdi. “bularnıñ aldida méniñ gépim, bir çañcañniñ gépi aqmıgudek, — bu pikir uniñ elemlik sezgüside yalt qılıp çaqnayp ötti, — durus, bu işni emdi başqıçerek usulda hel qılmissam bolmıgudek” ubüğün qeyserniñ gépige tunci qétim rayışlıq bilen boysunup étiga mindi-de, étiniñ bésini keynige buridi.

— xos... Qaytaylı dédiñiz qayttuq, néme démekçi idiñiz? — dédi u qeyserge qarapmu qoymay.

— bu işni siyaset ve qanun küçi bilen hel qılış kérek. Men şunda q oylap qaldım.

— durus gep, sözleñ!

— bu xeqni şunçivala çoñ sözletken nerse néme? Qolidiki ruxsetname . Ular muşu vasite arqılıq öziniñ kespini qanun prinsipliriğa uyğunla şturmaççı bolğan. Ular altun süzüş ruxsetnamisi alğaniken, férminiñ qarşı turuş, tosuş hoquqı bolmaydu . Lékin salahiyiti éniq bolmığan şunçe köp ademlerniñ mundaq ruxsetnamige érişişi tolimu eceblinerlik . Ular ruxsetnamini qandaq vasite bilen alğan? Bulardin şehirlik partkom bilen xelq hökümitiniñ xeviri barmu yoq? Muşularni éniqlaş kérek. Buniñ üçün bu işlarnıñ hemmisini ularğa inkas qilginiñiz yaxşı.

Emma kütülmigende sadir ismayilniñ yene cahilliqı tutti :

— yaq, men aldida sattar bilen hésab kitabni éniq qilimen, özüm [s.102] qilalaydığan iş üçünmu yuqırığa dadlinip bérişni xalimaymen.

— qarap turuñ, sattar düycañ emdi sizge héçnéme qılıp bérelmeydu.

— héçnéme qılıp bérelmeydu? U héçnéme qilalmisa men qilimen.

Birinçidin, toxtamni bikar qilimen. İkkinçidin, u yaylaqqa tériğan poqni emdi uniñ özige adalitimen.

Sadir ismayil qeyserniñ gilem yaylaqta yüz bergen işlarnı yuqırıǵa melum qılış toǵrisidiki tekliptini némişqa ret qıldı? Buniñ sebebi uniñ köñlige aydıñ idi. U sattar hamut bilen toxtam tüzüştin burun şeerlik hökümetniñ, héçbolmısa çarvıçılıq idarisiniñ maqullıqını almıǵan, emdi iştin çataq çıqıp tetürsige mañǵanda yuqırıǵa néme dep barıdu? Yaq, baralmaydu. Başqılardıǵa sözleşke tili, qaraşqa yüzi köyidu. Hey isit! Şu çağda unemişqa köñülçeklik qıldı? Nemişqa gilem yaylaqniñ teqdirini ikki romka haraqqıa téǵışivetti? Emdi u şu qétimqi xatalıqını öz qolı bilen oñşımısa bolamdu?

İkkiylen aç yolda xoşlışıştı. Qeyser öziniñ öyige, sadir ismayil udul yultuz kölge qarap yürüp ketti. U bu tereplerge ötüp baqmıǵınıǵa xéli vaqıt bolǵan, öy — öylerdin sazǵa qoşulup mestlerniñ ala — taǵıl naxşılırı, erlerniñ esebiy varqıraşlırı, ayallarniñ qiy — çulırı añlinip turattı. Kölde matorluq qéyiqılar üzüşüp yüretti. Köl boyıda seyliçiler köp idi. Çettiki qéri térek tüvide ozayidin mestliki bilinip turǵan bir er aldidiki alipte kiyingen yaş ayalǵa gah qollirini havada pulañlitip, gah barmaqlırı bilen meydisige çekip, qelbini çüşendürüş bilen avare idi. Bir çağda er ayalniñ belidin quçaqlıǵınıçe çöplükke taşlıdı-de, ayalni quçıqıǵa élivélip açközlük bilen söyüşke başlıdı... Sadir ismayıl bu menzirilerdin yirgengendek bolup, peske çüşivatqan étiniñ bésini birdinla arqısıǵa burıdı. U férmiǵa yétip kelgende, keçki quyaş ğerbtiki taǵ üstide ésilip turattı. Uniñ axırqi qizǵuç nurlırı férma işxanisiniñ aldidiki taǵ térekliriniñ qoyuq yopurmaqlırı üstide tavlinattı. Atniñ düpürligen avazını añlap atbaqar öyidin aldirap çıqtı :

— keldilimu çañcañ? — külüm siridi u atniñ aldıǵa kélip. Sadir ismayıl attin çüşüp çulvurnı atbaqardıǵa uzattı :

— şeerdin xever barmu?

— yoq, çañcañ.

— bir iş bar toxtañ, — qolını kütürüp atbaqarnı toxtattı u, — atni qañturup qoyup sattarnı nede bolsa şu yerdin tépip kéliñ.

U şundaq dédi-de, “néme iş qılsamkin? — dep az vaqıt turup qaldı, — tamaq yéyiş, hee aldi bilen tamaq yéyiş kérek...”

Mana u mexsus férma xızmetçilırı üçün tamaq étilidıǵan ikki éǵızlıq [s.103] aşxana aöyniñ birside harǵın gevdisini orunduqqıa taşlap, ceynikini coziǵa tirep xiyal bilen

olturidu. Aldida mezzilik qorulğan bir texse göşlük qoruma, bir texside menper çöp... Auniñ etigendin béri ağzığa bir çişlem nan, bir yutum su almıgınığa qarımay, köñli aşqa tartıdıgandek emes. Çöp üstige qorumidin azraq quyup çoka bilen maltilap ağzığa apardı-yu, géli ğıqqide bolup, çökini texse üstige taşlap qoydı. Qorsaqmu köñülniñ rayığa baqıdığan oxşaydu. Köñül biaram, parakende çağda galdin birer néminiñ ötmiki tes. Yaylaqta körgeñ veyrançılıq bilen balnéstta hoşsiz yatqan ayaliniñ ğemi qoşulup yürükini xuddi tögmen téşida yençigendek qiynap azablımaqta. U olturup yene ixtiyarsız toxtam tüzülgen şu künlerni oylap ketti. Oylıganséri xiyali tireñlişip, uni toxtamğa qol qoyuşqa mecbur qılğan başqa sebeblernimu hés qılıp qaldı. Toxtamğa qol qoyuşqa uniñ köñülçeklikidin başqa, ikki romka haraqniñ küçi bilen qozğalğan menmençiliki sebev bolğan dese, xata basqan qediminiñ toluq tebiri bolmaytti. Éniqraqı, sultan elige yaxşıçaq boluş üçün şundaq qılğan dese toğra hem toluq bolatti. U néme üçün şundaq qılışqa mecbur boldı? Néme üçün öziniñ ada qılışqa téğışlik muqeddes burçidin özidin yuqırılarnıñ közige çiraylıq körünüşni, ularğa xuşamet qılışni ela bildi? Bu merez, bu leniti illet uniñ rohiyitide qaçanlardın tartıp bix sürüp qalğan bolğıydi-he? Sadır ismayıl bularnı oylıganséri, yürüki goya üstidin qoğuşun uyutmisi basqandek qisilip ağrımaqta, qiynılıp azablanmaqta...

Sattar hamut keç saet on birlerge yéqin férmiğa keldi. Sadır ismayıl uni férma işxanisida soğuşla qarşı aldı. Sattar hamut burunqıdın körünerlik semrigen, ten qoyğan. Çirayıda oçuq köñüllük yaqı muğemberlikni perq étiş tes bolğan yeñgil külke...

— essalamu eleykum! — u işiktinla ikki qolini sadır ismayılğa uzutup keldi, — añlısam kölege béripla, öylirimizge kirmeyla kétipliya? Kéyin añlap yaman köñlümge keldi cumusla!

— aldıraş kėtip qaldım, qėni olturuñ.

Sattar hamut tamğa yandap qoyulğan yolençüklük orundıqqa kėlip olturdi.

— qediriye yeñgiptimiş, mubörek bolsun! — ornidin qozğılip qoydı u,

— qidisini qılivalğuçe quruq bolsimu muböreklep turimiz-de emdi.

Sattar hamut körünüşte sadır ismayılniñ özini uştumtup çağırtışidin héçnémini sezmiğendek, hés qılmıgandek idi. Sadır ismayıl gepni sozup yiraqtın egitip yürüşni xalimidi.

— toxtamname yéniñizdimu? — toptogrila soridi u.

— yaq, sanduqqa taşlap qoyğan. Lazim bolivatamdu?

— hee. [s.104]

Özliridimu bir nusxa bargu? — men sizdikini soravatimen.

— uni köridigan birer zörürüyet çıqip qalğan oxşımamdu?

— men toxtamnaminiñ mezmunini ésiñizge qaytidin salmaqçimen.

— ésimde, çañcañ ésimde.

— ésiñizde iken, xoş... Ésiñizde turuqluq uniñğa némişqa xilapliq qildiñiz?

— xilapliq? Undaq iş körülmigendu sadir çañcañ.

— rast gep qiliñ, körülmidimu?

Sattar ham ut sadir ismayilniñ çoğdek yénip turğan közlriniñ öziğe neyzidek étilivatqan qehrilik uçqunliriğa berdaşliq bérelmey, közini ittik élip qaçtı :

— kö... Körülmidi . Toxtamname dégen qanun bilen baraver, uniñğa xilapliq qilişqa heddimmu méniñ?

— añlap turuñ, arimizdiki toxtamname sizniñ peqet yultuz kölniñ tebiy menzirisidin paydilinişniñ toğrisidila tüzülgen. Siz néme dep bu dirini gilem yaylaqqiçe kéñeytisiz?

— yultuz köl bilen gilem yaylaq eslidila bir gevde sadir çañcañ.

— gep yorğilatmañ, soalmniñ öziğe cavab bériñ!

— ticaret diremni gilem yaylaqqiçe kéñeytkenlikim toxtamnaminiñ mezmuniğa hergiz xilap kelmeydu.

— némişqa?

— çünki toxtamnamide “b” terepniñ paydiliniş dairisi yultuz köl hem uniñ etrapı... Déyilgen . İşenmisile, qolliridiki nusxiğa qarap baqsila.

Uniñ etrapı... Dégen gep némini körsitidu? Elvette gilem yaylaqni-de!

Sadir ismayilniñ méñisidin xuddi oq tegken caydin örligen tütündek, şu bir cümle söz yalt qilip ötti. Durus... Xatasi yoq, şundaq bir cümle yézılğan . Lékin, ezbirayi !.. U sözde gilem yaylaq közde tutulğanlıqını şu çağda u esla xiyaliğa keçürmigen!

— maña qaraña, men sizni bir tonuvalay! — sadir ismayil goya sattar hamutni bugün tunci qétim körüvatqandek, uniñ xudüksireştin tinimsizheriketlinip turğan köziniñ qarisiğa ökünüş, azab ve qehri gezep arılışp ketken elemlik bir nezer bilen qaridi, — kimsiz?! Méniñ nezerimdiki yavaş, rayış, férminiñ işliri üçün can-dili bilen şapaşlap yüridiğan sattar... Sattar düycañ sizmu? Emdi kim bop qaldıñız, bugünki künge kélip burutumğa çañğa tizgudek boldıñızma téxi? Oğul bala bolsiñiz vicdanen sözlep béqiña, biz toxtam tüzüşkende gilem yaylaq tilğa élinganmu?

Tilgiğu élinmigan, lékin toxtamnamıga... [s.105]

méniñdiki çoñ xatalıq sizge bolğan işenç, sultan sicañğa bolğan hörmetqu? Toxtamni siler yazdıñlar, men héliqi geplerni ciq oylinip ketmeyle qol qoyuptimen. Tozaqqimu şuişenç, hörmet bilen desseptimen. Xeyr boptu... Maña tozaq qursañlar siler qurupsiler, yat adem qurmaptu. Lékin şuniñ aqiviti néme boldi? Siz sayahet orni qurğanlıqıñız sevebidin qançilik munbet yaylaqlirimiz maşına çaqliri astida çeylinip nabut qilinmidi? Dölet teripidin nuqtılıq qoğdilivatqan qançiliq etivarlıq yavayı hayvanlirimiz qanunsız unsurlarniñ oqi astida halak bolmidi? Siz sayahet orni dep qurğan u cay emeliye tte qanunsız soda élip bérilidiğan qarañgu bazargá aylinip qalğan. Muşular üçün emdi kim cavabkar?

İşxanini bir pes sürlük cimcitiliq qaplıdi. İkkisiniñ arqa – arqıdin ulap çekivatqan tamakisidin işxana içi aççıq isqa tolğanidi.

— esta... — béşini kötürdi sattar hamut égir cimcitliqtin kéyin özini oñşivalgandek bolup, — bu teripini zadi oylap körmeptimen. Maqul, etila bérıp yığışturuvétey.

— yene bir iş bar... Dora kolaymız, altun süzimiz dep gilem yaylaqqa bir talay adem peyda boptu, nedin keldi u xeq?

— men nedin biley?

— siz bilisiz, némişqa bilmeysiz? İş yaminiğa örülgende cavab bériştin baş tartmaqçı bolivatisiz!

— dora kolavéiptu, altun qézivéiptu dep añlidim, ya ularni men çillap kelmidim, — burunqi çağlarda sadir ismayılğa tik béqip qaraşqimu eyminip, néme dése “lebbey” dep külüp turidıǵan bu adem bugün unińǵa xuddi muzǵa darańǵa atqandek qopal tegmekte.

— çillap kelmidinińiz, emma başquruş heqqi aldińiz, şundaqmu?

— başquruş heqqi... — sattar hamut birdinla duduqlap, qiyin bir iştn qutulmaqçı bolǵandek ikki yéniǵa qarap qoydı, — men başquruvatqan yerniń dairiside bolǵandin kéyin...

— siz pulni élišni bilisizu, néme üçün nabut qilingan yaylaqlarni, veyran bolǵan ormanlıqnı oylap qoymaysız? Sattar amut ündimidi, sadir ismayılǵa yalt étip qarap qoyup, yene kózini yerge aǵdurdı.

— emdi siz ularni qandaq qilişni oylavatisiz?

— ularǵa çışim patmasmikin çańcañ.

— boptu emise, çışinińiz patidıǵan işni qiliń, sizge şuni çiraylıqçe éytıp qoyay, etidin başlap yultuz köl bilen gilem yaylaqtiki her qandaq ticaretni toxtitisiz.

— bu... Bu... — sattar hamut hoduqup duduqlap ketti, — bu néme dégenliri çańcañ, toxtamdin yénivalmaqçımu sile? [s.106]

Şundaq, férmıǵa balayi-apet keltüridıǵan mundaq toxtamnamini yirtip taşlımaqçımen.

Sattar hamut bu gepni añlap sargıyıp-tatiripmu ketmide. Eksişe bu gepni pisentigimu élip ketmigendek birxil xatircemlik bilen dédi :

— meyli, toxtamn — mini yirtmaqçı bolsila yirttuq, biraq... — şuan uniń qaşlırı kütürölüp, qoşumiliri kirişip, çirayıda birxil tehditlik ipade yalt qilip çaqnay ketti, — sayahet rayoni üçün men yüzmiń yüendin artuq mebleǵ saldim. Buni qandaq qilimiz?

— xatircem boluń, hésab — kitab éniq bolidu. Yüzmiń yüendin artuq mebleǵ saldim deysiz, emeliyette zadi qançilik? Bir — birlep tekşürimiz.

— hemmisige höccitim bar! — hörkiridi sattar hamut.

— aldirimań, gépimni bölmeń, biz tekşürüşke çüşken çağda höccitińizni çiqarsinińiz bolidiǵu . Ticaret başlıǵandin tartıp hazirgiçe qilǵan kirimińiz qançilik? Buniń

hésabinimu bérersiz . Toxtañ, yene bar. Sayahet rayoni éçişni bahane qilip gilem yaylaqqa qançilik ziyan saldıñız? Buniña çoqum cavab qilisiz!

Buni añlap sattar hamutniñ bayiği köreñlerçe bipervalığı allıqayaqlarğa yoqap, aq sériq çirayiniñ şalañ tükleri hürpiyip ketti. İnek göşliri lip-lip qilip tartışışqa başlıdı.

— ma gepni körün! — elpazini buzup varqıraşqa başlıdı u, — qilguluqni xeq qilsa uniñ derdi-balasıǵa men qaldimmu emdi? Ğerezlirini bildim, çönteklirige süñgütmigenniñ gunahıǵu muşu! Qançilik lazim, onmiñmu, yigirme miñmu? Oçuqla désle!

Sadir ismayıl bu gepni añlap herqançe qilipmu özini basalmıdı.

— néme devatisen? — ornidin sekrep turup ketti u, — maña bérıdıǵan puluñni apirip kötünge tiq. Añlıdıñma?

— éǵızlirini buzmisila cumu! Çañcañ dep yüzlirige qarap qaldim-de, bolmisa...

— közümdin yoqal! Héli ana-manañni közüñge körsitimen bikar!

Sadir ismayılniñ gezeblık avazini añlap sirttikiler işxanıǵa yügürüp kirmigen bolsa, néme işlar yüz bérıp kettetikin? Atbaqar bilen kassir sattar hamutni bélikidin tartıp sirtqa söridi. Sattar ham ut sirtqa çıqıp ikkisiniñ qolida téximu tépçeklep, avazini boluşıçe kötürüp, aǵzi-aǵzıǵa tegmey sözleşke başlıdı :

— éytıp béqiñlar yoldaşlar, muşumu çañcañ boldimu? Xalisa toxtam tüzidu, xalisa yırtimen deydu. İtmu söñek yése quñıǵa çinep yeydu-de. Méni yüzmiñ yüendin artuq çıqımdar qilip qoyup, emdi işiñni toxtat dese qamlışamdu? Men yuqırıǵa erz qilimen, deydiǵan gépimni şu yerde deymen!

Erz qil, hazır bérıp erz qil! — dédi sadir ismayıl işxanıdin [s.107] çıqıp, — emma etidin başlap férma tevesidiki barlıq ticaritiñni toxtitisen!

— bolidu. Lékin senmu yüzmiñ koy pulni aldimǵa taraq-taraq sanaysen! — Sattar Hamut şundaq dédi-de, “xon da” sini ot aldurdi . Motsiklit éǵır, qañsiq is qaldurup, kéçe qarañgılıqıda tézlikte ğayıp boldi. Sattar hamut taşyolǵa çıqıp, motsiklitiniñ béşini öyi terepke emes, şeherge burıdı ve uçqandek yürüp ketti...

Sadir ismayıl xélidin béri işxanisida yalguz. Sattar hamutniñ köreñ haliti, qopallıq bilen qolini silkişliri, yolsızlarçe varqıraşliri, hetta héçbir eymenmestin qilivatqan

haqariti köz aldidin kéter emes. Burunlarda uni körsila yiraqtin ikki pükilip tazim qilip qolini sozup kélidigan, néme dése “xoş, maqul, hazır “dep qol bağlap turidigan mulayim, rayiş micez sattar hamut muşumu-he? Emdi u xuddi cahanni qoliga alğan noçidek köreñ, hakavur, igisini alidigan quşteq telve, esebiy. Uni muşu halğa keltürgen başqa nerse emes, gilem yaylaqni paymal qiliş hésabiğa tapqan tiziq-tiziq pulğu! Sadirismayıl yene oylap qaldı... Uni bu halğa keltürgen nerse yalguz pulla emes, öziniñ uniñ aldida yol qoyğan xatası, tiliniñ qisqiliqi. Yene birsi, uniña küçlük arqa térek bolup turivatqan sultan eli...

Şlarniñ qandaq bolivatqanliqini körüp, tekşürüp keliş üçün yaylaqqa evetilgen muavin férma başliqi géni qurban bilen férma katipi etisi keçqurun sadir ismayılğa mundaq bir köñülsiz xeverni élip keldi :yultuz köl bilen gilem yaylaqta yene burunqi halet davam qilivatqanmış, dora kolıguçılar xatircem dorilirini kolavatqanmış, altun süzgüçiler derya boyilirini yene burunqidek kolap, maltilap yürermiş...

Sadir ismayılınıñ béşi çüşti. Burunlarda gilem yaylaqta xuddi ötkür qilişteq késip turidigan sözliriniñ emdilikte hécnémige ötmes bolup qalğini üçün iç-içidin örtinip, éğir qapaqlirini asta kötürüp ularğa qaridi :

— xataliq mendin ötti. Buniñliq bilen men gañgirap, siler maña tapa – tene qilişip yürsek bolmaydu. Yaylaqni veyrançiliqtin qutquzuvéliş hemmidin muhim. Qançe burun qutquzuvalsaq şunçe yaxşı. Silerçe qandaq qilimiz? — men mundaq oylap qaldım, — çekivatqan tamakisini yene bir şorivélip, yerge taşlivétip davam qildi katip, — pütün çarviçilarni qozğap çıqsaq, siliniñ çirayliq nesihetlirini añlimigandin kéyin, ularğa mecburlaş vasitisini qollansaq.

— muşundaq qiliş ünüm bérrermu sizçe?

— muşundaq qilmay başqa amal yoq, — öz pikiriniñ toğriliqini ispatlaşqa tirişti katip, — yaylaq kimniñ? Bizniñ! Başqılar uni xalıgançe buzup [s.108] veyran qilivetse biz qol qoşturup tursaq bolmaydu-de . Küz kélivatıdu, biz keskin tedbir qollinip yaylaqniñ ot — çöplirini qutquzuvalmisAQ, on neççe miñ tuyaq çarvini qıştin néme bilen çiqirimiz?

— bu gépiñiz toğra, biraq, çarviçilarni qozğap çiqidigan bolsaq...

Kütülmigende ikki otturida toqunuş yüz bérıp qalsıçu?

Xélidin béri cimcit olturgan génı qurban axır éğizini aömelletti :

— bu zidiyetni hel qiliş üçün çarvıçılarnı qozgap çiqsaqmu bolidu.

Lékin eñ yaxşısı, qandaq qilişimiz toğrisida yuqiridin yolyoruq sorap baqsaq. Bolmisa bir xatalıqni tüzitimen dep, yene bir xatalıqqa yol qoyuşımız mumkin.

Lékin katip öz pikride yenila çin turivaldi :

— biz birkün kéçiksek, férma tartidigan ziyan şunçe köp bolidu. Qarap turuñlar, yuqiri rehberlik mesilini tekşürmey turup, bizge uni qil, buni qil, déyelişi mumkinmu? Ular, bérıp tekşürüp köreyli deydu, uniña kétidu mançe kün . Qarar çiqargıçe kétidu palanı kün, şundaq qilip yene bizniñ ziyan tartqinimiz tartqan.

Talaş-tartış xéligiçe davam qildi. Eñ axırda ular sattar ham ut bilen tüzüşken toxtamnamini hem dora kolıguçılar bilen altun süzgüçilerniñ qanunsız qilmişini qandaq bir terep qiliş toğrisida yolyoruq sorap férma namidin bir parçe doklat teyyarlaydigan, doklatni sadir ismayil şeerlik hökümetke élip baridiganga kélişti . Kéçigiçe doklat teyyarlandi . Sadir ismayil etisi etigende çala-pula naşta qildi-de, kiçik maşiniña olturup şeergerge yürüp ketti. Emma şeer başliqi işxanisida yoq bolup çiqti. Uniñ katipiniñ éytişiçe, şeeriniñ cenubidiki bir neççe yéza hem déhqançiliq meydanlırida möldür apiti yüz bergenmiş, şeer başliqi bir neççe künden béri déhqanlarnı apettin qutquzuşniñ birinçi sépide işlevatqanmış, qaçan qaytip kélid iğanliqi éniq emesmiş. Şuña sadir ismayil muavin şeer başliqi bilen körüşüp doklatni şuniña sunup baqmaqçı boldi.

Muavin şeer başliqi sadir ismayilni işxanisida iltipat bilen kütüvaldi, doklatni aldirimay köñül qoyup oqup çiqti :

— ma işni, şundaqmu işlar boldimu téxi? — u doklatni coza üstige qoyup qoşumisini uvulidi, — yaman boptu. Biraq... Sizge néme désem bolar? Men medeniyet tenterbiye, sehiyege mesul deñe. Mesilen at beyge musabiqisi, oğlaq tartışış paaliyiti uyuşturmaqçıduq deseñlar mana men bérişqa teyyar. Emma siz devatqan bu işqa meniñ çişim patmaydu. Şuña sicañ kelgiçe texir qilip tursiñiz.

— hemme işlarnı doklattın xever taptiñiz, buniña texir qilip turgili bolmaydu.

Şundaq, şundaq... Biraq men sizge dédimgu? [s.109]

— muavin bolsiñizmu şəher başlıqisız! — sadir ismayil hemme derd — elimini uniñdin almaqçı bolğandek zerde bilen sözlep ketti, “c muhim iş aldida öziñizni qaçursiñiz qandaq bolidu? Texir qiliñ deysiz, biliñiñiz kérek sicañ! Men texir qilğan bilen xeq texir qilip turmaydu, vaqit ötkenséri gilem yaylaq tartidiğan ziyan şunçe köp bolidu!

Emma muavin şəher başlıqı goya uniñ zerdilik avazini añlimiğandek, burunqidek temkin, sipaye qiyapette kimdindur kelgen téléfonni élip, uniñ bilen medeniyet bazarlırını tertipke séliş toğrisida sözleşkili turdi.

Uniñdin özi qanaetlengüdek cavabqa érişişke közi yetmigen sadir ismayil coza üstidin doklatni aldi-de, işiktin çıqip ketti.

Ademler qurttek miğildap yürgen, yolda çoñ-kıçık maşınılar xuddi etiyaz peslide deryada üsti-üstige keplişip éqivatqan muz parçiliridek quyruqi üzölmey kétivatqan vañ-çuñluq, qistañ şəher... U reñgareñ çiray, xilmu-xil siyaqta köz çaqnıtıp turğiniğa qarımay, sadir ismayil üçün şu qeder köñölsüz hem zérikişlik. U maşınida kétivétip şuniñgiçe héliqi doklatni bir qolida siqimdap turğanlıqını ésige aldi-de, burcıkını ağızıda çışlep parçe-parçe qilip yırttı, andin miciclap aldidiki küldanğa purlap tiqivetti. “katipniñ éytqını keldi... — elem bilen öz-özige piçirlidi u, — emdi bérıp çarviçilirimizni qozğimisam bolmıdı, bu apetni gilem yaylaqqa éközüm tériğan, emdi uni özüm baş bolup yoqitimen...”U doxturxanığa kétivatqanda yüriki yene başqıçe teşviş bilen ensiz düpöldeşke başlıdı . Xéli künler ilgiri hoşsız pétıçe qalğan ayalı şutapta qaysı haldikin? U maşınıdın çüşüp yögürüp déğüdek balnéstqa kirdi-de, közlirige işenmey qaldı :qediriye égizlitip qoyulğan yastuqqa yölenginiçe hammaçisiniñ qolidin bir qoşuq, bir qoşuqtin aldirımay aş içivatattı...

Oninçi Bab

Sadir ismayil ehvali körünerlik yaxşılınıp qalğan ayaliniñ yénida bir kéçe turup etisi férmiğa qaytıp keldi. Ayalı ölüm égizidin qaytıp kelgini, uniñ üstige budruqqine bir oğul tuğup bergini üçün u adettin taşqırı xuşal idi. Lékin u maşınıdın çüşe-çışmeyle férma katipi öñsuli öçken halda uniñ aldığa keldi :

orman meydanidikiler etigendin biri silini izdep neççe qétim kélip ketti. Silini kélipla qalsa bir barsiken dégen.

nege?

qeyserniñ öyige.

birer iş boptimu? [s.110]

bilmidim, ularniñ ozayığa qarisam, birer köñülsizlik yüz bergendek...

Sadir ismayil maşinini şopurğa heyditip, maşininiñ bəşini tézlik bilen yolğa buraşni buyridi... Kiçik maşına hayal ötmey qeyserniñ öyiniñ aldığa yétip keldi. İşik aldida ademler köp idi, atlar bağlaqlıq turatti. Bir çetke kimniñdur harvisi toxtitip qoyulğanidi. Maşininiñ güririgen avazini añlığan bolsa kérek, öydin mömin çoñ bilen hesen keklik çıqıp keldi. Hemmisiniñ qapaqliri çüşken, xapa hem elemlik körünetti. Sadir ismayil qandaqtur bir kélişmeslik bolğanlıqini cezim qılıp, malçılar bilen çala-pula körüşüp, hesen kekliktin soridi :

néme iş boldi?

qeyserniñ hali éğir. Qandaq qıarmız dep turattuq, vaqtida keldile mana.

néme boptu?

ormanlıqta çala ölük halda malçılarga uçraptu.

Sadir ismayil étilip dégüdek öyge kirip keldi. Karivatniñ ayığida olturğan göyüz palvan ornidin sel-pel qimirlap qoydi, ündimidi, apaaq saqili arisida körünüp turğan qoruq basqan yüzide, hörpiyip turğan qaşliri astidiki köüç közlidirde qehri-gezep, hesret ve hemderdlik eks étip turatti. Sadir ismayil karivatniñ yénığa keldi-de, çöçüp ketti, yüriki uruştin toxtap qalğandek boldi, köz aldi qarañgulişip ketti.

Qeyser baş-közi qanğa milangan halda hoşsiz yatatti. Hemişe dolqunlinip, köpüp turidığan büdüre çaqliri bəşığa qan bilen çaplışıp ketkenidi. Yüzi işşip kökergen, yérilğan kalpukliri dardiyip turatti. Sol qéşidiki göşliri körünüp qalğan çuñqur carahettin hélimu qan tepçirep turatti...

qeyser... Cénim ukam! Sadir ismayil put-qoli boşışip birdinla karivatniñ yénida tizlinip qaldi. Qeyserniñ qansirap sargiyip ketken aliqinini meñzige yaqti. Qoli muzdek soğuş idi, barmaqliri yağaçtek qétip qalğanidi, bu néme qabahet, qaysi melunniñ ziyankeşliki bu? İç-içidin öksüp, hesretlik nida qildi u. Qeyser alliaqan sezgülini yoqatqan, peqet biliner-bilinmes élivatqan nepesliri bilen tomuriniñ aciz

soquşlirila uniñ tiriklikidin şepe béríp turatti. Sadir ismayıl uniñ hayat ikenlikini cezim qılğandin kéyinla ésini yığıp, karivatta démini içige yutup cimcit qarap olturğan göyiz palvanğa çekçiyip qaridi :

bu yerge yatquzup qoyğiniñlar némisi? Nemişqa doxturğa élip barmidiñlar? Féрма doxturxanisiga at çapturduq, doxturliriñniñ ehvalini özüñ bilisen, hali şunçilik. Şege apiraylı déyiştüq, néme bilen apirimiz? Maşiniğa salaylı!

Malçılar qeyserniñ etrapığa toşmu-tuştin olışıp keldi. Sadir ismayıl qeyserniñ béşini kôtürdi :

avaylañlar! Hesinika, çapsan bol, yastuqni köter, körpini maşiniğa sal! [s.111] Tağ arisini gügüm qaplıganidi. Peqet tağniñ égiz çoqqiliridiki qaramtul taşlardila pétip ketken quyaşniñ adaqqi hal reñ nurliri sus yaltirap turatti. Öyniñ etrapidiki çatqallar, qeyserniñ tecribe étizidiki xélila aynip qalğan qarıgay köçetliri cimcit sükütke çömgenidi. Peqet deryada küvecep éqivatqan tağ süyila bu dunyada qeyserlik bilen yaşavatqan hayatliqniñ yurikidiki qanniñ cuşqun oxçuşliridek heyvetlik şarqirap éqivatatti.

Kiçik maşına qeyserni élip şehir terepke qarap gıyuldap yürüp ketti. Maşına çiriginiñ aquş, ötkür nuri gugumdin kéyinki qarañguluqni qiliçtek késip baratti.

xuda heqqi astaraq heydiseñçu! Néme bolduñ sen bugün? Şopurniñ arqisida qeyserniñ béşini quçıqığa élip olturğan sadir ismayıl yuriki sekipare bolup hélidin héliğa şopurni agöhlandurmaqta.

tézrek apiray deptimen.

nege?

şehergiçu?

herbiy doxturxanığa apirimiz exmeq!

mavu kallamni! Dédi şopur péşanisige urup, ecep ésimge kelmeptuya!

Şopurniñ yénida közini aldidin üzmeq, maşininiñ xeterlik taşyolda yilandeq soylap méñişidin qorqup, közliri alaqaq-bolup olturğan gayiz palvan maşına süritini astilatqandin kéyin yuriki qépiğa çüşüp yeñgil tinivaldi...

Melum herbiy qisim doxturxanisi xilvet, havaliq tağ bağridiki yava almizarliq arisiğa caylaşqanidi. Bu yer ağriq, yaridar herbiyler üçün sanatoriye rolini oynığandin başqa, etraptiki çarviçi, déhqanlarni xalis davalaş vezipisinimu üstige alğanidi. Maşına tağ arisida yigirme kilométirçe mañgandin kéyin şerq terepke burulup derya kövrükidin ötti, hayal ötmey doxturxana hoylisiga kirip keldi...

... Çeksiz ketken qumluq deşt... Qeyser oşuqqiçe qum kéçip mödürölüp, deldeñşip, xuddi yiltizi késilgen qamqaqtek göh oñğa, göh solğa... Udu kelgen terepke qarap méñip kétivatatti. Qumluq deşt uniña şu qeder tonuş, xuddi burun talay qétim méñip ötkendek... Qumniñ suvap qoyğandek tekşi ve siliq yüzi... Derya dolqunliridek türmel-türmel körünidigan payansiz tekşilik... Yalıñaç, heyvet hem égiz qum barxanliri... Uniñ vucudida ne qorquş, ne sür béşiş yoq, xuddi ademsiz, tonuş yolda öyige kétivatqandek... Qaçan kelgen bolğıyti bu yerge? Kelgini éniq, emma vaqti éside yoq. Yaq, yaxşıraq oylinip béqiş kérek. He... Durus, durus, kiçik vaqtida, başlanuç mektepte oquvatqan çégida, yazliq tetil mezigilide... Bir küni ögey anisi uni harviğa qara kalini qatturup, [s.112] mehellidin cañgölğa otunğa baridigan yette-sekkiz harvikeşke qoşup qoydi. U buniñ üçün adettin taşqiri xuşal idi. Çünki öyde qapiqi yaman zalim dadisiniñ til-tayiqi bilen, ögey anisiniñ doq-deşnamliridin bir-ikki kün bolsimu qutulup, haqaret ve iskenc bolmiğan payansiz zéminda öz erki bilen yayrivéliş qandaq yaxşı! Otunçılar cañgölniñ otun mol yérige etisi kün qizilgiçe yétip bérivéliş üçün harvilirini birer yerdimu toxtatmay kéçiçe mañdi. Qeyserniñ harvisi harva topiniñ eñ arqisida kétip baratti. Tecribilik, yavaş, emma ayiği çaqqan qara kala xuddi harva topidin ayrilip qéliştin qorqqandek, aldidiki harvidin birer qedemmu arqida qalar emes. Çoqayğa yölinip, ikki putini leñgeñzige tirep olturğan qeyser öziniñ bugün tunci qétim harvini musteqil heydep kétivatqini üçün adettin taşqiri xuşal idi. Bir çağda aldidiki harvikeşlerniñ sozup éytivatqan naxşisimu bésiqti. Axşamdin béri ularniñ parañliriğa qulaq sélip olturğan qeyserni emdi demmu-dem şérin esnek tutmaqta idi. Aldi tereptin uruluvatqan salqın, qurğaq çöl şamiliniñ yumşaq sipap ötişi, qaysibir harviniñ yağsırap ketken çaqiniñ muñluq giçirlaşliri, harviniñ tinimsiz tevritişi qeyserniñ sezgülrini elleylitip tézla uxlitip qoydi. Béşi çoqaydin peske sañgilap qaldi. Bir çağda öziniñ harvidin sérilip çüşüp qalğan kona çapandek, çoqay yénidin héçbir şepisizla yerge çüşüp ketkinini sezmey qaldi. Harvilar u çağda yumşaq qumluq üstide kétivatatti. Qeyser harvidin yerge emes, yumşaq körpe üstige çüşkendek boldi-de, héçnémini tuymay uxlap qéliverdi. Uni etisi birinçi bolup

qumluq dəst üstige kötürülvatqan quyaşnıñ qızğuc nuri oyğatti. Uniñ deslepte közlirini uvulap, andin birdinla ornidin sekrep turup birinçi bolup körgini muşu dəst idi. U hazır özini həlimu şu çağdikidek kətip qalğan harvamni izdep kətivatimen dep oylidi. Uni deslepte mağdursizliq, uniñdin keyin ussuzluq çıdap bolmaydığan qağcıraq teşnaliq qiynaşqa başlidi. Putliri şamaldek yénik, emma mağdursiz idi. Qedimini her bir alganda qandaqtur yoşurun bir küç arqısığa sörep kətivatqandek, putliri öz erkige boysunmaytti. U bir yantu töpilikke qarap bar küçini yığip ömileşke başlidi. Putliri qumğa pətip qəlivatatti. U qoli bilen töpilikke yamişip yuqirilavétip “muşu beldin aşsamla harvamni təpivalimen” dep oylaytti.

... Yumşaq, məhriban bir qol uniñ bəşini kötürdi. Qasqan tumaqlıq, bomba saqal, gığont gevdilik bovay uniñ bəşida hemderdlik bilen qarap turatti.

Bovay uni mürisige hapaş qılıp arttı-de, qedemlirini çon-çon élip yürüp ketti. Ah! Neqeder məhirlilik vucud? Bovaynıñ yelkisi şuqeder yumşaq, issiq ve rahatlik idiki, rehmetlik apisi uni kiçik vqtda muşundaq öşnisige artip kötürgen vaqtidila u hazırqidek huzur-rahetni həs [s.113] qilğanidi. Qeyserniñ alte yette yaş vaqitliri bolidığan, u mekteptin qaytip öyge mənişığa apisi tuyuqsız mektep dervazisi aldida peyda boldi-de, uni hapaş qılıp yolboyi kötürüp keldi. Ağriqçan aniniñ öziniñ bitap halığa qarimay oğlını ne-nelerdin kötürüp kelginige qoşnılar heyran boldi :

yaalla cinestem, çop-çon bolup qalğan balını kötürüvalğanlıri nəmisi? Ağrip qaptu, micezi yoq... Şundaq dep öziniñ içküyerlikini yoşuruşqa tirişatti ana. Şu çağda qeyser anisiğa iç ağritip :

yerge çüşürüp qoyuñe apa, özüm mañay, dep təpirliğan. Buni añlap anisi neme dəgen? U qeyserge :

sizni birdem kötürüvalay cənim balam, muşundaq qilmisam içim yal yal köyüp zadi bəsilmaydu, dep muñluq külümsirigenidi. Şunçe yıllar ötüp, mana emdi uni anisi emes, bovay kötürüp kelmekte. Qeyserniñ könli ézilip közliridin taramlap yaş ketti. Bovayğa yalvurup yelkisinin çüşivalmaqqı boldi. Emma uniñ ne sözleşke, ne putlirini midirlitişqa macalı yéter emes. Bovay içkirilep mañganséri ormanlıq içi qarañgulişip, keyin həç nersini körgili bolmay qaldi. “emdi çataq boldi, bovay yolni körelmey yiqilip çüşmigiydi.”Dep teşvişlinişke başlidi qeyser. Şu çağda uşumtut gəyet küçlük bir cüp kök nur destisi bovaynıñ aldidiki yolni yorutuşqa başlidi. Bu nur şunçilik taza ve yoruq idiki, qara tupraqnıñ her bir uşşaq daniçilirimu şu nur ekside oçuq culalinip

turatti. Qeyser bu nurniñ bovayniñ yénida sokuldap kétivatqan kök yaylılıq bõriniñ közliridin balqıp çiqivatqanlığını kördi-de, qurqqinidin yulqınip ketti.

oğlum, néme bolduñ?

bõre!

qorqma, u dégen bizniñ rohimiz.

nurçu?

bizniñ cénimiz.

undaqta cénimiz ténimizdin kötürülgen haman bu nurmu öčkidek emise.

yaq, ezizim! Bu nur öçmestur. U heqiqettin, heqiqet anisidin tevellut qilingan. Şuña u muqeddes hem meñgülüktur.

méni keçür möhtirem ata, gépiñniñ rastlıqıǵa azraq gumanlinip turimen.

merhemet, gumaniñni devergin.

biz quyaşni heqiqetke timsal qilimiz. Halbuki, umu etigende peyda bolup, keçte yoqilidiǵu?

gépiñ qismen toǵra, u etigende şerqtin çiqıp, keçte ğerbke olturidu.

Uniñ olturǵını yoqalǵanlıqı emes, belki etiki tevelluti üçünrastliniştur. U her küni yéñidin tuǵulidu ve özini yéñilap baridu. Şuña auniñ nur-ziyasi meñgü yéñi ve meñgü yoqalmastur. [s.114]

... Qeyser emdi hayatsız qumluq ceziride yalgız kétivatatti. Qumluqniñ yüzi suvap qoyǵandek tekşi ve siliq... Aldida sozulup yatqan türmel-türmel qum örkişi çeksiz-payansız... Qum barxanliri yalıñaç, heyvet hem égiz...

Qeyser emdi muşu qumluq-deşt arisida yultuzni izdep kétivatatti.

Ussuzluq, çıdap bolmaydıǵan dericidiki qaǵcıraq teşnalıq uniñǵa ölüm, halaket vehimisini eslitetti. Yiraqtin, nahayiti yiraq bir yerdin yultuzniñ halsız, emma yürekni endiktürgüçi azablıq nidasi añlinivatatti. Qeyser bar küçi bilen şu yaqqa taşlangusi, yultuzni çaqırǵusi keldi. Emma ussuzluqtin qaǵcırıp ketken tili şaldek qétip tamiqıǵa çaplışıp qalǵanıdi. U can helqumiǵa yetken mamatlıq aççıqıda bar küçi bilen aldıǵa yultuzniñ nidasi añlinivatqan terepke yulqundi. Emma ussuzluq uniñ cénini élivatatti.

Su... Su... Bar avazi bilen varqiridi u. Qeyserdin közini özmey, yandiki orunduqta mükçıyıp olturğan göyız palvan üç künden béri murdidek qétip yatqan qeyserniñ gevdisiniñ tuyuqsız biliner-bilinmes midirligini, uniñ néminidur démekçi bolğandek kalpuini acizğine midirlitivatqanlığını kördi-de, ornidin aldirap turup, közige işenmigendek qeyserniñ çirayığa başqidin qarap ketti.

şükri xudayım... Hoşığa keldi... Hoşığa keldi mana, ilahim... Hayacanlinip piçirlidi u, andin paypaslap işxanığa yügürdi, doxturlirim, séstiralirim!

Doxtur, séstiralar yumşaq ayağlıridin şepe çıqarmay yügürgendek qeyserniñ karivitiniñ yénığa kélişti. Doxtur pilandoskop bilen uniñ yürek herkitini tiñşap kördi. Göyız palvan doxturniñ néminidur mulahize qilivatqanlığı bilinip turğan oyçan çirayığa ümid bilen tikilip turatti.

ehvali yaxşilivatidu, aramığa qoyaylı, qisqıla şundaq dédi doxtur. Asma okul suyuqluqı inçike neyçidin qeyserniñ tomurığa birxil sürette tamçıp çüşivatatti. Gayız palvanga şu tapta uniñ tomurığa éqip çüşivatqını dora emes, uniñ ölivatqan vücudığa hayatlıq ata qilğuçı can ve ilahiy küç quvvettek möcizilik bilinip ketti.

Çüştin kéyin sadir ismayıl férma saqçixanisiniñ saqçisini başlap doxturxanığa keldi.

ehvali qandaqraq? Soridi u çay kötürüp kirip kétivatqan göyız palvan bilen karidorda doquruşup.

etigende hoşığa keldi. Doxturniñ éytişiçe xeter emdi ötüp ketkenmiş, ehvali yaxşilivatqanmış. Bayaraqta téxi ikki-üç qoşuq qaynaqsu içti.

qaynaqsu içelidima? Sadir ismayıl xuşal idi. U karivat yénığa kélip, bendiñni qeyserge yéqin sürüp olturdi. Qeyser birxil sürette asta nepes [s.115] élivatatti. İşşığan qapaqliriniñ közlırını tosuvelişidin uniñ oyğaq yaki uxlavatqanlığını bilip bolmaytti. Qan uyığan yüzi burunqı köüç reñdin özgirip qarıdap ketkenidi. Saqalliri ösken, çirayi sarğayğan, cüdiginidin iñek ustixini poltiyıp çıqip qalğanidi.

qeyser... Men keldim ağıne... Qulıqığa asta piçirlidi sadir ismayıl.

Signal qeyserniñ sezgü merkezige nahayiti teslikte yétip bardı. “qeyser... Men keldim ağıne... Tonus avaz... Kimniñ? ...Kimniñ avazıkine bu? Méni çaqırvatqan kim bolğıydi? Qeyserniñ birdem xirelişip, birdem roşenlişip turivatqan sezgüsü uni axir ilğa qilişqa macalı yetti, sadir... Sadir çañcañğu? Durus, şu... Oylıganidim, séni

qəşimda bolsiken dégenidim, tépip kepsen-de, méni? Qandaq tapqansən méni bu ormanlıqın?...”Sadir ismayıl qeyserniñ gep qılmaqçı bolup, yara bolup qatqan kalpuklirini ömellitip kətişliridin uniñ oyğaq ikenlikini cezimləştürdi.

doxturlar éytiptu, pat arida yaxşı bop kədikensiz, gəpimni aılıdınızmu?

Qeyser néminidur démekçi boldi, bəşini acizgine midiratti. “doxturlar? Nəme doxturlar u? Men... Ormanlıqta... Ormanlıqta emesmidim? ...Durus... Men tayaq zerbisidin yiqilip çüşken. Şu çağda çañcañ...”Uniñ asta-asta xirelişip, özini yoqıtatqan sezgüside yene çüşke oxşas gireleşme, ebceş menziriler... Qumluq çöl... Yəşil orman... Bovay... Böre...

Yultuzniñ hesretlik nidası...

Sadir ismayıl uniñ bilek tomurini tutup kördi. Tomuri inçike, aciz soquvatatti. Tiniqi birxil, ritimliq idi. Séstira qız kirdi. U suyuqluqi tügep kətiwatqan asma okul botulkisini yəñisiğa almaşturdi. Tamçe süritini teñşivétip :

— bimar hazirla uxlaptu, uyqusığa dexli qılmañlar, dédi.

Sadir ismayıl saqçını karidorğa başlap çıqti.

— qeyserniñ ehvalı mana muşu. Yariliniş dericisi zadı qançilik? Buni hazır doxturlarniñ diagnuzidin bilimiz.

— şu tapta qeyserniñ ağzaki melumati intayın muhim idi-de.

biz ikki kündin buyanqi tekşürüş arqiliq déloniñ yüz bəriş sevebliri ve uniñğa munasivetlik gumanliq unsurlar toğrisida deslepki perezlerge ige bolduq. Déloniñ ormanlıqniñ içide yüz bərişi mesiliniñ nahayiti aydıñlıqını çüşendüridu. Qanunsız unsurlar ormanlıqta yavayı hayvanlarnı ovlimaqçı, yaki ormanlarnı oğriliqce kesmekçi bolğan. Qeyser ularni del muşu cinayı heriket üstide uçritip qalğan. Cinayetçilerniñ biremes, birneççe adem ikenliki éniq. Ular özliriniñ cinayı pakitlirini yoşuruş üçün qeyserge zeherlik qolini sozmaqçı bolğan-de, urup”öldi” qatarığa çiqirivétip qéçip kətişken. [s.116]

undaqta qatillar sizçe kimler boluşı mumkin?

sirttin kélip tağda qanunsız heriket qlivatqanlarniñ boluşı éhtimalğa nahayiti yéqin.

méniñ perizimmu del şu! Dédi saqçı. Andin sadir ismayılınıñ qulıqıǵa asta piçirlidi, ademlirimizni mal sétivalǵuçı qıyapıtide yasap ularınıñ arısıǵa kirküzduq.

Saqçı qeyser toluq hoşıǵa kelgende kélidigan bolup qaytıp ketti. Sadir ismayıl qeyserniñ karivitiniñ yéniǵa kélip, muştumini çekisige tirep xıyalǵa pétip olturdi. Qeyserniñ tayaq yep čala ölük qılıp qoyuluşı, unıñ tirik bilen ölük arılıqıda yatqan éçinişliq hali, gilem yaylaqtiki talan-tarac qılınışlar, buniñǵa yuqiridin birersiniñ içi qaynap kökre kérip otturıǵa çıqmaslıqı unıñ yürek-baǵrını örtep, içini lexe-lexe qan qılmaqta idi.

U göhida oylapmu qalidu. Néme qilidu özini şunçe upritip? Ğeni qurbandek ötsimu bolıdıǵu. Yuqiridin birer qétim tenqid añlap baqmaydu. Yuqiridin kelgenlerniñ hemmisiniñ közige çiraylıq körünidigini, gépi qulıqıǵa xuşıyaqıdiginimu şu. Eksice xizmet dep kéçini kéçe, kündüzni kündüz démey, taǵmu taǵ, yaylaqmu yaylaq, qotanmu qotan çapidigini, yene kélip yuqiridin kelgenlerniñ tenqid-eyibleşlirini añlap turidiginimu yene şu sadir! U zadi toymaydu, burnıǵa yémeydu. Sattarnıñ qaysi kündiki gepni añlapla şherge kirip kétip téxiǵıçe kelmeyvatqanlıqınıñ sebebi nahayiti éniq. U qandaq qılıp toxtamnamini davamlıq küçke ige qılış toǵrisida sultan eli bilen meslihetleşip, yuqiri-töven qatrap yürgen gep. Meyli yuqiridin qandaq bésim işletse işletsun, sadir emdi qararidin yanmaydu. Sattar bilen hésab-kitabni éniq qılıp, unıñ ticaritini emeldin qalduridu. Andin malçılarnı qozǵap dora qazǵuçılar bilen altun süzgüçilerni férma tevesidin qoǵlap çiqiridu. Lékin buniñ aqiviti néme bilen neticilinerkin, sadirni uniñdin kéyin qaysi teqdir-qismet kütüvalarin? “elhekmulilla... Hemmisige men teyyar.”İçide azab bilen piçirlidi u.

Şu tapta qeyserniñ méñside başqıçe bir sezgü... Bu sezgü xuddi ademniñ halakettin hayatlıqqa qaytıp kélivatqan çağdiki halitidek, hoşsizliqta köridigan çüştek guva, uzun, tertipsiz, azablıq...

... Ormanlıq... Hee, gilem yaylaqtiki u çétige atlıq neççe kün méñipmu çiqqılı bolmaydigan, her tüpi quçıqıǵa ǵulaç yetküsiz yoǵınap ösken qarıǵaylar kökke baş tirep turǵan bük ormanlıq... Qeyser aq qaşqısını minip özige tonuş çigir yol boylap kelmekte. Ormanlıq salqın, nemxuş.

Aanda-sanda tömür tumşuqniñ taqıladaşliri bilen taǵ quşqaçlırınıñ [s.117] viçirlaşliri añlinip qalidu... Tuyuqsız maşininiñ güririgen boǵuq avazi aañlandı. Qeyser buniñǵa ançe éreñşip ketmidi. Sayahet rayonıǵa künde kélip-kétivatqan maşınlar azmu? Şuniñ

birsiniñ avazi, dep oylidi u kétévétip. Emma uzun mañmayla derya terepke sozulğan yaypañ, quruq cilğa içide maşına çaqiniñ yéñıla mañğan izini körüp qaldi. Çaqnıñ nemxuş, qumsañgu topıǵa çoñqur pétişidin uniñ éǵır yük maşınisi ikenliki bilinip turatti. Ğelite iş... Bu yerge yaǵaç toşuş üçün maşınılar kelmise başqa sebebler bilen kélişi mumkin emes. Mubada birer orundin yaǵaçqa éhtiyaqlıqlar kelse, qolida ormançılıq idarisi bilen ormançılıq meydanı başquruş orniniñ ruxsetnamisi boluşı, ular ruxsetnamini élip qeyserni tépişi kérek.

Maşıniniñ bir pes toxtap qalğan gürkirişi yene añlinışqa başlıdı. Bu gürkireş adettiki gürkireş emes, zoruqqandek, küçigendek göh küçlük, göh aciz añlinidiğan boǵuq, ritimsiz gürkireş idi. Qeyser étini çapturup, maşına izini boylap yuqirilap yürüp ketti ve ançe uzun ötmeyla maşıniniñ yéniǵa yétip keldi. Üstige bésilğan yaǵaçniñ köplükidin çaqlırı yerge çaplışıp ketken yük maşınisi aldidiki yantu töpilikke yamişıp çiqivéliş üçün bar küçi bilen tirişivatatti. Adem az emes idi. Yette-sekkizçe adem maşına etrapida pırqırap yüretti. Birliri maşıniniñ keyni çaqıǵa taş qısturuş bilen, birliri maşınini müridep ittiriş bilen helek idi. Ular yaǵaçni orman baqquçılar körüp qalmisun dep atayın muşu nişanni tallaşqan. Maşına muşu töpiliktin halqıpla ketse asanla dölet taşıyolıǵa çiqip kételeytti. Qeyser maşıniniñ aldıǵa ötti, étidin sekrep çüşti.

Ularñıñ héçqaysısı, hetta kepinkidiki şopurmu qeyserge pervı qılar emes.

Ular terlep-pişip maşınini aldıǵa silcitiş bilen helek.

bir parçe qoram taşni çaqnıñ keynige küçep niqtavatqan birsi, yénida zoñziyıp olturup uniñǵa qomandanlıq qilivatqan sémiz, qizil yüzlük, aq qalpaqlıq ademgö piçirlidi :

körüp qaldi, çataq boldi xocayın.

kariñ bolmisun.

Maşına bar avazi bilen gürirep her bir küçep silkingende aldıǵa bir gériç, bir gériçtin silciytti. Arqisidikiler taşni çaqqıya yölep çaqqanlıq bilen yötkep turatti. Qeyser şopurnıñ yéniǵa keldi :

ustam, maşınıñizni toxtitip turuñ. Siler nedin kelgen ademler? Men yallangan, cavab berdi şopur estayidilliqlıq bilen, méni sorisiñiz, özüm şexsiy kirakeş.

Uniñgiçe maşininiñ arqısıdiki héliqi qalpaqlıq adem ağzını buzğiniçe kepinkiniñ yéniğa keldi :

qandaq ézileñgü némevasen? Heydimemsən qotur éşikiñni! [s.118]

şopurğa çéçilmañ, maşinini toxtatqan men, dédi qeyser uniñğa toğrilinip, nege apirisiler yağaçni?

Şilepilik qeyserniñ baş-ayığığa birxil mensitmeslik nezeri bilen qarap çıqtı :

quruluş şirkıtige, andin şopurğa qolini şiltidi, mügidep olturmay, heydimemsən maşınañni!

toxtañ, maşinini heydeşke bolmaydu.

némişqa?

siler yağaç kéşiş ruxsetnamisini alğanmu qandaq? Alğan bolsañlar maña körsitişiñlar kérek.

siz néme adem? Soridi qalpaqlıq birdinla hoşyarlinip.

ormançılıq téxniki, qoşumçe orman muhapizetçisi.

añlığan, ismiñiz qeysergu? Muğemberlik bilen küldi u, tola yaxşı, siz sattar ciñli bilen tonuşamsız? Uni tilğa élip qaldıñızgu?

çünki biz bir maşına yağaç üçün uniñğa pul töliduq, iş muşundaq. Pulni töliduqmu, ruxsetname dégen şu. Emdi gépiñiz bolsa şu kişini tapsıñiz bolidu.

ormança sattar ciñli emes, ormançılıq idarisi igidarçılıq qilidu, buni bilişiñiz kérek.

emise néme qil démekçisiz?! Şilepilikniñ yüziniñ sériq tükliri birdinla tiklişip ketti. U qeyserniñ aldığa étilip keldi.

işni qide boyıçe qilişni xalisiñiz, yağaçlarniñ hemmisini kesken cayığa apirip çüşürisiz. Qalğan işlarni ormançılıq idarisi alağıdar belgilime boyıçe bir terep qilidu.

hu soltek! Mavu soltekniñ gépini! Dédi u elpazini buzup, yağaç puli dep sattar ciñli bir munçe pulimizni aldi, emdi sen yağaçlirimizni çüşürivalmaqçimu téxi! Eñ yaxşisi çiraylıqçe kétival bu yerdin, bolmisa men héli...

Qeyser öziniñ yalguz munçivala köp ademge taqabil turup kêtelmeydiganlıqığa közi yetti. Hazir eñ muhim adem şopur idi. Şuni sözge qayıl qılalisila qeyser adem başlap kelgüçe ular maşinini héçnege heydep kêtelmeytti. Şuña u kepinkide néme qılarini bilelmey dañqétip olturğan şopurğa :

sizge tekrar éytay burader, maşinini heydeydiganla bolsiñiz otqa öz ixtiyariñiz bilen sekriyen bolisiz, dédi. Şu haman aq şilepilik qeyserge yirtquçlarçe étilip keldi. Gélini siqqiniçe béşini kozupqa niqtap :

ölgüñ keldimu eblex! Muşundaqla-he? ...Muşundaqla... Esebiylerçe xırqiridi u. Şilepilikke boluşup yene kimlerdur étilip keldi. Qeyser [s.119] ularniñ amburdek niqtap qısışlıridin özini qutulduuş üçün bar küçi bilen yulqunmaqta, qaysibirliriniñ qollarini qayrimaqta. Emma, géliğa mehkem kirişken qollarnı boşitişqa uniñ her qandaq qilipmu qurbiti yetmidi.

bu... Bulañçılar... Quyuvétiş méni... Qoyuvétiş... Aranla şunçilik déyelidi uxırqirap. qarığayğa bağlap qoyaylı buni.

yaq, ucuqturuvétiş kérek, kéliñlar! Bu şilepilikniñ avazi. Xuddi şundaq buyruqnıla kütüp turğandek qeyserniñ baş-közige yamğurdek yégivatqan muşt, tépik, kaltek...

urmañlar! Némişqa urisiler bigunah ademni? Şu çağdila uyqusi éçilğandek bolup maşinidin sekrep çüşti şopur ve yügürüp barginiçe şilepilikniñ qoliğa ésildi, ale-va yağıçıñni adaş, mundaq kirani qilmaptimen boldi, yağıçıñni hazir çüşürüval!

sençu?

kétimen, her qaysiñğa qoşulup qatil bolup qélişni xalimaymen. Xotun, balilirim bar adem méniñ!

Şilepilik yénidin xencirini “şart” qilip çiqirip şopurnıñ boguzığa teñlidi :

kétimen? Maşinini heydimiseñ senmu ölisen, heddiñmu séniñ? Xémirdek çeylengen qeyser maşininiñ ayigida qanga milinip sozulup yatatti.

Uniñ tinqliri toxtıgan, vucudidin hayatlıq iznasi öçkenidi. Şilepilik kélip qélin çemlik betinkisi bilen tépip kördi :

ölüptu, dédi u, cürüñlar, qéni téz bolaylı!

Qeyserniñ ölivatqan rohñ hem vücudiniñ xamuş sezgüsida ağrıqmu, azabmu, dünyamu, ormanlıqmu, yultuzmu... Hêç nerse mevcut emes idi. Cahan timtaslıqqa çömgen, hemme nerse ölgen. Bu timaslıq ve ölüş muqeddes ve hemmige hökümrändek idi...

Nur bilen toqulğan aq yekteki kiygen bovay xuddi bulut arisidin balqıp çüşken şolidek, qeyserniñ yénida peyda boldi. Yükinip qeyserniñ bêsini quçıqıǵa aldı :

ah derix! Bu dünyada hayatlıq üçün ğem yégüçilerniñ körivatqan qismiti muşu, hesretlik nida qılıp öksüp ketti u, alemniñ çerxi muhebbet, vapa, külke ve naxşiniñ muqeddes küçi bilen aylinip kelgen. Madamiki, bu küç qaraniyet, düşmenlik hem şu vecidin tökülgen qan, yaşıñ halaketlik qara borini bilen almaştımu? Bes! Ademler şuni bilişi kérek, “kimki zerriçilik yaxşı iş qilidiken, uniñ mukapatini köridü, kimki zerriçilik yaman iş qilidiken, uniñ cazasını tartıdu” .(«quran kerim99 ,»-süre, 8-6-ayet.)

Ah, neqeder hayatbexş xuş avaz? Bu qeyserge uniñ keçmişliridiki acayıp [s.120] işlarnı esletmekte idi.

Qeyser ana vücudidin acrap yoruq alemge “iñe” lep çüşken sette, uni xuşallıqida ikki qollap kötürüvalğan tuğut anisi pütün alemge “söyünçe..! Böre..! “dep cakarlıdı.

Qeyser aq yögek içide qaraqattek kiçik közlrini éçip qéri imamniñ quçıqıda yénik tinip yatattı. İmam uniñ oñ qulıqıǵa “aallahu ekber allahu ekber, eşhedu ella ilahe illella!”Dep tegbir éytti. Andin kéyin “ismi alla nami bilen qeyser bolsun” dep at qoyup caynamaz üstide domılattı.

Böşükke böleklik qeyser böşükini yeñil tevritivatqan aniniñ hayatida eñ söyüp éytqan :

Elley, balamni böleymen, altun tağqa yöleymen.

Dégen tolimu güzel naxşısını elley naxşısını añlap yatattı.

Qeyserniñ hazır qulıqıǵa añlinivatqinimu aşundaq hayatbexş, naxşidek yéqimlıq xuş avaz idi. U bunı añlapla ölümniñ şérinlikidin köre, hayatlıqniñ azablrını tallıvaldı. Ağrıq, çidiğusız bir ağrıq emdi uniñ pütün bedinini qaqsatmaqta idi. U nepisini sel küçep alsıla içige yürek bağıǵa sançılğan neççe miñ tal yiñne qoçulup ketkendek tuyulattı.

su... Azraq su bériñlar... Azab içide tolğınip küçsiz iñridi qeyser.

mana... Mana... Sadir ismayil éğir xiyaldin béşini kötürüp ittik ornidin turdi, andin çaydandin istakanga çay quyup püvleşke başlıdı.

Qeyserge çay üçüriş sadir ismayil üçün eñ éğir. U tavi çıqqan qaynaqsuni qeyserniñ tayaq zerbisidin yérilip, xuddi yara éğiziğa oxşaş şelverep qan uyup ketken kalpukliri arisiğa tömür qoşuqta bir témim, bir témimdin saqitip çüşürmekte...

Aridin qançe kün öttikin? Qeyserni köñülge çeksiz rahet béğişliguçi tolimu mezzilik, yéqimliq bir puraq öziğe keltürdi. Bu puraqnıñ şu qeder şérin, hayatbexş cezubisi bar idiki, peqet gilem yaylaqnıñ cennet hösnini esletküçi reñdar güllirila muşundaq ipar yeñlig şahane puraq çéçişi mumkin idi. Qeyser béşiniñ yénida, aq reñlik tompuçka üstide turğan, yéñila üzülgen birdeste gülni kördi-de, yüriki adettin taşqiri bir söyünüş içide yayrap ketti. Ah, tağ gülü... Qeyser söygen gül..!

Şu arida hemşire qeyserniñ yéniğa asta kirip keldi.

öziñizni qandaq sézivatisiz? Soridi u güldestini su quyulğan keñ éğizliq eynek quta içige sélivétip.

xéli yaxşı... Qeyserniñ cüdeñgü çirayi memnuniyetlik sus külkidin pürüşüp ketti, rehmet sizge. Çirayliq güllerni térip kepsiz, muşu güllerni térip kelgüçe qançilik capa tartqansiz?

bu güllerniñ qandaq yerde ösidiganlıqini bilemsiz? Qaşlırini yimirip [s.121] menilik külümsiridi hemşire.

bilmeyçu... Peqet bizniñ gilem yaylaqtıla muşundaq güller ösidu.

méni her küni şunçilik yiraq yerlerge bérıp kéleleydu dep oylap qaldıñizmu?

undaqta... Bu güllerni... Kim ekilişi mumkin?

bir qiz... U herkünı bir deste gülni kötürüp kélip yéniñizda birhaza olturup, xuddi muşu güldek ün-tinsiz qaytip kétidu. Biçare qiz... U şunçilik ézilip ünsiz yaş tökiduki...

siz u qizğa gep qilmidiñizmu? Sizmu ün-tinsizla...

— hemme gepni muşu gül sözlep tursa, yene gep qiliş néme hacet? Arini bir pes cımcitliq basti, hemşire davamlaşturup dédi, emdi sizdin soray, u qiz sizniñ yaxşı körginiñizmu? Men çoqunğuçı mebude.

Hemşire pixildap kölivetti :

démek, méniñ u qizğa bolğan héssiyatim aldida yaxşı körüş dégen söz kemlik qilidu démekçimu siz? Tova... Mundaqmu muhebbet bolidiken-he? Bu tağliqlarğa xas muhebbet.

undaqta siz hazırqi zamanivi muhebbetke qandaq qaraysiz?

zamanivi medeniyet exlaqni veyran qilidu. Buniñğa işinemsiz? Bu, añlimaqqa nahayiti qorqunçluq. Vahalenki, réaalliq bolsa uniñdin better. Roh xuddi ebceq maşinidek kardin çıqti, muhebbet öziniñ eslidiki şahane orni ve yarqın-nurane menisini yoqitip qoydi, qeyser birdin öziniñ néme devatqanlığını ésige élip gépiniñ davamini toxtitip qoydi, siz némişqa bu geplerni sorap qaldıñiz?

néme, mendin xevpsirevatamsiz? Hemşireniñ inçike qaşliri kötürölüp, apaq yüzi téximu keñrip ketkendenk körünüp ketti, devatqanliriñiz toğrıǵu, men muşu künlerde némişqidur... Özimizniñ néminidur yoqitip qoyivatqanlıqımızni, némidindur yatlışıp, némigidur yéqinlişip, hetta oxşap kétivatqanlıqımızni hés qilip yürgen. Emdi némilikini bilivaldim. Biz eslide muhebbetni yoqatqan ikenmiz. Biz muhebbetni yoqitip qoyǵınımız üçün ademliktin, ademni adem qilip turğan exlaqtin yatlışıptimiz. Ademliktin yatlışıp némige yéqinlişip, hetta oxşap kétivatqanlıqımızni déyişke tilim barmaydu. Emma, hemişe réaalliq aldida nomus qilimen, xorliqim kélidu...

siz hayacanlinip kétivatisiz.

yaq, bu hayacanliniş emes, özini tonuş, özi heqqide oyliniş.

Keçürüñ, mebudıñizniñ ismi némidi?

yultuz.

yultuz... Néme dégen çirayliq isim! Hemşire emdi rasttinla hayacanlinip ketti, u gémıñizde dili sekpare bolup, künde sizni yoqlap kélidu yu, [s.122] némişqa sizge bir égiz gep qilmay ün tinsizla kétip qalidu? U busoaalığa yene özi cavab berdi, durus, çin muhebbet özini körsitişke mohtac emes, şundaqmu?

epu qiliñ, men sizdin bir işni sorisam... Edepsizlik bolmasmu? Merhemet, soravériñ.

muhebbetlişivatqan yigitiñiz bardu?

vay néme deydiñsiz? Hemşire avazini çiqirip qiziqsinip külivetti, balammu bar deñe, üç yaşliq bolğan.

apla keçürüñ, peqet bilmeptimen, qeyser oñaysizlinip qulaqlirigice qizirip ketti, undaqta ériñizni dunyadiki eñ bexitlik er désem bolidiken.

qandaq deysiz?

sizdek bir mebudisi bolgini üçün-de.

Hemşire uluğ kiçik tindi, ündimidi.

herbiymu?

hee, biraq u... Yénimizğa emdi meñgü qaytip kélelmeydu.

Qeyserniñ yüriki “qart”qilip qaldi.

— şundaq boldimu? ...Keçürüñ... Méni keçürüñ... Dédi u hesret içide bogulup.

Qeyser emdi ésige tamamen kelgendek bolsimu, şu küni bedininiñ ağriqi qayta qozğalgandek bolup, keçkiçe aramsizlinip çiqti. Uniñ xiyaliğa göh hemşire, göh kiçik balisini yétim qaldurup vaqitsiz ular bilen vidalaşqan namelum herbiy yigit, göh yultuzniñ meyüs, gemkin simasi kéletti. Ah añlaptu de, biçare... Añlap şunçe yerlerdin keptu... Cimcit keptu, yene cimcit kétiptu... Xuddi muşu bir deste tağ etirisidek şu qeder çirayliq, hidi şu qeder şérin, xuşbuy, cennet perisidek cimcit...

Reñmu-reñ güllerniñ eñ çirayliq serxilliridin tallap üzülgen bu bir deste gül gilem yaylaqniñ çeksiz ketken gülgün çimenlirini eslitip güldanda özgiçe hösn-latapiti bilen berq urup éçilip turatti. Xuşbuy hidi yataqni qaplıganidi. Gilem yaylaqta alemniñ zoqini tartip dimağqa güpüldep urulup turidiğan ipar hem ember kebi hayatbexş özgiçe mezzilik, şérin puraqa qeyserni yéñice cuşqun hayat alimige başlap kétivatatti. Qeyser uştumtut héliqi hemşirini, balisini, yaş turup bu alemdin kétip qalğan, özige natonuş héliqi herbiy yigitni eslep, ularğa iç ağritip ketti.

“biraq ular biçariler emes, öz-özige piçirlidi u hayacanlinip, muhebbet hem vapa bir-birini bağlap turğanlar meñgü bextliktur” .

Qeyser etisi etigendin başlap yultuzni kélip qalarmikin dep çüşkiçe dérizige telmürüp yatti. Yultuz kelsila ömülep bolsimu aldığa çıqmaqçı, güldestini öz qoli bilen almaqçı boldi. Nihayet, şu küni keçkiçe [s.123] némişqidur yultuz kelmidi. Vaqit ötkenséri qeyserniñ teşvişliri küçiyip, hélidin-héliğa dérizige, dérizidin körünüp turidıǵan qatar ketken tutaş öylerge, uniñdin nérisediki yava almiliqqa, tuman arisidiki köüç taǵlarǵa tikiletti. Quyaş taǵdin peslep taǵ arisi gugum qarañguliqıǵa çömgendin kéyinla uniñ ümidi üzülüp özini karivatqa taşlıdı. “qançilik uzun vaqit zariqip telmürüş bilen ötti. Emdi qaçan didar körüşermiz periştem, ah qaçan?” Hesret içide nida qılatti u közini yumup. Qeyser yultuzni uda neççe kün aşundaq zariqip kütti. Lékin némişqidur yultuz qayta yénip kelmidi. Uniñ ornıǵa bir küni sadirismayıl éǵır mest halda yataqqa kirip keldi :

salam aǵinem qeysercan! Turmamsen emdi? Her qançe bolsañmu... Put-qoluñniñ üge-ügiliri çéqilip ketken bolsimu... Ornuñdin bir turarsen! Méni tebrikle... Méni tebrikle deymen cénim aǵinem! U ornida uyan-buyan tevrinip aranla öre turatti. Çirayi tatirip ketkenidi, bedinidin güpüldep haraq purap turatti.

olturuñ, olturuñ, néme iş boldi? Köñli qandqtur bir kélişmeslikni sezgendek bolup teşvişlinip soridi qeyser.

ösüptimen... Ösüptimen aǵine... U orunduqqa xuddi taştektek éǵır salmiqi bilen olturividi, orunduq xuddi sunup kétidigandek “qars” qilip qaldı, ösüptimen... Gep çiraylıq... Nege démemsen? Şeherlik erziyet idarisıǵa başlıq.

yaqey, néme devatisiz, çaqçaq qilivatmaydıǵansız?

işenmiseñmu amal yoq, uqturuş tünügün keptu. Bügün bérıp özümni tizimǵa alduridıǵan künüm... Ha... Ha.. Ha.. Şundaq qilip emdi men erziyet idarisıǵa başlıqmen, tebriklimemsen méni!

yaalla... Adem bablaşqa néme dégen usta he bular? Devetti qeyser dañqétip.

döñge yiqitip déǵine, ha... Ha.. Ha.. Östürüp baplaydu... Sadir ismayıl şunçilik elemlik küldiki, közliridin yaş quyulup ketti. Bu yaş külkidin çıqip kettimu, yaki köñli buzulup közliridin yaş kettimu, buni bilgili bolmaytti.

yaylaqniñ işlerini qandaq qilǵanıdıñız?

öziñiz bilisiz, emdi “siz”lep sözleşke başlıdı u, sadir qaçan déginini qılalmıǵan? Dora kolıǵuçılar bilen altun süzgüçilerge qollınıdıǵan tedbirni aldı bilen géni qurbannıñ kallisidin ötküzey dep éniq çüşendürdüm, qoşulmidi. Munazirleştim, takallaştım, axırıda hörpiyişipmu qalduq. Lékin çarviçılar gezipini yutup aranla çıdap turǵaniken. Héliqi xeqlerni yaylaqtın bir kündila sürüp toqay qilivetkentüq deñe, emdi sattarnıñla işi qalǵan.

bilimen, quyruq tutquzmay yürğendu heqiçan. Béşiǵa kün çüşkende şeherde [s.124] sayıdaydıǵan çoñ derixi bar emesmu, hey ésit... Emdı néme bolup kéter bu gilem yaylaq?

şuni deymen, şuniñǵa içim éçişidu ukam! Sadir ismayıl derd – elimi içige patmayvatqandek uluǵ-kıçık tindi. Çırayıda, çörisini yeñilqoruq basqan közlıride tegsiz derd-hesret eks étip turatti, men férmini murat çañcañnıñ qolidin tapşuruvalǵan vaqıttiki ehvalni sözlep bersem, gépimniñ rastlıqıǵa éhtimal hazırmu işenmessiz. Férma ismi bar, cismi yoqnıñ ornıda. Bankıǵa neççe yüzmiñ yüen qerzdar. Çarviçiliri namrat, yéyişi kömeç bilen talqan, putıǵa kiyişi purum çoruq, yétişi geme... Men férminiñ muşu qiyapitini üzül-késil özgertişke bel baǵlıdım. Buniñ üçün qançılık capa-muşeqqet tarttım? Buni men sizge hésablap bérelmeymen. Hazırqi ehvalni öziñiz körüp turupsız, künimiz ottura hal.

Burun birer çiçqaq oǵlıqi yoq malçılarnıñ köpinçisi hazir yette-sekkiz yüz malnıñ igisi. Köñlümde yene nurgun arzu-armanlırim bar idi deñe. Çarva, göş, tivit hem yuñlırimizniñ hemmisi ela süpetlik, rıqabet iqtidari yuqiri. Buniñ bilen dunya bazırıǵa kirelişimiz tamamen mumkin idiǵu! U çağda çarviçilirimiz heqiqiy béyip, gilem yaylaq ismi-cismiǵa layıq gilem yaylaq bolatti. Emdıçu? Hemmisi qaldı aǵine... Ayrivetti... Xuddi yurikimni yulup suguruvlǵandek boldı. Boptu! Ayrılǵanǵa ölmeymen, emma-ze eqidemge yiglaymen.

Qeyser sadir asmayılını karivitidila uzutıp qoydı. Ayrılış aldıda uniñǵa köñlini avundurgidek ikki éǵız teselliy berse bolatti. Emma qaysi söz bilen?

xoş qéliñ dostum... Sadir ismayıl ayrılışqa közi qiymay qeyserniñ qolını xéli uzunǵıçe tutup turdı, siz bextlik. Çünki siz muşu uluǵ zémında yaşaş erkige ige. Erk tuyǵusi méniñçe dunyada eñ uluǵ tuyǵu.

Uniñağa yene muşu zéminni, muşu zémindiki hayatliqni xaniveyran qiliş emes, uni berpa qiliş ve güllendürüştin iböret aliycanab meqset kélip qoşulsa, uniñ ehmiyiti dunyada teñdaşsız bolidu.

Sadir ismayil ketti. Qeyser u çıqqan maşına taki bina doqmuşidin qayrilip közidin yütkenge qeder balnist dérizisidin qarap turdi :

xeyr xoş, el gémini yep dili azar çekken cénim dostum!

Qeyserniñ salamatliki künsayın yaxşilinivatqandek qilsimu, emma keypiyati osallaşqili turdi. Doxtur, séstiralarniñ köñül qoyup davalavatqan, halidin xever élivatqiniğa qarimay sadir ismayilniñ uştumtut kétip qalgini, yultuzniñ kelmeyvatqini üçün u özini barganséri zérikiş içide hés qilmaқта idi. U mesul doxturğa qayta-qayta telep qoyup turivélip, sadir ismayil kétip bir heptidin kéyin doxturxanidin çıqışqa aran ruxset aldı. Herbiy doxturxana késel toşuydığan mexsus maşınida uni öyige [s.125] apirip qoydı. Etisi uni göyüz palvan yoqlap keldi. Gep ariliqida kütülmigen bir şum xeverni sultan eliniñ kélip bir hepte ilgiri yultuzni şeherge élip ketkenlikini éytip saldı.

“yultuz... Emdi méni yultuzdinmu ayrivettimu bu şum teqdir?...”Azablinip iç içidin örtinip ketti u bu xeverni añlap.

On Birinçi Bab

Bala derdide sersan bolup neççe aydin béri ne tüzükküne köz yummiğan, ne ağziğa tüzükre bir nerse salmiğan kalte quyruqniñ tağ arisida emdi burunqidek sozuq, heyvet huvlaşliri añlanmas bolup qaldı. U balisini izdep cahanniñ u teripidin bu teripige qatrap küç-madarini yoqatqan, tola huvlap avazimu pütüp ketkenidi. U öñkürdin bəşini çiqirip, yéşi éqip tügep susiz quruq bulaqqa oxşap qalğan közlrini möldürlitip halsizlinip yatattı...

Nur ata qedimini xuddi yinik esken yaz şamilidek şepisiz élip öñküрниñ aldığa keldi. Kalte quyruq şu an öziniñ muqeddes ilahiy buzruavarini körgendek ittik ornidin turdide, bovayniñ aldığa kélip, etrapida aylinip putiğa bəşini suvap ketti. Uniñ şu çağdiki derdlik giñişliri hazidar aniniñ yéqin qérindişini körgen çağdiki ézilgen yürikiniñ hesretlik yigisiğa oxşap kettetti. Bovay öñkür aldida yükinip olturdi. Kalte quyruq

xuddi uniñğa secde qilivatqandek bəşini aldığa qilip sozulup yattı. Bovay bəşiniñ bəşini quçıqığa élip, baş-közini méhir hem hemderdlik bilen silap ketti :

teñri adem atını tupraqtin, séni gigönt tağ-taşlardin yaratqan. Şuña séniñ boy-bestniñ beeyni heyvetlik tağlarniñ qoram taşliriğa oxşaydu.

Qoram taşqa gülstandiki güldek nazaket, özini reñ-boyaqlar bilen perdazlaş ne hacet? U vucudidiki yimirilmes ğeyurluq hem matanet, qar-yamğur, boran-çapqun aldidimu baturane qed kötürüp turğan heyvetlik qamiti bilen güzellikniñ heqiqiy simasını apiride qilğuçidur. Séniñ makaniñ bulbullar xendan urup turğan nev baharlıq érembağ emes, belki qar-muz qaplığan tağlar quçıqı, hayat ve mamatlıqniñ rehimsizlarçe élişşidin hemişe qan hidi purap turğan ceñgöh. Séni héç nerse ve héçkim qepезде bəqivatqan quş, yaki qotanda bordavatqan qoydek pepilep, aldiñdin aşquçe teyyar nésive bilen bəqip turmaydu. Sen her qaçan ve her zaman öz nésiveñni halallıq ve baturluq bilen tépip yéyişke adetlengensen. Teñri vucudiñda dünyada héçqandaq mexluqatqa bexş etmigen ikki uluğluqni apiride qilğandır. Uniñ birsi ömlük, yene birsi baturluq-qeyserliktur. Teñri”ömlük” isimlik bu şahane xisletni uniñ parağet-xasiyitini körsün dep ademzatqimu ata [s.126] qilğan. Nihayet, ademzat uni vucudidin terk etti. Ular ömlük-inaqliqtin ceñgi-cédel, düşmenlişş ve bir-birini qirgin qilişni evzel kördi. Yareb! Şu tapta séniñ añlavatqiniñ néme? Ğalıplarniñ tentene naxşisi, acizlarniñ yığa-nalisi. Burniñğa puravatqiniçu? Tökilivatqan qanhidi. Sençu cénim börem! Del aşundaq makan ve zamanda yaşap turup ömlükni hemmidin eziz ve etivar bildiñ. Şuña silerge teqdir ortağ, qayğu-elem, bext-xuşallıq ortağ. Hayatlıq üçün bolidiğan küreşmu, uniñdin kélidiğan ğelibe-parağetmu hemmiñlarga ortağ!

Qeyserlik dünyada acayip uluğ xislet. Buniñ uluğlıqini dünyada eñ burun hezriti adem eleyhissalam hés qilğan ve evladlırını aşu rohiyet ozuqi bilen bəqip çoñ qilğan. Şuña uniñ evladlırını baturluq-qeyserlikniñ acayip ölmes möcizilirini yaratqanidi. Emma бүгүнкү ademler öziniñ tunci ecdadiniñ adem ve hava ikenlikini estin çiqirişqan ve uniñdin yüz örigen yerde, baturluq-qeyserlikniñ esli néme ikenlikige qandaqmu eqli yetsun? Ah temtirep, boyun qisip qalğan biçare qeyserlik..! Oylap baqsam u çin menisi bilen séniñ vucuduñdila qaptu börem! Vucuduñda muşu roh hayat bolğaçqıla sen némini közlıseñ şuniñğa érişmey qalmidiñ. Çünki her qandaq halavetniñ baturluq-qeyserliktin kélidiğanlıqini bilettiñ. Éytqına börem, sen hayvan siyaqığa kirivalğan hava animu? Durus, sen meñgü hayat yaşavatqan hava anisen! Hezriti hava baliliridin

cuda bolğan çağda xuddi sendek haza éçip yığlığan, şu çağda yette qat asman, yette qat yer uniñ yığisidin köñli buzulup, bille qoşulup yette kéçe-kündüz yığlaşqanidi. Qarisam sendin cuda qilingan aşu baliliriñ üçün haza tutup hélimu yığlavétipsen. Tola yığlap köz yaşliriñ qurup, avaziñmu pütüp kėtiptu. Bu haliñni körüp ménimu yığa tutup kétivatidu qérindişim! Ana muhebbiti, anılarga xas muhebbet bu dunyada peqet sendila qalğan oxşaydu. Undaq bolmisa, anilar hayat turup şunçe köp perzentler xar-zebunluqta qalarmidi? Mesçitlerniñ aldığa, hacetxanilarga taşlivétilemidi? Eksişe sençu, ey anidek vapadar böre ana! Perzent üçün dunyada teñdaşsız uluğ bir muhebbet apiride qılğanidiñ, emdilikte perzentiñniñ cudalığı aldida sersan bolduñ.

Maña éytqına ey möhtirem böre ana! Sėniñ aniliq muhebbitiñniñ hararitige quyaş harariti yétermu? Hava aniniñ aniliq selteniti sėniñ mėhir-vapa bilen yuğurulğan simayiñğa teñlişelermu? Hayatliq alimide ömlük, qeyserlik ve söygü-muhebbette sen şu kebi yükseklikte turuqluq ademler nemişqa sėni öziğe düşmen hėsablap kėtişti? Nemişqa bu dunyadin sėniñ uruq-ucutiñni qurutivetmekçi boluşti? Sevebi, sen vucuduñda hėlihēm saqlap kėlivatqan yėgōne xislet-teñdaşsız qeysirane roh ular üçün yat, hetta xevplik tuyuluşqa başlıdı. Ular gōlvañlişip şu dericige yettiki, bu dunyaniñ peqet küçlüklergila mensup ikenlikini, eqil, ömlük ve [s.127] qeyserlikni öziniñ cėni dep bilgen hayat igisila bu dunyada mevcud bolup turalaydığanlıqini, acizlarniñ haman küçlüklerge orun boşitidığanlıqini esliridin çiqirişqan. Hayatliqniñ meñgülük qanuniyitiniñ permayşı bilen saña xıtab qılimen :ornuñdin tur bōrem!

Kalte quyruq şuaan bėşini kōtürüp likkide ornidin turdı. Andin gürginip qattq silkinividi, paxpiyip ketken tūkliri tekşilinip qaytidin parqıraşqa başlıdı. Bovayniñ aldida emdi bala derdide tola yol kėzip halsirap, aqlıqtın qoturap ketken ebgō bōre emes, boy-besti tolğan, yūrikide qaynap turğan teñdaşsız bir kūç uni hayatliq üçün baturlarçe yaşaşqa toxtavsız ündep turğan qeyser, yėñilmes bir sima namayan boldı. Kalte quyruq öñkūr aldida çoqçıyip çiqip turğan qoram taş üstige sekrep çiqti-de, bėşini ėgiz kōtürdı. Tumşuqini asmanğa tik qilip bar avazi bilen sozup huvlivetti :

hu... V... V...!

Şuaan tağ arisida xuddi muşuniñğa oxşaş huvliğan sozuq bir sada yañrap ketti. Bu sada etraptiki bōrilerniñ ana bōrige cor bolup huvliğan avazimu, yaki ana bōriñiñ sozup huvlaşliriniñ tağ arisidiki eks sadasimu, buni bilgili bolmaytti...

On İkkinçi Bab

Sattar hamutniñ yultuz köl hem gilem yaylaqtiki birer heptiçe aqsap qalğan ticariti sadir ismayıl kétip neççe künden kéyinla yene burunqı iziğa çüşti. Dora qazğuçılar bilen altun izdigüçiler bu yerge yene terep-tereptin yopurulup kélişti. Gilem yaylaq emdi tam-tosaqliri şura bop ketken, méviliri pasañdilip yopurmaqlirila qalğan ige-çaqısız vayrane bağqa oxşap qalğanidi. Herkim emdi u yerdin capasızla qolğa tégidigan ametlik nésivige érişişni oylaytti. Şuña ular qolidin kélidiganlıki vasitini işqa sélip, bu birparçe loq göşke xuddi aç quzğunlardek étilip kélişti.

Sadir ismayıl kétip malçılar xuddi dadisidin ayrilip qalğan yétimdek boyun qisip qalğanidi. Yaylaqqa xuddi cut-şivirgandek yopurulup kélivatqan bu apet aldida néme qılalışı, néme déyelişi mumkin? Şuña ularniñ hemmisi öz gémide, öz qotiniñ çöriside uyaq-buyaqqa paypaslap, çarvilirini qıştin qandaq qilip aman-ésen çiqirivélişniñ çare-usullirini izdeşke mecbur.

Sultan eli yultuz köl boyidiki çimliqqa sélingan gilem üstide mamuq yastuqni qoltuqığa tirep yanpaşlinip yatatti. Uniñ qarşı teripide bedeşqan qurup, hörmetke sazaver bu tağisi bilen köñüllük söhbet qurup olturğini sattar hamut. Dastixanda süt bilen yugurulğan, éğizğa kirgen haman gujjide [s.128] érip kétidigan maylıq toqaç, bir légende kavap, piyalililerde tağdin bayıla keltürülgen, bukuldap turğan yéñi qimiz... Buyaqlarğa kelmiginige xéli çağlar bolup qalğan sultan eli kelsila sattar hamutniñ öyige çüşidigan burunqı aditini buzup, axşam kélipla köl boyidiki kigiz öyge çüşken... Kölniñ keçki peyttiki burunqidin köp salqindap qalğan havasi uniñğa şu qeder aramlıq. Göş-kavapliri yéyişlik, süt-qimizliri içişlik... Qisqisi, hemme nerse uniñ üçün rahatlik, köñüllük ve işthaliq tuyulup ketti.

Mana bu ikkisiniñ axşam qilişqan gepliri :

yésile hakim aka, öz qolum bilen pişurup kirdim. Lazisini az septim.

Erkek paqlanniñ göşi bu.

esta... Uni dep, buni dep ciqla yégüzivettiñgu kavapni. Emdi égir kélermu-he meydemge?

emdi éçi kirip qalidigan adem yoq, yeversile deymen.

“éçi kirip qalidğan adem yoq” bu mundaqla éytilğan gep emes, u bu sözi arqiliq sadir ismayilni körde tutivatqini nahayiti éniq. Küşende közdin yoqitilğandin kéyin yégen qaysi nersisi siñmeytti ularğa? “exmeq, némimu qilattiñ bizniñ sattarğa közüñni qizartip?” Mana bu sultan eliniñ sadir ismayil toğriliq oyliğan oyliri, “xuddi gilem yaylaq meñgü saña taliqtek bizdin qizğini ketkiniñ... Bu yerdiki nepni biz almisaq, haman alidğan başqa birsi çıqattı. Muşu işta méni rencittiñ, işençimni yerde qoyduñ. Şuña séniñ burun maña talay qétim qilğan rapavitiñge qarimay, séni gilem yaylaqtin qomuruvétişni niyet qildim. Şeherlik partkom şucisini bilidigansen? Méniñ burun ottura mektep oqutquçiliqidin yötkep kelgen katipim. Séniñ teqdiriñniñ méniñ uniñğa qilğan bir éviz gépim bilen toğrilinip kétédiganliqini oylimigan bolgiytiñ. Sattarni qilğan soaal-soraqliriñ, salğan iqtisadiy ziyanliriñ üçün edeplinip ketseñmu kététtiñ, lékin yenila séniñ yüzüñni qilip qalдим. Añlisam, férmidin yötkivétilgenlikiñ üçün kim kimlerdin rencip, kim-kimlerni tillap yürüpsen. Özüñge agöh bol sadir! Muşundaq qilip yene hañğa çüşüp ketme!”

yene bir işni oylap qalдим sattar, sultan eli ceynikini gilemge tirep öridep qimizdin ikki yutum içti-de, ağızini qoliniñ keyni bilen sürtivétip yene yastuqqa yanpaşlidi, kömür kandin birni açsaq. Şeherde néme köp? İşsiz lağaylap yürgen yaş balılar, şulardin yigirme-ottuzni ekelsek...

mana, taza yaxşı gep boldi. Menmu şuni oylap yürgen.

rast, ularniñ qoñi çidimaydu. Méniñçe içkiridin kelgenler eñ muvapiq.

Yétip qopuşı, tamiqi addiy. İş heqqi telipi töven.

yaman yeri ularniñ tilini uqmaymen emesmu, sattar hamut az deqice [s.129] turivélip yene davam qildi, mundaq qilsaqçu, altun süzüşke yallanganlarni emdi biz yallivalsaqçu. Añlisam, ularniñ işi taza aqmiganmiş. Şuña yallanguçılar iş heqqimizni ber, kétéimiz dep xocayinliri bilen künde gij-gijlişivatqanmiş.

meyli, uquşup baq emise.

lékin... Dédi sattar hamut gedinini qaşlap, muşu işlarniñ hemmisige yétişip kétélermenmu hakim aka?

ma gepni... Sen qilattiñmu u işlarni? Kan éçiş üçün téxnik lazim. Şundaqtin birni tépik kötirige bersekla iş pütidiğı. Bizge hazir eñ lazimi süpetlik kömür. Etrapta

şundaq kömür çiqidıǵan yer tıpıarmu? Vah, tıpımay! Men neççe yerni bilimen, maxtinip işenç bilen meydisige urdı sattar hamut.

Sultan eli şeherge qaytqandin kėyin tıxnıknıñ amalını qılıdıǵan, sattar hamut süpetlik kömür çiqidıǵan cayni izdep tapıdıǵan bolup kélişti-de, ornidin turuştı.

Küz havasınıñ künsayın salqınlışıp, sayahetçilerniñ burunqıdın aziyip bėrivatqınıǵa qarımay, köl etrapı mislisiz güzellik libası bilen pürkinip yatattı. Çimenler sargıyıp altun reñ tıs alǵan, reñmu-reñ güller öziniñ ber kamalıǵa yetken yarqın culasını tentene qılmaqta idi. Ular bu zémında meñgü muşundaq gülgün latapiti bilen yaşırip turıdıǵandek, tozımaydıǵandek, sulmaydıǵandek şuqeder meğrur, rahatlık ve ğemsiz idi. Yüzi tıptınç zumret reñlik köl küz quyaşınıñ oçuq aptipida göh eynektek parqırayttı, göh xirustaldek yaltırap közni çaqattı. Sultan eli qırǵaqqı kėlip, kölniñ nėriqi qırǵıqıdiki tıxı insan qedimi tėgip ülgürmigen güzel, xilvet menzirilerni durbun bilen körüp tamaşa qılivėtip, nezerini köl gırvıkıge aǵdurup birdinla yėnidiki sattar hamutni noqup ketti :

qara, qara, nime u? Xuddı su perisidek apaaq... Hayacanlinip tovlivetti u.

köldimu?

hee, kölde.

aq qudu heqiçan, bir cüpmu?

toǵra bir cüp... Tova, qaçanlarda peyda bop qalǵan bolǵıydı bu yerge?

ular her yili etiyazda muşu kölge uçup kėlidu, yaz bilen küzni meşede ötküzidu. Emdi ularbu kölge neççe künlükla mėhman.

burun ecep körmeptimına bu mėhmanlırınıñni? Miltiqni eçiq!

Sattar hamut kigiz öyge yügürdi ve qoş sitivolluq, çaçma oqluq ov miltiqini kötürüp çiqti.

katėrni çaqır!

he... Y, buyaqqı kel...! Buyaqqı...! Sayahetçilerni katėr üstige olturguzup kölniñ otturisida üzüp kėtivatqan katėr başqurǵuçını qolını pulañlitip [s.130] çaqırdı sattar hamut.

Aamérikida işlengen, sultan eli etiyazda guañcudiki bir soda şiritidin zakaz qilip ekeldürgen yuqiri quvvetlik, aq reñlik katér tinç su yüzini qiliçtek késip, etrapqa apaaq bukğun çaçritip oqtek téz sürette kölniñ qarşı girvikige qarap uçmaқта... Katér muşu üzüşide hazirla havağa kötürölüp uçup kétidigandek, baş teripi suğa tégip-tegmey kétip baratti. Sultan eli oqlanğan miltiqni qolida mehkem siqimdivalğan. Çirayi şu qeder ciddiy, sürlük, çekçeygen közliri bir nuqtığa tikilgen, goya eñ keskin bolidiğan bir ceñge aldinqi sepke kétip bargandek...

bu aq quni atay devatamla hakim aka? Soridi sattar hamut közliri alaқ-calaq bolup.

emdi bilivatamsen? Etivarliq quş bu, asanliqçe tépilmaydu. Teliyimizge bir uçrap qaldi-de bugün. Xanaçaña mamuq yastuqtin birsi lazim. Birsiniñ qaniti bir yelpügüç bolidu, yégi soғuq eñgizge şipah, göşi yürek késilige ... Ha... Ha... Ha mana amet dégen sattar!

bolmasmikin hakim aka.

nemişqa?

u dégen xudaniñ nezeri tegken xasiyetlik quşmış.

şu... Şu... Şuniñ üçün tutimiz-de buni!

bu bir cüp aq qu başqa aq qularğa oxşimaydu. Her biriniñ çoñluqi qoyçilik, boyniniñ uzunluqi bir métir, pey-qanatlırı qardek apaq. Qérlarniñ éytişiçe, bu bir cüp aq qu xudaniñ dergöhidin muşu kölge uçup çüşken periştimiş. Kimiki uniña ziyan-zexmet qılsa, u axir muşu kölge çöüp ölermiş. Şuña deymen... Ticaritimiz bir obdan yürüşüp, işlirimiz ronaq tépip kétivatqanda...

quruq gep! Varqiridi sultan eli sattar hamutni mesxire qilip, şu gepkimu işendiñmu exmeq. Men séni xéli bir némilerni bilidu désem, kiçik balidekla sözlep yüridikensengu.

Katér aq quğa uni durbunsizmu nahayiti éniq körgili bolidiğan yergiçe yéqinlap kelgenidi. Sultan eli katérni toxtitişqa buyruq berdi. Özlirige qarap üzüp kélivatqan avazi set gelite mexluqtin, üstidiki ademlerdin xevpsirep néri terepke qarap aldirap üzüşke başlığan aq qular katér toxtigandin kéyin özlirimu xatircemlinip üzüştin toxtidi. Ular ademniñ köñlini séhirlep qoyğudek dericide güzel idi. Qardek perlırı, evrişim nazuk boyni, qaraqattek yaltirap turğan közliri bilen xuddi asmandin yéñila

Su yūzi sus qan bilen boyilip ketkenidi. Apaaq mamuqlar su yūzide leylep yūretti. Yaridar aq qu çeqılğan qanitini sōrep can-cehli bilen palaqşıytti, naliliq ğaqıldaytti, özini herterepke uratti. Sultan eli axir aq quniñ boynidin qamallap tutti. Sattar hamut aq quni ikki qollap kōtürüp sudin sūzüvaldi.

Köktiki aq quniñ rastinla yarılangan, yarılanmıǵanlıqini bilip bolmaytti. U uçqanséri kök qerige téximu örlimekte idi. U köl üstini egip-egip, xélidin kéyin taǵ çoqqiliri arqısidin körünmey qaldı. Sattar hamut yaridar aq quni qırǵaqa élip çiqip boǵuzlivetti. Birdemdin kéyin ular sattar hamutniñ öyige maşına bilen yürüp ketti.

Sultan eli bu yerge peqet yazdila kelgençe. Şuniñdin béri sattar hamutniñ öyimu, qotinimu, héçnersisi özgermeptu. Özgergini peqetla yultuz. Neççe ay içide boyi leññide ösüp, zilvalışip, téximu reñ tüzep güzellişip kétiptu. U emdi şuqeder uyatçan, tartinçaq, burunqidek balılarçe tik béqip qarimaydu. Dastixangá meze élip kelgendimu qolliri titrep, yüzi villide qizirip turidu. Uniñ öyge kirip-çıqıp turğandiki xuddi gilem yaylaqniñ yava etirgülidek cilvidar hösn-qamiti sultan elige ixtiyarsız [s.132] bir çağlarda öyide neççe yıl bala baqquçi bolup turğan zeynepxanni esletmekte. Şaş attek tépçeklep turğan heves, uniñğa bolğan yoşurun köyüş sultan elige azablıq bir lezzet béğişlap, neççe yıl bésip kelgen çañnaq teşnaliqini bir axşimi... Axir qandurmığanmidi. Sultan eli şuniñdin kéyin yene neççisige köñül bérıp baqti. Arzusıǵa yetkendekmu boldi. Emma lezzet, rahet tapalmidi. U kimdur birsinin “aayal xeq dégen reñmu-reñ boyap qoyğan tuxumǵa oxşas, emma şakilini soyivetkendin kéyin hemmisinin reñgi, temi bir” dégenlirini añlıǵan. Nedikini? Zeynepxan keyikteq tépirlap, çaqqaq ottek çéqip, müşüktek tatılap tursimu, uniñdin bir neççe minutla alğan lezzetni quçıqıda bir kéçe nazlinip, béliqtek piltiñlap çıqqan qız-çokanlarnıñ naz-kereşmiliridin némişqa alalmidi? Şuña u oylaydu, ayallarnı tuxumǵa oxşıtış exmeqliq. Ularnıñ her biri erkek üçün namelum sirliq bir dünya. Biri cañgöllic, bir zey şorluq, biri deşt-qumluq, biri gül-gülistanlıq... Sultan eli bu yerge kelsila zeynepxangá aşu burunqı esebiy teşnaliq bilen oğriliqçe qarap qoyatti, vucudidin şu çağlardiki yürikini mehliya qilǵuçi güzel bernaliqni tapmaqçı bolatti. Lékin u gül sulǵan, solaşqan... Sultan eli bu halni körüp xuddi eñ qimmetlik bir nersisini yoqatqandek rohi çüşüp “qéni bu güzellik, qéni bu latapet, nege ketti u?” Depmu oylap qalǵanıdi. Bu soaalǵa u bugün cavab tapti. U teñdaşsız güzellik héçnege ketmeptu, boyıǵa yetken, reside bolğan munu qızǵa köçüptu!

he rast... Qiziñniñ şeherdiki işini hel qilip qoydum, qandaq qilisen, evetemsen? Dédi u sattar hamutqa keçte dastixan üstide.

meyli, sile dégen gepke men néme deyttim?

Bu gep sultan elige xuşyaqmidi. Yuñ qaşlırı kötürölüp ketti :

avaziñ peslep kettiǵu, xuddi men zorlavatqandek... Evetküñ kelmise evetme. Sėniñ balañ bolǵını üçün dep qaldim-de.

vay-vay, nedikini hakim aka, sattar hamut qolidiki qaçını qoyup temtireş içide qandaq xuşamet qilişni bilelmey qaldi, yaxşı boptu, hemme iş siliniñ atidarçılıqlirida

bolivatidu déginim bu. Qiz bala dégenge mal béqişni kim qoyuptu? Ğemxorliqlirida şherge béríp héliqi zavutqa orunlişip qalsa béşimiz asmanğa yétidu bizniñ!

Şu küni axşımı uxlaş aldida sattar hamut bilen zeynepxanniñ otturısında yultuzni şherge evetiş-evetmeslik mesilisi üstide xélila küñülsiz parañ bolup ötti.

yaq sattar, yultuzni şherge evetsek bolmaydu, késipla éytti zeynepxan.

Ezeldin gépini sözsiz orundaşqa adetlengen munu rayiş ayalniñ bugün kütülmigende qilivatqan qarşı gépi üçün sattar hamut xapa bolup uniñğa zerde bilen hürpeydi :
[s.133]

nemişqa :

körmidilimu? Çoñiyip qaldi.

hazirla erge bermekçimidiñ uni? Xéli xéli ademniñ baliliri orunlaşmayvatqan zavutqa qiziñ orunlişip qalsa yamanmu exmeq!

yaminiğu yoqti, emma... İşinelmeyvatimen, zadila işinelmeyvatimen...

Zeynepxan köñlidiki guman-endişlirini emdila érige aşkarilividi, sattar hamut hazirla gélidin buğuvétidiğandek yaman elpazi bilen pes, emma tehditlik avazda xırqiridi :

hu eqilsiz! ...Hakim akamniñ gépige işenmiseñ kimniñ gépige işinisen? Hakim akam bizge az rapavet qildimu, qotandiki mal-çarva, hazırqı tapavet nedin kelgen? Ularniñ hemmisini untuğan oxşımamsen? Eqliñ bolsa közüñniñ yundisini éqitmay, qiziñniñ bexti üçün külseñ bolidu.

— qiziñniñ bexti dédilima..? Yaq, yaq..! Birdinla öksüp yiglivetti zeynepxan, silidin ötüney, eqilsizliq qilmisila sattar!

— zuvaniñni öçür, hakim akam añlap qalidu. Öçür deymen!

Zeynepxan tügölüp cim boldi. Emma közlırige kelkündek yamrap kélivatqan yaşıni şiddetlik zerbisidin suğulup acizlığan zilva gevdisi küz şivirgini soqqan yapraqtek titreytti. Ene, uniñ yaş quyulup turğan közlıride tegsiz muñ, közlıriniñ etrapidiki yupqa qoruqlar arisida azab ve hesret... Yultuz sultan eliniñ himayiside xizmetke orunlişış üçün emes, goya barsa kelmes halaket éğiziğa ketmekçidek teşviş hem xatircemsizliktin yüriki sirqirap, çidıgusiz dericide ağrımakta. U sultan elini yaxşı bilidu. Qolidin her bala kélidiğan qara niyet, şehvaniy adem.

Ah... Sattarğa buni qandaq bildürüşniñ yoli bar? Zeynepxan sattar hamutniñ qopal heyvisidin köre, exmeqligi, pul-menpeet üçün qilivatqan vicdansizliqi üçün gezeplinip pütün bir kège kirpik qaqmidi... Rapavet, méhir-şepqet qildi deydiğı, tova... Sultan eliniñ buniñ bedilige gilem yaylaqta sattardin qançiliq payda-nep ündürüvatqanliqini, sattarniñ qoli arqiliq qançilik işlarni qilivatqanliqini u némişqa oylimaydikin? Sultan eli gilem yaylaqta yene neççe kün bolimen, dégen gépidin birdinla yaltiyip, etigendila qaytidiganliqini éytti. Sattar hamut sultan elini yolğa séliš teyyarliqığa aldıraş kirişip ketti.

silermu téz boluñlar, yultuz lazimetliklerini untup qalmisun, dédi sattar hamut taşqiriqi öyde bisi parqirap turğan piçaqni yene bilevétip. U çıqip kétip uzun ötmey sirtta qoyniñ ala-tağıl varqirıǵan ensiz avazi añlandı. Sattar hamut égildin quyruiqı ligirlap turğan séviz érikni arqa putidin darqiritip sörep çıqıvatatti. Kala éğıliniñ qaşasida toǵrisiǵa qoyulǵan çenze yaǵaçqa ceynikini tirep, yaş buqiniñ tüp-türmel, yoǵan [s.134] bestini tamaşa qilip turğan soltan eli qoyni körüp yaratmıǵan bir halda dédi :

hey toxtıǵına... Bek sévizǵu bu qoy?

ançe emes, erkek qoy bolǵan bilen göşige azraq yaǵ qoşulup kelmise temi bolmaydu.

hey... Yenila sen yaman cumu sattar, sultan eli birdinla xuşxuylişip sattar hamutniñ yelkisige yeñil urup qoydi, doxturniñ qorqunçluq nesihitige qarıǵanda, yenila séniñ gépiñ qulıqimǵa xuşyaqıdu cumu!

vay... Doxturniñ gépimu gepmu? Bu gepni añlap sattar hamut birdinla köreñligili turdi, adem dégen köñli tartqanni qılǵan, köñli xalıǵanni yégen yaxşı. Şundaq qilividile, barganséri tülep, yaşirip kétivatmamla mana!

şundaqmu? Sultan eli éqi barganséri köpiyivatqan, şu vecidin éléktirik saqal alǵuç bilen saqilini künde bir qétim qirip turidıǵan iñikini oyçan bir halda silap qoydi, boldi u gépiñni qoy. Mavu buqini deymen... Piçivet désem vaqtini ötküzüvetkili turduñǵu, qarap baqe, xéli bek étidin kétiptu.

maqul, maqul, emdi taza piçidıǵan vaqti keldi. Muşu bir-ikki kün içide ǵaçla qilip...

Sémiz érik töt puti boǵuşlangandin kéyinmu yene tépirlap bar küçi bilen yulqunatti, xuddi öziniñ axiret küni kelgenlikini bilivalǵandek vehimige çüşüp boǵuq, ensiz

avazda mereytti. Ötkür piçaq uniñ teqdirini tézla hel qildi. U küçep birla sürülüş bilen teñ qépqızıl qan bir métirçe yiraqqa étılıp çıqtı. Bayıqı ünlük mereş azablıq xırqıraşqa, küçlük yulqunuş aciz titreşke aylandı... Sattar hamut qassaplıq qılışta quşxaniniñ tecribilik pokançiliridin qélişmaydu. Téxi bayıla pütün sürük hayvan siyaqıda tépirlap turğan tirik mexluqni térisiz bir döve göşke aylandurup qoyuş üçün, nahayiti yérım set vaqıtla kupaye. U téxi ıssıq hararet ketmigen pütün göşni dastıxanğa orap tağarğa tiqti-de, maşininiñ keynige bastı. Andin qoynıñ öpke, cigirini térige orap taşqırıqı öyge eirip taşlıdı. Şu çağda zeynepxan içkiriki öydin çıqıp, érige perişan bir nezer bilen qarap :

toxtap tursıla, dédi.

néme gep?

yultuzğa héliqi gepni emdi özliri désile.

esta... Téxiçe démey olturduñmu lamzelle!

dédım, désem unımayvatsa... Dadamğa désiñiz, şeherge zadı bargum yoq deydu.

şundaq demdu téxi! Sattar hamutniñ çirayığa şuan tömürdek qara reñ tépip çıqtı, hemme işni ögetken sen! Burun bu gepni añlığanda gülqeqeliri éçilip kétividi, ecep emdi mañıdığan çağda pırsı tutup [s.135] qaptu-ya? Kéçidin béri qulıqını tolgap bolğansen sen iplas!

xuda heqqı... Méniñ héçnéme déginim yoq, yıǵlamsiridi ayal özini aranla tutup, işenmisle özliri kirip sözlişip baqsıla.

éytip qoy, tola gезipimni keltürmisun. Bolmısa ikki putini qéqivétimen bıkar. Bir qotan qoynı derya boyıda taşlıvétip herbiy doxturxanığa neççe qétim bériptu. Némişqa barıdu? Héliqi qeyser dégen lükçekni yoqlap bargan gep.

Uniñ bilen burun téxi xupıyane körüşüp yürgen işilirini méni bilmeydu demdiken? Qılğanlırını burnidin ziriq-ziriq çiqirivetmey yene. Mañ çaqır, çiqmısa qulıqıdın tartıp sörep çiq! Sattar hamut qan yuqi qolını havada pulañlitip bu geplerni varqırap déğüdek dédi. Bu uniñ içkiriki öyde buluñda tüğülüp, köz yaşlırını töküp olturğan yultuzni añlısun dep etey şundaq tovlıgını idi.

mañaylı! Maşininiñ yénida taqetsizlik bilen uyaq-buyaqqa méñişqa başlıdı sultan eli.

hey... Boluñlar çapsan! Maşininiñ yénida turup tovlidi sattar hamut.

Yultuz béşiğa çigirtmaq güllük yağlıqını çigip, kiçikkine boğçemisini kötürüp öydin çiqti. Yaş bilen yuyulup tatirip ketken çirayıda, yürükide mevc uruvatqan küçlük bir hesret ve qayğu eks étip turatti. Sattar hamut baya héç iş bolmıgandek külümsirigen halda uniñ yénıǵa kélip, köyüngüçi hem atılarçe nesihet qilğuçi teleppuzda :

— zavutta obdan işleñ-he qizim, iştin kélipla hakim dadiñizniñ xizmitini yaxşı qiliñ. Paşaxan açiñizniñ sizip bergen siziqidin çıqmañ, gépiñiz az, ayiğiñiz ittik bolsun, xoş emise!

Zeynepxan bir égiz sözliyelmidi. Sözlisila köz yaşliri bulduqlap étilip çiqip kétidigandek idi. U yapraqtek titrevatqan yürükiniñ hesretlik nalisini teslikte bésip, yultuzni çin quçaqlap, péşanisige söyüp qoydı...

Pikap şégilliq égiz-pes yolda göh ittiklep, göh astilap, ikki yénıǵa çayqilip, asfalit yolǵa çiqqandin kéyinla siliq tevreniñçe yürüp ketti. Maşininiñ oçuq köznikidin yultuz köl oçuq körünüp turatti. Uniñ burunqı çağlarda eynektek yaltirap turidıǵan süpsüzük süyi emdi némişqidur duǵlangandek, bir yerliri sarǵuç, bir yerliri qaramtul idi. Yultuz hemişe üstige çiqip oluruşni yaxşı köridıǵan köl boyidiki qoram taş bir parçe lay davisige oxşap qalǵanıdı. Güller çeylengen, solaşqan, çimenler sarǵayǵan. Néme üçün şundaq? Yaki yultuz aşular bilen bimehel xoşlışıvatqanlıqı üçün közige şundaq körünüp kettimikin? Yultuz egri-bügri tağ yolida uçqandek kétivatqan maşına içide olturup, xuddi muşu qétim ketse qaytip kelmeydigandek, burun kün boyi arilap yüridıǵan tonuş yaylaqlarǵa, qarıǵayzarlıqlarǵa, köküç-qaramtul körünidıǵan égiz taǵlarǵa közini [s.136] üzmeı telmürüp qarap ketti. Taşyol xuddi taǵniñ bélige yamaşqan yilandek körünetti. Yolniñ bir çeti tik tağ, bir çeti çoñqurluqı neççe yüz métir kélidıǵan çoñqur hañǵa tutaşqanıdı. Peste köz talǵudek yerde aq téke deryası aq bukgun çaçritip éqip turatti. Maşına heş-peş déǵüçe herbiy doxturxaniniñ udulıǵa yétip keldi. Yapaqliri altun reñ túske kirgen yava almizarlıq, uniñ arisidiki retlik sélingan apaq öyler...

Yultuz ularni tüzükrek körüvélišqa ülgürmeıyla maşına köznikidin lip-lip qilip ötüp ketti. U qeyserniñ şu taptiki haliniñ qandaqlıqını, hoşıǵa kelgen-kelmigenlikini bilmeytti. U qeyserni neççe qétim yoqlap kélipmu uniñ bilen birer égiz muñdışalmıǵanlıqı üçün iç-içidin örtinip, ünsiz öksüp ketti. “keçürün cénim, sizni muşu haliniñçe taşlap kétidıǵan boldum, şeherge bériş meniñ ixtiyarım emes. Ah,

qandaq qilay? Hakim dadam bilen dadam qilişqan bu qararni buzuşqa mendek himayisiz nativan qizniñ çami qandaq yetkey? Hoşniñizğa kélip etrapniñizğa qarap méni izdevatqan çéğniñizda héliqi güllerni körgensizmu? U güller hazir solaşqan, sargayğan bolsimu yenila méniñ yürükim, sizge meñgülükke tesedduq qilingan yürükim. Sizgu méni séginganda şu güllerni körsersiz. Men çu ah... Men siz bilen didar körişidigan künler emdi qaçan?” Yultuzniñ közlidiridin taramlap yaş ketti, emma sultan eliniñ körüp qélişidin qorqup, yağlıqini tüzeştürgen bolup yéşini derhal sürtivaldi. Şopurniñ yénida olturğan sultan eli yultuzniñ köz yaşlırini körgendek emes, u mügidek içide közlırini yumup béşini göh aldığa sañgilatmaqta, göh yéniğa qıysaytmaqta. Maşına emdi qarığayzarlıq éviz tağlarni, çig, çatqallıq dümbellerni arqıda qaldurup, giyahsız taqir édirliq arisida kelmekte, tinimsiz gürüldimekte. Goya yultuzğa uniñ kelgüsi teqdiri toğrisida u bilmeydigan çüşiniksiz bir tilda némilernidur sözlevatqandek...

Gilem yaylaqni, tağ arisi hem derya boyini bu zéminda burun héçqaçan añlanmıgan acayip bir küy kézip yüretti. U adettin taşqiri yéqimliq hem muñluq idi. Bu küy yiraq-yiraqtin yertéğini boylap kélip qeyserniñ qulıqığa añlinip turatti. Bu izgü küy insan qelbidin tevellut qilinganmu, yaki tebietniñ ilahiy tuyğusidinmu? Bu küyni u oñıda añlavatamdu, yaki çüşidimu? Bularni qeyser añqırışqa aciz idi. Ene... Yultuz aşu küy içide qeyserniñ işiki aldida peyda boldi. U xuddi haza açqan mesümedek aq köñlek kiygen, aq yağlıq çigken, çirayimu aq, xuddi aq éçilğan etir güldek... Qeyser uşumtut yultuzni körüp yézivatqan xétini taşlap, öydinétılıp çıqtı-de, uni bağıra basmaqçı bolup guliçini kerdı. Emma yultuzniñ adettin taşqiri perişan halini, muñ-hesret tökülüp turğan solğun çirayini körüp birdinla toxtap qaldı. Bir deqıqe havada ésilip [s.137] turğan qolliri asta çüşüp ketti. Levlırı yapraqtek titridi :

“néme hal bu periştem, dunyağa tañ sübhısidek qızıl reñde apiride qilingan bu gül bugün néme üçün apaaq?”

“çünkü u gülniñ hayatlıq bergisige cudalıq paltisi urulmaqçı ezizim.”

“yaq, işenmeymen, uni öz qoli bilen yaratqan teñrim uniñğa şundaq teqdirni rava körermu?”

“bilmidim, qısmıtim şundaq oxşaydu.”

“biz qéçip kéteyli yultuz. Derd-elem, şum niyet bolmıgan erkin, xilvet caylarga kéteyli.”

“yaq ezizim, hakim dadam bizni tutivalmay qoyarmu?”

“u sizniñ hakim dadiñiz emes, insanliqni terk etken qara niyet melun.

Ecebki siz uniñ yalğan vedilirige işinip ketken bolsiñiz?” “xeyr-xoş, emdi maña raziliq bériñ ezizim.”

“sizgima?”

“hee maña. Méni zavutqa xizmetke orunlaşturgudek, maña talay-tümen bext, rahet inam qilgudek.”

“bildim, siz emdi şu inamlarnı qobul qiliş üçün kétivatisiz, şundaqmu?”

“men emes, méniñ aq képinim.”

“öziñizçu?”

“men meñgü siz bilen bille.”

Yultuzniñ simasi muşu avaz bilen bille bara-bara guvalışıp, birdinla aquç tumangä aylinip ketkender boldi.

“yultuz..!” Qeyser çöçüp karivitidin turup ketti ve méñisini çirmivalğan qattiq vehimidin qara terge çömülüp, karivattin putini sañgilitip xiyal bilen oturup ketti. “bu néme iş, qara bastimu méni, yaki çüşüm buzuldimu ve yaki bu yultuzni kütüp turğan bextsiz qismetniñ aldidin bérilgen bişaritimü?”

Bir çağda sirtta atniñ dükürligen avazi, andin göyiz palvanniñ tonuş yötili añlandı. U qeyserni toğaç, xam qaymaq hem pişurulğan göş bilen yoqlap kelgenidi.

iş çataq ukam, dédi u göşni qelemhuriçi bilen késip parçilap qeyserniñ aldığa dastixan üstige qoyivétip, oğri döyüzler qarigaydin yene késiptu. Sanap baqtım, néri-béri 22 tüp. Yoğan bir tüpini kötürelmigen çéği, kesken cayigila taşlivétip kéiptu. Qariganda bizge adem köpeytip bermise bolmaydığan oxşaydu. Men qérip küçtin qalğan adem, siz bolsiñiz ağriq...

yaylaq, derya, orman, tağ hemmisi bir pütün gevde. Uni qoğdaş toğrisida yuqiridin munasip tedbir qollanmisa, yalğuz ormannı qoğdaş üçün biz ikki [s.138] adem emes, yigirme adem kelsimu bikar. Men muşu toğruluq ormançılıq idarisi bilen şeerlik hökümetke doklat yézivatqan, emdi men muşu işnimu qoşup yazimen.

uniñ qançilik roli bolar, başqılar oqurmu uni?

oquydu, bugün oqumisa ete oquydıǵan bolıdu, haman oquydu.

emise şu doklatıñızni yézıp bolup maña tapşuruñ oǵlum, göyız palvan ümidlinip ornidin qozǵılıp qoyuvidi, kona yaǵaç karivat qirislap ketti, qéri cénimda ömülep bolsimu bérıp heq qararıǵa tapşurimen. Tova deymen, néme bolup ketti bu cahan? Burunlarda oǵrı-bulañçı dégen gepni añlısaq heyranlıqtın aǵımız éçilip qalidıǵan. Emdi şu oǵrı-bulañçılar bizniñ taǵqa kelgen oxşaydu, göyız palvan oǵrılıqçe késilgen ormanlarǵa içi qaynap oǵrılarnı xéligiçe qaǵap tillidi. U kėtiş üçün işikke mañǵanda qeyser uniñ unımıǵınıǵa unımay hasıǵa tayınıp éti baǵlangan moma yaǵaç tüvigiçe uzutup çıqtı. Qeyser arqa-arqıdn yüz bérivatqan bu işlar üçün göyız palvandin artuqraq içi qaynaydu. Biraq u muşu hali bilen némimu qılalışı mumkin? Bu zémında yüz bérivatqan buzǵunçılıq xaraktéridiki qanunsız palıyet yalǵuz ormanlarnıla veyran qılivatqını yoq. Bu xıl buzǵunçılıqniñ vehimilik tapını astida yene yaylaqlar, köl, deryalar, taǵlar, hetta tirik canlıqlarmu halaket tehditige duç keldi. Muşu dehşetlik pakıtnı “biz muşu zéminniñ igisi” dep iptixarlinip yürgen ademlerniñ qançısı biler? Yaq! Ularnıñ hemmisige bildürüş [s.139] kérek. Qeyser dérize tüvige qoyulǵan kona kentirge mükçiyip, her küni maǵduriniñ yétişice az-azdın yézivatqan maqalisini yene davamlaşturuşqa başlıdı. Qelem aq qegez üstide künde set-setlep çapattı. Qeyser béli télip, put-qollırı uyuşup halidin ketkendin kéyinla qelemni taşlap, hasıǵa tayınıp bérıp özini karivatqa taşlayttı. Emma tepekkuri kardın çıqıvatqan bu uluǵ zéminniñ şorlışıp kétivatqan tupraqlırıda, qum astida kömülüp qélivatqan baǵ-bostanlırıda, türküm-türkümlep qırilivatqan can-canıvarlarnıñ çölderep qalǵanuviliri etrapıda kézip yüretti. U aliy mekteptiki çégıda açközlük bilen yıǵqan kitab-matériyallırı hem kéçe-kéçilep yazǵan tesirat yazmiliriniñ emdi esqatqını üçün xuşal idi. Öyniñ bulunıdiki yeşşiklerde xélidin béri bésilip yétivatqan tom-tom, baǵlam-baǵlam kitab-kurnallar qeyserniñ aldıda emdi réaallıq ve heqiqetniñ acayıp hékmitini namayan qılivatattı. U yazǵanséri betler köpiyip, qélinlap barmaqta. Lékin u şunçıvala köp qolyazmilarnı negila evetsun uni sevriçanlıq bilen oqup çiqidıǵanlardın qançilik adem çıkar? Yaq, şundaqtımu, hazırçe uniñ qolyazmilırı bir baǵlam taşlanduq qegez süpitide qarilidıǵan teqdirdimu yéziş, bu arqılıq ularǵa şundaq bir heqiqetni insaniyet üçün peqet birla yer şariniñ bar ikenlikini, uni söyüş mahiyette özini söyüş ikenlikini bildürüş kérek. Buni ular iñravatqan tebietniñ köz yaşlıridin bilmise, qehrilengen tebietniñ cazasidin çoqum

bilidu. Şu çağdila ular buzuş emes, tikleşni, bulañ-talañni emes, qoğdaşni, şepqetsizlikni emes méhir-muhebbetni öginidu.

Şimal tereptin bir kéçidila yupurulup kelgen cudunluq tuman gilem yaylaq aasminini qaplap, u deslep simildap yağqan kök yamğurğa, andin qarğa aylandi. Şuniñdin kéyin tağ havası qattiq bolidiğan qıştin şepe bérıp birdinla sovup ketti. Yaz boyı berq urup éçilip turğan reñmu-reñ güllerniñ cilvidar hösn emdi qéni? Hemmisi solaşqan, sargayğan. Tağ arisida xuddi isqa oxşaş éğir, xunük, qehridin muz yégip turidiğan köküç soğuq tuman manayqıp yüretti. Mana bu gilem yaylaqniñ eñ köñülsiz çağliri. Qoy-qozılar qotanlarda dügdiyişidu, malçılar qışliq ot-çöp, yem-xeşekniñ helekçilikide çala qalğan işliri üçün terep-terepke palaqşıydu...

Qeyser ormanliqta yüz bérivatqan qalaymiqançlıqlar, u duç kélivatqan xevp hem qiyinçılıqlar toğruluq yazğan doklatini gayiz palvanniñ şherge élip kétip”öz qarar cayıǵa tegküzdüm ukam, sen kimgе ber déseñ şuniñǵa... İnşalla, emdi telipimiz icavet bolmay qalmaydu” dep xuşal bolup kelginige qay zaman? Lékin yuqiridin qeyser, göyız palvan teşna bolivatqan tedbirlerniñ birersimu körülgini yoq. Qeyser neççe kün ilgiri şherlik ormançılıq idarisidin yoqlap kelgen birsidin u oylapmu baqmıǵan tolimu köñülsiz xeverni añlidi. Qeyserniñ xétini oqup çıqqan şher başlıqliridin birsi “bu qandaq xet? Méniñçe bu yaman ğerezde qilingan qutratquluq, ictimiy muqimliqqa qarşı tovlanğan xata muqam. Herqandaq işqa omumluq nuqtisidin qaraş kérek-te. Uniñ yazğanliri intayin ayrim ehval, çöçüp ketküdek iş emes. Veziyet yenila çoñ yaxşı.”Dep testiq salğanmış. Qeyser buni añlap azablinip aççiq küldi. Néme dégülük? Bizniñ bu zéminda acayip ademler yétişip çıqtı. Ular herqandaq nersige siyasiy köz bilen qaraşqa, siyasiy tús bérişke adetlengen. Ular beeyni zavutta türkümlep şlepçiqirilğan maşınılarga oxşaydu, şuña ular musteqil pikir qılışqa, oylinişqa qadir emes.

Qeyser yariliri saqiyip, azraq mağdurıǵa kélip hasa tayaqni taşlıǵudek bolividi, öyde yalguz bir künmu turgusi kelmidi. Uniñ köñlini tinçsizlandurup aramini buzidiğan, esebilirini qozǵitidiğan xiyallar ciq idi. Sadir ismayilniñ yötkivétilişi, yultuzniñ tesadipiy şherge kétip qélişi, ormanlarniñ ogirliqçe késilişi, kéler yili térilidiğan qarıǵay uruqliriniñ yigilmay qélişi, gilem yaylaqqa-bu güzel zéminniñ béşiǵa arqa-arqidin kélivatqan éğir qismet...

U bir küni qélin kiyinip, aq qaşqisini toqup çıqti-de, pem bilen [s.140] minip deryaniñ yuqirisini boylap yürüp ketti. Xéli vaqittin béri égilda yalguzsirap, tinimsiz kişnep, yerni çapçip aram bermeyvatqan aq qaşqa emdi xuşallıqıdın puti yerge tégip-tegmey yénik yorgılap kétip baratti. Uniñ bésini égiz kötürüp, tizgin sérıp aldığa intilişliri xuddi qepezdın boşıǵan quşniñ bipayan asmandiki erkin pervazını eslitetti. Neççe aydın béri doxturxanıda késel tartıp, öyge kelgendin kéyin yalguzluq hem işsizliqtin zérikip yüriki siqilp ketken qeyser emdi köñli bölekçe yayrap, adettin taşqırı rahatlinip ketti. Hava soǵuq idi.

Yaylaqlar, dümbeller tunci yaǵqan yupqa qar bilen aqırıp körünetti. Taǵlar, dümbeller rahatlinip uyquǵa ketkendek... Peqet aq téke deryasıla qırǵaqlarǵa buǵun çaçritip şarqırıp éqivatatti. Uniñ heyvetlik şarqıraşlırının alemniñ meñgülik nepesliri, yürikiniñ tinimsiz düpüldeşliri añlinip turatti. Bularniñ hemmisi peqet zéminla apiride qılışqa qadیر bolǵan küydek lerzan hem yéqimlıq idi. Aq qaşqa qeyserni hayal ötmeyla qélin qarıǵaylıq arısıǵa élip kirdi. Mana, qeyserni talay künlerdın béri telmürtküzgen, ségındurǵan nemxuş, illiq hava... Qarıǵaylar bu zéminniñ meñgülik xocayınlıridek şu qeder mezmút, meǵrur hem xatircem... Qeyser ormanlarnı şuniñ üçün yaxşı köremdikin? Némışqıkin, muşu ormanlar, muşu yapyéşilçilik uniñǵa hayatlıqnıñ heqiqiy küç-quğritini, lezzitini, rahatını hés qılduridu. Şundaq... Némiki ve kimiki zémingá tévinsa, baǵrını bassa, muhebbet quyuşını bilse zémin uniñǵa hayatlıq küçi, güzellik ve erk selteniti ata qilidu. Qeyser étiniñ süritini astilitip, méñişini uniñ ixtiyarına qoyuvetti. Qarıǵay astidiki téxi qar kömüp ülgürmigen ot-çöpler yumşaq hem yéyişlik idi. At göh toxtap, göh kétévétip otlarnı iştiha bilen yémekte idi. Emdi göyız palvan ötkende dégen yerge bérıp béqış kérek. Uniñdın kéyin yene qançılık ormanlar késilip oǵrılандikin? U yer yıraq emes, başqılar üçün sirliq ve hemme némisi oxşap kétidigandek körünidigán ormanlıq içi qeyserge beş qoldek éniq. Köñli tuyup turǵan... Yene şu derya boyı iken-de! Qeyser qarıǵaylar tügel késilip, bir parçe aq, taqır yerge oxşap qalǵan oçuqçılıqqa kelgende, bu yerdiki veyrane menzirini körüvatqan közlirige işenmey qaldı.

Burunlardiki guliçiǵa neççe ademniñ quçıqı yetküsiz heyvet, qarıǵaylar ornıda emdi dümbel-dümbel kötekler yatatti. Emdila yiltız tartışqa başlıǵan yumran qarıǵay köçetliri maşına çaqı astıda çeylinip ketkenidi. Bir tüp qarıǵay tüvige yéqılǵan otta şaxlırı, qovzaqlırı bilen qoşulup köyüp, çuçula bolǵan bir tal moma yaǵaçqa oxşap qalǵanıdı.

“mana, biz pexirlinip yürgen ormanlıqniñ hali, at üstide oturup etrapqa nezer sélivétip azab bilen oylinip ketti qeyser, men némişqimu öyde yétivalgandimen, balnistin çıqip udulla meşege kelsem bolmasmidi? Ölsemmu [s.141] meşede ölsem, qarığaylarniñ yénığa ömilep bolsimu barsam, oğrılar uni heridevatqan çağda bérıp golini mehkem quçaqlivalsam...”

Qeyser xiyal bilen éğirlaşqan bəşini sañgilitip derya yaqılap yuqirılap méñiverdi. Aldida xélila yıraқта biradem harvisığa néminidur bésış bilen avare idi. Qeyser étiniñ bəşini şu yaqqa burap hayal ötmey uniñ yénığa yitip keldi. Hesen keklik qaçanlardidur orup qoyulğan, emdilikte qar astida dümbel-dümbel körünüp turğan quruq otni arida sançıp harviğa bésivatatti.

essalamu eleykum hesinika!

Hesen keklik aridiki otni yerge qoyup, yérım qısılğan közlrini atlıqqa tikti-de, xuşallıqıdın arını taşlap paypaslap atniñ aldığa keldi :

yaalla... Qeysercanmusiz? Mana, mana, can nede? Xuda saqlıgan yerde dégen şu-de... Saqıyipla qapsız, şükri xudayım! Doxturdin çıqqınıñizni añlıdım. Bérıp bir oğlaq tésisige élip qoyay dégen oyum bar idi, neççe qétim cabdunmaqçı boldum. Qarımamsız bu yalguzçılıqta...

ot-çöpni emdi yığivatamsız, kəcikip qapsızğu?

qandaq qilimen ukam? Yaylaqqa apet tegdi. Dora kolıguçılar kétividi, arqıdın çaşqan yamrıgılı turdi. Yaylaq qurup ketkendin kéyin, burunqidek küzdila harva-harvilap yığivalıdığan ot-çöp buyıl nede deysiz? Hey ukam... Halimiz çataq cumuñ bizniñ. Malni qıştın qandaq çiqırmız dep hemmimizniñ bésida gem...

pemimçe bu yıl qış qarmu qélin yéğişi mumkin.

xuda saqlisun! Bolmisa bu qış tügeşkinimiz şu cumuñ. Sadır çañcañ bar çağda bu çağqıçe malniñ qışlıq yem-boğuzliri dep qotan-qotanlarğa dövilinip bolidiğan, bu yıl mana hazırğıçe yem-boğuz dégenniñ qarısımı yoq.

he rast, dédi qeyser gayız palvanniñ qaysi kündiki muşu heqtiki gépini ésige élip, añlısam bu yıl yem-boğuzniñ bahası örlep ketkenmiş.

örlep ketsimu qéni şu yem-boğuz? Men bu yıl qış ukam neççe pul ketsimu yem boğuzğa tayanmisam, ot-çöp bilen mallirim qıştın çıqalmaydu.

Xuda buyrıgandek aldimğa obdanla kélip qaldıñız, muşu işqa azraq yardım qılalmassızmu?

Qeyser hesen keklikniñ arvañ-sarvañ kona üstivéşiğa, saqalliri ösken, qoruq basqan cüdeñgü çirayığa, kirpikliri bir-birige çaplışıp ketken, soğuqtın yaşıñgırap turğan közlirige qarap deslepte néme déyişni bilelmey turup qaldı. Biçare çal! Özi şu halda turuqluq, yene malniñ ğimini yémekte.

özige kelgende şuqeder bəxil. Yıl boyı düm yétip, düp qopup, qattıq kömeç ğacılup, deryaniñ soğuq süyini içidu, qışta birer qoynı öltürüp asquğa éshivélišqa közi qıymaydu. Emma çarviliri üçün şuqeder séxiy, yem-boğuz üçün neççe pul ketsimu meyli dep turidu. Uniñ qışni qış, [s.142] soğuqni soğuq démey malliri üçün muşundaq sekpare bolup yürğini, öziye tikilgen ümidlik közliri aldida qeyser herqandaq qılıpmu “keçür aka, men dégen orman xadimi, uniñ üstige addiy bir puqra. Saña nedinmu yem-xeşek hel qılıp bérélişim mumkin?” Déyişke éğizi barmidi.

maqul, emise bir urunup körey, dédiu köp oylinip turmayla.

vay rehmet... İgekim şundaqla bolsa... Dédi hesen keklik hayacanlinip, bəşimdin bir tağ yiqilatti ukam, siznimu razi qılattım!

ménimu, néme bilen? Qeyser çéqişti.

boldi, bir erkek qoy! Qotnimdin tallap tutivalisiz!

Qeyser étiniñ bəşini keynige buridi. Özlirige teve ormanlarnı tügel arılup çiqış üçün neççe kün kérek. U at üstide yérım kün olturğanga béli télip, put-qolliri sirqırap, çidiğusız ağıriq ustixanliriniñ üge-ügilirini açköz çaşqandek ğacavatatti. U kétivétip yol boyı yem-boğuzni hesen keklikke nedin, qandaq hel qılıp bəriş toğrisida oylandı. U şeherdiki tonuş-bilişlirini, burun işligen mekteptiki xizmetdaş, el-ağınılirini bir-birlep köz aldığa kelttürüp baqti. Emma ularniñ héçqaysisiğa sadir ismayildek işenç qılalmidi. Sadir ismayıl uniñ üçün teñ yéqin dost, dilkeş-qelbdaş idi. U şeherge yötkilip ketkendin kéyin qeyserge neççe parçe xet yazğan, emma qeyser néme sebebtindur uniñğa téxiçe cavab yazmıgan. Herqandaq işniñ birer sebebçisi bolidu-de. Yem-boğuzniñ ğepi çıqmıgan bolsa qeyser xet yézişni yene qançe vaqıt kéçiktürettikin? Bütün hesen keklik bilen körüşüpmu qaltis yaxşı bolğaniken. Sadir ismayılniñ burunqı xetlirige cavab bergeç, bu yem-boğuzni hel qılışni emdi şuniñğa havale qılış kérek.

Qeyser kün bilen teñ öyge yénip keldi. Tağ üstide qasqan tumaqliq, bomba saqal, gigant gevdilik bovay... Uniñ qardin aq yekteq iygen meğrur gevdisi keçki şepeq astida qizğuç nur içide heyvet qed kötürüp turatti. Qeyser aq qaşqini égilğa ekirip qañturuvétip öyge kirdi-de, meşke ot yéqışqa tutundi. Etigendiki ot allıqaçan öçüp sovup ketken öy meştiki kömürniñ çaraslap köyüp ulğıyışığa eğişip asta-asta illışqa başlıdı. Meş üstidiki alyumin çeynek birxil avazda gikildimaqta idi. Penerniñ aquç nuri öy içini girimsen yorutup turatti. Qeyser çayniñ qaynişini kütüp karivatqa sozulup, talğan putlirini sozup yatti. Çay qaynap meş üstige vakildap çaçırıgandı. Kéyin ittik ornidin turup, kiçik çeynekke çay demlidi, taşqırıqi öydin nan bilen pişurulğan göştin bir parçe késip ekirip, çoğdek qizirip ketken meş yénida olturup, aldirimay qorsiqini toyğuzdi-de, terlirini sūrtivétip kentir üstige keldi. Dostığa aldi bilen némilerni yazsa bolar? Hey... Deydiğan geplirigu ciq. Yazsa-yazsa tügeydiğandek emes. Emma gepni nedin başlaşni [s.143] bilelmeyvatidu. Şuña u kentirniñ tartmisini éçip sadir ismayildin kelgen xetler arisidin axırqi bir parçisini élip aldığa yaydı. Bu xet téxi tünügünla kelgenidi. Mana, uniñ aldida qedirdan dostiniñ xetni üsti-üstige yazidiğan tonuş puçurkisi, qulıqi tüvide hemişe yañrap turidiğan dostlarçe qizğın, yéqimlıq avazi :

“salam qedirlik inim qeyser! Némışqa xet yazmaysen, némışqa xetlirimge cavab bermeysen? Tosuşılrıñğa, nesihetliriñge perva qilmay sattar bilen toxtam tüzginim, bōrilerni qırğın qilişni aktipliq bilen qollap çıqqınim üçün mendin yene rencip yūremsen? Bilimen, muşu iştā mendin köñlüñ qaldı. Rastini éytsam, bu iştā puşayminim köp. Bularniñ hemmisini xetke hergiz yézip bolalmaymen. Sen bilen didarlaşqanda köñlümde yigilip qalğan geplerni saña neççe kün tōksem deymen. Şu künler tézraq kelsidi! Balinstin çıqqiniñni añlıdim. Sen ikki ilik xet yézip ehvaliñni bildürmiginiñ bilen, tağdin kelgenler sen toğruluq sözlep bérişti. Balnistin çıqip bir mezgil hasa tayaqqa tayinip öyüñde, öyiñniñ etrapida tokuslap yūrüpsen.

Uniñdin kéyin aq qaşqañğa minivélip, künde déğüdek ormanlarnı, derya boylirini, yaylaqlarnı arılap yūrgenliriñni ular körüşüptu. Sen néme dégen bextlik-he? Şundaq... Şu qeder bextlik. Sevebi, sen hasañğa tayinip aqsap mañsañmu, aq qaşqañğa minip şamaldek uçañmu mañidiginiñ yenila sen söygen, men söygen zémin. Qışniñ qehritan soğuş şamilimu burnuñğa yaz peytidiki reñmu-reñ éçilğan tağ gülliriniñ xuşbuy hididek mezzilik puraydu. Qarğa pūrkinip aqirip ketken yaylaq-édirlar, yalıñaçlinip qalğan bük çatqallıqlar eslidiki hayatlıq küçi urgup turğan yapyéşilçiliqi

bilen közüñge taşlinidu. U yerdiki hemme nerse ana bağridek illiq, öz yariñdek uz, étiqadiñdek pak. Şuña séniñ bu zéminda köridiğiniñ hayatliqniñ heqiqiy mahiyiti, hés qilidiğiniñ heqiqiy erk tuyğusi. Bext ademge hemme nersini untuldurğuzidu déyişidu. Şuña untuduñmu méni? Ecebki, içim puşqanda, séginganda yazğan neççe parçe xetlirimge bir parçe bolsimu cavab xet yézip qoymisañ..? Rastini éytsam, méni her minut, her tiniq ségindurğan nerse cénimdin éziz bilinidiğan aşu yaylaqlirim, aşu taqlirim, köñli tağ süyidek taza, méhirlik aşu malçılar... Vah qoysañ! Şularni men şu qeder ségindimki, bir çağlarda burnumğa sésiq purığan qoy éğillirida éğiniğudek, hesen keklikniñ héliqi eski çapiniñ péşige közlimni sürtküdek bolup kettim. Yene konkrétraq yazay, erziyet idarisiga başliqmen, lékin dunyada eñ biçarimen. Her qaçan işxanamniñ işikiniñ “tak-tak” qilip çekilişliridin xuddi saqçı üstidin basturup kelgenoğridek qorqimen. Közliri maña ümid bilen telmürüp turğan hesretlik, gezeplik, elemlik çiraylar aldida béşim xuddi égir gunah ötküzüp tutulup qalğan cinayetçidek yerge sañgilaydu. Ularniñ elemlik soal – xitabliri [s.144] aldida men gaça ademdek zuvansız olturimen. Ular derd-hesrette miñ yéridin tökülüp yiglısa, men içimde yiglaymen. Némişqa şundaq? Aldimğa kelgenlerniñ hemmisi derdmenler, erz-hal éytip kelgüçiler. Emma men ularğa hécnéme qilip bérelmeymen. Saña bu xette bir işni sözlep bérey, her yili aşliq hem paxtidin uda mol hosul élip kelgen bu şehrimiz bu yıl qonaq bilen paxtida biraqla düm çüşti. Buniñ sevebi, şehrimizdiki yéza igilikige mesul esasliq bir rehberniñ (isini yézişqa qolum barmaydu) içiriniñ melum yéridin uruqluq qonaq hem çigit yötkep kélip, uniñ şehrimizniñ yer-tupraq şariti ve hava kélimati bilen maslışidiğan-maslaşmaydığanliqi bilen hésablaşmay, uni şehir boyıçe mecburiy téritqanliqidin boldi. Qonaq ögze boyi boy tartip, kévez her terepke şaxarap boluşüçe ösüverdi-yu, qonaq10 -ayniñ béşidimu pişmidi, kévez10 -ayniñ axiridimu éçilmidi, kévezniğu bugün éçilmisa ete éçilar dep teme bilen saqlap turuş mumkin, emma qonaqni saqlap turuş mumkinmu? Yerni bikarlap ornığa küzgi buğday tériş kérek. Neticide néme boldi? Yuqiridin çüşken birla buyruq bilen biçare déhqan emdila dan tutuşqa başlığan qonaqlirini orup, küzgi buğdayğa orun boşitişqa mecbur boluşti. Muşuniñ kasapitidin hemme yerge-yéziğimu, şehrigimu xam qonaq bilen köpkök qonaq şexi yigip ketti. Oylap baq, biçare déhqanniñ her-bir moyerge sulyav yopuq, ximiyivi oğut, su puli, dora heqqi... Yene qançe-qançe heqler üçün talay pul xeclep, yıl boyi étizdin kelmey at-kalidek işlep eñ axirda dan emes, quruq şaxni yigivélişi qandaq éçinarlıq?! Burunqi yıllarda her yili küzde aşliq bilen paxta sétip qoli tutam-tutam pul körgen, emdilikte köridiğan bir sént pulniñ ornığa gedinige

neççe miñ yüenlep qerz artıvalğan biçare déhqanlar xam qonaq bilen köpkök qonaq şaxlirini harviliriğa bésişip, zar-zar qaxşığiniçe işxanamniñ aldığa kélişti hem tartqan ziyanliri üçün tölem bérişni, bu pacieni keltiürüp çıqargan başliqniñ mesuliyitini sürüşte qilişni telep qilişti. Men bu teleplerni derhal yuqiriğa yetküzdüm, ular namratlıqtin emdila qutuluşqa başlığan déhqanlarnı qaytidin xaniveyrançılıqqa salğan bu işniñ sevebini çoqum tekşüridu, mesuliyetni sürüşte qilidu dep oyıldım. Lékin ular bu işqa héçkim oylimiğan yerdin cavab bérişti. Qonaqniñ pişmaslıqı, kévezniñ éçilmaslıqı tamamen yazdiki hava rayiniñ normalsızlıqıdin, témpiraturiniñ tövenlikidin bolğanmış. Şuña men aşu derdmen déhqanlargımu muşundaq cavab bərişim, gunah ve cavabkarlıqni ademlerge emes, tebietke artip qoyuşum kérek. Şundaq qıldım, yürükim azabtin örtinip, ğal – ğal titrep tursammu, tilim kalvalışip, közlirim xuddi cinayet üstide tutulğan oğriniñ közliridek alaqlıcaqlı bolup tursımu, dadamdek séxiy, anamdek méhriban himmetlik tebietke aşu ademlerge tégil gunahlarnıñ hemmisini [s.145] artıverdim. Men cimi alemniñ yaratquçısı bolmış uluğ teñrige haqaret yağıdurivatattım, dadamniñ yüzige tükürüp, anamniñ çaqlirini yuluvatattım. Çünki men emdi adimiylıkimni, vicdanımni, étiqad ve imanımni yoqatqanıdım. Déhqanlar méniñ kimlikimni, férmiğa çañcañ bolup turğan vaqıtlarda méniñ néme işlarnı qılğanlıqimni, tağlıqlarnıñ méni neqeder yaxşı köridiğanlıqini obdan bilidiken, şuña ular méniñ sözlirimni añlap qulaqliriğa işenmey qélişti. Tağlıqlarnıñ eñ hörmitige érişken mendek çañcañni emes, yat-natonuş ademni körüvatqandek maña çekçiyip qaraştı. Durus, men aşu tağlıq zémin vücudımda apiride qılğan rohiyitimni, yürükimni, qisqısı, adimiylıkke xas mevcudlıqimni allıqaçan yoqatqan, başqılar qulıqimni qandaq burap qoysa şu muqamda sayraşni bilidiğan ünaalğuğa oxşap qalğanıdım. Déhqanlar gezep küçide özlirini basalmay xam qonaq bilen qonaq şaxlirini kallamğa étişti. Kimlerdur gépimni mesxire qilip qaqaqlap külüşti. Kimlerdur eñ yaman til bilen tillap qorsıqini boşitivélişti-de, işxanamdin çıqip kélişti. Men ularniñ gezeplik soal-xitablırınımu, hesretlik erz-şikayetlırınımu, qehirlik til-haqaretlırınımu, mesxirilik külkilirini muvazirlik cimecit süküt içide qobul qıldım. Süküt men üçün eñ çoñ gelibe ve teselliy hésablinatti. İşxanam birdinla çöl-ceziridiki görüstanlıqtek cimecit bolup qaldı. Çünki kişiler emdi maña işenmeydiğan bolup qélişqanıdı. Men kişiler nezeridin yiqılğanıdım. İdaridiki muaavin cüycañ, işxana mudiri, yene kim-kimler burunlardıla şahmat bilen qertniñ kona ülpetdaşliri bolup qélişqanıken, men kélipla ularniñ bu oyunlirini tire-piren qılğan, “qandaq ademler-vay, herqaysıñ? Xızmet vaqtida oyun oynap hökümetniñ maşını bikar élişqa

uyalmamsen? Xizmet dégen xizmet, oyun dégen oyun. Buniñdin kéyin sekkiz set içide héçqaysıñ xizmettin başqini qılışmaysen” dep varqırıǵan. Emdi menmu aşu bikaşılar topıǵa qoşuluşqa mecbur boldum. Ulardin birla perqim, işxana aldıǵa çıqıp qert bilen şahmat oynımaymen, etigende işxanıǵa kélip ikki set gézit oquymen, andin öyümge çıqıp bala baqimen. Bilip qoy adaş, qelbimge talay arzu, büyük meqsetlerni pükken, el xizmiti üçün özümni pervanidek uruşqa teyyar turǵan, emma şundaq qılış maña nésip bolmıǵan éti uluǵ, suprisi quruq biçare başlıqmen.

Emdi gilem yaylaq toǵrisida yazay, xep..! Men aşu gilem yaylaqni zadi oylımay deymenu, yene oylaymen. U toǵruluq yazmay deymenu, yene yazǵum kélidu.

Sevebi, aşu zéminga bolǵan otluq séginiş, esebiy teşnalıq méni minutséri azablaydu, xatircemlikimni buzidu. Men derd-hesrettin birdem bolsimu xalas bolay dep sorunlarda ölgiçe haraq içivatqan, xotunumni baǵrimǵa yéqıp lezzet sürüvatqan, balamni baǵaşlap sóyüp baş – közini [s.146] puravatqan çağlırimdimu gilem yaylaq köz aldımın ketmeydu. Hetta u yerniñ taqır taşlırı bilen, qış boyı ademni vehimige sélip çıqıdıǵan kúltük qarlırinimu çüşümde çüşep çıqımen. U yerge némişqa undaq köyidiǵandimen, xotunum otqaşteq gilemler bilen bézivetken bu şahane öyümdin némişqimu malçiniñ qarañǵu, zey gemilirini ela bilidiǵandimen? Oylap-oylap buniñ tektige yettim ukam! Eslide méniñ yiltızım, rohim, étiqad ve imanım aşu muqeddes uluǵ zémında qalǵaniken. Qaçanki men u yerdin ayrıldım, şu künden başlap özümniñ adimiylikke xas hemme nersem, hetta mevcudlıqımmu yoqalǵaniken. Şutapta hesret çekidiǵan, ökünüdiǵan nersilirim şunçılık köpki, gilem yaylaqtin némişqimu ketkendimen dep puşayman qilimen. U yerdin ayrılışni némişqa rava kördüm, namemeldin ayrılıp qéliştin yaki yuqıriniñ edeplişidin qorqupmu? Némişqa orunkörpemni öşnemge yüdüp qotanlarniñ birsige ketmidim, némişqa muşundaq leniti emeldin yaylaqniñ addiy malçisi boluşni evzel körmidim? Şu tapta maña teselliy bolidiǵan, köñlümni avunduridiǵan dünyada ikkila nersem qaptu. Birsı, öyüm, xotunum, balam, yene birsı, gilem yaylaq toǵrisida cimcit olturup süridiǵan xiyallirim. Men kétip néme bolup kettikin şu yaylaq? Sattar gilem yaylaqniñ yilikini şorap yene gidıyıp, özini semritip yüremdu? Dora kolıǵuçılar yaylaqni çoşqa multilıǵandek multılap qaysi halǵa çüşürüp qoyǵandu? Malçılarniñ hal-küni, qışlıq otçöp teyyarlıqı qandaqkin? Muşularniñ hemmisi köñlümni parakende qilidiǵan işlar bolsimu, yoşurmay hemmini yazsañ. Éytmaqçı, neççe kün ilgiri doxturxana aldida séniñ yultuzuñ bilen uçrışıp qaldım. Yene şu burunqı turqı... Kéyik balısıdek omaq,

tartinçaq, tağ gülliridek berna, çiraylıq. Uni körüp séniñ uniñ toğrisida anda-sanda, emma heves bilen sözlep bérیدigan çağliriñ ésimge keldi.

Rasttini éytsam, uni sen özünge meñgölükke mehbubluqqa tallap xata qilmıǵan ikensen. Lékin u sheherge qandaqlarçe kélip qaldı? Hakim dadisi (sadir bu sózniñ tégige sizip qoyuptu) uni sheherde xizmetke orunlaşturimen dep élip kelgenmiş. Emma kelgendin tartip hazirǵıçe sultan sicañniñ doxturxanida yétivtqan xotunini béqivatqanmış. Saña köñlümge keçken bir gepni éytay, yultuzniñ vucudidiki hemme nerse uniñ uyatçanlıqı, sebiylıki, méhirlik tebessumi, ğunçidek qamiti, gülgün latapiti peqet tağqa, gilem yaylaqqıla mensuptek, buyerde, sultan sicañniñ aldida uniñdiki bu yéǵone möcize öziniñ teñdaşsız séhriy küçidin mehrum bolup qalidigandek tuyulup ketti. Héçqançan méni aldimaydigan sezgülimniñ tekrar qilivatqan deviti bilen saña şuni deymenki, yultuzuñni bu leniti makandin élip kėtiş qoluñdin kélermu?...”Qeyser xuddi xetni tünügün oquǵan vaqtidikidek közlirige qarañguluq tiqilip, bir haza éǵır xiyalǵa çömülüp olturup ketti. Mesilen, yultuzni u [s.147] leniti makandin qutulduruş üçün qandaq çare-usul qollanǵan yaxşı? Yaq, hazirçe herqandaq urunuş baldurluq qilidigan oxşaydu. Eñ muhimi, bir amal qilip yultuz bilen körüşüş kérek. Hazirçu? Hazir bu işlarni vaqtinçe untup sadir ismayılǵa xet yéziş, hesen keklikniñla emes, pütkül férminiñ qışlıq yem-boğuzǵa bolǵan ciddiy éhtiyacidin xeverlendürüş kérek. Qeyser xiyalini yıǵdı, qelimini aq qegez üstide xuddi qedirdan dilkişi bilen didar körüşüşke aldirigandek téz-téz çapturuşqa başlıdı.

On Üçinçi Bab

Sultan eli her küni etigende ornidin turǵandin kéyin, uniñ birinçi bolup qilidigan işi qepestiki bulbulniñ yemdénıǵa dan, sudénıǵa su quyuş. Hazir uniñǵa öyde uniñdin köñüllük hem mesuliyet túsini alǵan iş yoq. U emdi dem élišqa çıqqan deslepki künliridikidek téléfonda kim-kimlergidur yolyoruq, buyruq teleppuzida sözlep, öyige kelgenlerni soal-soraq qilip silkişlep yürmeydu. Yuqiri giradusluq közeynikini taqivélip set-setlep gézit-matériyalmu körmeydu. Burun yuqiri-tövenniñ oni izdep turuşidin toxtimay ciriñlap turidigan téléfon emdi némişqa zuvani tutulǵandek cimip ketti?”Néme lazimkin, qandaq iş-küş barin?” Dep ayıǵı üzölmey yoqlap turidiganlar emdi némişqa xuddi bu öyge qedem bésiş meni qilingandek yoqap ketti? Sultan eli buniñ sevebini yaxşı bilidu. U dem élišqa çıqip hoquq tacini taşlap bəriş bilen teñla

kişiler uni köñül deptiridin tézla öçürüvėtişken. Burun uniñğa yette qedem yiraqtin tazim qilip kélidiganlar emdi yéñi şehir başlıqiniñ keynide... Buniñ üçün öüngülük, ah urğuluq emes, çünkü adamlar her qaçan şundaq, emel tacini kimniñ kiyişi ular üçün beribir. Misali bu tacni adem emes, bir eşek kiysimu uniñ üçün xuşamettin pürüşken çiraylar, şenige oqulidigan hemdu-sana, qesidiler, ayiği üzölmey teqdim qilinip turidigan sovgá-salamlar teyyar. U adamlar ademni emes, hoquq-imtiyazni ela bilişke, buniñ aldida dir dir titreşke, uniñğa çoqunuşqa-baş uruşqa, öziniñ izzet-hörmitini, ar nomusini, iman vicdanini tesedduq qilişqa adetlengen. Bu bir qanuniyet tursa, némişqa ulardın rencigülük, némişqa ularni tilliguluq? Şuñá sultan eliniñ dem élišqa çıqıp neççe on yıl kiygen hoquq tacidin quruq qalgandın kéyinmu goya héç iş bolmıgandek, hélimu muşu yurtniñ pasiban atisidek kişiler arisida gevdisini kérip, bəşini meğrur kötürüp yürüşiniñ, oyun-tamaşasını cayida qilip, qilidigan işini qorqmay qilip yürüşiniñ sevebi ene şu. Uniñda emdi yene néme arman? Beş balisini üç qız, ikki oğlını köñlidikidek cayğa xizmetke orunlaştırdı, ömüridin eşip qalgudek baylıq [s.148] yigdi, hoquq ketkini bilen şeherniñ eñ avat yéridin tallap élıvalğan ikki mo yer, uniñğa saldurğan heşemetlik öy-saraylırı bilen, qıldurğan mévilik bağlırı qolida qaldı. Bir yerge, misali doxturxanığa barmaqçı bolsimu şehirlik hökümettin uniñ xalığan vaqıtta işlitişige ruxset qilingan kiçik maşına teyyar. U hökümet işxanisiga urğan birla téléfón bilen beş minutqa qalmay işikiniñ aldida maşına hazır bolidu. Sultan elini hazır eñ memnun qilivatqan iş teñritağ çarvıçılıq férmisida sattarniñ qolı arqılıq yürüşivatqan ticaret, yene yéñi işqa kirıştürölgen kömür kan. Uniñ burunqı pullırı hazır hessilep köpeygili turivédi, vücudida u burun hakim, şehir başlıqı, şehirlik dimiy komitét mudiri bolup işligen vaqtidimu hés qilmıgan birxil alahide küç-quvvetni, héçqandaq küç yiqıtalımaydigan tağdek éğir menivi qametni hés qildi. Biraq, cahanniñ rahatını köridigan, ömürniñ peyzini süridigan, bextniñ qentini çaqidigan çağda yaşıniñ atmiştin eşip qalgini... İsit! Yaxşı cahan, xeyrlik künler kélivatqanda yénip yigirme yaş yaşırivélişiniñ amali bolsa! Sultan eliniñ peqet muşuniñ üçünla köñli yérım.”Ötken ömür atqan oq, uni arqığa qayturup bolımaydu” hesret, emma temkinlik bilen oylaydu u, “néme ilac? Emdi qalğan ömürni xuddi sütni püvlep turup qaynatqandek pem bilen avaylap ötküzgen, köñül néme bilen xuşal bolsa şuni qılğan, qisqisi, menzilge künséri yéqınlap bérivatqan hayat tulpariniñ qedimini bir amal qilip astilatmaq lazım...”

Sultan eli yüzünü yuyup bolup, qışlıq saray öyniñ yumşaq kirislusiğa çökti. Bulbul u baya quyup qoyğan dan bilen suğa qarap qoyar emes. U eyneklik yoğan dérise üstige ésip qoyulğan tömür qepes içide uyaqtin-buyaqqa tinimsiz sekrep bar avazi bilen viçildap sayrimaқта idi. Eceb yéqimliq avaz..! Uni añlığan sultan eliniñ etigendiki köñli xuddi burun ornidin qopupla bir qétim qénip tamaka çekivalğan çağliridikidek birdinla huzur-rahetke tolatti, iştihası éçilip qalatti. Yultuz sapma keşini yénik şipilditip işiktin kirdi, qolidiki bir deste nan oralğan dastixanni epçillik bilen yaydı. Andin yene şundaq şamaldek yénik dessep çiqip kétip, hori purqirap turğan bir apqur sütlük çay, kümüş yalıtılğan güllük petnusqa tizilğan kiçik texpilerde mégiz, badam, yañaq mégizi, eynek vazılarda hesel ve béhi murabbasi élip kirdi. Sultan eli yultuzniñ u nersilerni aldığa qoyuvatqan çağdiki epçil heriketlirige, leğmen piltisidek evrişim, nazuk barmaqlirığa, tüvigiçe pakiz élingan tirnaqlirığa, égilgen çağda péşanisige çüşüp turidığan dolqunluq qapqara çağlirığa, közliri hem meñzidin tartıp almidek kötürölüp turğan köksiğiče birxil adettin taşqiri éçirqaş ve özini yoqatqan mestxuşluq bilen qarap turatti. Vah..! İnsan balisimu şundaq çiraylıq bolarmu? Uniñdiki sultan [s.149] eliniñ cénini algudek dericidiki séhirlik cazibe san-sanaqsız, vucudidiki ilahiy güzelligiñni çeki yoq... U emdi pişip vayığa yetken çilgidek tolğan, reñ tüzigen, tağ havası köydürgen burunqi buğday öñ çirayi emdi aq leylikde aqirip, ikki meñzi tañniñ süzük şepiqidek qizarğan, xumar közliridin tökülüp turidığını yenila burunqidek adem tik béqip qariyalmaydığan dericidiki ateşlik nur, güllük yeşil popaykisi içidin kötürölüp turğan köksi xuddi uvisida segeklik bilen yatqan bir cüp kepter, goya u birer şepe sezgen haman hazırla uçup kétidigandek...

Yultuz sultan eliniñ üzige oğrıqçe qarashlıridin iza tartıp şire aldidin özini ittik çetke aldı. İşik yéniğa bérıp eymengüçi ayançlıq avazda :

xan açamniñ bugün etigenlik tamiqığa néme aparsamkin? Dédi.

buyaqqqa kéliña.

Yultuz hoduqup şireniñ burcıkige keldi.

olturuñ.

öre turuvérey hakim dada.

dep béqiña, qepestiki munu quşni yaxşı köremsiz?

yaxşı görmeyçu, u dégen bizniñ tağniñ bulbuli emesmu.

sayraşliriniçu?

bulbul dégen quşlar içide eñ çiraylıq sayraydu.

yaq, men qepestiki munu bulbulniñ sayraşlirini devatimen.

men bu bulbulniñ sayrıgini aňlap baqmığan tursam.

Sultan eli qızıqisinip qaqaqlap küldi :

néme davatisiz, qulaq séliñ, muşu uniñ sayrıgini emesmu?

yaq, bu uniñ yıglavatqini, peryad urivatqini.

he... Sözleñ, xan... Sultan eli ornidin sel kötürölüp yultuzğa yéqin sürölüp keldi, siz bulbulniñ yığlıgini, peryad urıgini qandaq bilisiz?

men tağda bulbul bilen bille yaşaydığan tursam, uniñ sayraşliriniñ qandaq, yığlaşliriniñ qandaq bolidiğanlıqini elvette bilivalimen, hakim dada.

men eceb aňlimaptikenmen, uçar quşmu yığlaşni bilemda?

tömür qepes yaman, qepesniñ içige taş sélip qoysa, taşmu çirip kétemdikin deymen.

Yultuzniñ şunçilik sözleşni bilginige sultan eli heyran. Emma bu söz uniñğa yaqmidi. Yaqmidila emes, etigende içivatqan çéyi bilen göç qilip taş çaynıvalğandek bolup, soğuq, köñülsiz bir tuyğu méñisige tépip çıqtı.

şundaqmu, zorğa külümsiridi u, emise xan açiñizniñ qéşiğa bérivériñ.

néme étip apiridiğanlıqimni démigentile.

démidimmu? Boptu... Öziñiz xalıganni qilip apirivériñ.

Yultuzğa öziñiz qiliñ dése, etigende elvette göş, köktatliri uşşaq toğralğan şova gürüçni tallaydu. Balnista yétivatqiniğa üç aydin aşqiniğa [s.150] qarimay, yene burunqi halitiçe turuvatqan biçare ayalniñ köñliniñ tartidiğini şu. Yultuz aşxanığa kirip, aldığa pertuqni tartip aldirap aş teyyarlaşqa kirişti. U baya hakim dadisiğa u sözlerni qandaqçe dep salgini bilmeytti.

Dep saldi-yu, köñli xuddi qepestiki aşu mehkum quşniñ köñlidek buzulup ketti. Biteley biçare quş... Qismiti qandaqçe tetür kélip mehkum bolup qalğan bolgiyti bu

qepezge? Uni tağdiki cennettek güzel mekanidin, u yerdiki erkin pervazidin cuda qılğan kim? Xuşpuraq reñmu-reñ güller hem bük ormanlar arisida, yapyéşil yaylaqnıñ bipayan asminida pervaz qılıp, öz bextidin maxtinip tağ arisini hem derya boylinerini çañ keltürüp sayrıganda ağzidin deste-deste gül tökülüp turidığan bulbulniñ emdilikte yürek-bağridin hesret-nadamet yığisi, ağzidin qan, közliridin mehkumluq yéşi tökülmekte. Yultuz küzde hakim dadisiniñ kiçik maşinisi bilen bu öyge kelgen künden tartıp bulbulniñ hesretlik yığisini, azablıq nalisini añlavatidu. Ah bextsiz bulbul... Uniñ öz qismitidin peryad urup qılğan naliliri dunyada yultuzdin bölek kimniñ qulıqıǵa yétetti? Bulbul tañ seherdin taki keç kirgiçe özini qepesniñ tömür simliriǵa urup, baş-közini yara qılıp hesretlik köz yaş tökkende, yultuzmu uniñǵa qoşulup içide öksüp yığlaydu. Némişqa yığlimisun? Çünki umu öziniñ eziz mekanidin, köñli söyüngen, söygen nersisidin ayrılğan mehkum quş. Oxşımaydıǵan yeri, bulbul qepeske, yultuz öyge bent qilingan. Hakim dadisiniñ dadisiǵa bergen :

Qiziñni şherge apiripla zavutqa urunlaşturimen, dégen vedisi qéni? U bu gépini şherge kélip ésidin çıqarǵandek maşinidin çüşüp, téxi öyge kire-kirmeyle yultuzǵa :

aş ételemsiz? Qéni emise boluñ, ğaç-ğuçla bir çöçüre qiliñ. Xan açiñiz balnista, qéşıǵa barmisiñiz bolmaydu, dégendin başqa “zavutqa orunlaşturimen” dégen gepni zadila éğiziǵa élip baqqini yoq. Tünügün atmış üç... Bүgün atmış töt... Yultuz tağdin ayrılıp bu yerge kelgen künlerini aşundaq sanaydu... Qeyserniñ késili hazır qandaqraq boldikin, saqaydimikin, saqayǵan bolsa, hélimu derya boyidiki héliqi öyidimikin, séginganmidu méni? Séginidu... Ayrılǵılı şunçe uzun vaqıt bolǵanda séginmamdu? Lékin... Némişqa méni izdep şherge birer qétimmu kélip qoymaydıǵandu? ...Men rahatlinip xuddi qoza, oğlaqtek taqlap-yügürüp oynap yürgen yaylaqlar, üstige çiqivélip qamlaşsa-qamlaşmisa avazimni boluşıçe qoyuvétip naxşa éytidıǵan héliqi döñlük, ussul oynaydıǵan derya boyliri hélimu amanmikin? Ah insan üçün erkinlik qandaq yaxşı! Men qeyserni séginginimda, uni körsem boynıǵa ésilip uzaqqıçe yığlıǵum, yaylaqlarni köz aldimǵa keltürginimde, şamaldek yügürüp qiyğutqum, derya boyi hem héliqi döñlükni esliginimde avazimni boluşıçe qoyuvétip varqırıǵum, naxşa éytqum kélidu. Ah men eksimni yüzüñde körüp ruxsarimniñ heqiqeten [s.151] güzellikige tunci qétim işengen yultuz köl! ...Her ikkimizniñ ismi némişqa “yultuz” ?İsmimiz, güzellikimi oxşaşken, teqdirimizmu oxşaşmidu?

Aş pişip yultuz uni çaydanlıq koriga usqiçe uniña köz yaşliriniñ qançilik éqip çüşkinini bilmidi. Hakim dadisi qışlıq saraylıq öyde allikimler bilen ülpetlişip olturatti. Yultuz çapinini kiyip, yağlıqini çigdi-de, aşni kötürüp dervazidin çıqti.

Noyabirniñ axırqı künliri. Tağda allıqaçan qélin qar çüşkinige qarimay, şeerde téxi candin ötküdek soğuq yoq. Cenub iqlimiğa xas qurğaq şamal asfaltit yol üstidiki topılarnı uçurtup, yalıñaçlinip qalğan derex şaxlıridiki qurup dirdiyip qalğan axırqı yopurmaqlarnı titritetti. Yolniñ ikki teripide soda magizinliri bilen uşşaq dukanlar şunçlık köp idiki, goya bu şeherniñ pütkül puqraliri sodiger-sétiqçi bop ketkendek körünetti. Koçıda maşiniliqlar, vélsipitlikler hem piyadiler köp boluşıǵa qarimay, anda sanda kişiler magizin-dukanlarga kirip qoyatti.

Dukandarlar ularni körgen haman birdinla canlinip ornidin ümid bilen turuşatti-yu, ular uniña-buniña qarap qoyup çiqip kėtişkendin kéyin, lasside boşışip qattiq bendiñge özini taşlaytti ve soğuqtin dügdiyip asta mügideşke başlaytti.

Yultuz şeherniñ neççe qevetlik heşemetlik binalirini, tamliriğa ésilğan reñgöreñ élan taxtilirini, ademler miğildap, maşinilar yolda sudek éqivatqan vañ-çuñluq, qista-qistañlıq şeer hayatini künde körivérip zérikken, şuña u piyadiler yolida ikki yénigimu qarimay béşini töven sélip kétiverdi. Emma köñlide şeer asminida manayqip yürgen topa-çañdek, azablıq, hesretlik, köñülsiz xiyallar... Bügün neq atmış töt kün... Ah bu mudhiş künlerniñ çeki nede, toşidiğan vaqti qaçan? Apam muşundaq bolarini burunla biliptiken, şuña toğra éytiptiken, hakim dadiñizniñ gépige işengili bolmaydu dep... Xizmetke orunlaşturimen déğini uzunğa çıqsun! Qaytip kétey, qaytip kétey zadi... Biraq şu dadam... Aranla qılsa aççıqini apamdin alidu. Ketsem qandaq bolar? Ketsem... Buniñ derdige yene şu apam qalarmu? Biçare apam...

Yultuz yolda kétivétip köz yaşlirini tutivalalmay qaldi. Yénidin ötüp kétivatqanlar uniña birliri qiziqış, birliri heyranlıq nezeride qarişatti, arqisidin kusuldişatti. Yultuz nomus qılıp yağlıqiniñ uçini çin çışlıvaldi. Emma iç-içidin bulduqlap téşivatqan köz yaşliri xuddi qéşi buzulğan derya süyidek zadila toxtar emes.

xeyrlik yol!

Qiz çöçüp béşini kötürdi. Aldida qasqan tumaqlıq, bomba saqal, köküç közlük bestlik bir bovay uniña qarap turatti. Qiz bovayniñ közliridin [s.152] çaqnavatqan küçlük köküç nurdin közlirini qaçurup ittik yerge qarivaldi.

köz yaş həyatını nabit qılğıçı qiyandır, çidamlıq hem qeyser boluñ qızım! “qeyser... ”Qız vücudını küçlük éléktir éqimi soqqandek endikip ketti, artuqçe hoduquştın éğizigə gəp kəlməy qaldı. U peqet bovaynıñ yénidin quş sayısidek şepisiz ötüp kətkənlikinilə körüp turdı. U şu çağdılə özige keldi. “bovayğa nəmişqə sədiqə bərişni untudum? Bərişim kerek” dep oylandı qız və ittik yançıqını axturup keynigə qarıdı. Emma yultuz divanə dep oylıqan bovay həc yerdə körünməytti. Yultuz uni kişilər topıqə qoşulup kettimikin dep arqısıqə yənip yiraqlarğıçə qarap baqtı. Bovay xuddi yergə kirip, yaki asmaqə çiqip kətkəndek koçınıñ həcneridə körünməytti. Unıñ ornıda yənə şu herxil siyaqta kiyingen, kəsəlmən, tatırañqu çiray adəmlər təmtirəp yürüşətti...

Doxturxana çin mənisi bilən éytqanda aciz, nımcanlar üçün nalixana, gunahkarlar üçün tova istigparxana. Ölüm vəhşiti ecəldin şepə bergüçü qara qanıtını yéyip ularını üstigə uçup kəlgəndə həkümran şahın tartıp mehkum gödayğıçə ötkən künlirini esliməydiğini, qılğanliriniñ qaysisi heq, qaysisi gunah ikenlikini vicdan dəptirigə tizip çiqmaydiğini, ölümün iborət bu tənəşsiz qudrətlik dıvə aldıda özini eñ biçarə və boyşunğıçı həsəbliməydiğini yoq.

Yultuz balnisqə kirgəndə paşaxan yənə burunqı halda pərişan, halsız bir keypiyatta arqısıqə éğızlitip qoyulğan qoş yastuqqa yölünip yatattı. Çirayı tatarğan, purlaşqan, yultuz kiçik çağlıridə heveslinip qarap qalidıqan çiraylıq közliriniñ nuri künsəri acizlap kətivatqandek, köz çanaqlırı yoğınap kətivatqandek idi. Yultuz künde dęgüdək tarap turıdıqan, kəsəl azabıdın çüşüp azla qalğan çağlırı yastuqqa çéçilğan, levliri aqarğan, yirikleşkən

...

essalam, qandaqraq yattıla xan açə? Yultuz qolidiki korini tompuçka üstigə qoyup paşaxannıñ çağlırını tüzəştirdi, bir yaqqa qıysiyip qalğan yağlıqını tüzəp çigdi.

obdan... Muşunçilik... Paşaxannıñ çirayığa etiyaznıñ yupqa aptipidək halsız, sus külke yügürdi, hakim dadiliri... Qandaqraq qoptı?

yaxşı.

Yüzini yuyuş üçün suxanıqə çiqip kətkən şəmsiddin lönge bilən sulyav qaptiki sopunni kötürginiçə yataqqa kirip keldi və yultuzqə amraqlıq bilən külüp bəşini liñşitip qoydı :

keldiñizmu xan?

hee, tiçliqmu aka?

Yultuz kelgendin kéyin paşaxanğa qaraydğan burunqı tertip özgirip beş bala ve ikki kélın kéçisi növet bilen qaraydğan, kündüzi yultuz qaraydğan [s.153] bolğan. Şuña paşaxanniñ şerhlik saqçı idariside ottura dericilik emel bilen işlevatqan çoñ oğlı şemşiddin apisığa qaraş üçün axşam kelgen. Yultuz deslepte dasqa ilman su teñşep paşaxanniñ yüz, qolini nem lönge bilen pakize sürtüp yudi. Andi şova gürüçni qaçığa bölüp paşaxanğa bir qoşuq-bir quşuqtin içürüşke başlidi.

dadamçu, dadam barmu öyde? Birxil ciddi, tenilik ahañda soridi şemşiddin.

bar, öyde birsi bilen parañdışıp oturup qalğan.

kelmemdikina doxturxanığa?

bilmidim aka.

Şemşiddin birdinla çéçilişqa başlidi :

qandaq gep bu, héçbolmisa ikki künde bir kélip qoymisa ... Şumu ata boldimu emdi?

héçqisi yoq balam, paşaxan aş içiştin toxtap oğlığa yélinguçi bir nezer bilen qaridi, aldinqi küni kelgen... İşi çıqip qalğandu. Uniñ üstige öziniñmu taza tavi yoq turğan...

dem élišqa çıqqan ademge yene néme iş apa? Hazirqi künde bir it bikar, bir dadam... Tavi yoq bolsa mana doxturxana, körünse bolidıǵu, şemşiddin şunçilikla dédi, xuddi apisiniñ aldida artuqçe sözlep qoyǵını üçün xicil bolğandek cimsit oturup ketti. “biçare ana... Dadamniñ taş yüreklik qilivatqinini bilip turup yene öziniñ qedinasıǵa yan basidu, hemmini bilip turup bilmigenge salidu, derd-elemlirini içige yutidu. Yürek némişqa kardin çıqti, némişqa uniñ béǵışliriǵa dez ketti, beş balini béqip çoñ qilguçe tartqan capasi, öyniñ éǵır yükini yalguz özi kötürüp küç élip ketkini üçünmu? Yaq! Men dégen baliniñ çoñı, şuña buniñ sebebini yaxşı bilimen. Bir ana üçün capamuşeqqet dégen néme? Yamini azab-derd... Bu hemmidin yaman! Éx dada! U héli muşu yurtta yerniñ çuñqur tektige ğulaçlap yiltiz tartqan, şaxliri terep-terepke yéyilğan qametlik séde derixidek hés qilidu. Biraq muşu heyvetlik gigönt qametniñ köñlimizdiki orni qançılık, muşularni bilemdigandu?”

naşta qilivéliñ balam, yultuz, akiñizğa çay quyup bériña, mana bu méhriban aniniñ halsizliqtin titrep çiqivatqa, n avazi.

yaq apa, dédi şemşiddin sitige qarap, idarige kéçikip qalimen, u aldirap çapinini, şepkisini kiydi, keçte arzugül kélidu, xudayimğa amanet apa!

dep qoyuñ, balılarnı alğaç kelsun...

Doxturlar kirdi, yultuz ularniñ ismini bilmigini bilen hemmisi tonuş.

Ular şu qeder méhriban, çirayliri illiq, gepliri siliq ademler. Qaysi küni paşaxan ularniñ gépini qilip “ular ağriqqa seveb, ölümge amal qılğuçı [s.154] aq kiyimlik periştiler” dégen. Perişte! Neqeder uluğ sima! Apisi kiçikide dep béridiğan, periştiler xudaniñ elçiliridur dep. Ular şuniñ üçün şuqeder méhriban, şepqetlik iken de! Oruq, aldığa sel mükçeygen közeyneklik doxtur. Yultuz uni hemmidin bekrek yaxşı köridu. Paşaxanniñ éytişçe uniñ davalaş téxnikisi hemmidin yuqırımıñ hem muşu bölümniñ başlıqımıñ. U her kündikidek paşaxanniñ yürek herikitini tekşürüp kördi, uni-buni soraşturdi. U közeynek astida parqirap turğan közliriniñ ötkür béqişi bilen paşaxanni emes, uniñ zeipleşken yurikini körüvatqandek idi.

sicañ bugün kelemdu?

bilmidim... Kélip qalar héliğiçe.

mumkin bolsa bir çaqirtsaq. Meslihetlişidiğan iş bar idi.

emise qizim bérıp çaqirıp kelsunmikin... Hazirla...

avare bolmisun, biz téléfon béreyli bolmisa, téléfuniñlarniñ nomuri neççidi? Paşaxan éytip berdi, doxturlar çiqıp kėtişti.

... Aasma okul reñsiz inçike neyçe boylap paşaxanniñ tomuriğa bir témim, bir témimdin tamçılap çüşüvatatti. Yultuz üçün u tamçılarniñ her biri şunçilik séhirlik, xasiyetlik. Goya aşu her-bir tamçe paşaxanniñ céniga can, vücudiğa küç qoşivatqandek, yürikidiki mudhiş késelge oq bolup tégidiğandek...

Yultuz paşaxanniñ kiçik teritige qaça tutti.

sizge... Sizge nime dep rehmet éytsam bolar qizim? Halsiz, titreñgü bir avaz paşaxanniñ himleşken levliri arisidin sirgip çiqmaqta, méhribanliqni... Xuddi öz qizimdek yetküzdiñiz...

hécqisi yoq xan aç, biz dégen tuğqan emesmu.

éytiña... Sizni... Muşu capayıñızğa çuşluq néme bilen razi qılsam bolar? Qulıqimdiki halqını éliña... Uniñ emdi... Uniñ maña lazımı qalmıdı.

yaq, undaq démisle xan aç, yultuz endikip ornidin turup ketti, undaq désile köñlümge kélidu. Men xızmetlirini hazırla emes, zavutqa işqa çüşkendin kéyinmu yaxşı qilimen.

néme... Zavut dédiñizma? Paşaxan qurup kétivatqan levlırını tili bilen yalap nemdep qoydı.

hee, hakim dadam şundaq dégen.

rast özi... Şundaq dégenma?

hee, tağdiki çağda.

qaysi zavutqa?

ximiyivi oğut zavuti dégen.

vay xudayim... Emise némişqa... Vaqtida orunlaşturup qoymaydu? İkki ay... Bıkarla ötüp kėtiptu mana... [s.155]

yaq, yaq, hécqisi yoq xan aç, yultuz paşaxanniñ bıaramlinivatqanlıqını körüp birdinla oñaysızlıp ketti, silini saqayğıçe qarap tursun dégendu.

Néme aldıraş? Méniñ es-yadım silide xan aç.

İkkiylen sultan eliniñ tuyuqsız karıdorda añlinivatqan guduñ harviniñ guduñidek çiqidığan bom, boğuş avazını añlap, içige tinip cim boluştı.

keptu... Doxturlar çağırtqan oxşaydu, asta piçirlidi paşaxan. Sultan eliniñ deslepte kimlerdındur ehval sorığan, kimlergidur külke arılaş çaqçaq qilivatqan xuşxuy avazi añlandı. Andin işiktiki eynektin yultuzğa tonuş gevdilik, sémiz bestı köründi. Bölüm mudiri uni işxanığa başlap kirip ketti.

merhemet, qéni oltursıla, iltipat bilen kirisluğa teklip qıldı u.

Sultan eli kirisluğa emes, bölüm mudiriniñ udulidiki yölençüklük orunduqqa kélip olturdı. Qaysibir doxtur uniñdin yéqinçiliq bilen ehval sorap qoyup çiqip ketti.

Séstiralar başlıqı çaydandin istakanga çay quyup uniñ aldığa quyuvétip xicil bolğan halda :

epu qilsila, qaynaqsu quyup saldim, set boldi, dédi.

kérek yoq, doxturxana emesmu, sipayiliq bilen küldi sultan eli.

Qarığanda u emilidin allıqaçan qaldurulğiniğa qarımay, uniñ kişilerni eymindürgüçi burunqı obrazi yenila bu yerdikilerniñ kallısidin ketmigendek idi.

mundaq iş idi, muhemmet tursun közeynikini kötürüp quyup, paşaxanniñ késel tarixıǵa ait matériyallargá köz yügürtkeç davam qildi, bizniñ bimar üstidiki axırqı qararımız yürek qan tomurini opératsiye qılış. Lékin buxil késellik üstide élip bérilidiğan opératsiyiniñ ceryani murekkep, qiyinliq dericisi yuqiri. Toğrisini éytqanda doxturxanimizda buxil opératsiyini qılışniñ téxnikiq şariti kemçil, buni peqet zamanivi téxnika ve eslihelirige ige yuqiri dericilik doxturxanilarla muveppeqiyetlik işleş imkaniyitige ige. Biraq, bimarni hazir ornidin yötkeş mumkin emes. Şuña hazirki biridinbir çare yuqiri dericilik doxturxanilardin tézlikte mutexessis teklip qilip opératsiyini muşu yerde qılış. Biz muşulardin silini xeverlendürüp pikirlerini almaqçiduq.

“pikirlirinimiş téxi...”Çişlirini elemlik kırıştürdi sultan eli, “burun şundaq déyişke heddimidi? < yolyoruqlirini > démise ağıǵa çoğ yéqilatti” .

opératsiye... Tekrarlıdi sultan eli ve körsetküç barmıqı bilen cozini takilditip çekkiniçe az vaqıt xiyal sürüp olturdi, opératsiye...

Erzimdu? Yaq yaq, mundaq déginim, demekçi bolğınim, opératsiye qilmay davalap saqaytışniñ zadi imkaniyiti yoqmu? [s.156]

hazırçe mundaq imkaniyet yoq sultan sicañ.

undaqta, opératsiyege neççe pul kéter? Sultan eli vraçqa sinçi közliri bilen ciddiy bir nezerde qaridi, periziñizçe ikki-üç miñ koyçe kétermu?

yene mutexessisniñ kéliş-kétiş kirasi bilen iş heqqinimu sili ayrim üstilirige élišliriga toğra kélidu.

kéliş-kétiş kirasıǵu meyli, hökümettin alidiğan maaşı turuqluq yene bizdin iş heqqi alamdiken?

u öz idarisige emes, bizge işleydu emesmu.

u idare, bu idare hemmisi oxşaş. İstil buzulğan deña. Boptu... Uniñğa hazırçe miñ koy dep turaylı. Hemmisi bolup töt miñ koy yétermu?

esta, birxil oñaysızlıniş içide kildi qéri vraç, men néme déyeleymen? Men peqet késelni davalaşnıla bilimen, pul heqqide héçnéme dep bérelmeymen.

yaq-yaq, dep qoydum-de emdi. Köñülde az-paz san bolmisa qandaq bolidu? ...Töt miñ koy az pul emes cumuñ!

yetmesmikin.

beş miñ koyçu? Beş miñ koy!

Vrač béşini çayqidi.

boptu alte miñ koy! Sultan eli xuddi uniñğa teeddi qilivatqandek keskin bir ahañda éytti, lékin bir şert, muşu opératsiye bilen baliniñ apisini üzül-késil saqaytışqa hódde qilalamsız?

men xuda emes, doxtur, temkinlik bilen cavab berdi qéri vraç, men işenç qilalaymen, emma hódde qilalmaymen.

hódde qilalisiñiz hésab! Hódde qilalmisiñiz, cénigä ara turalmisiñiz mundaq opératsiyini qilişniñ néme ehmiyiti?

men silige zimmimizdiki tibbiy mesuliyetnıla dep qoydum.

gep muşundaq, emma kiçik tiliñlar başqa, uniñ çirayıda tersaliq arilişip ketken bir xil hakavurluq eks étip turatti, yéñi késellik bayqaldi deysiz, bunisi natayin. Buxil késelni dora bilen davalaşniñ ünüminiñ qandaq bolidiğanlıqini burun bilmeyttiñlarmu? Bilettiñlar. Bilipturup késelni üç ay avare qilginiñlardiki seveb néme? Emdi qopup opératsiye qilimiz deysiler. Buniñ hemmisi késel davalaşqa mesuliyetsizlik bilen qarap pul tépişni qoğlişış. Añlisam doxturxanañlarniñ içki qismida yolğa qoyulidiğan bir tüzüm barmış, birer doxturniñ yazğan rétsipidiki doriniñ qimmiti miñ yüenge yetse uniñğa ottuz yüen mukapat bérilermiş. Rastini dep béqiña. Memitaxun, bizniñ xotunniñ davaliniş çıqimi üçün hazırğıçe töligen pulumdın qançılık mukapat aldıñiz?

Muhammet tursun xuddi sésigän nicasetni yuqturuvalğandek seskinip ketti. [s.157]

lenet silige..! Pes, emma qehrlik avazda tovlivetti u. Oruq gevdisi gezeptin calaqlap titreytti, öskileñ qaşliri hürpiyip, közliri ottek yénip ketkenidi, üstümdiki muşu aq xalatniñ izzet hörmitige dağ çüşmisun dédim. Bolmisa muşu gepni qilğan ağziliriğa poq tiqattim! Muhemmet tursun şundaq dédi-de, ornidin qopup, işikni gezep bilen éçip çiqip ketti. Sultan eli özi yalguz xéligiçe olturdi. Yéniğa héçkim kirmigendin kéyinla égir puşuldap, asta ornidin turup paşaxanniñ yéniğa kirip keldi.

zadi bular doxtur emes, cañgölğa bérıp éşek baqidıǵan guylar! Bendiñde olturup elemlik xirildidi u, üç aydin béri avare qılıp, alidıǵan pulni élip bolup emdilikte yuqiridin doxtur ekilip opératsiye qilimiz deyda? Burunla şundaq dése bolmamdu? Opératsiye qilidıǵan yerge apirattuqu, ya ürümçiǵe apirattuq, ya béyciñ, şañxeyge...

Yultuz bilen paşaxan sultan eliniñ qehrlik çirayidin, gezeplik avazidin qorquşup démini içige yutup cim boluşti. “emdi bizge varqıarmu, aççıqini bizdin alarmu?” Dep teşviş, sarasime içide olturatti her ikkisi.

Sultan eli öyge kelgendin kéyin ne bulbulniñ avazi, ne télévizordiki körünüşler köñlini alalmidi. U kirislüǵa özini taşlap, közlirini yumup xiyal bilen olturatti. Quliqiniñ tüvide héli mu muhemmet tursunniñ etigenki haqaretlik avazi... “eblex! Burunlarda maña şundaq til tegküzüş tügöl, tik béqip qaraşqa cüret qilalarmidi? Şundaq qilidıǵan bolsa ana manisini köziǵe körsitettimǵu. Bu doxturxanidin yiltiz-piltizi bilen qomurup taşlap udul yıraǵ yéziǵa yaki taǵqa qoǵlatquzuvétettim. Hey hoquq...

Uniñdin ayrilividim, bugün qaltis qediri ötülde.”Keçte şemşiddin öyge udul dadisiniñ yéniğa kirip keldi.

kel-kel şemşi, he... Yénimda oltur, sultan eli oǵlıǵa iltipat bilen külümsirep yénidin orun körsetti, xotun, baliliriñ tiçliqmu, némişqa baliliriñni élip kelmidiñ? Añlidim, arzugöldin apañ bek raziken.

öziñizçu, qandaq turuvatisiz?

yaman emes, özüñ körüp turupsen mana, yene şu kona késel...

Yultuz çay demlep meze élip kirdi.

qéni çay iç, nanni özi uştup oǵliniñ aldıǵa qoydi sultan eli, andin yultuzǵa buruldi, téz boluñ, akiñizǵa aş ekiliñ.

rehmet, bayıla tamaq yigen, özümü aldirapla kelgen, tamaq ekelmeñ xan.

Sultan eli oğliniñ aldirap turupmu yene némişqa kelgenlikiniñ sevebini derhal çüşendi. Bir işi bar, şuniñga kelgen gep. Çoqum apisiniñ işi.

Beççigerler, işi çıqsa, haciti çüşse kélidu. Apisi doxturxanida yétip [s.158] qalgandin béri, haliñ niçük dada? Dep birer qétimmu kélip qoyuşmayda?

siler saqçı xeq aldirapla yürisiler zadi. Yene şu qattiq zerbe bérişniñ gépimu?

hee.

Sultan eli emdi artuqçe sözlimidi. Télévizorda körsitilivatqan xelqara boks musabiqisini körgen bolup oğliniñ éğizlinişini kütüp olturiverdi.

qéşniñizga bir iş bilen kélividim, dada.

he... Sözle, qaysi iş bilen?

apamniñ késellik ehvali toğruluq.

men etigende apañniñ qéşiğa bargan.

béripsiz, añlidim, doxtur bilenmu körüşüpsiz. Lékin siz doxturniñ opératsiye qiliş toğrisidiki teklipige başqıçe pikirde oxşaysız.

bu çoñ iş, canniñ işi, sultan eli yéniğa burulup oğliğa udul toğrilandi, çirayi ciddiyy tús aldi, şuña elvette oyliniş lazım bolidu-de.

bu toğra, biraq oylansıñız qaysi tereplerdin oylinisiz?

rastini éytsam, bu xeqniñ apañga qoyğan diagnuzidinmu, davalaş usulidinmu gumanlinivatimen, dédi u başqurğuçiniñ konupkisini bésip télévizorni öçürüvétip, ular deslepte apañniñ késilini yürek zeipliş déyişti. Emise némişqa üç aydin buyan işlitivatqan dorilar bu késelge şipa bolmidi? Démek, oq nişanga toğrilanmıgan, oqmu küçini yoqatqan naçar, saxta oq... Muşuniñ üçünla hazir sekkiz miñ yüendin artuq pul çiqim qilmidi.

Perizimçe, apañni yene ikki üç miñ yüensiz balnistin eçiqış mumkin emes. On neççe miñ yüen... İsit, bikargıla xeclengen bolidu-de.

yaq yaq, dadisiniñ gépidin kéyinla uniñga çüşendürüşke tirişti şemşiddin, siz bilen men doxtur bolmıgandin kéyin némişqa doxturlarni asassız eyibleymiz?

asassız, méniñ devatqanlirim asassızma?

toxtañ, gépimni bölmeñ, siz doxturlarnıñ üç aydın buyanqı davalışı kar qılmıdı deysiz. Lékin méniñçe ular aşundaq can pıdalıq bilen davalaş arqılıq apamnıñ hayatını muşu küngiçe uzartıp kelgen bolsıçı? Emdi opératsiye qılış mesilisige kelsek, ularnıñ bu qaratırnıñ ilmiy asasiy yoq dégili bolmaydı. Biz ilimni hörmet qılışımız, réaallıqni étirap qılışımız kérek dada.

toxta, sen opératsiye qildursaq démekçimu?

men doxturnıñ qararığa qoşuluşni toğra taptım, éhtimal muşu tedbirla apamnıñ hayatını qutquzup qélişi mumkin.

Yalla, hemmisi sarañ boptu bu xeqniñ? Sen < éhtimal > déseñ, doxtur [s.159] qopup < hödde qılalmaymen > dése, işenç bolmığan işqa némişqa tevekkül qilimiz?

buni tevekkülçilik dégili bolmaydı. Méniñçe doxturlar melum işençisi bolmığan işqa nisbeten mundaq qararnımu çıqarmaydı.

lékin buniñğa nahayiti köp pul kétédiğı şemşiddin? Sultan eli axır öziniñ köñlidikini éytti.

meyli buniñ üçün qançılık pul ketsun, hazır buni éğizğa élip oltursaq bolmaydı.

lékin sen şuni oylap baqtıñmu, buniñ üçün kem bolğanda yene on miñ yüen tapşurışımız kérek, bunçılık pulni men nedın tapımen?

siz muşu öyniñ tüvrüki, apamnıñ qırıq yilliq qedinası, şemşiddin dadisiniñ aldıda özini şunçılık edeplik, éğir bésiq tutuşqa tirişqiniğa qarımay içidiki narazılıq yüzige tépip çıqtı, şuña bu gep sizge yaraşmasmikin dada.

burundın tartıp çamğuri pişışmaydığan, bir yerge kelsila ikki éğiz gep qılışar qılışmayla hürpiyişip qalidığan munu zakunçı oğliniñ qilivatqan zeherdek sözlirige néme dep cavab qayturgan yaxşı? Burunqidek qollarını şiltip, varqırap tillap qilidığan heyvisiniñ emdi küçi ketken oxşaydı.

maña teeddi qilma! Oğlığa çekçiyip qarıdı u burunqı çağlıridikidin xélila boşışıp, he... Méni néme qil deysen emdi?

ailige tüvrüklük, apam aldıda erlik, bizge bolğan atılıq burçınıznı ada qiliñ démekçimen.

ada qilmidimma, zadi bularniñ héçqaysisini ada qilmidimma? Sultan eli emdi özini basalmay ornidin turup ketti, apañniñ késilini beş-alte yıldın béri davalitivatimen, yığqan-tügken pullirimizniñ hemmisi şuniñğa kettiğü. Xoş, atiliq burçuñ deysen, atiliq burçumni ada qılmay qaysi biriñni talada qoydum? Hemmiñni xizmetke orunlaşturdum, öylidim, yatliq qildim. Emma silerçu? Apañ doxturxanida bolup qélividi, qéni qaysiñ kélip méni yoqlap qoyuştuñ?

kelmiduq emes kelduq, lékin qéşiñizğa kirişke cüret qilalmiduq, nimişqa cüret qilalmiduq? Keçürüñ dada... Uni déyişke tilimiz barmaydu...

Sultan elige hemme iş ayan bolup gep qilalmay olturup ketti. Télévizor oçuqmu, öçürüklükmu, uniñ xiyalida yoq. Xiyalida ayali balnista yatquzulğandin kéyin, öyde uyuşturulğan oyun-tamaşa... Naxşa, saz, ussul, tansılar xuddi gadırmaş çüşteşek manayqip yürmekte. Hey, buni şemşiddinge başqıçırek bir mezmunda çüşendürüş kérek idi, biraq néme dep?

Gepni qisqartayli, apamni zadi qandaq qilimiz? [s.160]

uiliriñniñ pikirini élip baqayli, ular opératsiye qilduruşqa qoşulamdikin?

men şularniñ telipi bilen qéşiñizğa keldim.

boptu... Siler şundaq qilişni toğra tapqan bolsañlar men néme deyttim? Lékin... U qaşlırini kötürividi, pişanisiye türüm-türüm qoruqlar körünüp ketti, lékin pulniñ işini qandaq qilimiz? Şuni oylinivatimen, béşim qétivatidu...

emma men sizni pulda qiyinçiliq hés qilmaydu dep oylaymen.

tova... Méni némişqa tetür qiynaydıgansen? Bilip qoy, menmu xuddi saña oxşaş hökümetniñ maşığa qaraşliq ademmen.

gipiñiz muşumu? Şemşiddinniñ élišqa ülgürelmigen qapqara saqalliri gezeptin tiklişip ketti, démek apamni opératsiye qilduruş üçün pul çiqiralmaysız şundaqmu?

sen maña mundaq soal qoyma şemşi!

rehmet dada, şemşiddin saqçılarga xas çebdeslik bilen ornidin turdi, insaviñizğa rehmet. Sizni muşu künlerde maaşqıla qaraşliq dese kim işinidu, öziñizni puxtilaştiki burunqi çare-tedbiriñizni démeyla qoyay, gilem yaylaqta sattar dégen héliqi tuğqiniñizni vasite qilip tapqan pulliriñizla neççe yüz miñ yüendin aşar. Boptu dada,

muşu pulliriñizni xecleş sizge nésip bolsun. Sizge pul lazimken, apam lazim emesken. Lékin ana bizge lazim... Biz beş balığa lazim! Şemşiddin çıqip ketti, sultan eli ziñildap ağırvatqan çekisini tutamlap cimeit olturatti. “biz beş balığa lazim deydu téxi hu bedrek! Maña lazim bolğaçqa qiriq yildin béri uni aile ayali démey xotun qilip kelgendimen. Biraq qoğun pişip yumşap ketkende sapiqidin acrap ketmeslikni telep qiliş mumkinmu? Hey... Hemme işta méniñ rayımğa qaraydığan yavaş, rayış, yene kélip tolimu méhriban ayal idi... Qiriq yildin béri u qaçan méni birer qétim aç qoyğan, qaçan köñlikimniñ yaqısını kirqılğan? Men şuniñ üçünla uniñğa taza köñlüm bolmisimu qiriq yılını bille ötküzüp kelgenğu. Opératsiye qılarmış... Bu ölüknüñ bésida süre yasin oquğandekla işqu. Köñlüm tuyup turivatidu, u emdi uzun yaşıyalmaydu. Buniñ üçün hesret çekkülükmu, ah urğuluqmu? Yaq, undaq qiliş hayat yaşavatqanlarnı kardin çıqiridu. Ölümge kim amal qilalığan? Vaqti kelgende sen beşin put-qoliğa ésilivalğiniñ bilenmu u alemge ketküsi kelse kétéveridu...” Yultuz, yultuzxan!

Ata-bala otturısıdiki parañdin qorqup, yüriki ağzığa tiqilip aşxana öyde tügölüp olturğan yultuz bu avazdin şuan ésinı yığıp yügürüp déğüdek sarayğa kirdi :

Méni çaqırğanmidile hakim dada? [s.161]

hee, buniñdin kéyin men çaqırğan haman < he > dep cavab bériñ.

maqul.

bir piyale qaynaqsu bériñ, dora içivalay.

maqul.

Yultuz yerge qarıgınıçe işikniñ duxava perdisini yénik tevritip çıqip ketti, hayal ötmey yene kirdi. Ene, sultan eliniñ aldida gül-neqışliri altun reñ kök piyale, yipektek yumşaq nazuk barmaq...

“ilac yoq” uniñ aramsızlinip turğan köñlide yene şu balnista yétivatqan bextsiz mezlume toğrısidiki xiyal, “şundaq, ilac yoq... Késel azavini uzaq vaqıt tartıp özini, özgini qıynap yürğendin köre, biraqla aram tapqiniyu yaxşı...”

... Bulbul qepesniñ tömür simliriğa tinimsiz özini uratti, sim araşlıridin uçup çıqip ketmekçi bolatti. Can-cehli bilen tömürge özini uruşlıridin baş-közi yara bolup, uniñdin qépqızıl qan tepçirep éqip turatti. Bedinidin yumşaq peyliri qardek tozumaqta

idi. Bulbulniñ toxtavsiz viçildap nale qılışliridin közliridin yaş, tilidin qan tamatti. Yultuz zuvansız, emma bulbulğa iç ağritip yürek-bağrı éqip ketküdek bir halette bulbulğa qarap turatti. Bulbul birdinla yultuzğa udul toğrilinip qepesge özini bar küçi bilen urdı :

közümdin yoqal! Séni körer közüm yoq! Birdinla zuvanga kélip elemlik viçirlidi bulbul.

nemişqa, sen méni némışqa yéniñdin qoğlimaqçı bolisen bulbulum? Heyran bolup soridi yultuz.

çünki sen méniñ mehkumliqimni tamaşa qilivatisen, azabliq nalilirimdin huzurlinivatisen.

yaq, bu eyibleşliriñ durus bolmıdı, men séniñ bextsizlikniñ üçün yığlap, sen bilen bille hesret çekküçimen.

men buniñdin gumanlanmaymen, lékin sen maña cor bolup azab ve hesret çekişni maña bolğan xeyrxahliq bilen oylamsen, sen némışqa insanga xas eqil ve qudritiñni namayan qilişni oylimaysen? Sen méni qepesdin azad qilsañ démekçimu sen?

maña şepqet qil ey insan! Bulbulniñ köz yaşliri xuddi küz yamğuridek töküldi, sen teqdirimdiki mehkumluqni birdinbir hés qilğuçı, avazimdiki azab ve hesretni çüşengüçisen. Hés qiliş ve çüşiniş ademge emes, adimiylikke xas bolğan yégane xislettur. Biz her ikkimiz öz zéminimizniñ bipayan alimige teelluq emesmiduq? Biz emdi şu yerlerge kéteyli, bext erkimizge érişeyli yultuz! ...

keçür... Méni keçür bulbulum, yultuz iç içidin muzlap lağıldp titridi, undaq qilişqa heddim emes, körmeyvatamsen, put qolum, erkim... Hemme [s.162] nersem körünmes qepes içige bent qilingan...

Yultuzniñ öksüp yığlışidin nazuk gevdisi silkinip titridi, karivat, öy, alem... Aşu hesretlik silkiniştin titrigendek boldi...

Paşaxanniñ ehvali künsayin peslep kétivatatti. Baliliri u yer buyerdin qerz qilişip, yéterlik pulni rastlaş üçün bir heptidin artuq vaqıt ketkenidi. Şemşiddin keçte pulni kötürüp doxturxanığa kelgende muhemmet tursun balnista paşaxanni ciddiy qutquzuşqa yitekçilik qilivatatti.

Paşaxanniñ xélidin kéyin tiniqi eslige keldi, emma u hoşsız idi.

Muhammet tursun balnistin çıqıp kétivatqanda şemşiddin uniña piçirlidi :

pulni teyyarlap kelgenidim, doxtur.

emdi vaqıt ötti, purset ketti... Axiretlikige teyyarlıq qiliñlar.

Balnistqa sultan elidin tartip baliliriğiçe hemmisi yigilişqanidi. Sultan eli muhammet tursun hem şemşiddin bilen arazlışıp qalğiniğa qarimay yene ular bilen piçirlişip sözlişip turatti. Bu yataqta bir kège çirağ öçmidi, tañ seherge yeqin tuyuqsız yürekni ezgüçi yığa avaziañlandı...

Ezeldin huzur-halavet ve seltenet heyvisi höküm sürüp turidiğan bu hoyla emdilikte xuddi hazidar momaydek muñlinip qalğanidi. Erler mexmel yopuq yépilğan cinazini kötürüp qebristanlıqqa élip ketišken, ayallar aq romalğa pürkünüp öyde haza éçişivatatti. Yultuz saray öyge kirip éğir qepesni asma ilgektin aldi-de, talağa çıqti. Lepildep qar yégivatatti, emma asman şu qeder çeksiz, bipayan körünetti. Yultuz qepesniñ işikini çaqqanlıq bilen éçip qepsni égiz kötürüp turup :

emdi sen meñgülükke azad bulbulum, uçup ket! Yıraqtiki makaniña, derd-elem, qayğu-hesret bolmığan béhiş-cennitiñge uçup ket, dédi.

Bulbul deslepte öziniñ azad qilinginiğa işinelmigendek qepesde az deqiçe temtirep turdi, andin sirtqa oqtek étilip uçup çıqti-de, bipayan kökke pervaz qildi... [s.163]

(tügidi)

SONUÇ

Bu araştırma, Tohti Ayup'un "Böre Ana" romanını temel alarak, YUT'ndeki edat, bağlaç ve ünlemlerin yapısal ve işlevsel özelliklerini ayrıntılı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. YUT'nin dil yapısını ve sözdizimini daha iyi kavrayabilmek adına, edatların bağlam içindeki rolü ve kullanım sıklıkları detaylı biçimde ortaya konmuştur. YUT, tarihsel süreç ve edebi kullanımı açısından dikkate değer bir lehçe olup, gramer unsurlarının metin tabanlı analizlerinin sınırlı olması, bu çalışmayı değerli kılan unsurlar arasındadır.

Araştırma sürecinde, edatlar, bağlaçlar ve ünlemler belirli kategorilere ayrılmış ve Böre Ana romanından elde edilen örneklerle işlevleri desteklenmiştir. İncelenen metinde, edatların geniş bir kullanım alanına sahip olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, YUT'nde edatların yalnızca bağlayıcı bir görev üstlenmediğini, aynı zamanda anlam derinliği sağlama ve cümlede vurgu oluşturma gibi ek işlevler üstlendiğini göstermektedir. Çalışmada ele alınan edatlar şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Son Çekim Edatları: İsimlerin yalın hâli ve zamirlerin ilgi hâli ile birleşen edatlar; bilen (461), üçün (28), arqiliq (4), dek/tek (167), togruluq (9), kebi (3), qatarliq (1), başka (4), özge (1). İsimlerin yönelme hâli ile birleşen edatlar; qeder (1), qarşi (2), yarişa (1), qarap (21), oxşaş (13), ait (2). İsimlerin çıkma hâli ile birleşen edatlar; kéyin (28), burun (3), ilgiri (5), tartip (9), başlap (11), béri (13). Sona gelen edatlar ise; -mu (99), -ğu / -qu (27), -çu (27), -la (94), -de / -te (100), emes (103), bolsa (37), -ki / kim (29), -kin (13), -a (14) şeklinde belirlenmiş olup, metinde bağlayıcı ve anlam pekiştirici roller üstlenmiştir. YUT'ndeki edatların TT'ndeki edatlarla büyük oranda benzerlik gösterdiği ancak bazı anlam farklılıklarına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Bağlaçlar açısından yapılan analiz, bu unsurların yalnızca cümleleri birbirine bağlamakla kalmayıp, aynı zamanda anlatım bütünlüğü sağlama ve ifadeye güç katma gibi işlevler üstlendiğini ortaya koymuştur. Çalışmada tespit edilen bağlaçlar şu şekilde sıralanmıştır:

Sıralama bağlaçları: hem (129), ve (257), bilen (75), yana / yene (5). Denkleştirme bağlaçları: yaki (30). Karşılaştırma bağlaçları: ne... ne... (12), ye(ya)...

ye(ya)... (1), gah... gah... (6), ...mu ...mu (2), birdem... birdem... (2). Cümle başı bağlaçları: “fakat” anlamı verenler; peqet (14), l  kin (56), amma / emma (128), biraq (35). “eğer” anlamı verenler; eger (4), mubada / mabada (8). “      ” anlamı verenler;        (19),        (63). Netice ve izah bildirenler; belki (2), hetta (21), halbuki (2), vahalenki (1), bolmisa (16), eksi  e (5), düşmek (7), ka  ki (2), yeni (1), bolupmu (1). Benzerlik anlamı verenler; goya (39), xuddi (151), beeyni (4). Bu bağlaçların metin içinde anlatımın akıcılığına önemli ölçüde katkı sağladığı belirlenmiştir.

  nlemler ise duygusal ifadeyi aktarmak açısından dilin hem sözlü hem de yazılı anlatımında önemli bir rol oynamaktadır. Çalışmada tespit edilen   nlemler şunlardır:

Duygu   nlemleri: ah (3), vah (1), ha-ha-ha (8), him (1), vay (5). Seslenme   nlemleri: ey (3), hoy (2), hey (18), apla (3), apirin (1). Gösterme   nlemleri: mana (50), ene (5). Sorma   nlemleri: q  ni (6), he (5). Cevap   nlemleri: hee (14), yaq / yoq (55), xo   (7), xop (1), lebbey (1), elvette (15), bolidu (4), bolmaydu (2), mumkin (3), yax  i (1), toğra (4), meyli (6). Bu   nlemlerin metinde anlatıma duygu ve vurgu katmada etkili olduğu gözlemlenmiştir.

Elde edilen veriler doğrultusunda, YUT’nde edatların fonksiyonel açıdan TT’ndeki kullanımla benzerlikler taşıdığı, ancak bazı yönlerden   zg  n yapılar barındırdığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca, bağlaçlar ve   nlemler metin bağlamında incelendiğinde, anlatımın akıcılığını ve duygusal derinliğini artıran unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Bu   alı  ma, YUT   zerine yapılan akademik araştırmalara katkı sunmayı hedeflemektedir. YUT’nde edatlar, bağlaçlar ve   nlemler üzerine daha kapsamlı araştırmalar yapılması, bu alanın daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır. Gelecekte, farklı metin türleri üzerinden benzer analizlerin gerçekleştirilmesi ve YUT’nin tarihsel gelişimiyle ilgili daha ayrıntılı çalışmaların yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adalı, O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Argunşah, M. (2017). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Buran, A., & Alkaya, E. (2009). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A., & Alkaya, E. (2011). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri (C. II)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Demirağ, Y. (2014). 1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*(3), 229-245.
- Deny, J. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. (A. U. Elöve, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Doğan, L. (2012). Uygur Türkçesinde çu, ğu ve ze Edatları. *Turkish Studies*.
- Doğan, L. (2017). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. İstanbul: Paradigma Akademi.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basımevi.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gencan, T. N. (1974). *Dilbilgisi*. İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güneş, S. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İzmir: Uğur DEÜ Rektörlük Matbaası.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar) -Yazı Dilinde-*. İstanbul: Bilge Yayıncılık.

- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Harbalioglu, N. (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Hengirmen, M. (2006). *Türkçe Temel Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Karaağaç, G. (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, L. (2006). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaşgarlı, R. (2021). Bir Dil Üç Alfabe: 20.Yüzyılın Başından Günümüze Uygur Türklerinin Kullandığı Alfabeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat*.
- Kaşgarlı, M. (2004). Uygur Türkçesindeki "La" Edatı Üzerine. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı* (s. 102-103). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Y. S. (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*. (M. Ölmez, Dü.) İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkesi Sözlüğü*. (İ. Kurban, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E. N. (2016). *Uyghurche-Türkche Lughet*. (İ. Kurban, Çev.) Şanghay.
- Öztopçu, K. (1993). Uygurcanın Yazı Dili Olarak Gelişmesi Ve Uygurca Sözlükler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 167-174.
- Öztürk, R. (2020). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şirin, H. (2020). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler Ve Zarf Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Toparlı, R. (1995). *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı "Son Çekim Edatları"*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tömür, H. (2003). *Modern Uyghur Grammar (Morphology)*. (A. Lee, Çev.) Sanat Kitabevi: İstanbul.
- Tuncer, T. (2024, Ağustos 1). *Doğu Türkistan'ın Tarihi ve Coğrafyası*. Siyer Dergisi: https://www.siyerdersisi.com/dogu-turkistanin-tarihi-ve-cografyasi/?utm_source=chatgpt.com adresinden alındı
- Türk Dili I.* (2025, Şubat 9). aof.sorular.net: <https://aof.sorular.net/ozet/turk-dili-i-cUZ-unite-4-bicim-bilgisi> adresinden alındı
- Yazıcı Ersoy, H. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri "Yeni Uygur Türkçesi"* A.B.Ercilasun (Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları.

